ALEXANDER MANZONI

SPONSI

ALEXANDER MANZONI

SPONSI

Historia Mediolanensis saeculi XVII

Ex Italico sermone in Latinum conversa

Ad editionem ab auctore recognitam (MDCCCXL–MDCCCXLII)

LATINE REDDIDIT BENIAMINUS MARTINUS

Editio Latina · CC BY 4.0

INTRODUCTIO

«Historia vere dici potest praeclarum quoddam adversus Tempus bellum: nam annos, quos illud captivos tenet, immo iam mortuos iacere passum est, e manibus eius eripit, in vitam revocat, recenset, ac rursus in aciem instruit. At illustres illi huius certaminis duces, qui in hoc campo palmas laurosque metunt, splendida tantum ac magnificentissima spolia rapiunt: principum enim potentiumque virorum ac ceterorum insignium personarum res gestas atramento suo quasi condientes ab interitu vindicant, atque aureis sericisque filis, subtilissima ingenii acu ductis, perpetuum gloriosorum facinorum opus acu pictum contexunt.

«Mihi vero, ob ingenii mei tenuitatem, non licet ad tam ardua argumenta tamque periculosas rerum celsitudines assurgere, neque per anfractus consiliorum politicorum et clangorem bellicarum tubarum vagari. Cum autem de rebus quibusdam memoratu dignis certior factus sim, etsi hominibus humilis condicionis exiguique momenti acciderint, earum memoriam posteris tradere instituo, cuncta sincere atque integre narrando sive, ut vocant, referendo. In hac narratione, velut in angusto theatro, funestae spectabuntur tragoediae, plenae horrorum, et scenae eximiae improbitatis, interpositis praeclaris virtutum exemplis et angelicae bonitatis operibus, quae diabolicis facinoribus opponantur.

«Et profecto, si consideremus has nostras regiones sub tutela esse Catholici Regis, domini nostri, solis illius qui numquam occidit; super eas vero, veluti lunam nulla umquam senectute imminutam, alieno lumine fulgere generosum illum heroem, qui ex nobili stirpe ortus vices eius pro tempore gerit; amplissimos quoque senatores, tamquam stellas fixas, aliosque spectabiles magistratus, quasi errantia sidera, quaquaversum lumen diffundere, atque ita caelum quoddam nobilissimum efficere: nulla profecto alia causa inveniri potest cur idem locus in infernum tenebrosorum facinorum, scelerum atque saevitiae, quae ab hominibus temerariis in dies multiplicantur, conversus sit, nisi diabolica ars atque machinatio. Neque enim humana malitia sola tot heroibus obsistere posse videretur, qui oculis Argi ac brachiis Briarei communibus commodis tam sedulo consulunt.

«Quapropter, cum haec, quae florente aetate mea gesta sunt, describere aggrediar, quamquam plerique eorum qui partes suas in hoc mundi theatro egerunt iam e scena excesserint atque Parcis debitum solverint, honestis tamen de causis nomina eorum, id est gentilicia cognationisque indicia, tacebuntur; idemque de locis fiet, ita ut regiones tantum generatim designentur. Neque quisquam id narrationis vitium aut foedam huius rudis fetus mei

imperfectionem dixerit, nisi philosophiae plane expers fuerit. Qui enim in ea versati sunt facile intellegent nihil de summa rei deesse; quippe cum manifestum sit nec quisquam neget nomina nihil aliud esse quam merissima accidentia...»

— Sed postquam tantum heroicum laborem exantlavero, ut hanc historiam ex autographo isto decolorato ac passim abraso exscribam, eamque, ut aiunt, in lucem edam, invenieturne qui laborem eius legendae suscipiat? —

Dum litterarum ductum confusissimum, qui post vocem «accidentia» sequebatur, vix explicare conabar, haec dubitatio me a describendo revocavit atque impulit ut deliberarem diligentius quid facto opus esset. — Verum est, — mecum reputabam, dum chartas voluminis versarem, — verum est illam argutiarum atque imaginum grandinem non per totum opus eodem impetu effundi. Bonus ille saeculi septimi decimi scriptor initio ingenii sui opes ostentare voluit; postea vero, dum res narrat, nonnumquam etiam per longiora spatia, oratio multo naturalius simpliciusque procedit. Ita sane; sed quam vilis, quam inepta, quam mendosa est! Lombardicae loquendi proprietates passim redundantes, vocabula et locutiones linguae usitatae alienis locis positae, grammatica ad arbitrium ficta, periodi hinc inde male coagmentatae!

Adde Hispanicas quasdam elegantias sparsim insertas. Quod vero peius est, ubicumque res atrocissimae aut miserandae narrantur, ubicumque miratio movenda aut meditatio excitanda est, denique in locis qui quidem ornatum oratorium requirunt, sed moderatum, subtilem atque eleganti iudicio temperatum, numquam ille desinit eodem genere orationis uti quo prooemium exornavit. Tum vero mirabili quadam arte contraria inter se componens, eodem in folio, eadem in periodo, eodem etiam vocabulo simul rudis et affectatus esse valet. Hinc tumidae declamationes ex pedestribus soloecismis conflatae, hinc ubique fastidiosa illa affectatio, quae propria videtur scriptorum huius aetatis in his regionibus.

Hoc profecto lectoribus nostris proponendum non est: callidiores sunt et a talibus ineptiis alieniores quam ut eas patienter ferant. Bene sane accidit quod hoc consilium mihi in ipso infelicis laboris principio venit. Manus igitur ab eo abstinebo. —

Sed cum fasciculum chartarum claudere atque reponere pararem, aegre ferebam tam pulchram historiam adhuc ignotam mansuram. Nam, quod ad ipsam rerum seriem attinet, lectori fortasse aliter videbitur; mihi certe pulchra visa erat, immo pulcherrima. — Quidni igitur, — cogitavi, — rerum gestarum ordinem ex hoc manuscripto sumamus, orationem autem denuo componamus? — Cum nulla ratio huic consilio obstaret, id statim probavi atque suscepi.

Haec est libri huius origo, ea simplicitate exposita, quae magnitudini operis ipsius plane respondet.

Quaedam tamen quae auctor noster narrabat, nonnulli praesertim mores quos describebat, tam novi nobis tamque insoliti, ne quid gravius dicam, videbantur, ut, priusquam iis fidem haberemus, alios quoque testes consulendos putaremus. Itaque monumenta illius aetatis perscrutari coepimus, ut comperiremus num hominum vita tum re vera eo modo ageretur. Ea inquisitio omnem dubitationem sustulit. Passim similia, immo graviora, reperiebamus; quodque certissimum nobis visum est, nonnullos etiam homines, de quibus praeter nostri manuscripti testimonium nihil umquam audiveramus et quos an vere exstitissent dubitabamus, in aliis monumentis deprehendimus. Harum rerum testimonia, ubi opus fuerit, adferemus, ut iis rebus, quibus lector ob insolentiam fidem negare proclivior sit, auctoritatem conciliemus.

Sed, cum auctoris nostri orationem tamquam intolerabilem reiecerimus, quam tandem eius loco posuimus? Hic nodus est. Quicumque ultro se alieno operi reficiendo ingerit, se ipsum ad rationem de suo opere diligenter reddendam obstringit: id et usu et iure receptum est, neque ab ea lege nos eximi postulamus. Quin etiam ut ei libenter satisfaceremus, statueramus hoc loco singillatim exponere quibus rationibus in scribendo usi essemus; atque, dum opus conficiebamus, omnes reprehensiones quae fieri possent, sive probabiles sive fortuitas, conicere studuimus, ut singulis ante tempus responderemus.

Neque hic difficultas erat; nam, quod veritati debetur, nulla umquam nobis in mentem venit reprehensio, cui non statim responsum quoddam victoriosum occurreret: eiusmodi sane responsum quod quaestionem non tam solveret quam in aliam commutaret. Saepe etiam duas reprehensiones inter se committentes efficiebamus ut altera alteram confutaret; aut ambas penitus excutientes diligenterque comparantes ostendebamus eas, quamvis specie pugnantes, tamen ex eodem errore nasci, quod neque res neque principia, quibus iudicium niti deberet, satis considerata essent. Sic igitur eas, suo ipsarum magno stupore, in unum coniunctas simul dimittebamus. Nemo profecto umquam scriptor tam aperte se recte egisse demonstrasset.

Quid tum? Ubi vero omnes illas obiectiones responsionesque colligere atque certo ordine disponere conati sumus, di boni! liber integer ex iis nascebatur. Quo animadverso propositum abiecimus, duabus de causis quas lector haud dubie probabit: primum, quod liber ad alium librum, immo ad alterius libri orationem, defendendam conscriptus ridiculus videri possit; deinde, quod singuli libri satis oneris afferunt, etiam si nihil supervacaneum insit.

CAPUT PRIMUM

Ea Larii lacus pars quae in meridiem vergit, duobus perpetuis montium iugis inclusa, modo in sinus se insinuans, modo in recessus ampliores se pandens, prout montes prominentes aut recedentes locum dant, paene subito contrahitur atque inter promunturium a dextra et latam ex altera parte ripam fluminis cursum speciemque assumit. Pons autem, qui ibi duas ripas coniungit, hanc mutationem oculis etiam evidentiorem reddere videtur et locum designare ubi lacus desinat, Addua rursus incipiat, mox tamen, ripis iterum discedentibus, nomen lacus receptura, cum aqua in novos sinus et recessus effusa cursum remittat.

Ea ripa, quam congesta trium torrentium ingentium materia effecit, a duobus montibus inter se contiguis declivis descendit: alter Sancti Martini appellatur, alter Lombardico vocabulo Resegone, propter tot vertices ordine dispositos, quibus serrae haud absimilis est. Quare nemo fere est qui, modo eum ex adverso aspiciat, ut ex septentrionalibus Mediolanensium moenibus aspici potest, non statim tali signo notatum inter reliquos montes eius longi lateque patentis iugi, quorum obscuriora sunt nomina communiorque forma, agnoscat.

Per satis magnum spatium clivus leniter aequabiliterque ascendit; deinde in colles valliculasque, in praerupta atque plana discinditur, prout duorum montium natura et aquarum vis effecerunt. Extrema eius ora, torrentium ostiis intersecta, tota fere glareis ac saxis maioribus sternitur; reliqua pars agris vineisque vestitur, oppidis, villis, aedificiis rusticis passim distincta. Nonnullis locis silvae sunt quae longius in montem assurgunt.

Leucum, praecipuum earum regionum oppidum, a quo etiam totus tractus nomen ducit, haud procul a ponte in ipso lacus litore iacet, quin etiam, cum lacus intumescit, partem oppidi aquae occupant. Nunc vicus est amplissimus et iam ad urbis magnitudinem accedens. At eo tempore quo res quas narraturi sumus gestae sunt, oppidum illud, iam tum non ignobile, munitionibus quoque cinctum erat, ideoque egregio honore fruebatur praefectum militarem hospitio excipiendi et singulari commodo perpetuum Hispanorum militum praesidium apud se habendi. Hi puellas feminasque loci verecundiam docebant, maritorum aut patrum quorundam umeros interdum blande caedendo mulcebant; sub finem vero aestatis in vineas diffundi numquam omittebant, ut racemis deminutis rusticis vindemiae laborem levarent.

Ab uno ad alterum vicum, a collibus ad litus, ab uno tumulo ad alium, viae semitaeque, nunc arduae, nunc modice acclives aut planae, ducebant et adhuc ducunt. Alias depressae inter duos parietes ita latent ut, si sursum oculos tollas,

caeli tantum particulam aut unum alterumve montis cacumen cernas; alias aggeribus editis atque apertis feruntur, unde prospectus modo latius, modo angustius patet, semper tamen amoenus semperque aliquantum novus, prout singula loca plus minusve immensae circumiectae regionis ostendunt et prout nunc haec, nunc illa pars se in conspectum profert, contrahitur, eminet aut evanescit.

Hinc aliqua, illinc alia, alibi longa et lata speculi aquarum varii pars fulget. Hac lacus cernitur, procul in flexuosis montium intervallis paene amissus, deinde inter alia iuga, quae oculis paulatim panduntur, magis magisque dilatatus, et oppidula litoribus insidentia montesque inversos imagine reddens. Illac primum fluminis bracchium, mox lacus, deinde rursus flumen, nitidis flexibus serpens inter montes, qui eum comitantur et sensim decrescentes quasi in ipso caeli confinio evanescunt.

Ipse quoque locus unde haec tam varia contemplaris spectaculum undique praebet. Mons cuius ima peragras supra te circumque te iuga et rupes suas explicat, alia aliis distincta et eminentia, ad singulos fere passus faciem mutantia: quae tibi prius unum iugum visa sunt in plura sinuosa dividuntur; quae paulo ante in clivo apparebant, nunc in vertice conspiciuntur. Cultus autem et amoenitas inferiorum montis partium silvestrem reliquarum regionum asperitatem suaviter temperant earumque magnificentiam magis etiam ornant.

Per unam harum semitarum, vesperi die septimo mensis Novembris anno millesimo sescentesimo vicesimo octavo, dominus Abundius, sacerdos cuiusdam ex vicis supra memoratis parochus, ex cotidiana ambulatione lento placidoque gradu domum redibat. Nomen vici, non magis quam gentilicium sacerdotis nomen, neque hoc loco neque alibi in manuscripto reperitur.

Horas canonicas tranquillo animo recitabat; interdum inter duos psalmos breviarium claudebat, indice dextrae manus pagina interposito, tum eandem manum post tergum cum altera iungebat atque viam pergebat, humum intuens lapillosque, qui in semita pedibus obstabant, calce versus parietem propellens. Deinde vultum tollebat atque oculis otiose circumlatis in quadam montis parte defigebat, ubi sol iam delapsus per adversi montis rimas immissis radiis saxa prominentia hic illic tamquam latis inaequalibusque purpurae pannis tingebat.

Tum breviario rursus aperto et altero psalmorum tractu recitato, ad flexum semitae pervenit, ubi ex consuetudine semper oculos e libro attollere et ante se prospicere solebat. Idem illo quoque die fecit. Post flexum via recta ad sexaginta fere passus procedebat, tum in duas semitas velut litterae Y ramos dividebatur: dextra sursum in montem ascendebat atque ad parochi domum ducebat; altera in vallem ad torrentem descendebat, et ab hac parte murus non ultra viatoris coxas assurgebat.

Parietes autem interiores utriusque semitae non ad acutum angulum coibant, sed ad aediculam quandam desinebant. In ea depictae erant formae quaedam longae, flexuosae, in acumen desinentes, quae pictoris sententia et vicinorum iudicio flammas significabant; inter eas aliae figurae, vix verbis describendae, animas purgatorii repraesentabant. Animae atque flammae latericio colore in fundo cineraceo pictae erant, tectorio passim decidente.

Parochus, flexu superato, ut solebat, ad aediculam oculos convertit, et rem conspexit quam minime exspectaverat multoque minus videre voluerat. Duo viri in eo loco ubi semitae quasi confluunt alter alteri adversus consistebant: unus humili muro divaricatis cruribus insidens, altero crure foris pendente, altero pede in via posito; comes stans muro innixus, bracchiis ante pectus decussatis.

Ex habitu, gestu, facie denique, quantum ex eo loco quo parochus iam pervenerat perspici poterat, nullo modo dubium erat cuius generis homines essent. Uterque rete viride circa caput gestabat, in laevum umerum demissum et grandi flocco terminatum, unde ingens capillorum cirrus supra frontem eminebat; uterque longos mystaces extremis partibus in spiram flexos gerebat; cingulum e nitido corio, cui duo sclopeta minora adhaerebant; cornu breve pulveris pyrii plenum, e pectore quasi monile pendens; cultri latioris capulus ex loculo laxarum tumidarumque bracarum eminens; gladius ingens, cuius magna capuli custodia ex laminis orichalci ad modum notarum inter se implexis, perforatis, politis ac nitentibus constabat. Primo statim adspectu apparebat eos esse ex eo hominum genere quos vulgo *bravos*, id est armatos potentium satellites, appellabant.

Hoc genus, nunc prorsus exstinctum, tum in Longobardia late florebat, neque recens erat institutum. Quicumque quale fuerit ignorat, paucis authenticorum edictorum locis satis cognoscet et eius praecipuas notas, et quanta opera ad id exstinguendum impensa sit, et quam pertinax atque vegeta eius vita permanserit.

Iam inde ab octavo die Aprilis anni MDLXXXIII illustrissimus excellentissimusque dominus Carolus de Aragon, princeps Castelvetrani, dux Terrae Novae, marchio Avolae, comes Burgeti, summus classis praefectus ac magnus Siciliae constabularius, Mediolanensis provinciae gubernator et Catholicae Maiestatis in Italia dux supremus, cum plane comperisset «qua intolerabili miseria haec urbs Mediolanensis propter sicarios et vagabundos laboraverit atque etiamnunc laboret», edictum adversus eos promulgavit.

Declarat atque definit hoc edicto comprehendi atque pro sicariis et vagabundis habendos esse «omnes qui, sive peregrini sive indigenae, nullum artificium exercent, aut, etiamsi quod habeant, non exercent, sed, mercede accepta vel etiam sine mercede, alicui equiti, nobili viro, magistratui aut

mercatori adhaerent, ut eum praesidio et favore iuvent, vel, quod haud immerito suspicari licet, ut aliis insidias parent...»

Iis omnibus imperat ut intra sex dies provincia excedant; recusantibus remigium in triremibus denuntiat; magistratibus omnibus, ut decretum exsequantur, potestates mirum in modum latas nullisque certis finibus circumscriptas tribuit. Sed anno insequenti, die duodecimo Aprilis, cum idem vir animadvertisset «urbem hanc adhuc eiusmodi sicariis plenam esse...» atque eos «ad pristinam vivendi rationem redisse, neque mores quidquam mutasse neque numero deminutos esse», alterum edictum, vehementius etiam ac memorabilius, edidit, quo inter alia haec praescripsit:

«Quicumque sive huius urbis incola sive advena, duorum testium testimonio pro sicario haberi vulgoque eo nomine appellari constiterit, quamvis nullum ab eo scelus commissum esse probetur, ob hanc ipsam solam sicarii famam, nullo alio indicio adhibito, liceat memoratis iudicibus et cuique eorum eum fune, ut torqueretur, suspendere atque tormentis quaestionis causa subicere...; atque, etiamsi nullum crimen confessus fuerit, nihilominus ad triremes per triennium mittatur, ob solam huiusmodi famam nomenque sicarii, ut supra.» Haec omnia et alia quae praetermittimus, «quoniam Excellentia Sua ab omnibus sibi obtemperari statuit».

His tanti viri tam firmis tamque confidentibus verbis, quae talibus mandatis nitebantur, auditis, facile quis crediderit ad ipsum eorum sonitum sicarios omnes protinus in perpetuum evanuisse. Sed testimonium alterius viri, non minore auctoritate pollentis nec paucioribus titulis ornati, prorsus contrarium credere nos cogit.

Hic erat illustrissimus excellentissimusque dominus Ioannes Fernandez de Velasco, Castellae constabularius, supremus regiae Maiestatis cubicularius, dux Friae, comes Hari et Castri Novi, dominus domus Velasci et septem infantium Larae, provinciae Mediolanensis gubernator, cetera. Is quinto die Iunii anni MDXCIII, cum et ipse «quantum damnum atque exitium sicarii et vagabundi afferrent, quantopere tale hominum genus bono publico noceret et iustitiam eluderet» plane cognovisset, rursus imperavit ut intra sex dies provincia excederent, eadem fere quae decessor monita poenasque minatus.

Deinde die vicesimo tertio Maii anni MDXCVIII, cum «non sine gravi animi dolore» comperisset «in hac urbe et provincia horum hominum, sicariorum scilicet et vagabundorum, numerum cotidie augeri; nihilque de iis die noctuque audiri nisi vulnera consulto illata, caedes, rapinas omneque aliud scelerum genus, quae eo audacius perpetrent, quod se a principibus fautoribusque suis adiutum iri confidunt», eadem iterum remedia praescripsit, aucta tamen dosi, quemadmodum in pertinacibus morbis fieri solet.

«Caveat igitur unusquisque», ita demum concludit, «ne ulla in re praesenti edicto contraveniat: nam pro clementia Excellentiae Suae severitatem atque iram experietur... cum haec decreverit atque constituerit ultimam esse peremptoriamque admonitionem.»

Non tamen eadem sensit illustrissimus excellentissimusque dominus Petrus Enriquez de Acevedo, comes Fontium, copiarum ductor et Mediolanensis provinciae gubernator; neque sine causa aliter sensit. Is, «cum plane comperisset quantam miseriam haec urbs et provincia ob ingentem sicariorum in ea abundantium multitudinem pateretur», atque «tam perniciosum semen penitus exstirpare» statuisset, quinto die Decembris anni MDC novum edictum, severissimis etiam minis refertum, promulgavit, eo proposito ut mandata eius «omni severitate et sine ulla veniae spe omnino exsequerentur».

Credendum tamen est eum huic negotio non tam alacrem animum adhibuisse quam ad occultas factiones nectendas et hostes Henrico quarto, inimicissimo sibi regi, concitandos adhibere solebat. Nam historia testatur eum adversus illum regem Sabaudiae ducem excitasse, qui eius opera plus una urbe spoliatus est; item Bironii duci coniurationem suasisse, cui ea res capitis perniciem attulit. Quod vero attinet ad «perniciosum» illud sicariorum «semen», constat id etiam vicesimo secundo die Septembris anni MDCXII adhuc germinavisse.

Eo die illustrissimus excellentissimusque dominus Ioannes de Mendoza, marchio de la Hinojosa, vir nobilis, cetera, gubernator, cetera, serio de eo exstirpando cogitavit. Quam ob rem Pandulfo et Marco Tullio Malatesta, typographis regiis camerae praepositis, solitum edictum, recognitum atque auctum, imprimendum misit, quo sicariorum genus funditus deleret.

At sicarii eo usque supervixerunt, ut die vicesimo quarto Decembris anni MDCXVIII ab illustrissimo excellentissimoque domino Gomecio Suarez de Figueroa, duce Feriae, cetera, gubernatore, cetera, eosdem ictus immo graviores acciperent.

Quibus ne tum quidem peremptis, illustrissimus excellentissimusque dominus Gonzalus Fernandez de Cordova, eo tempore gubernator quo dominus Abundius deambulationem suam fecit, quinto die Octobris anni MDCXXVII, hoc est anno uno mense uno diebus duobus ante illud memorabile factum, solitum adversus sicarios edictum rursus emendare atque promulgare coactus erat.

Neque hoc ultimum edictum fuit; sed posteriora, quae extra historiae nostrae fines cadunt, commemoranda non putamus. Unius tantum, die tertio decimo Februarii anni MDCXXXII promulgati, mentionem faciemus, quo illustrissimus excellentissimusque dominus dux Feriae, iterum gubernator, nos certiores facit

«gravissima scelera ab iis proficisci quos sicarios, vulgo *bravos*, vocant». Id satis demonstrat eo tempore de quo agimus adhuc sicarios exstitisse.

Hos duos, de quibus supra diximus, aliquem eo loco exspectare res ipsa satis indicabat; sed domino Abundio longe molestissimum fuit quod ex certis eorum gestibus intellegere debuit se ipsum exspectari. Nam, ubi primum eum conspexerunt, alter alterum intuens caput sustulit, ut facile appareret utrumque una mente dixisse: «Hic est.» Qui muro insederat statim surrexit crure in viam retracto; alter a pariete discessit; ambo ad sacerdotem progressi sunt.

Ille breviarium apertum ante oculos tenebat quasi legeret, interea tamen subinde furtim oculos attollens quid illi facerent observabat. Cum eos recta in se venientes vidisset, mille cogitationes repente animum eius invaserunt. Primum apud se trepide quaesivit num inter ipsum et sicarios via aliqua vel dextra vel sinistra diverteret; statim recordatus est nullam esse. Tum celeriter reputavit num quem potentem aut vindictae cupidum hominem offendisset; sed etiam in tanto metu conscientiae suae testimonium ei nonnihil solacii attulit. At illi, defixis in eum oculis, propius accedebant.

Indicem et medium laevae manus digitos intra collare inseruit, quasi id rectius aptare vellet, ac dum eos circa collum circumducit, caput retrorsum paulum torsit, ore pariter distortulo, atque ex extremo oculi angulo, quoad poterat, circumspiciebat num quis veniret. Neminem conspexit. Trans humilem murum in agros oculos coniecit: nemo. Tum ante se in viam modestius aspexit: nemo praeter sicarios.

Quid ageret? Retrocedere iam sero erat; fugere idem significabat ac clamare: «Me persequimini!» aut aliquid etiam deterius. Cum periculum vitare non posset, ultro ei occurrit, quoniam momenta illa incertitudinis tam intolerabilia erant ut nihil magis cuperet quam ea quam primum finiri. Gradum acceleravit, unum psalmi versum voce altiore pronuntiavit, vultui quantum potuit tranquillitatis hilaritatisque indidit, risum denique simulare omni conatu studuit. Ubi ante duos istos probos viros constitit, secum dixit: «Iam ad rem ventum est», et pedes fixit.

«Domine paroche», inquit alter, oculos in eius faciem intendens.

«Quid iubes, domine?» statim respondit dominus Abundius, oculos e libro tollens, quod ei in manibus explicatum velut supra pluteum mansit.

«Tu», perrexit ille, irato minacique vultu, qualem is induit qui inferiorem aliquem in nefario facinore deprehendat, «tu cras Renzum Tramaglinum et Luciam Mondellam matrimonio iungere in animo habes!»

«Id est...», respondit dominus Abundius voce tremente, «id est... Vos, domini mei, rerum humanarum periti estis, neque ignoratis quemadmodum haec negotia soleant procedere. Misellus parochus nihil ad rem pertinet. Ipsi

inter se res suas componunt; deinde... deinde ad nos veniunt, quasi ad mensam ubi debitum exigant; nos autem... nos communitatis ministri sumus.»

«Bene igitur», inquit sicarius, ad aurem eius accedens, sed sollemni imperantis voce, «illud matrimonium non fiet: neque cras neque umquam.»

«At, domini mei», respondit dominus Abundius voce blanda supplicique, qua homo iracundum aliquem demulcere conatur, «at, domini mei, quaeso vos ut in meo loco vos esse fingatis. Si res ex mea voluntate penderet... videtis me nihil lucri inde capturum...»

«Age», interpellavit sicarius, «si verbis res dirimenda esset, facile nos omnes vinceres. Nihil amplius scimus, nihil scire volumus. Monitum te esse satis est... intellegis quid dicam.»

«Sed vos tam aequi estis, tam rationis amantes...»

«Sed», inquit tum alter, qui hactenus tacuerat, sermonem abrumpens, «matrimonium istud non fiet, aut...» Hic gravissimam blasphemiam edidit. «Aut qui id celebraverit non paenitebit, quia paenitendi tempus non habebit; et...» Aliam blasphemiam adiecit.

«Tace, tace», primus orator intercessit. «Dominus parochus est vir qui mundi rationes novit; nos autem probi homines sumus et nihil ei mali volumus, modo prudenter se gerat. Domine paroche, illustrissimus dominus Rodericus, patronus noster, te officiosissime salutat.»

Hoc nomen in animo domini Abundii velut fulgur fuit, quod in immani nocturna tempestate subito micans omnia uno momento confusim collustrat terroremque auget. Instinctu quasi naturae se profunda inclinatione demisit atque ait: «Si mihi quid consilii dare dignaremini...»

«Oho! Tibi, qui Latine scis, consilium dare!» interpellavit iterum sicarius, risu simul procaci et fero. «Tua haec cura est. Illud autem in primis cave, ne verbum quidem de hoc monitu, quod tua causa dedimus, ex ore tuo effluat; alioqui... hem... perinde esset ac si matrimonium illud celebrasses. Age, quid illustrissimo domino Roderico tuo nomine referre nos iubes?»

«Meam observantiam...»

«Apertius loquere!»

«... Me paratum... paratum semper ad obsequendum.» Neque ipse, dum haec dicebat, satis sciebat utrum fidem daret an officii causa verba faceret. Sicarii haec graviore sensu acceperunt, vel accipere simulaverunt.

«Optime; fausta nox tibi sit, mi domine», inquit unus eorum, cum socio iam discessurus. Dominus Abundius, qui paulo ante alterum oculum libenter dedisset ne eos conveniret, nunc colloquium ac condiciones longius protrahere cupiebat. «Domini...», coepit, utraque manu librum claudens; sed illi, nihil

amplius auscultantes, eadem qua venerat ille via abierunt, turpem quandam cantilenam canentes, quam referre nolo.

Miser Abundius aliquantisper ore hianti velut obstupefactus stetit. Deinde alteram semitam, quae domum ducebat, ingressus est, crura paene rigida aegre alterum post alterum protrahens. Qualis intus esset facilius intellegemus, cum pauca de ingenio eius et temporibus quibus vivere contigerat exposuerimus.

Dominus Abundius, ut lector iam animadvertit, non leonino corde natus erat. At ab ineunte aetate didicerat pessimam illis temporibus condicionem esse animalis quod neque ungues neque dentes haberet, neque tamen devorari vellet. Legum enim praesidium homini quieto et innoxio, qui nulla alia vi alios terrere posset, nullum prorsus erat. Non quod leges poenaeque adversus privatas iniurias deessent. Immo leges velut imber inundabant; singula facinorum genera prolixe ac minutatim enumerabantur; poenae supra modum immanes erant, et, si id parum videretur, legum auctoris atque innumerorum ministrorum arbitrio prope quavis occasione augeri poterant; iudiciorum autem ratio ad hoc unum comparata videbatur, ut iudex ab omnibus impedimentis quae sententiam damnatoriam retardare possent liberaretur. Edictorum contra sicarios locos quos supra rettulimus exiguum quidem, sed fidum huius rei specimen praebere nemo negabit.

Nihilo tamen minus, immo magna ex parte ob id ipsum, illa edicta, ab uno gubernatore post alterum renovata atque exaggerata, nihil efficiebant nisi ut auctorum suorum impotentiam verbis magnificis testarentur; aut, si quid subinde efficiebant, id potissimum erat ut novis vexationibus eos onerarent qui iam ab improbis vexabantur, simulque improborum audaciam astutiamque augerent. Impunitas certa ratione constituta erat et radices egerat quas edicta neque attingebant neque evellere poterant.

Huc pertinebant perfugia illa et ordinum quorundam privilegia, alia legum auctoritate probata, alia tacente quidem sed indignante potestate tolerata, alia inanibus querelis oppugnata, re tamen ipsa a suis ordinibus diligenti utilitatum studio ac pervicaci dignitatis suae cura defensa. Hanc igitur impunitatem edicta minari atque insectari poterant, delere non poterant; quare singulae minae singulaeque iniuriae novos ei conatus novasque artes ad sese tuendam necessario excogitandas proponebant.

Id vero accidebat: quotiens edicta ad violentos coercendos proponebantur, hi ex viribus quas reapse habebant nova sibi quaerebant instrumenta, quibus ea perficerent quae edicta vetabant. Ceterum mansuetum hominem, viribus propriis et patrocinio destitutum, leges illae omni fere passu morari ac vexare poterant, quippe quae, ut omnes homines sub manu haberent atque omnia

facinora vel praevenirent vel punirent, omnes privatorum actiones ministrorum cuiuslibet generis libidini subiciebant.

Qui autem, antequam scelus admitteret, sibi providerat ut tempestive in monasterium aut in potentis alicuius aedes confugeret, quo apparitores ingredi numquam auderent; aut qui, nulla alia cautione adhibita, vestem famularem insignibus familiae potentis aut totius ordinis distinctam gerebat, cuius fastus et utilitas eius defensionem flagitabant, is impune agebat quae vellet et de omni edictorum strepitu ridebat. Ex eis ipsis qui leges exsequendas curabant alii ortu ad privilegiatos pertinebant, alii clientela eis obnoxii erant. Utrique educatione, utilitate, consuetudine, imitatione eorum instituta sequebantur, neque ea ob chartam in compitis affixam offendere audebant.

Qui vero mandata proxime exsequi debebant, etiamsi animo tam strenui essent quam heroes, tam oboedientes quam monachi, tam parati ad mortem quam martyres, finem tamen assequi non poterant: numero enim iis quos subigere debebant longe inferiores erant, magnoque erat periculo ne a superioribus desererentur, qui ab eis in universum atque, ut ita dicam, in ratione tantum officium exigi iubebant. Sed praeterea homines illi ex turpissimis fere ac sceleratissimis aetatis suae deligebantur; eorum officium etiam ab iis despiciebatur qui eos timebant, nomenque ipsum contumeliae loco habebatur.

Itaque mirum non erat si illi, pro eo quod vitam suam in desperata re temere proicerent, inertiam suam aut etiam cum improbis tacitam consensionem potentibus venderent, omnem vero invisam auctoritatem et vim quam habebant iis in rebus exercerent in quibus nihil periculi esset: hoc est, pacatos atque indefensos homines premendo ac vexando.

Qui alteri iniuriam inferre vult aut singulis momentis sibi inferri veretur, socios sibi ac fautores naturaliter quaerit. Inde factum est ut illis temporibus studium hominum sese in ordines consociandi, novos etiam ordines instituendi, et suorum quisque ordinis vires quam maxime augendi ad summum perveniret. Clerus immunitates suas tueri ac propagare studebat, nobilitas privilegia, milites vacationes et iura sua. Mercatores artificesque in collegia ac sodalitates coibant, iuris consulti societatem inter se constituebant, ipsi quoque medici corpus suum habebant.

Singulae istae parvae dominationes propriis viribus pollebant; et in unoquoque ordine singuli hoc commodum nanciscebantur ut, pro sua auctoritate sollertiaque, plurium coniunctas vires ad privatas utilitates converterent. Honestiores id praesidium ad defensionem solam adhibebant; callidi autem ac facinerosi eo utebantur ut ea scelera perpetrarent ad quae suae ipsorum vires non sufficerent, impunitatemque sibi parerent. Neque tamen omnibus ordinibus pares erant vires; praesertim in agris nobilis aliquis dives

atque violentus, circumdatus satellitum caterva et colonis qui avita consuetudine, sua vel utilitate vel necessitate compulsi, se quasi subditos militesque domini existimarent, tantam obtinebat potentiam ut vix ullus alius eius regionis ordo resistere posset.

Abundius autem noster, neque nobilis neque dives, audacia vero multo etiam minus praeditus, iam antequam ad rationis usum plane pervenisset intellexerat se in ea societate velut testaceum vas esse, cui inter multa ferrea vasa iter faciendum esset. Quam ob rem parentibus, qui eum sacerdotem fieri voluerant, libentissime paruit. Neque enim, ut verum fateamur, de gravibus officiis aut praeclaris sacerdotii finibus quos suscipiebat multum cogitaverat: victum sibi satis commodum parare et inter ordinem venerandum ac potentem adscribi, hae duae causae ei ad illud vitae institutum eligendum plus quam satis videbantur.

Sed nullus hominum ordo unumquemque suorum nisi certo quodam modo tueri atque ab omni periculo defendere potest; nullus prohibere quin singuli propriam sibi vivendi rationem constituant. Dominus Abundius, cui mens numquam a cura quietis suae vacabat, nullum appetebat commodum quod multum laboris vel minimum periculi requireret. Tota eius vitae ratio eo maxime pertinebat ut omnes lites vitaret, atque iis quibus vitandis par non esset cederet. In omnibus bellis quae circa eum exardescebant inermis a partibus utrisque se abstinebat: sive de iurgiis inter clericos et magistratus laicos, tum frequentissimis, sive de contentionibus inter milites et cives, nobiles et nobiles, sive denique de altercationibus duorum rusticorum agebatur, quae uno verbo ortae pugnis aut cultris dirimebantur.

Si quando omnino necesse erat inter duos adversarios alterius partes sequi, potentiorem eligebat; sed ita ut semper in extremo agmine maneret atque alteri persuadere niteretur se haud sponte eius inimicum esse. Quasi dicebat: «Quidni tu potior fuisti? Tum enim ad te accessissem.» A violentis longe se tenendo, leviores fortuitasque eorum iniurias dissimulando, graviores consultoque illatas obsequio placando, crebris denique inclinationibus et hilari reverentia etiam asperrimos superbissimosque homines ad subridendum, cum forte obvios haberet, adigendo, miser ille plus sexaginta annos sine magnis tempestatibus transigere potuerat.

Non quod omnino felle careret. Nam illa perpetua patientiae exercitatio, illa tam crebra alienis sententiis assensio, tot amara quae tacitus devoraverat, bilem ita exasperaverant ut, nisi aliquando animum effundere licuisset, valetudo eius profecto laboratura fuisset. Sed erant denique in hoc mundo et in ipsius vicinia homines de quibus exploratum ei erat nihil mali ab iis metuendum esse. In eos igitur interdum diuturnam iracundiam effundere poterat, atque ipse quoque sibi indulgebat, ut, morosius se gerens, iniuria clamitaret.

Eos autem qui non eadem qua ipse ratione vitam gubernarent severe reprehendebat, modo ea reprehensio ne remotissimum quidem periculum afferret. Qui verberibus caesus erat saltem imprudenter egisset; qui necatus erat semper turbulenti animi fuisset. Si quis contra potentem sua iura defendens caput vulneratum rettulerat, dominus Abundius semper aliquam in illo culpam inveniebat; nec id difficile erat, cum ius et iniuria raro tam aequa linea dividantur ut altera pars solum ius, altera solam iniuriam habeat.

Ante omnia vero adversus eos sacerdotes vehementer declamabat qui, sua salute periclitantes, debilioris oppressi partes contra potentem oppressorem suscipiebant. Id ille appellabat «calamitatem parata pecunia emere» et «canum crura corrigere velle». Addebat severo vultu eos rebus profanis se immiscere, cum dignitatis sacri ministerii detrimento. In hos invehebatur, sed semper aut singulos secreto adloquens aut in paucissimorum coetu, tanto maiore vehementia quanto certius sibi constabat illos nihil quod ad ipsos privatim pertineret aegre laturos. Erat illi sententia quaedam dilectissima, qua talium sermonum finem semper signabat: «Probo viro, qui res suas curet et suis finibus se contineat, nihil umquam adversi evenit.»

Considerent nunc quinque et viginti lectores mei quo animo miser ille quae supra narravimus acceperit. Metus illarum terribilium facierum atque verborum, minae nobilis viri qui non frustra minari noscebatur, instituta quietae vitae per tot annos studio patientiaque comparata uno momento eversa, difficultas denique ex qua nulla via exitus appareret: haec omnia in humili domini Abundii capite tumultuose circumvolitabant.

— Si Renzum pulchro illo verbo «non» pacatum dimittere possem, bene haberet. Sed causas requiret; et quid, quaeso, per caelum, respondebo? At... at... at hic quoque pertinax est: agnus est dum nemo eum tangit; si quis tamen contradicere audet... hei mihi! Praeterea illam Luciam deperit, amore captus ut... Pueri inepti! Qui, cum nihil aliud agendum habeant, in amorem ruunt, nuptias cupiunt, nihil aliud cogitant, nec curant quantas molestias misero proboque viro pariant.

O me infelicem! Nonne illi duo vultus horribiles in ipsa via mea stare debebant atque me adgredi? Quid mihi cum his rebus? Num ego uxorem duco? Cur non ad alium potius accesserunt...? Hem, videte quam adversa semper fortuna mea sit: consilia opportuna mihi tum demum occurrunt cum tempus agendi praeteriit. Si modo in mentem venisset iis suadere ut mandatum suum ad alium perferrent... —

Hoc loco animadvertit nimis iniquum esse quod paeniteret se sceleris consiliarium adiutoremque non fuisse; itaque omnem indignationem animi in eum convertit qui suae quieti tam importune intercedebat. Dominum

Rodericum nonnisi facie et fama noverat, neque umquam cum eo quidquam negotii habuerat, praeterquam quod, quotiens in via ei obviam factus erat, mentum ad pectus et pilei extremum prope ad terram demittere solebat. Non semel famam illius nobilis viri adversus eos defenderat qui, submissa voce suspirantes et oculos ad caelum tollentes, eius factum aliquod exsecrabantur; centiens dixerat eum esse equitem omni reverentia dignum. At eo momento intus in animo omnia illa probra ei tribuebat quae, si quis alius de illo protulisset, ipse statim indignanter compescuisset.

His cogitationibus fervens ad ianuam domus suae, in extrema vici parte sitae, pervenit; clavem, quam iam manu tenebat, celeriter sera immisit, aperuit, intravit, diligenter clausit. Tum, cum ad aliquem fidum hominem confugere vehementer cuperet, continuo clamavit: «Perpetua! Perpetua!» simul ad conclave contendens, ubi illa procul dubio mensam ad cenam parabat.

Perpetua, ut quivis iam animadvertit, domini Abundii ministra erat: fidelis et amans, quae prout res postulabat et obtemperare et imperare sciebat; quae domini murmura et morositatem opportuno tempore patienter ferebat, eique rursus sua toleranda curabat. Haec quidem in dies frequentiora fiebant, ex quo aetatem synodalem quadraginta annorum excesserat, innupta manens, sive quod omnes qui eam ducere voluissent recusaverat, ut ipsa dicebat, sive quod ne canem quidem invenerat qui eam vellet, ut amicae dicebant.

«Venio», respondit Perpetua, lagunculam vini, quo dominus Abundius maxime delectabatur, suo solito loco super mensula ponens, atque lento gradu se movit. Sed vix ad conclavis limen pervenerat, cum ille intravit, ita gradu impedito, vultu turbato, oculis metu obductis, ut ne Perpetuae quidem peritis oculis opus esset ad intellegendum primo adspectu rem prorsus insolitam ei accidisse.

«Misericordia! Quid tibi est, domine?»

«Nihil, nihil», respondit dominus Abundius, in magnam sellam anhelans se demittens.

«Quid, nihil? Mihin' istud persuadere conaris? Ita perturbato vultu es! Grave aliquid accidit.»

«O per caelum! Cum nihil esse dico, aut re vera nihil est, aut est aliquid quod dicere nequeo.»

«Quod ne mihi quidem dicere potes? Quis de valetudine tua curabit? Quis consilium tibi dabit?...»

«Hei mihi! Tace et cetera cenae ne praepara; da mihi poculum vini mei.»

«Et tamen vis mihi persuadere nihil tibi esse!» inquit Perpetua, poculum implens, deinde manu retinens, quasi id non nisi fiduciae tam diu exspectatae praemium traditura esset.

«Da huc, da huc», dixit dominus Abundius, poculum haud satis firma manu arripiens et celeriter exhauriens, velut medicamentum esset.

«Visne igitur me huc illuc quaeritare quid domino meo acciderit?» inquit Perpetua, ante eum recta consistens, manibus in lateribus inversis cubitisque ante se proiectis, oculos tam pertinaciter in eum defigens ut secretum ex ipsis oculis exsugere vellet.

«Per caelum! Cave garrulitatem, cave clamorem; de vita… de ipsa vita agitur!»

«De vita!»

«De vita.»

«Scis certe me, quotiens aliquid mihi vere ac secreto dixisti, numquam…»

«Egregie! Ut illo tempore cum…»

Sensit Perpetua se chordam minime opportunam tetigisse; itaque voce statim mutata et ad misericordiam movendam composita, «Domine», inquit, «ego tibi semper fideliter adhaesi; et si nunc scire cupio, id sollicitudine mea facio, ut te adiuvare, bonum consilium dare et animum tibi levare possim…»

Re vera domino Abundio fortasse non minus libebat durum illud secretum deponere quam Perpetuae id cognoscere. Itaque, cum illa novos crebrioresque impetus faceret, quos ille minore semper animo repellebat, postquam semel atque iterum illam iurare iusserat se nulli quidquam enuntiaturam, tandem multis intermissionibus multisque hei mihi interpositis infelicem casum narravit. Ubi ad terribile eius nomen perventum est qui facinus imperaverat, Perpetua iterum etiam sollemnius iurare debuit; et dominus Abundius, postquam nomen pronuntiavit, magno cum gemitu in sellam recubuit, utrasque manus tollens simul quasi imperaret atque supplicaret, et dicens: «Per caelum!»

«Istius sane facinora!» exclamavit Perpetua. «O scelestum! O hominem violentum! O impium Dei timoris expertem!»

«Tacere vis? An me plane perdere vis?»

«At soli hic sumus; nemo nos audit. Quid autem facies, miser domine?»

«En», respondit dominus Abundius irata voce, «en quam egregium consilium haec mihi dare novit! Me interrogat quid facturus sim, quid facturus sim, quasi ipsa in angustiis esset et ego eam expedire deberem.»

«Equidem aliquod meum, quamvis exile, consilium tibi dare possem; sed…»

«Sed quid? Dic audiam.»

«Ego suaderem, quoniam omnes affirmant archiepiscopum nostrum virum esse sanctum ac fortem, qui neminem metuat, et cui nihil gratius sit quam, ubi potest, insolentem aliquem in ordinem redigere ut sacerdotem tueatur, ego, inquam, suaderem ut ad eum epistulam diligenter scriptam mitteres, qua significares quemadmodum res se haberet…»

«Tacere vis? Tacere vis? Haecine consilia homini misero dantur? Si quis, quod Deus avertat, me sclopeto a tergo vulneraverit, num archiepiscopus telum e corpore mihi extrahere poterit?»

«Eho! Non ita temere sclopetis homines petuntur ut pueris bellaria sparguntur. Actum foret, si isti canes quotiens latrarent totiens etiam morderent! Ego certe semper vidi eos observari qui dentes ostendere et auctoritatem sibi vindicare scirent. Et quia tu numquam causam tuam dicere vis, eo nunc redacti sumus ut omnes, pace tua dixerim, ad nos veniant et...»

«Tacere vis?»

«Statim taceo; sed certum est ubi homines intellexerint aliquem semper, quacumque re oblata, paratum esse ad demittendas...»

«Tacere vis? Num hoc tempore talia inepta dicenda sunt?»

«Satis! Nocte ista rem apud te reputabis; interim tamen ne ipse tibi noceas neque valetudinem tuam perdas. Paululum cibi sume.»

«Ego cogitabo», respondit dominus Abundius submurmurans. «Certe; ego cogitabo; mihi cogitandum est.» Tum surgens perrexit: «Nihil sumere volo, nihil. Aliud nunc appetam! Scio et ipse me de hac re cogitare debere. Sed cur hoc mihi potissimum accidere debuit?»

«Hoc saltem vini paululum hauri», inquit Perpetua, poculum implens. «Scis hoc tibi stomachum semper reficere.»

«Eheu! Multo alio opus est, multo alio, multo alio.»

Haec dicens lucernam sustulit atque, adhuc secum murmurans, «Parva sane res! Homini probo qualis ego sum! Et cras quid fiet?» aliasque eiusmodi querimonias fundens ad cubiculum superius ascendere coepit. Ubi ad limen pervenit, retro ad Perpetuam conversus digitum ori admovit et lenta gravi voce dixit: «Per caelum!» Deinde e conspectu abiit.

CAPUT SECUNDUM

Fertur Condaeus princeps nocte quae proelium ad Rocroium commissum antecessit altissimo somno quievisse; sed ille primum magno labore confectus erat, deinde omnia iam quae opus essent disposuerat, quidque postridie mane agendum foret constituerat. Dominus autem Abundius nihil adhuc compertum habebat nisi postero die sibi dimicandum esse. Itaque maximam noctis partem anxiis consiliis conterebat. Ut improbum illud mandatum minasque neglegeret atque nuptias celebraret, ne in deliberationem quidem adduci passus est. Ut rem Renzum doceret atque una cum eo viam aliquam quaereret... di melius avertant! «Ne verbum quidem tibi excidat; alioquin... hem!» dixerat unus ex satellitibus. Quotiens autem illud «hem!» animo eius resonabat, tantum aberat ut legem tam severe latam violare cogitaret, ut se etiam quod cum Perpetua garrivisset paeniteret. Fugeretne? Quo tandem? Quam multae tum molestiae, quam multae rationes reddendae! Singulis consiliis reiectis miser in lecto huc illuc se versabat. Omnibus perpensis optimum, vel certe minime malum, visum est tempus lucrari, Renzum mora atque dilationibus fatigando. Opportune recordatus est paucos tantum dies superesse ante tempus quo nuptiae celebrari vetabantur. «Si hunc grandem puerum», inquit apud se, «per hos paucos dies differendo continere potuero, duorum mensium spatium mihi dabitur ad respirandum; intra duos autem menses multa accidere possunt.»

Causas igitur excusationesque quas proferret secum volvebat; quae quamquam ipsi quoque leviores videbantur, hac tamen cogitatione paulatim confirmabatur, auctoritatem suam ipsis pondus adiecturam esse et veterem suam rerum experientiam plurimum adversus iuvenem imperitum valituram. «Videbimus», aiebat secum; «ille de sponsa cogitat, ego de mea pelle: mea certe causa maior est, ut taceam me prudentiorem esse. Mi bone iuvenis, si te amor urit, quid tibi dicam nescio; ego tamen propter te perire nolo.» Ita consilio aliquatenus confirmato tandem oculos claudere potuit. Sed qualis somnus, qualia somnia! Satellites illi, dominus Rodericus, Renzus, semitae, rupes, fugae, persecutiones, clamores, sclopetorum fragores omnia inter se miscebantur.

Primum expergisci post calamitatem, cum difficili aliqua re implicatus sis, acerbum imprimis momentum est. Mens enim vix ad se rediens ad usitatas prioris tranquillae vitae cogitationes recurrit; sed nova rerum condicio subito atque importune se obicit, atque ex ea momentanea comparatione dolor acrior oritur. Hoc temporis puncto non sine acerbitate exacto, dominus Abundius quae nocte excogitaverat iterum recensuit, in eadem sententia mansit, singula

accuratius disposuit, surrexit, atque Renzum et timens et exspectandi impatiens opperiebatur.

Laurentius, quem omnes Renzum vocabant, non diu se exspectari passus est.

Ubi primum visum est sine importunitate ad parochum adiri posse, ad eum festinavit ea laeta festinatione qua iuvenis viginti annorum fertur, qui eo ipso die puellam quam amat uxorem ducturus est. Parentibus iam inde ab adulescentia orbatus erat; artem autem serici filandi exercebat, quasi hereditariam in familia sua. Ea ars superioribus annis valde quaestuosa fuerat; iam tum languescebat, nondum tamen adeo ut peritus opifex ex ea honeste vivere non posset. Labor in dies minor fiebat; sed cum artifices multorum promissorum, privilegiorum magnorumque stipendiorum spe in finitimas diciones assidue emigrarent, iis qui in patria manebant operis copia nondum omnino deerat. Praeterea Renzus agellum possidebat, quem partim aliis colendum dabat, partim ipse colebat, quoties officina sericaria cessabat; quare pro sua fortuna satis bene se habere dicebatur. Atque quamvis annus ille prioribus etiam sterilior esset, iamque vera annonae inopia sentiri inciperet, iuvenis noster, ex quo Luciam adamaverat, frugi factus res suas ita providerat, ut necessariis abundaret nec fame conflictaretur.

Ante dominum Abundium ornatu festivo apparuit, versicoloribus plumis in pileo, pugione eleganti capulo instructo in bracarum loculo condito, vultu simul hilaritatem et quandam audaciae ostentationem prae se ferente, qualem eo tempore vel homines quietissimi induere solebant. Incerta vero atque arcana parochi exceptio cum laetis constantibusque iuvenis moribus mirum in modum pugnabat. «Nescio quid illi animum sollicitat», secum coniecit Renzus; tum: «Venio, domine paroche», inquit, «ut sciam qua hora tibi commodum sit nos in ecclesia convenire.»

«De quo die loqueris?»

«Quid? De quo die? Nonne meministi diem hodiernum constitutum esse?»

«Hodiernum?» respondit dominus Abundius, quasi rem tum primum audiret. «Hodie, hodie... ignosce mihi; sed hodie non possum.»

«Hodie non potes? Quid accidit?»

«Primum valetudine, ut vides, parum prospera utor.»

«Doleo sane; sed id quod facturus es nec multum temporis nec magni laboris est...»

«Deinde vero, deinde, deinde...»

«Quid deinde?»

«Deinde quaedam res implicatae obstant.»

«Difficultates? Quae tandem difficultates esse possunt?»

«Nisi in nostra condicione esses, intellegere non posses quot in eiusmodi rebus impedimenta oriantur, quot rationes reddendae sint. Nimium molli sum corde: nihil aliud curo nisi ut impedimenta tollam, omnia expediam, alienis commodis consulam; ita officium meum neglego, deinde reprehensiones accipio, immo etiam graviora.»

«Per caelum, noli me ita suspensum tenere: aperte et plane dic quid rei sit.»

«Scisne quam multa praescripta observanda sint ut matrimonium rite contrahatur?»

«Aliquid profecto scire debeo», inquit Renzus, iam paulatim irasci incipiens, «cum his proximis diebus satis superque mihi de iis molestus fueris. Sed nonne nunc omnia expedita sunt? Nonne quidquid agendum erat actum est?»

«Omnia, omnia, ut tibi quidem videtur. Nam ego, parce mihi, stultus sum, qui, ne homines fatigem, meum officium neglego. At nunc... satis; novi quid dicam. Nos miseri parochi inter incudem et malleum versamur: tu festinas, quod tibi, pauper adulescens, ignosco; superiores vero... satis, non licet omnia dicere. Nos autem inter utrumque premimur.»

«Sed explica tandem quae sit illa altera sollemnitas quam, ut ais, praestari oportet, et statim praestabitur.»

«Scisne quot sint impedimenta dirimentia?»

«Unde ego de impedimentis sciam?»

«Error, conditio, votum, cognatio, crimen,
Cultus disparitas, vis, ordo, ligamen, honestas,
Si sis affinis...»

Haec dominus Abundius, digitis singula enumerans, recitare coeperat.

«Ludibrione me habes?» interpellavit iuvenis. «Quid ego cum ista tua lingua Latina agam?»

«Ergo, quando haec nescis, aequo animo fer et iis qui sciunt rem permitte.»

«Age vero!...»

«Quin, mi Renze, ne irascere: paratus sum facere... quidquid quidem per me fieri potest. Ego, ego te beatum videre velim; amo te equidem. Eheu! Cum cogito quam bene antea viveres, quid tibi deerat? Repente tibi in mentem venit uxorem ducere...»

«Quae ista sunt verba, domine?» exclamat Renzus, vultu simul stupore et ira commoto.

«Sic loquor tantum; ignosce, sic loquor. Te felicem videre cupio.»

«Quid denique?»

«Denique, mi fili, mea culpa nulla est: non ego legem constitui. Antequam matrimonium perficiatur, necesse est nos multa multaque investigare, ut certo sciamus nullum impedimentum obstare.»

«Age, dic tandem quod impedimentum subito exortum sit.»

«Parce mihi: hae res non sunt quas uno momento explicare possis. Nihil fore confido; nihilominus diligenter quaerere debemus. Verba legis perspicua sunt: *antequam matrimonium denuntiet*...»

«Iam tibi dixi nolle me Latine audire.»

«Sed quomodo aliter tibi rem exponam?»

«Nonne igitur has investigationes iam fecisti?»

«Non omnes, sicut facere debueram; id tibi dico.»

«Cur non suo tempore fecisti? Cur dixisti omnia perfecta esse? Cur ad hunc diem exspectasti?»

«En! Nimiam meam benignitatem mihi crimini vertis. Omnia expedire studui, ut maturius tibi morem gererem; sed... sed nunc mihi quaedam... satis; ego scio.»

«Quid igitur me facere vis?»

«Ut paucis diebus patienter exspectes. Mi fili, pauci dies non sunt aeternitas: patienter fer.»

«Quot dies?»

«Iam ad portum pervenimus», secum cogitavit dominus Abundius; atque vultu omni studio blandiore facto: «Age», inquit, «intra quindecim dies quaeram... curabo...»

«Quindecim dies! Hoc vero inauditum est! Omnia quae iussisti fecimus; diem constituimus; dies advenit; nunc tu mihi dicis quindecim dies exspectandos esse! Quindecim...» Haec voce maiore iratioreque repetebat, brachio porrecto atque pugno in aere vibrato; et quis scit quae maledicta ad illum dierum numerum adiecturus fuerit, nisi dominus Abundius manu eius altera timida anxiaque benevolentia prehensa interpellavisset: «Age, age, per caelum, noli commoveri. Videbo, quaeram an intra septem dies...»

«Et Luciae quid dicam?»

«Me erravisse.»

«Et quid homines dicturi sunt?»

«Omnibus libere dic me nimia festinatione, nimia benignitate erravisse: totam culpam mihi adscribe. Quid amplius dicere possum? Age, septem dies.»

«Nec postea alia impedimenta exorientur?»

«Cum tibi dicam...»

«Bene; per septem dies patienter exspectabo. Sed hoc tibi bene in animum imprime: ubi illi transierint, inanibus verbis non amplius acquiescam. Nunc vale.» His dictis discessit, minus alte quam solebat parochum salutans, oculisque eum sic intuens ut multo plus animi sui quam observantiae ostenderet.

Foras egressus, dum primum in vita sua aegro animo ad sponsae domum iter facit, inter indignationis impetus sermonem illum secum repetebat, ac magis magisque mirabatur. Frigida atque trepida domini Abundii exceptio, verba simul cunctanter et impatienter prolata, oculi illi cinerei, qui dum loqueretur huc illuc semper fugerant, quasi ipsis verbis ex ore prodeuntibus occurrere timerent, simulata illius admiratio de nuptiis tam diserte conventis, maxime autem perpetua obscuri alicuius magni negotii significatio, cum nihil umquam aperte explicaret: haec omnia coniuncta Renzum adducebant ut subesse aliquid occulti suspicaretur, longe aliud quam quod parochus credi voluerat.

Paulisper dubitavit num rediret et sacerdotem ad respondendum cogeret. Sed oculis sublatis Perpetuam conspexit, quae ante eum procedens in hortulum domui parochiali proximum intratura erat. Eam, dum ianuam aperit, appellavit; gradu accelerato consecutus est; in ipso limine morari coegit atque, si quid certius ex ea elicere posset, sermonem cum illa iniit.

«Salve, Perpetua! Sperabam nos hodie omnes una laetaturos esse.»

«Ei! Quod Deus vult, mi miselle Renze.»

«Hoc mihi quaeso concede: bonus ille dominus parochus quasdam mihi causas ita perplexe exposuit ut nihil fere intellexerim. Tu mihi clarius expone cur hodie nos matrimonio iungere aut non possit aut nolit.»

«Quid? Putasne me domini mei secreta nosse?»

«Ut putabam, arcanum aliquod latet», secum cogitavit Renzus; quod ut in lucem produceret, perrexit: «Age, Perpetua, amici sumus; quod scis indica, misero iuveni subveni.»

«Malum est pauperem nasci, mi care Renze.»

«Verum dicis», respondit ille, suspicionibus magis etiam confirmatus, atque ut propius ad rem accederet addidit: «Verum; sed num sacerdotibus fas est pauperes iniuria afficere?»

«Audi, Renze; nihil dicere possum, quoniam... nihil scio. Hoc tamen certo tibi affirmare possum: dominum meum neque tibi neque cuiquam iniuriam inferre velle; nec ipsius culpa quidquam factum esse.»

«Cuius igitur culpa est?» rogavit Renzus, specie quidem neglegenti, animo autem suspenso atque auribus intentis.

«Cum tibi dicam nihil me scire... Pro domino meo loqui possum, quia aegre fero illum accusari quasi cuiquam molestiae esse velit. Pauper homo! Si peccat, nimia benignitate peccat. Sunt vero in hoc mundo improbi, violenti, homines nullo Dei timore continentes...»

«Violenti! Improbi!» cogitavit Renzus. «Hi sane non sunt superiores ecclesiastici.» Tum aegre animi agitationem dissimulans: «Age», inquit, «dic mihi quis sit.»

«Ah! Vis tu quidem me ad loquendum adducere; ego autem loqui non possum, quoniam... nihil scio. Cum nihil sciam, perinde est ac si tacere iuraverim. Etiamsi me funibus torquendum traderes, nihil tamen ex ore meo extorqueres. Vale; utrique frustra tempus consumimus.» Haec dicens in hortum properavit, ianuamque clausit.

Renzus salutanti respondit, tum lente retrogressus est, ne illa animadverteret quo tenderet; sed simul atque extra mulieris auditum fuit, gradum intendit. Brevi ad parochi ianuam pervenit; introgressus recta ad conclave contendit in quo eum reliquerat, ibique repertum audaci quodam impetu ac trucibus oculis adiit.

«Heus, heus! Quid novi est?» inquit dominus Abundius.

«Quis est ille violentus», inquit Renzus ea voce qua is utitur qui certum responsum extorquere statuit, «quis est ille violentus qui me Luciam uxorem ducere prohibet?»

«Quid? Quid? Quid?» balbutivit miser, subito ita expallescens atque languescens ut linteolo ex lavacro exempto similis fieret. Et, inter murmura ex magna sella exsiliens, ad ostium se proripere conatus est. Sed Renzus, qui hoc praevidisse videbatur et intentus stabat, prior ad ostium prosiluit, clavem convertit atque in loculum suum condidit.

«Eho! Nuncne, domine paroche, loqueris? Omnes de meis rebus sciunt praeter me unum. Volo et ipse, mehercule, scire. Quod illi nomen est?»

«Renze! Renze! Obsecro te, vide quid agas; animae tuae consule.»

«Hoc mihi consulo, ut rem hic et nunc cognoscam.» Et haec dicens manum, fortasse ipse nesciens, ad capulum pugionis, qui e bracarum loculo eminebat, admovit.

«Miserere mei!» voce tenui exclamavit dominus Abundius.

«Scire volo.»

«Quis tibi dixit...?»

«Noli, noli fabulas iterum contexere. Aperte ac statim loquere.»

«Me necare vis?»

«Id scire volo quod iure meo scire debeo.»

«At si loquar, occidar. Nonne mea quoque vita mihi cara esse debet?»

«Ergo loquere.»

Hoc «ergo» tanta vi prolatum est, et vultus Renzi adeo minax factus, ut dominus Abundius ne suspicari quidem iam posset sibi licere imperium recusare.

«Promittisne, iurasne», inquit, «te nemini rem indicaturum, numquam dicturum esse...?»

«Hoc promitto: me aliquid temerarium commissurum esse, nisi eius hominis nomen ilico mihi dixeris.»

Ad hanc novam obtestationem dominus Abundius, vultu oculisque eius qui forcipem dentarii in ore habeat, vix protulit: «Dominus...»

«Dominus?» iteravit Renzus, quasi laboranti reliquam vocem exprimere adiuvaret; prono corpore aurem ad illius os admovebat, brachiis retro extensis manibusque in pugnos coactis.

«Dominus Rodericus!» celeriter pronuntiavit miser invitus, syllabas praeceps effundens consonantesque inter se confundens, partim propter animi perturbationem, partim quia, quantula sibi animi libertas reliqua erat, inter duos timores pacisci conabatur, quasi verbum illud eodem ipso momento quo proferre cogebatur subducere atque abolere posset.

«Ah canis!» Renzus exclamavit. «Quo modo rem egit? Quid tibi dixit ut...?»

«Quo modo? Quo modo?» respondit dominus Abundius voce prope indignabunda, qui post tam grave sacrificium se iam quodammodo alterius creditorem factum esse sentiebat. «Quo modo? Utinam idem tibi accidisset quod mihi, qui nihil omnino ad istas res pertineo! Tum profecto tot ineptas cogitationes animo non foveres.» Hic dirum illum occursum atroci sermone depingere coepit; ac dum narrat, magis magisque iram quam intus gestabat animadvertens, quae hactenus metu velata atque obruta fuerat, simulque videns Renzum ira atque stupore immotum, capite demisso consistere, iam alacrius perrexit: «Egregium tu vero facinus patrasti! Praeclarum mihi officium praestitisti! Hoc modo hominem honestum, parochum tuum, in ipsius domo, in loco sacro tractare! Magnam sane virtutem ostendisti! Ut ex ore meo calamitatem meam, immo tuam, extorqueres! Rem quam prudentia ductus, tuo ipsius bono consulens, te celabam! Et nunc, postquam cognovisti, quid ages? Velim sane videre te...! Per Deum immortalem! Haec ludibrio habenda non sunt. Non de iusto iniustoque quaeritur; de vi agitur. Ego vero, cum hoc mane tibi consilium salutare darem, ecce! statim ira exarsisti. Et tibi et mihi prudenter consulebam; sed quid facias? Saltem aperi; clavem meam redde.»

«Fortasse male egi», respondit Renzus, mitiorem quidem erga dominum Abundium vocem gerens, sed qua furor in detectum inimicum manifeste audiebatur; «fortasse male egi; sed manum pectori admove atque cogita num tu, si in meo loco fuisses...» Hoc dicens clavem e loculo eduxerat atque ad ostium aperiendum ibat. Dominus Abundius eum secutus est; cumque ille clavem in sera verteret, propius accessit et, vultu gravi atque anxio, tribus prioribus dextrae digitis ante oculos eius sublatis, quasi sua quoque parte ad iurandum adiuvaret, «Saltem iura...» inquit.

«Fortasse peccavi, atque veniam peto», respondit Renzus, ostio patefacto egressurus.

«Iura…» repetivit dominus Abundius, brachium eius tremente manu apprehendens.

«Fortasse peccavi», tertium dixit Renzus, sese ex manibus illius expediens; deinde impetu discessit, hoc modo finem faciens controversiae quae, haud secus quam de litteris aut philosophia aut quavis alia re disputatio, per saecula durare potuisset, cum uterque suum tantummodo argumentum identidem repeteret.

«Perpetua! Perpetua!» clamavit dominus Abundius, cum frustra fugientem revocare temptavisset. Perpetua non respondebat: sacerdos quid ageretur aut ubi terrarum esset vix iam intellegere poterat.

Homines etiam multo maiores gravioribusque rebus praepositos quam dominum Abundium non semel in tam molestas angustias tantaque consiliorum incertitudine incidisse constat, ut optimum sibi remedium visum sit febri correptos in lectum se recipere. At ille hoc remedium quaerere non debuit: ultro se obtulit. Timor pridie conceptus, noctis vigilia anxia, recens pavor, futuri metus haec omnia vim suam exercuerunt. Anhelans atque attonitus in magnam sellam iterum concessit; iam frigus quoddam per ossa serpere sentiebat, suspirans ungues suos intuebatur, atque subinde voce tremula, stomachosa, «Perpetua!» inclamabat. Tandem venit illa, magnum brassicae caput sub bracchio ferens, vultuque adeo impudenti ac si nihil accidisset. Lectori parco lamentationes, miserationes, criminationes, defensiones, illud «Tu sola loqui potuisti», illud «Ego nihil dixi», omnes denique huius colloquii turbas. Hoc satis sit: dominus Abundius Perpetuae imperavit ut obicem ianuae obderet, ne cuiquam ullo modo aperiret, ac, si quis pulsaret, e fenestra responderet parochum febri laborantem decubuisse. Ipse lente scalas ascendit, ternis quibusque gradibus «Actum de me est» dicens; atque re vera in lectum se contulit, ubi eum relinquamus.

Renzus interea furibundis passibus domum versus ibat, nondum constituto quid ageret, sed incredibili studio aliquod novum et atrox facinus perpetrandi. Qui alios lacessunt, opprimunt, quavis denique ratione iniuria afficiunt, non modo mali quod ipsi committunt rei sunt, verum etiam pravitatis ad quam offensorum animos impellunt. Renzus iuvenis placidus erat, a caede abhorrens, apertus atque insidiarum inimicus; at illis momentis cor eius nihil nisi caedem sitiebat, mens nihil nisi perfidias machinabatur. Ad domini Roderici aedes properare, ipsum faucibus comprehendere, atque… cupiebat. Sed recordabatur aedes illas arcis instar esse, intus satellitibus munitas, foris custoditas; solis amicis famulisque familiaribus patere aditum sine eo ut a capite ad calcem inspicerentur; artificem ignotum haud facile nisi diligenter exploratum intraturum, se vero praecipue… ipsum fortasse nimis bene ibi notum esse.

Tum sibi fingebat sclopetum sumere, post saepem delitescere, exspectare num ille, si forte umquam, solus praeteriret; atque in ea imaginatione feroci voluptate altius immersus, gressus strepitum sibi audire videbatur, illum ipsum gressum; tacite caput erigebat, sceleratum agnoscebat, sclopetum dirigebat, collineabat, emittebat; illum humi cadentem ac animam agentem cernebat; diris eum devovebat, ipse ad finitimum iter confugiens ut in tuto esset. «Et Lucia?» Vix haec vox se inter atroces eius cogitationes immiserat, cum omnes meliores sententiae quibus mens Renzi adsueverat concurrerunt. Ultima parentum monita recordatus est, Dei atque beatae Virginis sanctorumque memor fuit; recogitavit quam saepe se nihil sceleris admisisse laetus fuisset, quam vehementer caedis narrationem horruisset; atque ex eo sanguinario somnio quasi experrectus est, cum pavore et conscientiae morsu, sed etiam cum quodam gaudio quod nihil amplius quam cogitavisset.

At quanta secum trahebat Luciae memoria! Tot spes, tot promissa, futuram vitam totiens desideratam iamque pro certa habitam, diem illum tanto tempore exspectatum! Quibus verbis ei tantum nuntium afferret? Quid deinde consilii caperet? Quo pacto illam, invito tam scelesto tamque potente viro, uxorem sibi faceret? Inter haec omnia, non plane definita suspicio, sed anxia quaedam umbra mentem eius perstringebat. Haec domini Roderici violentia nulla alia re quam libidine erga Luciam excitari poterat. At Lucia? Illam vel minimam occasionem vel tenuissimam spem scelesto illi praebuisse ne per momentum quidem Renzus cogitare poterat. Sed num ipsa rem cognoverat? Poteratne ille foedam cupiditatem concepisse, quin illa aliquid animadvertisset? Poteratne eo usque audacia processisse, priusquam ullo modo ipsam sollicitavisset? Et Lucia nihil umquam de ea re ipsi, sponso suo, dixerat!

Talibus cogitationibus occupatus domum suam, in medio vico sitam, praeteriit; vicum transgressus ad Luciae domum, quae in extremo oppido, immo paulo extra, posita erat, contendit. Ante aedes atriolum erat, quod eas a via separabat, humili muro cinctum. Renzus in atrium ingressus confusum assiduumque susurrum e superiore conclavi provenientem audivit. Amicas vicinasque Luciam festivitatis causa invisere existimavit; atque in eam mulierum frequentiam ingredi noluit, cum tanto malo et in animo et in vultu insculpto. Puellula quaedam, quae in atrio versabatur, ad eum accurrit clamans: «Sponsus! Sponsus!»

«Tace, Bettina, tace!» inquit Renzus. «Adesdum: ascende ad Luciam, paulum eam sevoca et ad aurem dic... cave tamen ne quis audiat, ne quis quidquam suspicetur... dic me cum illa loqui oportere, in inferiore cubiculo eam exspectare, ut statim veniat.» Puellula gradus propere ascendit, gaudens atque superbiens quod nuntium occultum perferre sibi mandatum esset.

Lucia illo ipso tempore, a matre omni ornatu iam instructa, ex eius manibus exibat. Amicae sponsam inter se certatim trahebant, contendentes ut se conspici sineret; illa autem rusticarum virginum verecundia aliquantum pugnaci se defendebat, cubito ante faciem pro scuto erecto, vultum ad pectus demittens, longis nigrisque superciliis contractis, dum tamen labra risu solvebantur. Nigri illi et aetatis flore nitentes capilli, per frontem tenui candidaque discrimine divisi, post caput multiplicibus crinium nexibus convoluti erant; quibus longae argenteae acus transfixae, in orbem discedentes, quasi radii coronae lucidae circa caput splendebant, eo modo quo Mediolanensium rusticae hodie quoque ornari solent. Circum collum gerebat monile ex granatis cum aureis globulis subtili opere reticulatis interpositis; induta erat pulchro thorace ex serico floribus intertexto, manicis separatim aptatis nitidis taeniis alligatis; sub eo brevis tunica e serico rudi confecta densis exiguisque plicis decurrebat; crura tibialibus rubris tegebantur; in pedibus soccos sericos acu pictos gerebat.

Praeter hunc diei nuptialis peculiarem ornatum Lucia cotidiana quoque modestae pulchritudinis venustate florebat; quam illo tempore variae animi affectiones vultu expressae clariorem reddiderant: laetitia levi sollicitudine temperata, placida illa tristitia quae interdum in sponsarum vultibus apparet, neque formam perturbat, sed proprium quendam ei decorem addit. Parva Bettina in mulierum turbam irrepsit, Luciae accessit, nutibus significavit sibi quid secreto dicendum esse, atque pauca ad eius aurem insusurravit.

«Paulisper abeo ac statim redeo», inquit Lucia mulieribus, statimque descendit. Cum mutatum Renzi vultum trepidumque habitum conspiceret, «Quid accidit?» inquit, non sine quadam mali praesensione.

«Lucia!» respondit Renzus, «hodie omnia in irritum ceciderunt; et solus Deus scit quando coniuges esse poterimus.»

«Quid?» inquit Lucia, prorsus attonita. Renzus breviter quae eo mane acciderant rettulit; illa anxia audiebat. Ubi vero domini Roderici nomen audivit, «Ah!» exclamavit, rubore suffusa ac tremens, «usque adeone?»

«Ergo tu sciebas...?» inquit Renzus.

«Pro dolor, sciebam!» respondit Lucia; «sed rem eo processisse nesciebam!»

«Quid sciebas?»

«Noli me nunc loqui cogere, noli me ad lacrimas adigere. Curram matrem vocatum, et mulieres dimittam: soli nobis esse necesse est.»

Cum illa discederet, Renzus submissa voce «Numquam mihi quidquam dixisti», murmuravit.

«Ah, Renze!» respondit Lucia, ad eum paulisper versa nec tamen gradu inhibito. Optime intellexit Renzus nomen suum eo ipso tempore ea voce a Lucia

pronuntiatum hoc significare: «Num dubitare potes quin iustis purisque causis tacuerim?»

Interea bona Agnes (hoc Luciae matri nomen erat), cum puellae ad aurem dicta verba filiaeque subitum discessum suspiciones simul et curiositatem movissent, descenderat ut quid novi esset cognosceret. Filia eam cum Renzo reliquit, ipsa ad congregatas mulieres regressa, vultum vocemque quantum potuit composuit atque: «Dominus parochus aegrotat», inquit, «itaque hodie nihil fiet.» His dictis omnes properanter salutavit, deinde iterum descendit.

Mulieres singulae abierunt, passimque rem gestam narraverunt. Duae tresve ad ipsius parochi ostium usque ierunt, ut explorarent an re vera aegrotaret.

«Gravi febri laborat!» Perpetua e fenestra respondit. Hoc triste verbum ad ceteras relatum coniecturas illas abrupit quae iam in earum animis pullulare, in colloquiis autem mutilae atque arcanis significationibus refertae emergere coeperant.

CAPUT TERTIUM

Lucia in inferius domus conclave ingressa est, dum Renzus Agnetem anxius de rebus gestis certiorem faciebat, illa pari sollicitudine audiente. Uterque ad eam conversus est quae plura quam ipsi noverat, a qua explicationem exspectabant, nec nisi acerbiorem exspectare poterant. In utriusque autem dolore, pro diverso quo Luciam prosequebantur amore, diversa quoque indignatio apparebat quod aliquid, idque tanti momenti, ab ipsis celavisset.

Agnes, quamvis filiae verba audire quam primum cuperet, quin eam obiurgaret temperare non potuit. «Tale quidquam matri tuae non dixisti!»

«Nunc omnia vobis exponam», Lucia respondit, lacrimas gremiali detergens.

«Loquere, loquere!» mater clamavit; simul sponsus: «Loquere, loquere!»

«Sanctissima Virgo!» exclamavit Lucia. «Quis umquam credidisset rem eo usque processuram?» Tum voce fletu intercisa narravit paucis ante diebus, cum ex officina sericaria domum rediret et paulo post comites incederet, dominum Rodericum cum alio quodam nobili viro sibi obviam factum esse; illum sermonibus, ut ipsa dicebat, minime honestis se retinere conatum; se autem, nihil illi respondentem, gradu accelerato reliquas assecutam esse. Interea alterum virum magna voce ridentem audiverat, Rodericum autem dicentem: «Visne sponsione contendere?»

Postridie eosdem iterum in via conspexerat; sed tum inter comites medias ibat, oculis demissis; alter ille subsannabat, Rodericus autem: «Videbimus, videbimus», inquiebat. «Dei beneficio», perrexit Lucia, «is ultimus erat dies quo ad officinam sericam ibamus. Statim rem exposui…»

«Cui exposuisti?» Agnes quaesivit, non sine indignatione quadam nomen eius qui sibi antepositus esset exspectans.

«Patri Christophoro, in confessione, mater», Lucia blanda et quasi veniam petente voce respondit. «Ei omnia narravi, cum postremum simul ad ecclesiam coenobii venimus. Et, si meministi, illo ipso mane nunc hoc nunc illud agendum mihi fingebam, ut moram traherem donec alii ex pago eodem proficiscerentur, cum quibus iter facerem: nam post illum occursum ipsae viae me adeo terrebant…»

Reverendo patris Christophori nomine audito Agnetis indignatio remisit. «Recte fecisti», inquit; «sed cur matri quoque tuae omnia non narrasti?»

Luciae duae sane erant iustae causae: altera, ne bonam mulierem maerore metuque afficeret ob rem cui illa nullo modo subvenire posset; altera, ne per multorum ora vagaretur fabula quam summa cura tacitam esse volebat.

Praesertim vero sperabat nuptias suas illi nefariae insectationi, vix coeptae, finem imposituras. Harum tamen causarum primam tantummodo commemoravit.

Deinde ad Renzum conversa, ea voce qua quis amico significat ipsum inique egisse, «Tibi vero», inquit, «hoc mihi narrandum fuisse putas? Nimis iam, pro dolor, nosti!»

«Quid autem pater tibi suasit?» quaesivit Agnes.

«Ut nuptias quantum possem maturarem, interim domi manerem, Deo diligenter supplicarem; sperare enim se illum, me nusquam conspiciens, mei tandem curam depositurum. Tum ego», perrexit Lucia, iterum ad Renzum versa, nec tamen in vultum eius oculos attollens, rubore toto ore suffusa, «tum ego impudentiam mihi sumpsi, et te ipsa rogavi ut festinares, ut matrimonium ante constitutum diem fieret.

«Quid de me tum cogitaveris nescio! Sed bono consilio agebam; ita mihi suasum erat; mihi quidem certum videbatur... At hoc mane tam longe aberam ut suspicarer...» Hic verba ingenti singultu abrupta sunt.

«O scelestum! o perditum! o sicarium!» Renzus vociferabatur, per cubiculum ultro citroque discurrens atque identidem pugionis capulum manu constringens.

«O quam misere omnia implicantur, Deus bone!» exclamabat Agnes. Iuvenis subito ante Luciam flentem constitit; eam miserante simul et ira flagrante vultu intuitus, «Hoc», inquit, «postremum facinus erit quod iste sicarius admittat.»

«Ah, ne feceris, Renze, per caelum te obsecro!» clamavit Lucia. «Nequaquam, per caelum! Etiam pauperibus Deus adest; quomodo nos adiuvaturus est, si ipsi maleficia committimus?»

«Nequaquam, nequaquam, per caelum!» repetebat Agnes.

«Renze», Lucia dixit, spe quadam et tranquilliore animi constantia recreata, «tibi ars est unde victum quaeras, ego quoque manibus laborare scio. Eamus tam longe ut ille ne nomen quidem nostrum amplius audiat.»

«Ah, Lucia! Quid deinde? Nondum coniuges sumus! Num parochus testimonium daturus est nos matrimonii vinculo liberos esse? Is quidem parochus! At si iam matrimonio iuncti essemus, tum vero...!»

Lucia rursus in lacrimas effusa est; omnesque tres siluerunt, maerore depressi, qui cum festivo vestium suarum ornatu miserandum in modum pugnabat.

«Audite, liberi; me audite», post breve silentium Agnes inquit. «Ego ante vos in lucem edita sum, neque rerum humanarum prorsus ignara sum. Non est cur tantopere paveamus: diabolus non adeo deformis est quam pingitur. Nobis pauperibus glomera filorum intricatiora videntur, quia quod filum primum ducendum sit reperire nescimus; sed interdum unum consilium, unum verbum hominis litterati... Novi equidem quid dicam. Fac, Renze, quod suadeo: Leucum

pete; quaere iuris consultum illum quem Azzecca-garbugli vocant; causam ei explica...

«Sed cave, per caelum, ne illo nomine ipsum compelles: cognomen est. Dicendum est: domine doctor... Quid nunc? Quodnam verum nomen habeat? Heu me miseram! Nescio; omnes eum ita appellant. Satis est, quaeras doctorem illum procerum, macilentum, calvum, naso rubente, cui in gena macula est rubi Idaei baccam referens.»

«Facie eum novi», Renzus dixit.

«Optime», perrexit Agnes. «Vir est summae sollertiae! Vidi quosdam tantis difficultatibus irretitos ut pullus inter stupas implicitus minus laboraret, nec quo se verterent invenientes; postquam autem horam unam secreto cum doctore Azzecca-garbugli egerant — memento ne ita eum appelles! — eosdem, inquam, ridentes vidi. Cape quattuor illos capones, misellos! quibus cervices frangere constitueram ad epulas dominicas, atque ad eum defer: ad huiusmodi enim viros vacuis manibus numquam accedendum est. Omnia illi ut acciderunt narra; mox audies ab eo eiusmodi consilia qualia nos per annum cogitando ne excogitare quidem possemus.»

Renzo consilium libentissime accepit, Lucia probavit; Agnes autem, quod ipsum dedisset, non mediocriter sibi placens, infelices volucres singulas e cavea sustulit; octo earum crura, quasi florum fasciculum componeret, in unum collegit, filo involvit et arcte vinxit, ac Renzo tradidit. Hic, post mutua spei verba, per horti partem egressus est, ne pueri se conspicerent atque insequerentur clamantes: «Sponsus! Sponsus!» Ita per agros, quos illius regionis incolae «loca» appellant, semitis interiectis iter fecit, tremens ira, calamitatem suam iterum atque iterum cogitans et sermonem, quem apud doctorem Azzecca-garbugli habiturus esset, animo versans.

Quomodo interea misellae illae volucres in itinere se habuerint, lector ipse reputet: cruribus constrictae, capitibus deorsum pendentibus, ab homine gestabantur cuius animus tot perturbationibus aestuans gestibus exprimebat cogitationes quae tumultuarie in mentem incurrebant.

Modo iratus brachium protendebat, modo desperans attollebat, modo velut minitans per aerem iactabat; quocumque autem modo movebat, vehementer capones quatiebat, quattuorque pendentia capita subsultare cogebat. Illi vicissim se mutuo rostro petere nitebantur, ut nimis saepe fit inter socios eiusdem calamitatis.

Ubi in oppidum pervenit, domum doctoris interrogavit; monstratam petiit. Ingressurus autem illo animi timore correptus est quo pauperes homines litterarum expertes apud potentem doctumque virum affici solent; omnia quae

dicere paraverat e memoria exciderunt. Sed capones intuitus animum recepit. In culinam ingressus ancillam rogavit num cum domino doctore colloqui liceret.

Illa volucres statim oculis deprehendit atque, talibus muneribus assueta, manus ad eas protendit; Renzus tamen paululum retraxit, cupiens doctorem ipsum videre et intellegere se munus tulisse. Eo ipso tempore dominus advenit, cum ancilla diceret: «Da huc, tuque intro abi.» Renzus profunde se inclinavit; doctor benigne eum salutans, «Accede, fili», inquit, eumque secum in tablinum duxit.

Ingens erat conclave, cuius tres parietes duodecim Caesarum imaginibus ornabantur; quartum magnum armarium libris veteribus pulverulentisque refertum occupabat. In medio mensa stabat allegationibus, supplicationibus, libellis, edictis conferta, circum quam tres quattuorve sellae erant; ad latus autem cathedra ampla brachiis instructa, cuius dorsum altum quadratumque duobus ligneis ornamentis in cornua surgentibus terminabatur. Corio bubulo obducta erat, magnis bullis firmata, quarum nonnullae iam pridem exciderant, ita ut anguli coriarii tegumenti soluti passim revolverentur.

Doctor veste domestica utebatur, hoc est toga attrita atque obsoleta, qua multis ante annis, diebus sollemnibus, cum Mediolanum maioris momenti causam acturus proficisceretur, se ornare consueverat. Ostiolo clauso iuveni animum addidit: «Dic mihi, fili, quid rei tuae sit.»

«Vellem tibi rem quandam secreto exponere.»

«Praesto sum», respondit doctor; «loquere.» Tum in cathedra consedit. Renzus ante mensam stans, altera manu pilei verticem tenens, altera eundem circumagens, rursus coepit: «Scire vellem ex te, qui litteris operam dedisti…»

«Dic quemadmodum res se habeat», doctor interpellavit.

«Ignosce mihi; nos pauperes commode loqui nescimus. Scire igitur vellem…»

«O mirum hominum genus! Omnes idem facitis: cum rem gestam exponere debeatis, interrogatis, quoniam iam vestra quaedam consilia in mente habetis.»

«Da veniam, domine doctor. Scire cupio num poena lege constituta sit ei qui parocho minatur, ne matrimonium celebret.»

— Intellexi, — doctor secum dixit, qui re vera nihil intellexerat. — Intellexi. — Continuo vultum composuit in gravitatem misericordia sollicitudineque temperatam; labra comprimens obscurum sonum edidit quo quid sentiret significabat, quod deinde apertius his verbis expressit: «Gravis causa, fili; lege comprehensa. Bene fecisti quod ad me venisti. Res manifesta est, centum edictis comprehensa; immo in uno proximi anni, a praesente gubernatore promulgato. Iam tibi ostendam, ut ipsis manibus rem tangere videaris.»

His dictis e cathedra surrexit manusque in illud chartarum chaos demisit, ima summis permiscens veluti qui frumentum in modium infundat.

«Ubinam nunc est? Prodi, prodi! Tot scripta in promptu habenda sunt! At certe hic erit: magni enim ponderis edictum est. Hem, ecce, ecce!» Chartam arripuit, explicuit, diem inspexit, tum vultu etiam severiore exclamavit: «Quinto decimo die Octobris, anno millesimo sescentesimo vicesimo septimo! Profecto; superioris anni est: edictum recens; eiusmodi maxime terrent. Scisne legere, fili?»

«Paululum, domine doctor.»

«Bene. Sequere ergo oculis quod legam, atque videbis.»

Edictum sic extensum sustinens legere coepit; hic verba properans submurmurabat, illic distincte haerebat, magna quadam significatione ea proferens quae causae suae maxime opportuna arbitrabatur:

«Quamquam edicto, iussu illustrissimi domini Ducis de Feria die quarto decimo Decembris anni MDCXX promulgato et ab illustrissimo excellentissimoque domino Gonzalo Fernandez de Cordova confirmato, et cetera, extraordinariis gravibusque remediis cautum est adversus oppressiones, exactiones et tyrannica facinora, quae nonnulli in hos Sacrae Maiestatis tam fideles subditos committere audent, nihilominus scelerum frequentia et malitia, et cetera, eo crevit ut Excellentiam Suam, et cetera, ad ulteriora consilia capienda adegerit. Quapropter, Senatu ac delecto consilio auditis, et cetera, praesens edictum promulgandum statuit.»

«Ac primum de violentis tyrannicisque actibus, cum usu compertum sit multos tam in urbibus quam in vicis — audisne? — huius dicionis vexationes tyrannice exercere, infirmioresque variis modis opprimere, velut cogendo ut emptionum, locationum aliorumque contractuum pactiones per vim ineantur... et cetera. Ubi es? Hem, hic est: sive matrimonia contrahantur sive non contrahantur. Quid ais?»

«Mea prorsus causa est», inquit Renzus.

«Audi, audi; plura etiam adsunt; tum poenam videbimus. Sive quis testimonium dicat sive non dicat; sive alius e loco habitationis suae discedat, et cetera; ut hic debitum solvat; ille alterum non lacessat; ille ad molam suam eat: haec nihil ad nos pertinent. En, hic locus est: ut sacerdos ille quod sui officii est facere omittat, aut ea faciat quae ad ipsum non pertinent. Quid ais?»

«Hoc edictum mihi uni scriptum videtur!»

«Nonne ita est? Audi, audi: atque aliae huiusmodi violentiae, sive a dominis feudalibus, sive a nobilibus, sive a mediocribus, humilibus, plebeiisque hominibus fiant. Nemo elabitur; omnes hic recensentur: velut in valle Iosaphat. Audi nunc poenam. Haec omnia aliaque similia maleficia, quamquam iam prohibita sunt, tamen, cum severius agendum sit, Excellentia Sua praesenti edicto, nullo superiore iure derogato, et cetera, iubet atque imperat ut in eos qui

quemlibet superiorum capitum aut similem legem violaverint ab omnibus ordinariis huius dicionis iudicibus animadvertatur, pecunia et corporis supplicio, etiam exsilio aut triremibus, usque ad mortem ipsam... levicula res profecto! arbitratu Excellentiae Suae aut Senatus, pro causarum, personarum rerumque adiunctarum ratione. Idque irremissibiliter summaque severitate, et cetera. Plena sunt haec, quid? Ecce etiam subscripta nomina: Gonzalo Fernandez de Cordova; infra, Platonus; hic vero, Vidit Ferrer. Nihil deest.»

Dum doctor legebat, Renzus oculis quidem lente verba sequebatur, nitens plane eorum sententiam intellegere atque ipsas quasi sanctissimas litteras intueri, quibus sibi auxilium promissum videbatur. Doctor, cum novum clientem magis attentum quam perterritum videret, mirabatur. — Num hic veterator est, — secum cogitabat. Deinde: «Hem, hem!» inquit. «At tu comam illam in frontem pendentem tibi tonsam esse curavisti. Prudenter sane; quamquam, si te mihi committis, id ne necesse quidem erat. Gravis est causa; sed nescis quid in eiusmodi negotio praestare possim.»

Ut huius doctoris sermonis vim intellegamus, sciendum vel recolendum est illo tempore sicarios mercede conductos, aliosque cuiusvis generis facinorosos, longam in fronte comam ferre solitos esse, quam, cum quemquam adorirentur et vultum occultare opus esset, veluti tegmen ante faciem demitterent, praesertim si facinus vim pariter et cautelam postularet. Neque edicta hunc capillorum morem silentio praeterierant.

«Excellentia Sua», ita marchio de la Hynojosa praecipiebat, «iubet ut quicumque crines tanta longitudine aluerit ut frontem usque ad supercilia, his ipsis exceptis, obtegat, aut cincinnum sive ante sive post aures demittat, trecentorum scutorum multam subeat; sin solvendo non sit, prima vice triennio ad triremes damnetur; secunda vero vice, praeter praedictam poenam, graviore etiam poena pecuniaria atque corporali, arbitrio Excellentiae Suae, puniatur.»

«Permittitur tamen ut, si quis calvitio laboret aut alio iusto nomine notam vel cicatricem occultare velit, tanta crinium longitudine utatur quanta ad vitium id tegendum, decoris et sanitatis causa, necessaria sit, nec maiore; admonentur autem ne modum necessitatis excedant, ne poenam ceteris transgressoribus impositam incurrant.»

«Item tonsoribus, sub poena centum scutorum aut ter in publico fune suspendendi, atque etiam gravioris corporis supplicii pro arbitratu supradicto, imperatur ne quemquam tonsum dimittant cum eiusmodi cincinnis, cirris, anulis, aut crinibus solito longioribus, sive in fronte sive ad latera sive post aures, sed ut omnes pariter tondeant; exceptis calvis aliisque defectu corporis laborantibus, ut supra dictum est.»

Erat igitur illa coma paene pars armorum, certumque sicariorum et perditorum hominum insigne; unde isti ipsi ex ea vulgo nomen acceperunt, «Ciuffi» appellati. Vocabulum adhuc in vernaculo Mediolanensium sermone manet, significatione paululum mitigata; vixque erit ex lectoribus nostris Mediolanensibus qui non meminerit sibi puerulo a parentibus, praeceptore, amico domestico aut famulo dictum esse: «Ciuffus est; ciuffulus est!»

«Ego vero, pauper quidem iuvenis», respondit Renzus, «numquam in vita talem comam alui.»

«Tum nihil agamus», doctor capite moto respondit, subridens callide simul et impatienter. «Si fidem mihi non habes, nihil agamus. Qui doctori mentitur, fili, stultus est: nam verum coram iudice proferet. Advocato res aperte exponenda est; nostrum est eam postea implicare. Si me tibi auxilio esse cupis, omnia ab initio usque ad finem, sincero animo, tamquam confessario, dicere debes.

«Nominandus est tibi qui hoc facinus mandavit; sine dubio vir magni nominis erit. Quod si ita est, ad ipsum ego officio fungendi causa veniam. Neque, ut scias, dicam te mihi aperuisse ab eo te missum esse; mihi confide. Dicam me eius patrocinium suppliciter petere pro misero iuvene iniuste accusato. Tum cum eo rationem inveniam qua negotium honeste componatur. Intellegis profecto eum, dum sibi consulit, tibi quoque consulturum esse.

«Quod si tua sponte temere quid commisisti, age, non continuo te relinquam: alios multo gravioribus difficultatibus liberavi. Dummodo virum aliquem potentem non laeseris — id probe intellegamus — polliceor me te e periculo erepturum; non sine aliquo sumptu, ut intellegis.

«Dic mihi quis sit quem offensum appellant; deinde pro illius dignitate, condicione et moribus deliberabimus utrum patrocinio potentiorum continendus sit, an aliquam invenire possimus rationem qua nos ipsi eum criminis reum faciamus et sollicitudinem iniciamus. Nam qui edictis recte uti novit, huic nemo nocens est, nemo innocens. Quod ad parochum attinet, si sapit, tacebit; sin ingenio pertinacior est, huic quoque malo remedium invenitur.

«Ex omnibus laqueis exire licet; sed homine opus est qui rem sciat tractare. Tua autem causa gravis est, gravis, inquam, gravis: apertissime edictum loquitur; ac, si inter iustitiam atque te solum res agenda est, male tibi erit. Amici more te moneo: inconsulta facta luenda sunt. Si impune evadere cupis, pecunia opus est et veritate; ei qui tibi bene vult confide; obtempera; quidquid praescriptum erit fac.»

Haec omnia effundentem doctorem Renzus attonitus intentissime spectabat, velut rusticus aliquis in foro praestigiatorem intuetur qui, cum stuppam et stuppam et stuppam ore absorpserit, vittam deinde et vittam et vittam ex ore trahit, neque finis apparet. Sed ubi tandem quid doctor sentiret et quo errore

teneretur satis intellexit, illam quasi vittam in ipsis eius labris abrupit: «O domine doctor! quomodo verba mea accepisti? Res plane contraria est.

«Ego nemini minatus sum; talia facere non soleo. Interroga, si placet, totam meam communitatem: omnes dicent me numquam cum iudicibus quidquam negotii habuisse. Mihi facta est iniuria; ad te venio ut discam qua ratione ius meum obtineam; laetor sane quod illud edictum vidi.»

«Proh diabole!» doctor exclamavit, oculos late aperiens. «Quas mihi tricas struis? Quid aliud? Omnes sic estis: fieri non potest ut rem perspicue exponatis?»

«At, quaeso, ignosce: non mihi spatium dedisti loquendi. Nunc omnia ut gesta sunt exponam. Scias igitur me hodie uxorem ducturum fuisse», hic Renzi vox commota est, «hodie uxorem ducturum fuisse puellam quam iam inde ab aestate nuptiarum spe frequentabam. Hodiernus, ut dixi, dies cum parocho constitutus erat, omniaque parata. Ecce autem parochus nescio quas excusationes proferre incipit... Ut brevis sim nec te obtundam, effeci, ut aequum erat, ut rem aperte diceret. Tum confessus est sibi sub poena mortis interdictum esse ne nuptias celebraret. Oppressor ille dominus Rodericus...»

«Age, desine!» doctor statim interpellavit, superciliis contractis, rubro naso corrugato, ore distorto. «Desine! Quid has ineptias mihi in aurem ingeris? Inter vos eiusmodi sermones habete, qui verborum pondus ignoratis; ad virum honestum, qui quid valeant intellegit, ne afferte. Abi, abi! Nescis quid loquaris. Ego cum pueris nihil negotii habeo; eius generis sermones, nugas inanes, audire nolo.»

«Iuro tibi...»

«Abi, inquam! Quid mihi cum tuis iuramentis? Nihil ad me pertinet; manus meas ab hac re lavo.» Simul manus inter se fricabat velut vere eas lavaret. «Disce loqui; hominem probum sic de improviso capere non licet.»

«At audi me, quaeso, audi», Renzus frustra iterabat. Doctor semper clamitans manibus eum ad ostium trudebat; cumque foras expulisset, aperuit, ancillam vocavit atque iussit: «Huic homini sine mora redde quod attulit. Nihil volo, nihil omnino!»

Ancilla toto tempore quo ea in domo famulata erat tale mandatum numquam acceperat; sed tam firmiter pronuntiatum erat ut sine cunctatione oboediret. Quattuor infelices capones arripuit Renzoque tradidit, obliquo illum vultu intuens, in quo contemptus et misericordia permixti apparebant: quasi diceret, «Magnum profecto facinus commisisti.»

Renzus recusare ac munus urgere conabatur; sed doctor nullo modo moveri potuit. Itaque iuvenis, magis quam umquam stupens iracundiaque incensus, donaria reiecta recipere coactus est atque in pagum rediit, ut mulieribus renuntiaret quem pulcherrimum fructum ex suo itinere tulisset.

Interea mulieres, dum ille abesset, festivas vestes cum maerore deposuerant et cotidianas operis induerant; deinde rursus de rebus suis consilium inierunt, Lucia singultante, Agnete suspirante.

Postquam Agnes copiose exposuit quantas utilitates a doctoris monitis exspectare oporteret, Lucia monuit omnibus rationibus auxilium quaerendum esse; patrem Christophorum virum esse qui non modo consilium dare, sed ipse etiam operam suam navare soleret, ubicumque pauperibus subveniendum esset; praeclarum igitur fore si ad eum nuntius de his rebus perferretur.

«Ita sane», inquit Agnes; tum ambae rationem id faciendi quaerere coeperunt. Ipsae enim ad coenobium, quod fortasse duo milia passuum aberat, eo die ire non audebant; nec sane quisquam cordatus id eis suadere potuisset.

Dum haec consilia ultro citroque expendunt, leviter ad ostium pulsatur, eodemque momento vox submissa sed clara: «Deo gratias». Lucia, iam coniciens quis adesset, accurrit aperuitque; statim, modica quadam et familiari corporis inclinatione salutans, intravit frater laicus ex ordine Cappuccinorum, qui stipem colligere solebat: pera ex sinistro umero pendebat, cuius os ambabus manibus ante pectus convolutum atque contractum tenebat.

«O frater Galdine!» ambae mulieres dixerunt.

«Dominus vobiscum», respondit frater. «Ad nuces colligendas venio.»

«Abi, nuces patribus affer», Agnes filiae dixit. Lucia surrexit atque in aliud cubiculum contendit; sed, priusquam intraret, post Galdini tergum substitit, qui eodem habitu immotus manebat, digitoque ad labra admoto matrem intuita est, aspectu qui silentium simul cum blanditia, precibus et quadam auctoritate poscebat.

Eleemosynarius Agnetem e longinquo oblique intuens: «Quid autem de nuptiis?» inquit. «Hodie celebrandae erant; vidi in pago quandam turbationem, quasi novi aliquid accidisset. Quid rei est?»

«Parochus aegrotat; nuptiae differendae sunt», mulier festinanter respondit. Nisi Lucia signum illud dedisset, fortasse aliter respondisset. Tum, ut sermonem averteret: «Quomodo autem collectio procedit?» interrogavit.

«Male, bona femina, male. Ecce quantum habeo.» Haec dicens peram ab umero detraxit atque inter ambas manus iactavit. «Hoc totum est; et, ut tantam copiam colligerem, decem ostia pulsare debui.»

«Quid faciamus? Anni steriles sunt, frater Galdine; cum panem ad mensuram dispensare necesse sit, in ceteris liberaliter erogare non possumus.»

«At quo remedio, bona mulier, meliores annos reducere possumus? Eleemosyna! Num audivistis de miraculo nucis arboris, quod multis ante annis in quodam nostro coenobio in Romandiola accidit?»

«Minime vero; quaeso, narra nobis.»

«Audite igitur. In illo coenobio pater quidam erat vir sanctissimus, Macarius nomine. Hic die quodam hiemali per semitam in agro cuiusdam benefactoris nostri ambulabat, viri ipso quoque probissimi. Tum iuxta magnam eius nucem benefactorem conspexit et quattuor agricolas ligonibus sublatis qui circum radices iam fodere coeperant, ut arborem everterent et radices solis radiis exponerent. "Quid isti miserae arbori facitis?" pater Macarius interrogavit.

«"Heu, pater", respondit dominus, "per multos iam annos nuces mihi dare recusavit; itaque in ligna eam caedam." "Sine arborem stare", inquit pater, "certusque esto hoc ipso anno plures nuces quam folia laturam esse." Benefactor, qui bene noverat quis talia dixisset, colonis continuo imperavit ut terram radicibus rursus circumicerent; patrem autem iam iter repetentem revocavit. "Pater Macari", inquit, "dimidia pars fructuum coenobio cedet."

«Rumor praedictionis late pervagatus est; omnes ad arborem spectandam accurrebant. Re vera vere flores innumerabiles exorti sunt, ac suo tempore nucum copia incredibilis. Bonus ille benefactor fructus ipse decutere non potuit; ante nucum legendi tempus ad mercedem suae caritatis accipiendam discessit. Sed miraculum inde, ut audietis, etiam maius fuit. Nam ille probus vir filium reliquerat patri moribus prorsus dissimilem.

«Ubi igitur tempus nucibus colligendis advenit, frater eleemosynarius dimidiam coenobio debitam partem exacturus accessit. At filius rem sibi omnino inauditam esse simulavit, audaxque respondit se numquam audivisse Cappuccinos nuces gignere posse. Quid postea accidit, scitisne? Quadam die — hoc vero audite! — improbus ille complures amicos suis moribus pares ad convivium vocaverat; epulantes potantesque de nucis arbore narrabat et fratres deridebat.

«Illi iuvenes videre cupiebant immensum illum nucum acervum; hospes eos in granarium duxit. Sed audite! Ostiolum aperit, ad angulum progreditur ubi magnus acervus repositus erat, atque, dum dicit: "Aspicite", ipse aspicit et conspicit... quid, putatis? Magnum siccorum nucis foliorum acervum!

«Nonne hoc gravissimum fuit exemplum? Coenobium autem nihil detrimenti cepit, immo lucrum fecit: nam post tam insigne prodigium tanta nucum copia eleemosynis colligebatur ut benefactor quidam, miserto pauperis fratris qui eas circumferebat, asinum coenobio donaret quo facilius nuces domum deportarentur. Tantum inde olei conficiebatur ut quisque pauper quantum opus haberet accipere posset. Nos enim mari similes sumus, quod aquas undique accipit rursusque omnibus fluminibus reddit.»

Hic Lucia rediit, gremiali tot nucibus gravato ut vix sustineret; utroque gremialis angulo manibus apprehenso, bracchiis procul extensis onus sustinebat. Dum Galdinus peram denuo ab umero deponebat et os eius solvebat ut uberem

eleemosynam reciperet, mater vultu stupore simul ac severitate pleno nimiam Luciae liberalitatem improbabat; Lucia autem matrem oculis ita respexit ut diceret: «Rationem reddam.»

Galdinus laudibus, bonis ominibus, promissis gratiarumque actionibus effusus peram in umerum rettulit atque abiturus erat. Sed Lucia eum revocans: «Unam», inquit, «a te rem petere velim: dicas patri Christophoro me quam primum cum eo loqui oportere; eumque roges ut nobis pauperculis hanc operam det, ut statim ad nos veniat: nos enim ad ecclesiam ire non possumus.»

«Num aliud quid vis? Antequam una hora praeterierit, pater Christophorus quid cupias noverit.»

«Tibi confido.»

«Nihil dubita.» His dictis discessit, paululum magis incurvatus ac multo laetior quam venerat.

Ne quis tamen ex eo, quod puella pauper tanta fiducia patrem Christophorum ad se arcesseret et eleemosynarius mandatum sine ulla admiratione aut difficultate reciperet, colligat Christophorum vulgarem quendam fratrem, nullius momenti hominem, fuisse. Magna potius auctoritate apud suos atque in tota vicinia florebat; sed ea Cappuccinorum condicio erat ut nihil ipsis aut nimis humile aut nimis excelsum videretur.

Infimis ministrare et a potentibus ministrari, palatia tuguriaque eadem humilitatis fiducia intrare, in eadem interdum domo modo ludibrio esse modo personam gerere sine cuius consilio nihil decerneretur, ubique eleemosynas petere et omnibus ad coenobium egentibus largiri: haec omnia Cappuccino usitata erant.

In via ambulans aeque incidere poterat in principem qui reverenter extremam funiculi partem oscularetur, atque in turbam protervorum puerorum qui, specie mutuae rixae, barbam eius luto aspergerent.

Vox ipsa «frater» illis temporibus maxima cum veneratione et acerbissimo cum contemptu proferebatur. Cappuccini vero, fortasse prae ceteris ordinibus, utriusque animi affectus obiectum erant, utramque fortunam experiebantur. Cum enim nihil proprium possiderent, vestitu a vulgari consuetudine insigniter diverso uterentur, humilitatem apertius profiterentur, propius quam ceteri se tum reverentiae tum ludibrio exponebant, prout varia hominum ingenia ac iudicia haec moverent.

Postquam Galdinus discessit, «Tot nuces!» Agnes exclamavit. «Hoc potissimum anno!»

«Ignosce, mater», Lucia respondit; «sed, si tantum quantum ceteri dedissemus, Galdino diu adhuc circumeundum fuisset, Deus scit quam diu, priusquam pera impleretur. Deus scit quando ad coenobium redisset; Deus scit an

inter tot sermones quos ipse habuisset atque audivisset mandati nostri meminisset...»

«Recte providisti; praeterea omnis eleemosyna caritas est, quae semper bonos fructus reddit», Agnes inquit. Quamvis enim sua ei parva vitia essent, mulier optima erat; neque, ut dici solet, in ignem se inicere dubitasset pro unica filia, in qua omnis eius animi voluptas et spes posita erat.

Inter haec Renzus advenit, et intrans vultu pariter irato ac pudore deiecto quattuor capones in mensam proiecit; quod illis miseris animalibus ultimus eius diei adversus casus fuit.

«Praeclarum consilium mihi dedisti!» ad Agnetem inquit. «Ad probissimum me virum misisti, qui pauperibus egregie subveniat!» Deinde colloquium suum cum doctore habitum exposuit. Agnes, tam infelici eventu attonita, demonstrare conabatur consilium tamen bonum fuisse, Renzum autem fortasse causam non eo quo debuerat modo egisse; sed Lucia disceptationem interrupit, annuntians se sperare meliorem iam opem repertam esse.

Hanc quoque spem Renzus avidissime excepit, ut calamitate et difficultatibus implicati facere solent. «Sed», inquit, «si pater nullam rationem reperiet qua nos liberet, ego certe rationem aliquam, quacumque via, inveniam.»

Mulieres pacem, patientiam, prudentiam suadebant. «Cras», inquit Lucia, «pater Christophorus sine dubio veniet; videbisque eum remedium inventurum esse quale nos pauperes ne cogitare quidem possumus.»

«Spero equidem», inquit Renzus; «sed quocumque res ceciderit, aut ipse ius meum exsequar aut ab alio exigi curabo. In hoc denique mundo iustitia est!»

Inter tristes sermones et itinera ultro citroque facta, quae supra rettulimus, dies totus consumptus erat; iam vesper adpropinquabat.

«Bonam tibi noctem», Lucia tristi voce Renzo dixit, qui animum inducere non poterat ut discederet.

«Bonam noctem», Renzus tristius etiam respondit.

«Aliquis sanctorum nobis subveniet», Lucia subiecit; «prudenter age, ac voluntati divinae te submitte.»

Mater plura eiusdem generis monita adiecit. Sponsus autem discessit, animo velut tempestate iactato, identidem insolita illa verba repetens: «In hoc denique mundo iustitia est!» Adeo verum est hominem maerore oppressum nescire iam quid loquatur.

CAPUT QUARTUM

Sol nondum totus ex horizonte emerserat, cum pater Christophorus e suo Pescarenicensi coenobio egressus est, ut ad illam casulam ascenderet, ubi exspectabatur. Pescarenicum est oppidulum ad laevam Adduae ripam, sive, si mavis, ad ipsius lacus oram, haud procul a ponte positum: paucae ibi domus, piscatoribus plerumque habitatae, quibus passim retia triplicia aliaque ad siccandum explicata pro ornatu sunt. Coenobium extra oppidulum, ex adverso aditus, stabat (atque aedificium adhuc exstat), via interiecta quae Leucum Bergomum ducit.

Caelum undique serenum erat. Quo altius sol a tergo montis ascendebat, eo lux eius, summis oppositorum montium verticibus primum illapsa, per declivia deinde in vallem, tamquam velo celerrime explicato, demitti videbatur. Aura autumnalis mori folia iam marcescentia e ramis excutiebat atque aliquot ab arbore passus auferebat, ut ibi deciderent. In vineis hinc inde folia variis ruboris coloribus nitentia in palmitibus adhuc extentis fulgebant; humus recens arata, fusca distinctaque, inter agros albescentibus stipulis et rore micantibus apparebat.

Laeta erat rerum species; at quaecumque hominis figura in ea conspiciebatur, oculos animumque maerore afficiebat. Identidem mendici occurrebant laceri ac macilenti, alii longo usu mendicando consenuerant, alios recens egestas manus porrigere coegerat. Taciti praeter Christophorum ibant, eum miserabili quodam vultu intuebantur, et, quamquam nihil ab eo sperare poterant, quippe qui Cappuccinorum more pecuniam numquam tangeret, capite demisso gratias quasi agebant pro stipe quam in coenobio aut acceperant aut petituri erant.

Sed multo tristius quiddam in ipsis per agros sparsis operariis erat. Alii semen parce, raro, inviti spargebant, velut rem sibi nimis caram dubio eventui committerent; alii ligones aegre in terram agebant ac glebas languide vertebant. Puella macie confecta, vaccam exiguam ac paene ossibus constantem fune ad pascendum ducens, ante se prospiciebat; subinde vero celeriter se inclinabat, ut ex herbis pecudi destinatis nonnullas familiae cibum subriperet, quas hominum quoque alimentum esse fames docuerat. His spectaculis singulis fere passibus augebatur fratris tristitia; iam enim eum, dum ibat, infausta quaedam praesensio tenebat, fore ut de novo aliquo malo audiret.

«Sed cur tantam», inquies, «Luciae curam gerebat? Cur primo accepto nuntio tam propere venerat, non secus ac si a superiore Cappuccinorum provinciae accerseretur? Quis denique erat hic pater Christophorus?» Omnibus his quaestionibus satisfaciendum est.

Pater Christophorus ex oppido *** sexagesimo aetatis anno quam quinquagesimo propior erat. Caput, praeter angustam capillorum coronam circumiectam, ut mos Cappuccinorum est, rasum, interdum motu quodam erigebatur, quo nescio quid superbi inquietique animi elucebat; statim tamen, recordatione humilitatis, rursus demittebatur. Barba alba prolixaque, genas mentumque tegens, insignia superioris vultus lineamenta magis eminere faciebat: quorum gravitati diuturna iam et consueta abstinentia plus addiderat quam vigori atque expressioni detraxerat. Oculi in orbibus alte reconditi plerumque terram spectabant, nonnumquam autem subito fulgurabant; haud secus ac equi indomiti, quos auriga manu ducit, et quibus experientia compertum est se illi non posse obsistere, interdum tamen calces iaciunt, quarum temeritatem ilico freni asperiore tractu luunt.

Neque semper talis fuerat Christophorus neque semper Christophorus appellatus erat: Ludovicus ei in baptismate nomen impositum erat. Mercatoris cuiusdam ex *** filius erat (stellulae istae omnes ab anonymi mei scriptoris cautione proficiscuntur). Pater, extremis vitae annis, cum magnas iam opes comparasset unumque hunc filium haberet, mercaturam reliquerat atque vitam hominis nobilis agere instituerat.

Tum, novo otio fruens, mirum quantum pudere coepit tot annorum quibus aliquid in hoc mundo agendo se exercuisset. Ea opinione captus, omnem lapidem movebat ut homines obliviscerentur eum mercatorem fuisse; ipse quoque libentissime oblivisceretur, si posset. Sed taberna, mercium sarcinae, rationum codices, pertica qua panni metiebantur, identidem memoriae eius obversabantur, velut Banconis umbra Macbetho, etiam inter apparatum epularum et parasitorum arrisus. Nec facile dixeris quantam miseri illi curam adhiberent ut omne verbum vitarent quod pristinam convivii conditoris professionem vel levissime significare posset.

Accidit aliquando, ut unum exemplum narrem, sub finem epularum, cum hilaritas sine fuco laetissime effervesceret, nec discerneres utrum convivae de mensa exoneranda an dominus de mensa instruenda magis gauderent, ut hic quendam convivarum, hominem ad cenandum omnium probissimum, amica tamen quadam superioris hominis libertate iocose incesseret. Ille, ut iocum ioco exciperet, sine ulla prorsus malitia, immo infantis paene simplicitate, respondit: «Heus! ego mercatoris more aures surdas praebeo.»

Vix ea vox ex ore exciderat, cum ipse ad sonum eius perculsus est. Incerto vultu dominum aspexit, cui iam frons obnubilata erat. Uterque priorem vultum recuperare cupiebat, neuter poterat. Ceteri convivae secum singuli reputabant quo pacto leve illud offendiculum extenuarent et sermonem in aliam rem converterent; sed dum meditantur, silent, et ipso silentio clarior iniuria fit. Alter

alterius oculos vitabat; quisque sentiebat omnes eadem cogitatione occupari quam omnes dissimulare conabantur. Ita die illo omnis hilaritas exstincta est; imprudens ille, vel, ut iustius dicam, infelix conviva postea numquam iterum invitatus est.

Sic Ludovici pater extremam aetatem perpetua sollicitudine transegit, semper veritus ne risui haberetur, neque umquam secum reputans vendere non magis ridiculum esse quam emere; eamque artem, cuius iam puderet, multos per annos coram omnibus, nulla conscientiae molestia, exercuisse. Filium ad nobilium morem, quantum leges et consuetudines temporum patiebantur, erudiendum curavit; ei et litterarum et equestrium exercitationum praeceptores dedit; atque mortuus est, filio adhuc adulescente magnis divitiis relicto.

Ludovicus mores hominis opulenti induerat; assentatores vero, inter quos adoleverat, eum summo honore accipi assuefecerant. Sed cum inter primores civitatis suae versari vellet, longe alios mores quam quibus assueverat offendit. Intellexit se, si eorum familiaritatem, quam maxime cupiebat, adipisci vellet, novam patientiae subiectionisque disciplinam discere debere: semper inferiorem locum tenendum, singulis prope momentis aliquam contumeliam deglutiendam. Neque cum educatione eius neque cum indole talis vivendi ratio congruebat. Itaque indignatus ab illis secessit.

Longius tamen ab eis commorans desiderio angebatur; eos enim solos sibi vere pares atque idoneos socios putabat, modo aliquanto tractabiliores essent. Hac admirationis simul et simultatis mixtura agitatus, cum familiariter eos frequentare non posset, aliqua tamen ratione cum eis certare vellet, in sumptibus et apparatu magnificentiae aemulationem instituit: atque hoc pretio, pecunia numerata, odia sibi, invidiam et risum coemit. Naturalis autem eius probitas cum animi violentia coniuncta iam pridem in contentiones longe graviores eum coniecerat.

Iniquitatem, vim, insolentiam sponte ac sincere abhorrebat; eo magis, quod eiusmodi iniuriarum auctores ipsi plerumque erant quibuscum sua iam ei simultas intercedebat. Ut igitur tot affectibus simul vel indulgeret vel quietem pararet, libentissime infirmi oppressique causam suscipiebat, potentem aliquem iniustum reprimere gloriae sibi ducebat, unam litem dirimebat, alteram in se ipse trahebat; donec paulatim tamquam oppressorum patronus atque iniuriarum ultor haberi coepit. Grave munus: nec quaerendum sane est utrum pauper Ludovicus inimicos, negotia, sollicitudines sibi contraxerit.

Praeter externa certamina intestinis quoque contradictionibus assidue torquebatur. Nam ut in aliquo certamine superior discederet (ut ea taceamus in quibus victus erat), dolis interdum et vi ipsi utendum erat, quos postea conscientia eius probare nequibat. Non paucos sicarios circum se retinere

debebat, atque tam tutelae suae causa quam quo acriora auxilia haberet audacissimos eligere, id est sceleratissimos; ita cum improbis vivendum erat, iustitiae amore. Quam ob rem saepius, sive infelici certaminis eventu fractus, sive propinqui periculi metu sollicitus, sive perpetuis cautelis defessus, sive taedio suorum satellitum affectus, sive de futuro anxius, cum patrimonium in dies partim in beneficiis, partim in audacibus certaminibus consumeretur, cogitatio in animum ei incidit fratribus religiosis adscribendi: quod illis temporibus e difficultatibus expediendis tritissimum refugium erat.

Sed consilium, quod fortasse per omnem vitam vaga cogitatio mansisset, casu quodam omnium gravissimo quos adhuc expertus erat in firmam voluntatem conversum est.

Aliquando per viam civitatis suae incedebat, duobus sicariis sequentibus, comitante etiam Christophoro quodam, qui olim in taberna eius puer ministraverat et, mercatura deposita, domus procurator factus erat. Is annos circiter quinquaginta natus erat, Ludovico iam inde ab eius pueritia devotus, quem nascentem viderat; ex mercede autem et muneribus quae ab eo percipiebat non modo suam vitam sustentabat, sed numerosae quoque familiae educandae satis habebat.

Procul tum conspexit nobilem quendam, virum qui insolentiam atque alienos opprimere quasi artem profiteretur, quocum numquam antea verbum commutaverat, quem tamen ex animo oderat et a quo pari studio oderetur: id enim inter vitae huius commoda numerandum est, quod invicem odisse atque odio esse licet etiam iis qui se omnino non noverint. Ille quattuor sicariis stipatus recta procedebat, superbo gradu, erecto capite, ore ad arrogantiam contemptumque composito. Uterque iuxta parietem incedebat; Ludovicus autem (quod probe animadvertendum est) dextrum latus muro admovebat. Ex quodam patriae more hinc ei ius nascebatur (quo tandem non penetret ius!) ne a muro discederet neve cuivis advenienti viam cederet; rem illis temporibus magni momenti.

At nobilis alterum morem afferebat, ex quo sibi, quippe nobili, istud ius deberi, Ludovico vero per mediam viam eundum esse contendebat. Nam in hac quoque re, ut in permultis aliis, duae invicem contrariae consuetudines vigebant, neque constabat utra rectior esset; quod sane egregiam belli gerendi occasionem praebebat, quoties dura cervix in aliam aeque duram inciderat. Sic ambo parieti adhaerentes adversus se ibant, velut duae imagines in humili opere caelatae, quae ambulare repente coepissent.

Ubi alter alteri obviam stetit, nobilis ille, Ludovicum a capite ad calcem tamquam metiens, supercilio imperioso ac voce pari fastu, «Cede», inquit.

«Tu cede», Ludovicus respondit; «meum est ius.»

«In eos qui tui sunt ordinis, meum semper est.»

«Ita sane, si vestri ordinis arrogantia mei ordinis hominibus pro lege esset.»

Utriusque satellites post dominum suum consistentes trucibus se oculis intuebantur, manibus ad pugiones admotis ad pugnam parati. Qui ex utraque parte viae adveniebant eminus subsistebant, exitum rei exspectantes; atque spectantium praesentia utriusque pertinaciam magis magisque incendebat.

«In mediam viam, vilis opifex! Alioquin semel te docebo quomodo cum ingenuis viris agendum sit.»

«Mentiris me vilem esse.»

«Tu mentiris me mentitum esse.» Haec erat sollemnis responsio. «Quod si equestri genere natus esses, sicut ego», addidit nobilis, «ferro atque pallio tibi ostenderem uter nostrum mendax sit.»

«Praeclarum tibi refugium, quo ne contumeliosa verba factis defendere cogaris.»

«Hunc nebulonem in lutum deicite!» nobilis ad suos conversus imperavit.

«Experiamur!» Ludovicus exclamat, celeriter uno gradu retro cedens manumque ad gladium admovens.

«Audax!» alter stricto ferro inclamavit. «Hunc gladium non ante frangam quam tuo vili sanguine maculatus erit.»

Ita in se invicem impetum fecerunt, utriusque comites ad dominorum tutelam prosilierunt. Inaequa pugna erat, non numero tantum, sed etiam quod Ludovicus ictus vitare et adversarium armis spoliare potius quam occidere studebat; ille vero eius mortem quocumque pretio quaerebat. Iam Ludovicus in sinistro brachio a sicario pugione vulneratus, in gena leviter sauciatus erat, iamque praecipuus hostis in eum ad extremum conficiendum ruebat, cum Christophorus, dominum suum extremo in discrimine conspicatus, pugione in nobilem impetum fecit. Ille autem, omnem iram in ministrum convertens, eum gladio transfixit.

Quo viso Ludovicus, velut sui compos esse desisset, gladium in ventrem percussoris adegit; qui moribundus paene eodem momento cum misero Christophoro concidit. Nobilis satellites, re iam confecta, quamvis ipsi male mulcati, fugam arripuerunt; Ludovici vero satellites, et ipsi contusi ac lacerati, cum neminem amplius haberent quem caederent neque in multitudinis iam concurrentis manus incidere vellent, in diversam viam se proripuerunt. Sic Ludovicus solus inter turbam conspectus est, duobus illis infelicibus ad pedes suos iacentibus.

«Quid accidit?» — «Unus cecidit.» — «Duo sunt!» — «Foramen ventri eius, velut ansulam vestis, fecit.» — «Quis occisus est?» — «Ille superbus tyrannus.» — «Sancta Maria, quae clades!» — «Qui quaerit invenit.» — «Hoc

uno facto ceterorum poenas luit.» — «Et hic periit.» — «Quam gravis ictus!» — «Grave negotium futurum est.» — «At ille quoque miser!» — «Misericordia, quod spectaculum!» — «Servate eum, servate!» — «Huic quoque male est.» — «Videte quam cruentus sit! Undique sanguinem fundit.» — «Fuge, fuge! Cave ne capiaris!»

Haec potissimum verba e confusa strepentis multitudinis voce distinguebantur; idem omnium studium significabant, atque adhortationi mox auxilium accessit. Res iuxta templum Cappuccinorum acciderat, locum, ut notum est, illis temporibus ministris publicis atque universo illo hominum rerumque complexui, qui iustitia vocabatur, inexpugnabile asylum. Vulneratum homicidam populus, vix sui compotem, eo perduxit aut potius pertulit; fratres autem eum e manibus multitudinis exceperunt, quae commendabat his verbis: «Vir bonus est, qui insolentem sceleratum interfecit; sui defendendi causa fecit; invitissimus eo adductus est.»

Numquam antea Ludovicus cuiusquam sanguinem effuderat. Etsi vero caedes ea tempestate tam frequentes erant ut omnium aures narratas, oculi patratas videre consuessent, tamen adspectus hominis qui pro eo mortem oppetiverat, et hominis quem ipse occiderat, ita eum commovit ut novos quosdam atque ineffabiles animi motus, antea sibi prorsus ignotos, tum primum experiretur. Spectaculum adversarii concidentis et vultus eius, qui e minis ac furore in gravem mortis tranquillitatem uno momento mutabatur, percussoris animum funditus commutavit.

In coenobium raptus vix ubi esset aut quid ageretur intelligebat; cum vero sensus recuperasset, in lecto valetudinarii se iacentem reperit, fratre chirurgo adstante (unum eius artis fratres in singulis fere coenobiis habebant), qui linamenta atque fascias duobus eius vulneribus imponeret. Alius frater, cui proprium erat morientibus adesse, quique non raro in ipsis viis idem officium praestiterat, ad locum pugnae statim accitus erat. Paucis post minutis reversus in valetudinarium ingressus est, et lecto quo Ludovicus decumbebat adpropinquans: «Bonum animum habe», inquit; «saltem Christophorus bene mortuus est, mihique mandavit ut a te veniam peterem et suam tibi perferrem.»

Haec vox miserum Ludovicum penitus ad se revocavit, simulque quae prius indistincta animo eius concurrerant gravius clariusque excitavit: dolorem ob amicum perditum, horrorem et paenitentiam propter ictum quem propria manu inflixerat, atque, inter haec, miserationem acerbo dolore plenam eius quem occiderat. «Et alter?» trepidus a fratre quaesivit.

«Alter, cum ego adveni, iam animam efflaverat», respondit.

Interea aditus et vicina coenobii loca curiosorum multitudine complebantur. Sed cum ministri publici advenissent, turbam dispulerunt atque aliquantum ab

ianua constiterunt, ita tamen collocati ut nemo inde sine eorum animadversione exire posset. Frater occisi, duo eius patrueles, avunculus quidam grandaevus, omnes a capite ad pedes armati, cum ingenti sicariorum comitatu eo etiam venerunt et circa coenobium vagari coeperunt, minacibus vultibus gestibusque in eos curiosos intenti qui dicere quidem non audebant «Merito illi accidit», sed id ipsum fronte scriptum gerebant.

Simul ac Ludovicus cogitationes in ordinem reducere potuit, confessarium quendam fratrem accersivit eumque rogavit ut Christophori viduam conveniret, suo nomine veniam peteret quod tantae calamitatis causa, quamvis certe invitus, fuisset, simulque eam certiorem faceret totam se familiam eius curae ac tutelae suscepturum. Deinde, cum de suis rebus meditaretur, pristina illa cogitatio fratribus religiosis se adiungendi, quae aliquotiens mentem eius perstrinxerat, acrior multoque gravior renovata est. Visum est ipsi Deum hoc casu viam ostendisse suaeque voluntatis signum dedisse, quod eo ipso tempore atque ea condicione ad coenobium perductus esset. Itaque consilium firmavit.

Praefectum coenobii ad se vocari iussit atque desiderium aperuit. Is respondit cavendum esse ne quid subita perturbatione decerneret; sin constanter in proposito perseveraret, non fore ut repudiaretur. Tum notario adducto, omnium bonorum quae sibi supererant — et quidem amplissima adhuc erant — donationem familiae Christophori dictavit: viduae summam certam, quasi alteram dotem vicissim constitueret, reliquum octo liberis quos Christophorus reliquerat attribuens.

Ludovici consilium hospitibus eius peropportunum accidit; nam ipsi propter eum rebus implicatissimis tenebantur. Eum e coenobio dimittere et iustitiae, hoc est inimicorum vindictae, exponere consilium erat cui ne deliberandi quidem locus dari poterat. Nam hoc idem fuisset atque suis privilegiis renuntiare, coenobii famam apud plebem deicere, omnium per orbem Cappuccinorum reprehensionem incurrere quod communis ordinis ius violari passi essent, omnes denique ecclesiasticas potestates adversum se concitare, quae eius iuris tutelam ad se pertinere existimabant.

At ex altera parte familia occisi, tam per se quam per necessitudines suas potentissima, ultum iri decreverat, atque qui huic vindictae obsistere auderet eum continuo pro hoste habituram profitebatur. Historia quidem nostra non tradit eos occisi desiderio valde commotos fuisse, ne lacrimam quidem ullam ab universis cognatis fusam memorat: hoc solum tradit omnes cupiditate flagrasse ut percussorem vivum aut mortuum in potestatem suam redigerent. Eius autem vestitus Cappuccinus omnes controversias facile componebat.

Nam eiusmodi vitae electio emendationem quandam delicti confitebatur, paenitentiam ipsi imponebat, culpam tacite agnoscebat, ab omni certamine

recessum nuntiabat: hostis denique videbatur qui arma poneret. Cognati autem occisi, si ita mallent, credere etiam ac gloriari poterant eum desperatione et metu iracundiae suae ad religionem confugisse. Quid? Hominem bonis suis abdicare, capillos tondere, nudis pedibus ambulare, in stramento dormire, alienis eleemosynis sustentari cogere, etiam superbissimo cuique satis gravis poena videri poterat.

Praefectus igitur coenobii ad occisi fratrem profectus est, humilitate quadam expedita et sine trepidatione usus. Post innumeras reverentiae erga illustrissimam familiam professiones, post promissum nihil se recusaturum quod fieri posset ut eius voluntati obsequeretur, de Ludovici paenitentia et novo instituto disseruit. Elegantissime significavit familiam tali exitui libenter acquiescere posse; simul vero blande atque arte etiam maiore insinuavit rem, sive eis placeret sive displiceret, nihilominus futuram esse.

Frater occisi iracundia exarsit; sed Cappuccinus eum libere effervescere sivit, interdum tantum dicens: «Iustissimus hic dolor est.» Ille aperte declaravit suam familiam, quoquo modo res caderet, satisfaciendi sibi rationem inventuram; frater vero, quidquid secum sentiebat, nihil negavit. Postremo postulavit, immo pro condicione imposuit, ut fratris sui interfector statim ex urbe abduceretur. Praefectus, qui idem iam ante constituerat, id se facturum affirmavit, alterum relinquens in ea opinione, si ita libebat, hoc suae voluntati datum esse. Sic res omnis transacta est.

Laeta familia occisi, cui salva dignitate discedere licebat; laeti fratres, quod hominem simul ac privilegia servaverant, nullo inimico sibi conciliato; laeti quibus equestrium contentionum spectacula cordi erant, quod res honeste composita videbatur; laetus populus, quod homo sibi carus periculo liberatus esset et mirae simul conversioni interesset; laetus denique, inter ipsos dolores, plus omnibus Ludovicus noster, quod iam vitam incipiebat paenitentiae atque ministerii, qua, etsi commissum malum rescindere nequiret, saltem quodammodo lueret atque conscientiae aculeum intolerabilem hebetaret.

Suspicio ne quis consilium eius timori tribueret ad breve tempus eum cruciavit. Sed eadem cogitatione se consolatus est, iniquam etiam illam opinionem poenae sibi futuram esse atque expiationis occasionem. Sic tricesimum agens annum asperam religiosorum vestem induit. Cum autem ex more nomen pristinum deponendum esset novumque suscipiendum, illud elegit quod ei singulis horis memoriam culpae expiandae renovaret: frater Christophorus appellatus est.

Vix vestitionis ritus expletus erat, cum praefectus ei denuntiavit novitiatum in coenobio *** sexaginta milibus passuum distante peragendum esse, atque postridie iter ineundum. Novicius alte se inclinavit et unam gratiam petiit.

«Concede, pater», inquit, «ut, priusquam ex hac urbe proficiscar, ubi hominis sanguinem fudi atque familiam tam graviter offendi, illatum saltem dedecus deprecando leniam, et quantum doleam me damnum resarcire non posse ostendam. Sine me ad fratrem occisi venire et culpam meam confiteri; fortasse, si Deus voluntati meae benedixerit, iram eius animo detrahere potero.»

Praefecto visum est hoc consilium non modo per se probandum, verum etiam familiae cum coenobio concordiam firmius stabiliturum. Protinus igitur fratrem occisi convenit et Christophori petitionem exposuit. Ille tam inopinato rogatu simul admiratus est et novo indignationis impetu commotus, non sine aliqua tamen secreta voluptate. Breviter secum reputans «Cras veniat», inquit, horamque constituit. Praefectus reversus novicio nuntium optatissimae concessionis attulit.

Statim nobilis ille reputavit quanto sollemnior et celebrior ea satisfactio fieret, tanto plus honoris sibi apud cognatos et cives accessurum: fore praeterea (ut elegantia hodierna utamur) pulcherrimam quandam paginam in historia familiae. Omnes igitur propinquos celerrime monuit ut postridie meridie ad se venire dignarentur (sic tum loquebantur) communemque satisfactionem acciperent.

Meridie domus tota viris feminisque nobilibus, cuiusque aetatis, redundabat. Longae amplaeque paenulae, altae plumae, gladii oblongi e lateribus pendentes passim volvebantur atque inter se miscebantur; collorum ornamenta rigide amylacea et crispa aequabili motu nutabant; longae vestes pictis distinctae ornamentis circa pedes se implicabant et trahebantur. Vestibula, atrium, via ipsa servis, pueris aulicis, sicariis atque curiosis referta erant.

Frater Christophorus tantum apparatum conspexit; causam perspexit, atque levi quodam animi motu perculsus est. Sed post breve momentum secum dixit: «Recte fit. Illum palam occidi, coram tot hominibus qui ei inimici erant: illa res publicum scandalum fuit; haec publica erit satisfactio.» Itaque demissis oculis, fratre socio ad latus incedente, ianuam illius domus ingressus est. Per mediam domus aream transiit inter multitudinem quae ipsum haud verecunda curiositate a capite ad pedes contemplabatur, scalas ascendit; inter aliam deinde nobilium turbam quae aditum ei hinc inde patere fecit, centum oculis insequentibus, ad dominum aedium pervenit.

Is in media aula propinquissimis cognatis circumdatus erectus stabat, oculis terram, mento caelum petens, laeva capulum gladii tenens, dextra pallii oram ad pectus contrahens. Interdum in vultu gestuque hominis tam perspicua interioris animi significatio inest, tamquam ipse animus erumpat in conspectum, ut magna quoque spectantium turba eandem omnes de eo sententiam ferant. Christophori vultus atque incessus clare omnibus ostendebant eum neque

timore hominum religionem suscepisse neque timore ad hanc humiliationem venisse; quod ipsum omnium benevolentiam iam conciliare coepit.

Ubi eum quem offenderat conspexit, gradum acceleravit, ante eius pedes in genua procubuit, manibus super pectus decussatis, capite raso demisso, atque his verbis locutus est: «Ego fratris tui interfector sum. Deus scit quam libenter eum tibi vel meo sanguine redderem. Sed cum nihil possim nisi seras atque inanes excusationes tibi offerre, ob amorem Dei te obsecro ut preces meas accipias.» Omnium oculi in novicio atque in eo cui loquebatur defixi, omnium aures intentissimae erant.

Cum Christophorus conticuisset, per universam aulam miserationis reverentiaeque murmur ortum est. Nobilis, qui paulo ante coactam quandam dignationem et inclusam iram vultu prae se ferebat, his verbis perturbatus ad genu flexum se inclinavit. «Surge», inquit voce mutata, «iniuria quidem ... res ipsa sane ... sed vestis quam geris ... nec hoc tantum, sed et propter te ipsum ... Surge, pater ... frater meus ... negare non possum ... eques erat ... homo ... paulo vehementior ... paulo fervidior. Verum omnia Dei nutu eveniunt. De hoc amplius ne loquamur ... Sed, pater, te in hac corporis habitudine permanere non decet.» Tum brachiis apprehensum erexit.

Christophorus iam stans, sed capite adhuc demisso, respondit: «Possumne igitur sperare te mihi veniam dedisse? Si eam a te impetro, a quo tandem non sperem? Utinam ex ore tuo audirem istud verbum: ignosco!»

«Veniam?» nobilis respondit. «Iam tibi ea non opus est. Sed quandoquidem ipse desideras, profecto, profecto, ex animo tibi ignosco; atque omnes ...»

«Omnes! Omnes!» spectatores una voce conclamaverunt. Fratris facies gaudio grato eluxit, sub quo tamen humilis atque profunda peccati contritio permanebat; id enim malum sola hominum venia reparari non poterat. Nobilis, hoc vultu victus et communi animi commotione abreptus, brachia collo eius circumdedit, osculum pacis dedit et accepit.

«Euge! Recte!» ex omni aula exclamabatur. Omnes moti circa fratrem confertim convenerunt. Interea ministri cum magna copia potionum et bellariorum intraverunt. Nobilis ad Christophorum nostrum, qui iam abire velle significabat, propius accessit: «Pater», inquit, «aliquid quaeso sumito; hoc saltem benevolentiae tuae signum mihi concede.» Ipse ante ceteros ei ministrare coepit.

At Christophorus, humanissima quadam repugnantia se retrahens, «Haec», inquit, «iam vitae meae non conveniunt; sed tua dona numquam recusabo. Mox iter ingressurus sum: dignare unum panem mihi afferri iubere, ut vere dicere possim me tua liberalitate fruitum esse, tuum panem edisse, tuae veniae pignus accepisse.» Ille commotus ita fieri iussit. Continuo minister cultissime ornatus

panem in patina argentea adtulit fratri obtulitque; qui pane accepto et gratiis actis eum in peram suam reposuit.

Deinde veniam abeundi petiit. Iterum dominum domus amplexus est, item eos omnes qui prope astabant et ad momentum eum complecti potuerunt; ab his vix se explicavit. In vestibulis nova ei pugna suscipienda erat ut a servis, immo a sicariis ipsis, discedere posset; illi enim vestis eius fimbriam, funem, cucullum osculabantur. Tandem in viam egressus est, velut triumpho quodam exceptus, prosequente eum populi multitudine usque ad unam urbis portam; qua relicta pedibus ad locum novitiatus profectus est.

Frater occisi ceterique cognati, qui die illo tristem superbiae voluptatem degustare speraverant, pro ea sereno indulgentiae atque benevolentiae gaudio perfusi sunt. Convivae aliquamdiu manserunt, mira inter se comitate et insueta animi simplicitate colloquentes de rebus quas nemo ante adventum cogitaverat. Non iam qua satisfactio exigeretur, quae contumelia ulcisceretur, quod negotium vi obtineretur, sed novicii laudes, reconciliatio et mansuetudo sermonum materia erant.

Quidam etiam, qui quinquagesima iam vice narraturus fuerat quomodo comes Mutius pater suus olim in illa celeberrima causa Stanislaum marchionem, iactantissimum illum virum quem omnes norant, in ordinem redegisset, pro illa narratione commemoravit paenitentias et mirabilem patientiam fratris Simonis, multos iam annos mortui. Postquam omnes discesserant, dominus, adhuc animi commotione plenus, quae audisset quaeque ipse dixisset admirans iterum atque iterum secum recensebat, inter dentes murmurat: «O diabolum istum fratrem!» (verba ipsa, quoniam ita dicta sunt, nobis reddenda sunt) «O diabolum istum fratrem! Si paulo diutius illic genibus nixus mansisset, prope erat ut ipse ab eo veniam peterem, quod fratrem meum occidisset!» Historia nostra diserte tradit eum nobilem ab eo die paulo minus praecipitem, paulo vero faciliorem aditu fuisse.

Pater Christophorus ibat, consolatione perfusus qualem post illum terribilem diem numquam senserat; ad illius diei culpam expiandam universam vitam dedicaturus erat. Silentium quod noviciis praecipiebatur adeo sponte servabat ut ne animadverteret quidem se tacere; totus enim in laboribus, in inopia, in contumeliis animo versabatur quas ad delictum luendum libenter perpessurus erat. Cum ad horam refectionis apud quendam benefactorem substitisset, panem veniae quadam etiam voluptate comedit; partem tamen reservavit atque in pera condidit, ut perpetuam illius diei memoriam servaret.

Non est propositum nobis totam eius vitam intra coenobii claustra enarrare. Hoc unum dicemus: cum munera sibi plerumque commissa, contionandi et morientibus adsistendi, magna semper alacritate et diligentia obiret, duas

praeterea officiorum species, quas ipse sibi imposuerat, nulla oblata occasione omittebat: discordias componere, oppressos tueri. Huic studio, ipso nesciente, pars quaedam priscae consuetudinis et reliquiae illius animi ad pugnandum prompti admixtae erant, quas humiliatio et corporis vexatio penitus exstinguere nequiverant.

Sermo eius plerumque demissus erat ac moderatus; sed ubi de iustitia oppugnata aut veritate violata ageretur, statim veteri impetu exardescebat. Hunc impetum gravis quaedam orationis vis, longo praedicandi usu acquisita, simul augebat atque temperabat, unde singularem sermonis colorem capiebat. Tota eius habitudo, sicut vultus, indicabat diuturnum bellum inter naturam fervidam, iracundiae facile obnoxiam, et voluntatem contrariam, quae superioris cuiusdam consilii instinctu recta, assidue vigilans, vincere assueverat.

Frater quidam eius familiaris, qui virum optime noverat, eum aliquando comparaverat verbis quibusdam, quae nativa forma nimis aperta atque vehementia sunt, sed quae interdum etiam homines bene instituti, cum ira erumpit, truncata atque aliqua littera commutata proferunt: ita enim mutata pristinam tamen vim atque acerbitatem audientibus in memoriam revocant.

Si mulier quaedam pauper et ignota, cui res non dissimilis a Luciae calamitate accidisset, Christophori opem imploravisset, sine mora ad eam cucurrisset. Cum vero Lucia ipsa ageretur, eo celerius subvenire properavit, quod innocentiam eius noverat et admirabatur, iam antea propter imminentia ei pericula sollicite vigilaverat, atque indignatione sancta movebatur ob turpem persecutionem cui illa obiecta erat. Accessit quod ipse eam, quo minus mali eveniret, monuerat ut nihil proferret neque quidquam temere moveret; nunc vero verebatur ne ipsum consilium suum detrimenti aliquid attulisset. Ita caritati, quae ei paene ingenita erat, anxietas illa conscientiae diligentis addebatur, qua homines boni non raro excruciantur.

Sed dum nos Christophori res gestas enarramus, ecce ille iam ad domum pervenit atque in limine constitit. Mulieres, dimisso alabri manubrio, quod circumagentes stridorem excitabant, surrexerunt utraque una voce exclamantes: «O pater Christophore! Benedictus sis!»

CAPUT QUINTUM

Pater igitur Christophorus in ipso limine constitit; vix autem mulieres intuitus erat, cum intellexit haud falsa fuisse quae animo praesagierat. Itaque, eo interrogantis sono quo qui miserum responsum exspectat uti solet, barba levi capitis motu sublata, «Quid igitur?» inquit. Lucia lacrimis repente effusis respondit. Mater excusare coeperat quod tantum sibi sumpsisset ut eum accerseret; sed frater propius accessit, in humili scamillo tribus pedibus innixo consedit, atque officiose dicta interrumpens, «Quiesce, misera filia», Luciae dixit. Deinde ad Agnetem conversus, «Tu vero», inquit, «expone mihi quid acciderit.»

Dum bona mulier calamitatem, quantum poterat, ordine referebat, fratris vultus mille prope coloribus identidem mutabatur; modo oculos ad caelum tollebat, modo pedem humi impingebat. Ubi illa narrandi finem fecit, ipse manibus faciem operuit atque exclamavit: «Deus benedicte! Quousque tandem...!» Sed orationem non absolvit; iterum ad mulieres conversus, «Miserae vos!» inquit. «Deus vos visitavit. O misera Lucia!»

«Non nos deseres, pater?» illa inter singultus quaesivit.

«Deseram vos!» respondit. «Qua ego fronte quidquam mihi a Deo petere ausim, si te deseruerim? Te in his rebus constitutam! Te, quam ille meae fidei commendavit! Animum ne despondeatis: ipse vobis aderit; omnia videt; potest etiam homine nullius pretii, qualis ego sum, uti ad contundendum... Sed videamus; cogitemus quid fieri possit.»

His dictis, sinistro cubito genu innixus, frontem in palmam demisit, dextra mentum barbamque comprehendit, quasi omnes animi vires, ne huc illuc distraherentur, una continere vellet. Sed quanto rem attentius perpendebat, tanto clarius videbat quam instans et implicata esset calamitas, quam exiguae, incertae, periculosae essent rationes quibus subveniri posset. «Abundium pudore aliquo afficere, atque in memoriam revocare quam longe ab officio discesserit? Ei, cum timet, nec pudor nec officium quidquam valent. Metum igitur inicere? Qua ego re tantum terrorem incutiam, qui formidinem glandis sclopetariae superet? Cardinalem archiepiscopum de omnibus certiorem facere, atque eius auctoritatem implorare? Tempus intercedet: quid interea? Quid postea? Etiam si innoxia haec puella in matrimonium collocata sit, num hoc hominem illum cohibebit? Quis scit quo usque audeat progredi?

«An ei vi resistendum? Quo modo? O si fratres huius loci, si Mediolanenses etiam, in meam sententiam traducere possem!» haec apud se miser frater

cogitabat. «Sed causa haec non communis habetur; solus relinquerer. Homo ille amici coenobii partes agit, Cappuccinorum fautorem se profitetur: nonne eius sicarii plus semel ad nos confugerunt? Solus totum certamen sustinerem; inquietus, turbulentus, litium concitator audirem; quodque gravius est, inconsulto conatu puellae fortunam fortasse etiam deteriorem facerem.»

Cum omnes utriusque consilii utilitates incommodaque perpensasset, optimum sibi visum est ipsum dominum Rodericum adire, eumque precibus atque alterius vitae minis, immo praesentis etiam, si qua fieri posset ratione, ab infando proposito revocare conari. Quod si nihil proficeret, hac saltem via explorari posse sperabat quantopere ille foedo consilio obstinatus esset, quid ulterius moliretur, atque ex iis quae comperisset novum capere consilium.

Dum frater ita secum meditabatur, Renzus, qui, ut facile intellegitur, ab illa domo abesse nullo pacto poterat, in limine apparuit. Sed patrem in cogitatione defixum, mulieres autem nutu iubentes ne eum interpellaret, ubi conspexit, tacitus ibi constitit. Cum tandem pater caput sustulisset ut mulieribus quod statuerat indicaret, iuvenem animadvertit et eo salutavit vultu quo consueta benevolentia nova miseratione aucta significabatur.

«Narraveruntne tibi, pater...?» Renzus voce commota interrogavit.

«Nimis quidem; idcirco adsum.»

«Quid de illo scelesto sentis...?»

«Quid me de illo dicere vis? Absens est neque audit: quid enim verba mea profutura essent? Tibi vero hoc dico, mi Renze: Deo confide, neque ille te deseret.»

«Benedicta sint verba tua!» exclamavit iuvenis. «Non es ex iis qui pauperibus semper culpam tribuunt. At dominus parochus, atque ille egregius doctor causarum perditarum...»

«Noli rursus ea movere quae nihil aliud possunt quam te frustra exagitare. Pauper frater sum; sed, quod mulieribus dixi, idem tibi confirmo: quantum in me erit, vos non deseram.»

«O tu vero non similis es amicis huius saeculi! Garruli! Quis illis fidem habere potuisset, cum olim res mihi prospere succederent et tam magnifice pollicerentur? Eheu! Sanguinem pro me profundere parati erant; adversus ipsum diabolum me defensuros aiebant. Si cui inimicus fuissem, satis erat me rem significare: continuo ille panem edere desiisset. Nunc autem, ut videas quam sese recipiant...» Hic in vultum patris oculos sustulit; quem ubi totum obscuratum animadvertit, intellexit se id protulisse quod tacere debuisset. Sed dum rem emendare studet, eo magis haesitabat verbaque confundebat: «Dicere volebam... non hoc dico... immo id volui dicere...»

«Quid dicere volebas?» inquit pater. «Quid? Iam igitur, antequam ego rem susciperem, opus meum corrumpere coeperas! Bene tibi evenit quod tempestive errorem istum deposuisti. Quid? Amicos quaerebas; quos tandem amicos! Qui, etiamsi vellent, tibi opitulari non possent! At solum illum, qui et potest et vult, tibi alienare quaerebas! Nescis Deum esse afflictorum amicum, qui in eum confidunt? Nescis infirmum, si ungues ostentaverit, nihil inde proficere? Quamquam, etiam si quid inde lucrari possis...»

Hic Renzum vehementer brachio prehendit; vultus, manente auctoritate, gravem paenitentis animi speciem induit; oculi demissi, vox tardior atque velut e profundo pectore emissa est. «Etiam si quid lucrari possis», perrexit, «horrendum profecto lucrum erit! Renze! Visne mihi confidere? Quid dixi, mihi, homuncioni, fraterculo? Deo visne confidere?»

«Volo sane», Renzus respondit. «Ille vere Dominus est.»

«Age igitur: promitte te neminem aggressurum, neminem provocaturum, meis te consiliis passurum regi.»

«Promitto.»

Lucia longum duxit spiritum, quasi grave quoddam pondus de pectore sublatum esset; Agnes autem «Euge, mi fili!» inquit.

«Audite, filii», Christophorus iterum coepit: «Hodie ipsum hominem adibo atque alloquar. Si Deus animum illius tetigerit et verbis meis vim addiderit, bene erit; sin minus, aliud ipse nobis remedium ostendet. Interim tranquilli atque in occulto manete; sermonibus hominum locum ne date; cavete ne conspiciamini. Hac vespera, aut certe cras mane, me rursus videbitis.» Haec ubi dixit, gratias benedictionesque quibus eum prosequebantur inhibuit, atque abiit.

Ad coenobium contendit; eo tempore pervenit quo in chorum ad horam sextam decantandam se conferre potuit; cibum sumpsit, ac sine mora iter instituit ad illius ferae latibulum quam mansuefacere experiri constituerat.

Domus domini Roderici, munimentum quoddam potius quam villam referens, in summo quodam ex collibus, quibus illa ora passim distincta est, sola stabat. Huic descriptioni anonymus ille addit locum (cuius nomen simpliciter scribere satius ei fuisset) supra vicum sponsorum situm esse, ab eo tribus fortasse milibus passuum, a coenobio quattuor distantem. In radicibus collis, a meridiana parte versus lacum, pauculae casae conglobatae iacebant, quas coloni domini Roderici incolebant; quasi caput erant exigui regni illius exigui regis.

Illuc tantum transire sufficiebat ut loci mores atque condicionem intellegeres. Qui in inferioris tabulati conclavia, ubicumque fores forte patebant, oculos coniecisset, ad parietem promiscue suspensa vidisset sclopeta, bombardulas lato ore, ligones, rastra, pileos stramineos, reticula, parvas pulveris pyrii ampullas. In viis autem occurrebant viri corpulenti, compacti, truces,

magno capillorum cirro retro in verticem reiecto reticuloque concluso; senes qui, amissis dentibus, etiam nullo eos irritante, gingivas ostentare minaciter parati videbantur; mulieres virilibus vultibus fortibusque lacertis instructae, qui linguae, si ea parum valeret, opem facile ferre possent. Quin etiam in puerorum per vias ludentium vultibus motibusque nescio quid petulans ac provocans apparebat.

Christophorus vicum transgressus per angustam atque in gyros tortam semitam ascendit, donec in exiguam planitiem ante domum pervenit. Ianua clausa erat: unde apparuit dominum prandere nec se interpellari velle. Fenestrae in viam prospicientes paucae parvaeque, valvis annis attritis atque dissolutis clausae, crassis tamen ferreis clatris muniebantur; eae vero quae in infimo aedium tabulato erant tam alte positae ut vix homo alterius umeris insistens ad eas pervenire posset.

Silentium ibi ingens regnabat; atque itinerator domum prorsus desertam esse putavisset, nisi quattuor creaturae, duae vivae duae mortuae, extra ianuam pari utrimque ordine dispositae, habitatores aliquos esse significavissent. Duo ingentes vultures, alis extensis capitibusque demissis, quorum alter pennis iam orbatus atque tempore semierosus, alter etiamnum integer atque pennatus erat, in utroque portae valva clavis affixi pendebant; duo autem sicarii, unus in subsellio ad dextram, alter ad sinistram proiectus, excubias agebant, dum exspectant ut ad mensae dominicae reliquias edendas vocarentur.

Pater stetit quasi paratus ad exspectandum; sed unus e sicariis surrexit et «Pater, pater», inquit, «ingredere libere: Cappuccinos hic exspectare non cogimus. Coenobii amici sumus. Ego certe illic aliquandiu delitui, cum mihi sub divo parum tuta essent omnia; atque, nisi ianuam mihi aperuissent, male mecum actum esset.»

Haec dicens bis malleo ianuam pulsavit. Statim intus Molossi catulique latratibus ululatibusque responderunt. Paulo post senex quidam famulus murmurans advenit; sed ubi patrem vidit, profundissime inclinavit, canes manibus voceque compescuit, hospitem in angustam aream interiorem induxit ianuamque rursus clausit. Tum eum in conclave quoddam ducens, cum quadam admirationis reverentiaeque specie intuitus, «Nonne tu es», inquit, «pater Christophorus Pescarenicensis?»

«Ipse sum.»

«Tu hic?»

«Ut vides, bone vir.»

«Procul dubio ut boni aliquid facias. Bonum», submissa inter dentes voce, dum rursus incederet, addidit, «ubique facere licet.» Duobus aut tribus aliis obscuris conclavibus peragratis, ad ianuam triclinii pervenerunt. Ibi strepitus

ingens atque confusus fuscinularum, cultrorum, poculorum, patinarum, omnium maxime dissonarum vocum exaudiebatur, quarum unaquaeque ceteras superare contendebat.

Frater retrocedere cupiebat, cumque famulo post ianuam contendebat ut sibi in aliquo domus angulo, donec prandium confectum esset, exspectare liceret; inter haec ianua aperta est. Comes quidam Attilius, qui ex adverso sedebat (consobrinus erat domini domus, quem antea, quamquam nomine omisso, memoravimus), caput tonsum et vestem Cappuccinorum conspicatus atque boni fratris modestum consilium intellegens, «Heus, heus!» magna voce exclamavit. «Ne effugias, reverende pater! Ingredere, ingredere!»

Dominus Rodericus, etsi causam illius adventus certo non divinabat, nescio tamen qua obscura praesagitione permotus, maluisset eum non venisse. Verum, postquam Attilius ille inconsultus tam magnis vocibus invitaverat, non iam decere putavit invitamentum retractare. «Ingredere, pater, ingredere», inquit. Christophorus progressus dominum salutavit, ceterorum autem convivarum salutationibus utraque manu gestuque salutanti respondit.

Hominem probum improbo oppositum libenter plerumque fingimus (non dico omnes ita fingere) erecta fronte, firmo intuitu, pectore elato, lingua promptissima. Sed ut vere eum habitum induat, complures simul condiciones concurrere oportet, quae raro admodum una conveniunt. Nolite igitur mirari, si Christophorus, quamvis conscientia nihil sibi exprobraret, quamvis iustitiam causae defendendae constantissime teneret, quamvis Rodericum simul horreret et miseraretur, tamen verecundia quadam atque reverentia affectus coram illo ipso viro staret. Rodericus enim in summa mensa sedebat, domi suae, in suo regno, amicis, honoribus, tot potestatis insignibus circumdatus; vultum praeferebat qui, cuiusvis hominis preces, nedum consilium, nedum correctionem aut reprehensionem, iam in ore exstinguere posset.

Ad dextram eius sedebat Attilius comes, consobrinus atque, si dici necesse est, libidinum et insolentiae socius, qui Mediolanum reliquerat ut dies aliquot apud eum ruri ageret. Ad sinistram et in alio mensae latere sedebat magna cum reverentia, non tamen sine fiducia quadam atque ostentatione doctrinae, magistratus loci, cuius reapse officium fuisset Renzum Tramaglinum iustitia protegere Rodericumque in officio continere, ut supra vidimus. Contra magistratum, summa animi et corporis observantia, sedebat noster iuris doctor Azzecca-garbugli, nigra indutus veste et naso solito rubicundiore. Contra duos consobrinos duo convivae obscuri, de quibus historia tantum haec tradit: edebant, capita inclinabant, arridebant et quidquid quisquam e convivarum numero dixisset approbabant, modo alius non contradixisset.

«Sellam patri afferte», iussit dominus Rodericus. Famulus sellam admovit, in qua Christophorus consedit, paucis verbis excusans quod intempestiva hora venisset. «Velim tecum, cum per otium licuerit, de re gravi secreto colloqui», submissa deinde voce ad aurem domini adiecit.

«Bene, bene; loquemur», ille respondit; «sed interim potum patri date.»

Frater se excusare conabatur, sed Rodericus, in medio tumultu qui iam recruduerat voce sublata, clamabat: «Minime, per Bacchum! Istam mihi iniuriam non facies. Numquam fiet ut Cappuccinus ex hac domo discedat quin vinum meum gustaverit, aut insolens creditor quin fustes e silvis meis degustaverit.» Ad haec universi riserunt; contentio etiam quae inter convivas acriter agitabatur paulisper interrupta est. Famulus in lance lagenam vini poculumque longum calicis specie attulit atque patri porrexit. Ille, ne nimis pertinaciter invitanti viro, cuius sibi gratiam conciliare maxime intererat, adversaretur, vinum infundere non dubitavit atque lente sorbere coepit.

«Auctoritas Tassonis nihil ad tuam causam facit, vir amplissime magistratus; immo contra te facit», Attilius iterum vociferari coepit. «Nam vir ille doctus, vir magnus, qui omnia equestris disciplinae praecepta in promptu habebat, nuntium Argantis, priusquam Christianis equitibus provocationem exponeret, a pio Bullione veniam petentem inducit...»

«At hoc», non minore clamore magistratus respondit, «hoc adiectum est, prorsus adiectum, poeticum quoddam ornamentum. Nuntius enim natura sua sacrosanctus est iure gentium, iure gentium! Ne longius exempla petamus: proverbium etiam monet legatum poenam non ferre. Proverbia vero, illustrissime comes, sapientiam humani generis continent. Cum igitur nuntius nihil suo nomine dixerit, sed tantum scriptam provocationem tradiderit...»

«Quando tandem intelleges nuntium illum asinum fuisse temerarium, qui prima quidem praecepta ignorabat...?»

«Bona venia, domini mei», interpellavit Rodericus, qui controversiam nimis longe trahi nolebat, «Christophoro patri causam deferamus; eius sententia standum est.»

«Optime, peroptime!» ait Attilius, cui gratissimum videbatur fratrem Cappuccinum de equestri controversia iudicare; magistratus autem, cuius animus in contentionem ardentius incubuerat, aegre se compescuit eo vultu qui significare videbatur: pueriles nugae!

«Quantum ex verbis vestris intellegere potui», inquit pater, «harum rerum me imperitum esse fateor.»

«Solita patrum istorum modestiae excusatio!» respondit Rodericus. «Sed mihi non effugies. Eia, novimus te non inde ab incunabulis cucullum gestasse, et te olim mundo notum fuisse. Age, age; haec quaestio est.»

«Res ita se habet», exclamare iam incipiebat Attilius.

«Sine me, consobrine, qui neutri parti faveo, narrare», eum Rodericus repressit. «Ecce totius rei summa. Eques Hispanus equitem Mediolanensem ad certamen provocat; nuntius, cum provocatum domi non reperisset, scriptam provocationem fratri illius equitis tradit; frater autem chartam legit atque nuntium quibusdam fustium ictibus pro responso excipit. Quaeritur igitur...»

«Optime illati, optime inflicti!» exclamavit Attilius. «Vere divino quodam instinctu id fecit.»

«Diabolico potius!» magistratus adiecit. «Legatum verberare! Personam sacram! Tu quoque, pater, dic mihi num hoc equitem deceat.»

«Immo equitem, mi domine, et equitem quidem!» clamitavit comes. «Me de rebus equestribus iudice utere, qui scire debeo quid equiti conveniat. Si pugnis eum cecidisset, alia esset ratio; fustis autem ictus nemini manus inquinat. Illud solum non intellego: cur tam anxie humeros nebulonis istius defendis?»

«Quis tibi de humeris, mi comes, locutus est? Quae numquam cogitavi, mihi tribuis. Ego de legati dignitate, non de humeris loquor; maxime autem de iure gentium. Dic, quaeso, an fetiales, quos veteres Romani ad bella aliis populis indicenda mittebant, facultatem legationis exponendae prius flagitaverint; et unum mihi ostende auctorem qui fetialem aliquem fustibus caesum esse commemoret.»

«Quid nobis cum illis veterum Romanorum ministris? Simplices erant homines, atque in his rebus multum, multum nostra aetate inferiores. Sed secundum recentis equestris disciplinae, quae vera demum disciplina est, praecepta, ita aio atque affirmo: nuntium qui sine prius impetrata venia litteras provocatorias equiti porrigere audeat, temerarium esse, violabilem, violabilissimum, verberabilem, verberabilissimum...»

«Nunc huic syllogismo responde.»

«Nihil, nihil, nihil!»

«Sed audi, audi, audi. Inermem caedere facinus est proditorium; atqui nuntius de quo agimus inermis erat; ergo...»

«Mane, mane, domine magistratus!»

«Quid mane?»

«Mane, inquam. Quid mihi narras? Proditorium est aliquem a tergo gladio vulnerare, aut sclopeti glandem in dorsum inicere; et in his etiam fieri possunt aliqui casus... Sed ad rem redeamus. Concedo id plerumque proditorii facinoris nomine appellari posse: at nebuloni quattuor fustium ictus inicere! Pulchrum sane foret eum prius monere: 'Cave, verberabo te', quemadmodum virum honestum moneres: 'Stringe ferrum.' At tu, reverende doctor, pro eo quod

subridendo mihi significas te idem sentire, cur doctrinam tuam non profers et rationes meas confirmas, ut huic viro persuadeamus?»

«Ego...» doctor aliquantulum perturbatus respondit, «ego hac erudita disputatione delector; gratiasque ago felici casui qui tam venustum ingeniorum certamen excitavit. Praeterea sententiam proferre non ad me pertinet: illustrissimus enim dominus iam iudicem delegavit... hunc patrem...»

«Verum est», inquit Rodericus. «Sed quomodo iudex loquetur, dum litigantes tacere nolunt?»

«Obmutesco!» dixit comes. Magistratus labra compressit et manum sustulit, quasi se fato concedentem.

«Tandem, caelo gratias! Tua sententia, pater», dixit Rodericus, gravi quadam sed semiridicula specie.

«Iam me excusavi, quod talium rerum imperitum esse dixi», respondit Christophorus, poculum famulo reddens.

«Leves excusationes!» ambo consobrini exclamaverunt. «Sententiam poscimus!»

«Si ita vultis», frater respondit, «tenui quidem iudicio meo optandum videtur ut neque provocationes neque nuntii neque fustium ictus omnino sint.»

Convivae inter se stupentes oculos commutaverunt.

«Hoc vero nimium est!» inquit Attilius. «Ignosce, pater, sed nimium est. Apparet te mundi rerum ignarum esse.»

«Hunc ignarum?» inquit Rodericus. «Num iterum dicere cogar? Novit mundum, mi consobrine, non minus quam tu. Nonne ita est, pater? Dic nobis, quaeso, annon et tu olim longam huius mundi militiam fecisti?»

Pater, pro responso ad tam benevolam quaestionem, secum pauca verba dixit: «Haec ad te pertinent; sed memento, frater, te non tua causa huc venisse: quae te solum tangunt, ea hic in rationem non veniunt.»

«Esto», inquit consobrinus. «Sed pater... quo nomine pater appellatur?»

«Pater Christophorus», complures responderunt.

«At, pater Christophore, domine mi honoratissime, si praecepta tua serventur, mundum omnem subvertere velis. Nullae provocationes! Nullae verberationes! Valeat honos equestris; omnibus nebulonibus impunitas concedatur! Feliciter autem res ipsa fieri non potest.»

«Eia, doctor», Rodericus repente dixit, qui priorum duorum controversiam magis magisque alio divertere studebat, «tu solus es qui omnibus semper assentiri soleas. Videamus quemadmodum patri quoque Christophoro in hac re ius tribuas.»

«Profecto», respondit doctor, fuscinulam in aere vibrans atque ad patrem conversus, «profecto intelligere non possum quomodo Christophorus pater, qui

simul perfectissimus religiosus et hominum rerumque expertus est, non cogitaverit suam sententiam, quamquam in suggestu ecclesiae optimam, gravissimam, iustissimam, tamen, salva reverentia, in equestri controversia nullius esse momenti. Sed pater melius quam ego novit suum cuique rei locum esse; hanc igitur responsionem ioco tantum protulisse arbitror, quo molesti iudicandi officio se expediret.»

Quid tandem rationibus ex tam vetere et semper recenti sapientia petitis responderi poterat? Nihil: nec quidquam respondit noster frater.

Sed Rodericus, dum controversiam illam interrumpere conatur, aliam excitavit. «Quod ad rem attinet», inquit, «audivi Mediolani de concordia concilianda quosdam sermones ferri.»

Scit lector eo anno bellum de successione ducatus Mantuani geri. Eum enim ducatum, mortuo Vincentio Gonzaga nulla legitima prole relicta, dux Nivernensis, qui propinquissima cognatione cum eo coniungebatur, occupaverat. Ludovicus XIII, sive cardinalis Richelius, principem illum, sibi carum atque in civium Francorum numerum adscriptum, sustinebat; Philippus IV, sive comes Olivares, quem vulgo comitem ducem appellabant, eisdem ipsis de causis eum illic esse nolebat atque bellum ei intulerat. Cum autem ducatus ille imperii feudum esset, utraque pars legationibus, precibus, minis apud Ferdinandum II imperatorem agebat: altera ut novo duci investituram concederet, altera ut denegaret, immo ut eum inde expellendum adiuvaret.

«Haud multum abest quin credam», inquit comes Attilius, «res in concordiam aliquando redigi posse. Certa enim habeo indicia...»

«Noli credere, illustrissime comes, noli credere», magistratus interpellavit. «Ego quamquam in hoc angulo versor, multa tamen resciscere possum. Nam praefectus ille Hispanus arcis, qui benignitate sua me nonnihil diligit, quique filius est cuiusdam a comite duce educati et provecti, rerum omnium notitiam habet...»

«At ego tibi dico cotidie me Mediolani cum viris longe maioribus colloqui; atque ex certis auctoribus comperi summum pontificem, cum nihil ei magis quam pax cordi sit, quasdam condiciones proposuisse...»

«Ita profecto decet; suo munere fungitur. Pontificis enim est inter principes Christianos concordiam semper tueri; sed comes dux suas rationes rei publicae administrandae habet, et...»

«Et, et, et! Num tu, mi domine, nosti quid hoc ipso tempore imperator sentiat? An solam in orbe terrarum Mantuam esse putas? Multa sunt de quibus deliberandum est, mi domine. Scisne, exempli gratia, quatenus imperator illi principi suo Valdistano, vel Vallistai, vel quocumque tandem nomine vocatur, hoc tempore confidere possit, aut num...»

«Vera eius nominis forma Germanico sermone est Vagliensteinus», magistratus iterum interpellavit, «quemadmodum nostrum praefectum Hispanum saepius pronuntiantem audivi. Sed securus esse potes quod...»

«Tune me docere velis...?» comes iam repetebat; sed Rodericus oculis ei significavit se, sua causa, contradicendi finem facere debere. Comes tacuit; magistratus vero, velut navis de vado expedita, plenis velis cursum eloquentiae suae persecutus est. «Vagliensteini parum mihi curae est», inquit, «quoniam comes dux omnia ubique oculis comprehendit; atque, si Vagliensteinus gestire ac sese efferre voluerit, sciet ille eum in rectam viam reducere, sive placide sive vi opus erit. Ubique, inquam, oculos habet, manusque longissimas.

«Quod si in animo fixum habet, ut profecto habet, et ex summa prudentia merito habet, ne dux Nivernensis Mantuae radices agat, numquam ille dux radices ibi aget; cardinalis autem Richelius operam atque oleum perdet. Equidem ridere me cogit praeclarus ille cardinalis, qui cum comite duce, cum ipso Olivare, certare conetur! Velim, hercle, post annos ducentos denuo nasci, ut audiam quid posteri de tam egregia spe pronuntient.

«Non invidia sed ingenio res geritur; atque unum tantum caput, quale comitis ducis est, in toto terrarum orbe reperitur. Comes dux, domini mei», pergebat magistratus, vento semper secundo, ipse aliquantum miratus quod nullum usquam offendebat scopulum, «comes dux, ut cum reverentia dicam, vetus vulpes est, quae omnibus vestigia fallat. Quotiens dextram spectare videtur, certo scias eum sinistram petiturum. Itaque nemo consilia eius se perspexisse gloriari potest; immo ii ipsi qui consilia exsequi debent, qui litteras publicas scribunt, quid sibi velint minime intellegunt.

«Haec non sine aliqua rerum scientia dico: nam bonus ille praefectus interdum mihi familiariter loqui dignatur. Comes autem dux, contra, subtilissime novit quid in omnium aliarum aularum consiliis coquatur. Omnes illi doctissimi rerum publicarum tractatores (multi sane in eis acutissimi sunt, negari non potest) vix aliquid excogitarunt, cum ille, suo ingenio suisque occultis itineribus atque ubique dispositis laqueis, totam rem iam praevidit. Miser ille cardinalis Richelius hinc temptat, illinc explorat, sudat, laborat; et quid tandem? Ubi tandem cuniculum subegit, contra cuniculum ab Olivare iam perfectum reperit...»

Deus novit quando magistratus orationem ad portum perduxisset; sed Rodericus, etiam a consobrini risu insolenti incitatus, repente ad famulum conversus, velut subito consilio capto, ei signum dedit ut lagunculam quandam afferret.

«Domine magistratus, domini mei!» tum inquit. «Comiti duci propinemus; vos autem iudicabitis an vino tantae personae dignitas respondeat.» Magistratus

se inclinavit ea vultus specie qua gratias peculiares significabat; quidquid enim ad comitis ducis honorem factum dictumve esset, eius honoris aliquam partem ad sese pertinere existimabat. «Vivat mille annos dominus Gaspar Guzman, comes Olivares, dux Sancti Lucari, magnus privatus domini nostri Philippi Magni, cui Deus faveat!» poculum tollens exclamat.

Privatus (si quis nescit) illis temporibus vocabatur qui apud principem singulari gratia florebat.

«Vivat mille annos!» responderunt omnes.

«Patri quoque ministrate», dixit Rodericus.

«Ignosce mihi», respondit pater; «iam plus satis bibendi mihi indulsisse videor, neque possum...»

«Quid hoc est?» Rodericus inquit. «De comitis ducis salute propinatur. An igitur te Navarrae fautorem existimari vis?»

Ita illo tempore ludibrio Galli vocabantur, ex Navarrae principibus qui ab Henrico IV in Gallia regnare coeperant.

Huic obtestationi resisti non potuit; bibendum fuit. Convivae universi exclamationibus vinum extulerunt atque laudibus cumulaverunt, praeter doctorem, qui capite sursum erecto, oculis defixis, labris compressis multo plura significabat quam verbis exprimere potuisset.

«Quid tibi videtur, doctor?» interrogavit Rodericus.

Doctor, naso e poculo extracto, nunc etiam ipso vino rubicundiore lucidioreque, singulas syllabas cum magna gravitate pronuntians, «Aio», inquit, «pronuntio atque sententiam fero: hoc vinum inter vina esse quod Olivares inter viros est! *Censui, et in eam ivi sententiam*, talem liquorem in omnibus viginti duobus regnis domini nostri regis, quem Deus servet, reperiri non posse. Declaro atque definio convivia illustrissimi domini Roderici cenas Heliogabali superare, famemque ab hac domo, in qua magnificentia sedet atque imperat, in perpetuum exsilio damnari!»

«Bene dictum! Bene definitum!» convivae una voce clamarunt; sed vocabulum *fames*, quod doctor forte effuderat, omnium animos statim ad illud maestissimum argumentum convertit; itaque omnes de annonae inopia loqui coeperunt. De summa rei omnes consentiebant; tumultus tamen haud minor erat quam si inter se dissentirent. Simul loquebantur omnes. «Fames nulla est», aliquis dicebat, «sed annonae interceptores frumentum coemunt atque occultant...»

«Et pistores!» alius dicebat. «Frumentum abscondunt. Suspendantur!»

«Ita prorsus; suspendantur sine misericordia!»

«Iudicia probe habenda!» magistratus clamabat.

«Quae iudicia?» multo altius Attilius exclamabat. «Iudicium summarium, supplicium sine mora! Tres aut quattuor aut quinque aut sex ex iis comprehendi iubeas qui vulgo ditissimi deterrimique habentur, ac suspendi.»

«Exempla! Exempla! Sine exemplis nihil efficitur!»

«Suspendantur! Suspendantur! Frumentum continuo undique apparebit!»

Si quis in nundinis aliquando audivit concentum quem tibicines atque circumforanei musici efficiunt, cum inter modos quisque suum instrumentum, dum temperat, quantum potest, stridere iubet, ut sonum eius inter ceterorum strepitum ipse audiat, is facile fingere poterit qualis fuerit illorum sermonum concordia, si modo colloquia appellare licet.

Interea vinum illud identidem infundebatur; laudes autem eius, ut aequum erat, sententiis iuris prudentiaeque annonariae admiscebantur, adeo ut duo vocabula omnium frequentissime atque sonorissime audirentur: «Ambrosia!» et «Suspendantur!»

Rodericus inter haec ad unum qui tacitus sedebat identidem oculos ferebat. Eum semper eodem loco immobilem videbat, nec impatientiae nec festinationis signum dantem, nec ullo motu significantem se adhuc exspectare; at simul eiusmodi vultu atque habitu, ut non discessurus videretur nisi prius auditus esset. Lubens eum dimisisset et colloquium illud effugisset; sed Cappuccinum sine audientia abigere cum rationibus quibus potentiam suam tuebatur non congruebat.

Cum igitur molestiae vitandae spes nulla esset, statuit statim illam subire atque se expedire. A mensa surrexit; surrexit pariter rubicundus convivarum grex, minime tamen clamoribus intermissis. Tum ab hospitibus venia petita, graviter ad patrem accessit, qui cum ceteris continuo surrexerat, atque «En tibi ad nutum adsum», inquit; eumque in aliud conclave duxit.

CAPUT SEXTUM

«Qua in re vobis obsequi possum?» inquit dominus Rodericus, in media aula rectus consistens. Haec quidem erant verba; sed ea pronuntiandi ratio aperte significabat: vide quem alloquaris, perpende quid dicas, et expedias te cito.

Ad Christophori animum confirmandum nihil certius neque expeditius erat quam si quis eum superbe exciperet. Qui paulo ante dubius haerebat, verba quaerebat, grana rosarii, quibus Angelicam salutationem recitabat, a zona pendentis inter digitos versabat, quasi alicubi inter illas precationes principium orationis reperturus esset, ubi istam Roderici superbiam animadvertit, subito plura sibi verba quam opus esset ad os concurrere sensit. Sed reputans quantum interesset ne sua, immo, quod multo gravius erat, aliena negotia temeritate corrumperet, quae primo in mentem venerant castigavit atque mitigavit; deinde circumspecta cum humilitate sic coepit:

«Venio ut rem iustam vobis proponam, ut misericordiam a vobis implorem. Homines quidam improbi clarissimo vestro nomine abusi sunt, ut pauperi parocho metum incuterent, ne officium suum exsequeretur, atque ut duos innocentes opprimerent. Vos uno verbo potestis eos redarguere, iuri suam vim reddere, eosque levare quibus tam acerba iniuria infertur. Potestis id; atque cum possitis... conscientia, honor...»

«De conscientia mea tum mihi loquemini, cum apud vos peccata mea confiteri venero. Quod ad honorem meum attinet, scitote me ipsum, me unum eius custodem esse; et si quis in eam curam se mecum ingerere ausus erit, eum pro homine temerario habiturum qui honorem meum laedat.»

His verbis Christophorus intellexit nobilem illum sua verba in deteriorem partem trahere conari, ut colloquium in iurgium converteret neque se ad rem ipsam revocari pateretur. Quo magis patientiae se tradidit, statuens quidquid alter dicere vellet tacitus perferre, atque humili voce continuo respondit: «Si quid dixi quod vobis displicuerit, id profecto praeter voluntatem meam dictum est. Corrigite me, reprehendite me, si minus apte loqui scio; hoc tantum, ut me audire dignemini, oro. Per caelum, per illum Deum, ante cuius tribunal omnibus nobis aliquando consistendum est...»

Haec loquens ligneam illam calvariae imagunculam, quae rosario adhaerebat, digitis comprehenderat atque ante oculos truci vultu spectantis attollebat. «Nolite pertinaciter,» pergebat, «negare iustitiam quae tam facile tamque merito pauperibus praestari potest. Cogitate Deum in eos semper

intendere oculos, eorumque clamores atque gemitus in caelum pervenire. Innocentia apud eum valet...»

«Heus, pater!» abrupit dominus Rodericus. «Magna est mihi reverentia erga istam vestem quam geritis; sed si quid facere posset ut eius reverentiam obliviscerer, id esset videre eam ab homine indutam qui ad me in ipsam domum exploratoris partes agere auderet.»

Hoc nomine audito in facie fratris irae flammae exarsere; ille tamen, quasi amarissimum medicamentum devoraret, rursus ait: «Vos ipsi non creditis eiusmodi nomen mihi convenire. Sentitis intus in animo hunc meum ad vos aditum neque turpem neque contemptibilem esse. Audite me, domine Roderice; atque faxit caelum ne aliquando vos paeniteat quod me audire recusaveritis. Ne velitis gloriam vestram... sed quam tandem gloriam, domine Roderice? Quam gloriam apud homines? Quid vero apud Deum? Multum hic in terris potestis; sed...»

«Scitisne,» interrumpens Rodericus, non sine aliqua tamen secreta formidine iracundus, «scitisne me, quoties contionem audire lubet, ecclesiam petere probe scire, ut ceteros? At in mea domo! O rem!» Tum coacto quodam derisionis risu addidit: «Maiorem me quam sum existimatis. Contionatorem domesticum! Soli principes hanc habent felicitatem.»

«At idem Deus, qui etiam a principibus rationem eius verbi exigit quod in suis regnis audiunt, vobis nunc misericordiam praebet, cum ministrum suum, indignum quidem atque humilem, sed tamen ministrum suum, mittit qui pro innocente puella apud vos supplicet...»

«Denique, pater,» inquit dominus Rodericus, se abiturum simulans, «quid mihi dicere velitis nescio; hoc unum intellego, aliquam esse puellam de qua vos vehementer solliciti sitis. Haec cui libet alteri narrate; atque a molestia, qua honestum virum iam nimis diu fatigastis, desinite.»

Cum ille se movere inciperet, frater noster reverenter tamen ei obviam steterat, ambas manus tollens, quasi simul precaretur et retineret. «Eius,» inquit, «curam gero, fateor; sed non maiorem quam vestri. Duae sunt animae, utraque mihi sanguine meo carior. Domine Roderice, nihil pro vobis possum nisi ut Deum orem; sed toto corde orabo. Ne mihi negaveritis: ne innocentem miseram in metu atque angore teneatis. Unum vestrum verbum rem omnem componere potest.»

«Bene igitur,» ait dominus Rodericus; «quandoquidem putatis me multum pro illa posse; quandoquidem tam cara vobis est illa persona...»

«Quid igitur?» anxius reposuit Christophorus; nam nec vultus nec gestus Roderici patiebantur ut illi spei, quam verba videbantur polliceri, se totum committeret.

«Hoc igitur: suadete ei ut sub meam tutelam se conferat. Nihil deinde ei deerit; nemo eam lacessere audebit, aut eques non sim.»

Ad hanc condicionem indignatio fratris, vix adhuc compressa, omnes patientiae claustra effregit. Pulcherrima illa consilia de prudentia atque tolerantia velut in fumum abierunt; vetus homo novo homini consensit; et in rebus huiusmodi Christophorus vere duorum hominum vi pollebat.

«Vestram tutelam!» exclamavit, duos gradus retro cedens, dextro pede ferociter innixus, dextram manum ad latus admovens, sinistram attollens atque indicem in Rodericum intendens, oculis utrisque ira ardentibus in eum defixis. «Vestram tutelam! Praestat vos talia dixisse et mihi talem condicionem obtulisse. Iam scelerum mensuram explevistis; neque ego vos amplius timeo.»

«Quo sermone uteris, frater?»

«Eo sermone quo cum homine a Deo derelicto loquendum est, cuius iam minae nihil valent. Vestram tutelam! Sciebam equidem innocentem illam in Dei tutela esse; sed vos hoc ipso tam certo mihi ostendistis, ut nihil iam causae sit cur verbis parcam. Luciam dico: videtis me hoc nomen erecta fronte immotisque oculis pronuntiare.»

«Quid? Hic, in hac domo...?»

«Miseret me huius domus: maledictio ei imminet. Videte nunc an Dei iustitia quattuor lapidibus parcere velit, an quattuor sicarios reformidet! Existimastis Deum hominem ad imaginem suam condidisse, ut vobis eum torquendi voluptatem praestaret! Existimastis Deum illam tueri non posse! Monitum eius sprevistis! Ipsi de vobis iudicium tulistis. Non minus obduratum erat Pharaonis cor quam vestrum; et Deus illud frangere potuit. Lucia a vobis tuta erit: hoc ego, pauper frater, vobis denuntio. De vobis autem hoc accipite atque memoria tenete quod polliceor: veniet dies...»

Dominus Rodericus ad id tempus ira simul et admiratione obstupefactus steterat, neque quid responderet invenerat. At ubi pronuntiationis quasi propheticae exordium audivit, irae accessit timor quidam obscurus atque inexplicabilis.

Manum illam minitantem, dum in aere penderet, subito corripuit, vocemque tollens ut infesti vatis vocem opprimeret, conclamavit: «Hinc abi, audax rustice, ignavissime cucullate!»

Haec verba, tam aperte contumeliosa, continuo tranquillitatem patri Christophoro reddiderunt. Adeo iam pridem convicia atque iniurias cum patientia taciturnitateque coniunxerat, ut his quasi blanditiis omnem irae atque ardoris impetum amitteret, neque aliud quidquam sibi reliquum esse statueret quam placide audire quidquid Rodericus deinceps adderet. Itaque manum ex illius quasi unguibus leniter retraxit, caput demisit atque immotus constitit; non

aliter quam arbor ventis procellosis agitata, ubi ventus repente concidit, ramos sponte in ordinem reducit, grandinem autem, qualem caelum mittit, patienter excipit.

«O rustice, urbanitatem simulans!» pergebat Rodericus. «Quasi cum pari tuo loqueris. Sed gratias age isti vesti quam geris: ea nebulonis humeros tegit atque ab illis blanditiis defendit quibus tuos pares loqui docent. Hac vice pedibus tuis exi; postea viderimus.» Haec dicens ostium oppositum ei per quod ingressi erant contemptuoso imperio ostendit. Christophorus capite inclinato discessit, relicto Roderico qui velut in campo certaminis furibundus huc illuc ambulabat.

Ubi frater ostium post se clausit, in proximo conclavi, quo modo ingressus erat, hominem vidit sensim recedere atque parieti se quam proxime applicare, velut ne ex illo colloquii loco conspiceretur. Agnovit senem ministrum qui eum ad ianuam aedis excipere venerat. Is in ea domo annos fortasse quadraginta servierat, iam antequam Rodericus nasceretur. A patre eius conductus erat; at pater sane alia prorsus indole fuerat.

Quo mortuo, filius, cum veterem famulorum familiam dimisisset novamque sibi turbam comparavisset, hunc unum retinuerat, partim quod senex iam erat, partim quod, quamquam institutis moribusque a domino suo plane diversus, duabus tamen virtutibus hanc culpam compensabat: altissimo quodam de dignitate familiae iudicio et exactissima caerimoniarum peritia. Antiquissimos enim domesticae consuetudinis ritus atque minutissimas eorum partes melius quam quisquam noverat.

Coram domino miser senex ne significare quidem audebat, nedum aperte profiteri, quantum quae cotidie videbat displicerent. Vix interdum inter dentes aliquod murmuris aut reprehensionis verbum ad conservos emittebat. Illi deridebant; quin etiam nonnumquam libenter eum eo nomine irritabant, ut plura quam vellet diceret et pristinum huius domus vivendi morem rursus atque rursus laudaret. Quodcumque ex his obiurgationibus ad dominum perveniebat, una cum risu quo alii eas exceperant referebatur; ita ipsi quoque Roderico ludibrio erant, nullo tamen animi motu. At diebus quibus convivae accipiebantur, senex gravis quidam atque magni momenti vir fiebat.

Christophorus, cum praeteriret, eum intuitus salutavit atque viam pergere parabat; sed senex arcano quodam gestu accessit, digitum ad os admovit, eodemque digito innuit ut secum in obscurum quendam transitum diverteret. Ibi submissa voce: «Pater,» inquit, «omnia audivi: vobiscum loqui necesse est.»

«Dicite cito, bone vir.»

«Hic non licet. Hei mihi, si dominus animadvertat! Sed multa scio, atque cras ad coenobium venire conabor.»

«Num aliquid machinantur?»

«Aliquid certe in animo habent: iam ea de re signa percepi. Nunc vero diligentius auscultabo, speroque me omnia comperturum. Mihi rem permittite. Cogor hic videre atque audire... talia quae ignem redoleant! In quali domo verser...! Sed animam meam salvam esse velim.»

«Dominus vos benedicat!» Haec submissa voce dicens frater manum super canum ministri caput imposuit. Senex autem, quamquam aetate maiore quam ille, ante eum inclinatus stabat, filii habitum gerens.

«Dominus vobis mercedem reddet,» pergebat frater. «Cras ad nos venire ne neglexeritis.»

«Veniam,» respondit famulus; «vos modo hinc quam primum discedite, et... per caelum... nomen meum ne enuntietis.» Haec dicens circumspiciebat; deinde per alteram transitus partem in cubiculum, quod in aream interiorem patebat, processit. Ubi locum vacuum vidit, fratrem evocavit; cuius vultus ad illud ultimum praeceptum clarius quam verbis ullis fidem dederat. Senex exitum monstravit, fraterque nullo addito verbo discessit.

Audiverat ille quid dominus apud se diceret, ad ipsius ianuam clam admotus. Rectene fecerat? Rectene Christophorus talem hominem laudaverat? Secundum praecepta usitatissima atque minime controversa, id sane turpe est. Sed num hoc factum inter exceptiones numerandum erat? Et suntne omnino exceptiones a praeceptis usitatissimis atque minime controversis? Quaestiones gravissimae; quas lector ipse, si volet, disceptet. Nos iudicia ferre non instituimus: satis est res gestas narrare.

Cum foras egressus illi vasto aedificio terga vertisset, Christophorus liberius spiritum duxit, atque declivi itinere citato gradu descendere coepit; vultu, ut facile intellegi potest, ardente, animo concitato atque perturbato, et propter quae audiverat et propter quae ipse dixerat. Inexspectata tamen senis oblatio animum eius vehementer recreaverat. Videbatur sibi caelum manifestum tutelae suae signum dedisse. «Ecce filum,» secum reputabat, «ecce filum quod providentia mihi in manus porrigit. In ipsa illa domo! Et cum ne per somnium quidem quaerere tale quid cogitarem!»

Haec secum versans oculos ad occidentem sustulit; solem iam ad montis cacumen inclinantem atque paene contingentem conspexit, intellexitque parum diei superesse. Quamquam igitur ossa variis illius diei laboribus confecta atque gravia sentiebat, gradum etiam acceleravit, ut aliquid, quale quale esset, nuntii ad suos afferret, atque ante noctem in coenobium rediret. Id enim inter severissimas leges vitae Cappuccinorum numerabatur, summaque diligentia observabatur.

Interea in parva Luciae domo consilia quaedam proposita ac diu agitata erant, de quibus lectores certiores facere oportet. Post fratris discessum tres qui

remanserant aliquandiu siluerant: Lucia maesta prandium parabat; Renzus modo abire conabatur, ne tantam in puella tristitiam cerneret, modo ab ea discedere non poterat; Agnes vero, ut apparebat, tota in instrumento filis convolvendis intenta erat, quod manibus circumagebat.

Re ipsa autem consilium quoddam apud se coquebat; ubi satis maturum sibi visum est, silentium his verbis rupit: «Audite, liberi! Si tantum animi et sollertiae habueritis quantum opus erit, si matri vestrae fidem habebitis,» quo audito verbo «vestrae» Lucia animum advertit, «ego vos ex his difficultatibus expediam, fortasse etiam melius atque citius quam pater Christophorus, quantusvis ille vir est.» Lucia immota eam spectabat, vultu magis admirationem quam fiduciam tantae pollicitationi respondentem; Renzus autem continuo: «Animi? Sollertiae? Dicite, dicite quid fieri possit!» inquit.

«Nonne verum est,» Agnes pergebat, «si iam coniuges essetis, magnam partem difficultatum superatam fore? Et reliquorum omnium facilius rationem inveniri posse?»

«Quis id dubitet?» ait Renzus. «Ubi semel coniuges erimus... ubique homines vivunt; atque hinc non procul, in agro Bergomensi, qui sericum tractant apertis ulnis excipiuntur. Quotiens me Bortolus, consobrinus meus, rogaverit ut illuc ad se commigrarem, ubi, ut ipse fecit, opes possem parare, nostis. Quod consilium si numquam secutus sum, id ideo... sed quid refert? quia hic cor meum habebam. Coniuges facti una illuc migrabimus, domum constituemus, sancta pace fruemur, extra huius nebulonis ungues, procul a temptatione aliquid nefarium committendi. Nonne ita est, Lucia?»

«Ita,» respondit Lucia, «sed quomodo...?»

«Ut modo dixi,» mater respondit: «animo atque sollertia; facilis enim res est.»

«Facilis!» una exclamaverunt illi duo, quibus eadem res tam mirabiliter tamque dolenter difficilis evaserat.

«Facilis ei qui rationem noverit,» respondit Agnes. «Me attente audite; conabor rem ita exponere ut intellegatis. Audivi a peritis hominibus, atque ego ipsa exemplum vidi, ad matrimonium quidem contrahendum parochum adesse oportere; at non necesse est ut consentiat: sufficit ut praesens sit.»

«Quid hoc sibi vult?» interrogavit Renzus.

«Audite, et cognoscetis. Duo testes prompti atque concordes adhibendi sunt. Ad parochum itur: totum consilii caput in eo est, ut inopinantem occupetis, nec spatium fugiendi ei detis. Vir dicat: 'Domine paroche, haec mea uxor est'; femina dicat: 'Domine paroche, hic meus maritus est'. Haec parochum audire oportet, testes audire oportet; et matrimonium confectum est, tam sacrum ac si pontifex

ipse id celebravisset. Ubi illa verba dicta sunt, clamet parochus, tumultuetur, omnia misceat: frustra; maritus et uxor estis.»

«Fierine potest?» exclamavit Lucia.

«Quid?» respondit Agnes. «Numquid putatis me triginta annos in hoc mundo ante vestrum ortum vixisse, neque quidquam didicisse? Ita est prorsus ut dico; nam amica quaedam mea, quae contra parentum voluntatem viro nubere volebat, eadem ratione voti compos facta est. Parochus, qui rem suspicabatur, cavebat quidem; sed duo illi diaboli tam sollerter egerunt, ut aptissimo momento eum opprimerent, verba pronuntiarent, atque ita coniuges fierent. Quamquam misellam post tres dies sui facti paenituit.»

Agnes rem veram dicebat, tum de huius consilii possibilitate, tum de periculo ne irritum caderet. Quoniam enim ad talem rationem nemo fere confugiebat nisi qui in via ordinaria impedimentum aut recusationem invenisset, parochi summa cura studebant ne inviti ad talem rem adhiberentur. Quod si quis eorum forte a duobus sponsis cum testibus comitantibus subito occupatus esset, omnibus modis se eripere conabatur, non aliter quam Proteus e manibus eorum qui eum vaticinari invitum cogebant.

«Si modo verum esset, Lucia!» inquit Renzus, eam supplici exspectatione contemplans.

«Quid? Si verum esset!» exclamavit Agnes. «Tu quoque me fabulas narrare putas? Ego pro vobis laboro, neque mihi creditur. Bene, bene! Ipsi, ut poteritis, vos expedite; ego manus ab hac re ablui.»

«Minime vero, ne nos deseratis!» respondit Renzus. «Ita loquor quod mihi res nimis bona videtur ut credi possit. Totus in vestra potestate sum; vos tamquam matrem ipsam habeo.»

His verbis levis Agnetis indignatio evanuit; oblita quoque est decreti quod, ut verum fateamur, serio numquam ceperat.

«Sed cur igitur, mater,» inquit Lucia consueta illa sua modestia, «cur hoc consilium patri Christophoro in mentem non venit?»

«In mentem non venit?» respondit Agnes. «Credisne vero non venisse? Sed profecto de eo loqui noluit.»

«Quare?» simul duo iuvenes interrogaverunt.

«Quia... quia, si omnino scire vultis, religiosi dicunt id re vera minus recte fieri.»

«Quomodo fieri potest,» inquit Renzus, «ut aliquid facere non deceat, idem autem, ubi factum sit, ratum habeatur?»

«Quid vobis dicam?» Agnes respondit. «Ipsi legem pro arbitrio suo constituerunt; nos pauperes omnia intellegere non possumus. Praeterea quot res

sunt... Ecce, ut si cui Christiano pugnum impingas. Male facis; sed ubi semel eum percussisti, ne pontifex quidem ictum illi adimere potest.»

«Si male fit,» inquit Lucia, «faciendum non est.»

«Quid ais?» respondit Agnes. «Putasne me consilium adversus Dei timorem tibi daturam? Si parentibus invitis temerario alicui nubere cuperes, aliud esset; sed me consentiente, huic optimo iuveni nuptura es; et qui tot impedimenta movet, improbus est; atque parochus ille...»

«Tam perspicua res est ut quivis intellegat,» interposuit Renzus.

«Priusquam rem perficiamus, patri Christophoro nihil de ea dicendum est,» pergebat Agnes. «Sed ubi bene ac feliciter peracta erit, quid eum tibi dicturum censes? 'O filia, magna haec fuit temeritas; me quoque fefellistis!' Religiosos ita loqui oportet. Sed crede mihi, intus in animo ipse quoque laetabitur.»

Lucia, quamquam huic argumentationi quid responderet non inveniebat, minime tamen persuasam se praebebat. Renzus vero, omni iam spe recreatus, «Si ita se res habet,» inquit, «iam confecta est.»

«Lente,» respondit Agnes. «Quid de testibus? Duos invenire qui rem suscipiant et interea taceant! Quid de parocho, qui iam biduum domi se abdit? Eum inopinantem occupare et in loco retinere! Nam quamvis natura gravis atque tardus sit, credite mihi, ubi hoc modo vos advenire conspexerit, celer ut feles evadet, fugietque ut diabolus aquam lustralem.»

«Rationem ego inveni, inveni!» exclamavit Renzus, pugno mensam percutiens, ut vasa prandio praeparata subsilirent. Deinde consilium quod excogitaverat exposuit; Agnes omnibus eius consilii partibus assensa est.

«Fraudes istae sunt,» inquit Lucia; «nihil hic simplex aut apertum est. Hactenus sincere egimus: fide et constantia pergamus; Deus nos adiuvabit. Pater Christophorus hoc dixit. Eius sententiam audiamus.»

«Te regi patere ab iis qui plus te sapiunt,» respondit Agnes gravi vultu. «Quid opus est sententias consulere? Deus ipse dicit: te adiuva, et ego te adiuvabo. Patri omnia tum narrabimus, cum res iam gesta erit.»

«Lucia,» inquit Renzus, «nuncne me deseres? Nonne omnia ut bonos Christianos decuit egimus? Nonne iam maritus et uxor esse deberemus? Nonne ipse parochus diem atque horam statuerat? Cuius culpa est quod nunc aliqua ingenii nostri ope utendum est? Non, mihi deesse non poteris. Eo et cum responso redibo.» Ita Luciam supplici quodam gestu, Agnetem autem conscii consilii significatione salutavit atque festinanter abiit.

Calamitates ingenium acuunt. Renzus, qui per illud vitae iter rectum ac planum quo hactenus incesserat numquam in necessitatem venerat ingenium suum nimis exacuendi, nunc tale consilium commentus erat quod iuris consulto ipsi honori esse posset.

Itaque, ut constituerat, recta ad domunculam cuiusdam Tonii, haud longe inde habitantis, contendit. In culina eum invenit, altero genu super foculi gradum posito, una manu labrum ollae super calidos cineres collocatae retinentem, altera ligneo instrumento incurvo parvam quandam atque subfuscam pultem e grano saraceno coquendo agitantem. Mater, frater, uxor Tonii ad mensam sedebant; tres aut quattuor infantuli prope patrem stabant, omnes in ollam defixis oculis exspectantes quando pulmentum effunderetur.

Sed laetitia illa, quam prandium vel laboribus partum intuentibus adferre solet, in ea domo non apparebat. Pultis enim copia non accumbentium numero neque appetitui, sed exiguitati annonae illius anni accommodata erat. Singuli, communem cibum torvis oculis et quasi iracundo amore spectantes, videbantur secum cogitare quantum famis post suam cuique portionem superesset.

Dum Renzus salutibus cum familia commutatis colloquitur, Tonius pultem e vase super fagineam tabulam ad hoc paratam effudit; quasi luna parva in amplo vaporis orbe apparuit. Nihilominus mulieres comiter Renzum rogaverunt: «Visne una nobiscum prandere?» Quae comitas rustico in Lombardia, et quis scit quot in aliis terris, numquam deest erga eum qui ad prandium forte advenerit, etsi ille dives helluo modo ex mensa sua surrexerit, ipse autem rusticus ad ultimum iam buccellam pervenerit.

«Gratias ago,» inquit Renzus. «Tantum ut pauca quaedam cum Tonio loquerer veni. Si placet, Toni, ne feminis tuis molestiam faciamus, ad cauponam pransuri eamus; ibi de re colloquemur.» Eo gratius Tonio hoc invitamentum fuit, quo minus exspectatum erat; nec feminae nec pueri, qui in huiusmodi rebus maturrime sapere incipiunt, aegre ferebant unum ex iis, qui in communem pultem impetum facerent, atque omnium fortissimum, de numero abscedere. Invitatus nulla mora interposita cum Renzo abiit.

Ubi ad viculi cauponam venerunt, soli atque liberrime sederunt: tanta erat loci solitudo, quoniam paupertas omnes qui olim illas delicias frequentabant abstinere coegerat. Quod exiguum ciborum inveniri potuit apponi iusserunt, vini urceolum exhauserunt; tum Renzus arcano quodam vultu ad Tonium conversus: «Si mihi,» inquit, «parvum beneficium praestare volueris, ego tibi magnum praestabo.»

«Dic, dic modo; impera quid velis,» respondit Tonius, vinum fundens. «Hodie pro te in ipsum ignem me conicerem.»

«Viginti quinque libras nummarias domino parocho debes, mercedem agri eius quem superiore anno coluisti.»

«O Renze, Renze! Omnem huius beneficii voluptatem mihi corrumpis. Quid tandem profers? Omnem laetitiam mihi abstulisti.»

«De debito idcirco loquor,» inquit Renzus, «quod, si volueris, tibi unde id solvas suppeditare volo.»

«Serione loqueris?»

«Serio. Quid? Nonne laetaberis?»

«Laetaborne? Hercle, quam maxime! Vel hoc solo nomine, quod non amplius ferendum erit videre illos contortos vultus atque capitis nutus quos dominus parochus quotiens occurrit mihi facit! Tum semper: 'Toni, memento'; 'Toni, quando de illo negotio inter nos agetur?' Adeo ut, cum in contione oculos in me defigit, paene verear ne ibi, coram populo, exclamet: 'Illas viginti quinque libras!' Maledictae sint illae viginti quinque librae! Deinde monile aureum uxoris meae mihi reddere deberet, quod pro tanta copia pultis quam maxime libenter commutarem. Sed...»

«Sed, sed, si tu mihi parvum officium praestiteris, viginti quinque librae paratae sunt.»

«Agedum, narra.»

«Sed...» inquit Renzus, digitum ad os admovens.

«Num istis opus est? Nosti me.»

«Dominus parochus causas quasdam ineptas excogitat, ut matrimonium meum in longum protrahat; ego vero cupio rem cito perficere. Certissime mihi narrant sponsum sponsamque, si cum duobus testibus coram eo constituerint, atque ego dixerim: 'Haec mea uxor est', Lucia autem: 'Hic meus maritus est', matrimonium eo ipso confici. Intellegisne?»

«Visne ut ego testis adsim?»

«Id ipsum.»

«Et viginti quinque libras pro me persolves?»

«Ita omnino.»

«Nequissimus sit qui fidem frangat!»

«Sed alter testis inveniendus est.»

«Iam inventus est. Frater meus Gervasius, homo ille simpliculus, faciet quod ego iussero. Num ei quoque vinum dabis?»

«Et cibum,» respondit Renzus. «Huc eum adducemus, ut nobiscum hilariter sit. Sed an rem recte agere sciet?»

«Ego eum docebo: bene nosti me partem etiam ingenii, quae ipsi debebatur, accepisse.»

«Cras...»

«Bene.»

«Sub vesperum...»

«Optime.»

«Sed...» inquit Renzus, iterum digito ad os admoto.

«Vah!» respondit Tonius, capite ad dextrum humerum inclinato, sinistra manu sublata, vultu aperte dicente: iniuriam mihi facis.

«Sed si uxor tua te interrogaverit, sicut certe interrogabit...»

«Uxori meae tot mendacia debeo, ut verear ne rationem umquam reddere possim. Aliquam fabellam inveniam qua animus eius conquiescat.»

«Cras mane,» ait Renzus, «commodius omnibus de rebus colloquemur, ut inter nos plane constet.»

His dictis e caupona egressi sunt. Tonius domum repetebat, commentum secum fingens quo feminas falleret; Renzus autem ad Luciam et Agnetem rediturus erat, ut quid constitutum esset exponeret.

Eodem tempore Agnes frustra laboraverat ut filiae animum flecteret. Illa ad unumquodque matris argumentum modo alteram modo alteram eiusdem dilemmatis partem opponebat: aut res mala est, atque tum facienda non est; aut mala non est, atque tum cur eam patri Christophoro celamus?

Renzus victor quasi triumphans rediit, omnia quae egisset rettulit, finemque narrationi imposuit sono quodam: «Hem!» Quod interiectum tantundem valebat ac si dixisset: «Sumne igitur vir aliquis, an non sum? Num quis melius invenire poterat? Vobisne talia in mentem venissent?» Et centum cetera eius generis.

Lucia caput leniter quatiebat; sed illi duo studio inflammati parum attendebant, ut fieri solet cum infante cuius ingenium satis idoneum non putamus ut rationem rei totam perspiciat, quem tamen precibus atque auctoritate ad id quod volumus aliquando perductum iri speramus.

«Bene est,» inquit Agnes. «Optime; sed... non omnia providistis.»

«Quid deest?» interrogavit Renzus.

«Quid de Perpetua? Num Perpetuae meministis? Tonium fratremque eius introire sinet; at vos! Vos ambos! Cogitate: certissime ei mandatum erit ut vos quam longissime arceat, acrius quam puerum a piro maturis fructibus onerata.»

«Quomodo ergo faciemus?» respondit Renzus, nonnihil perturbatus.

«Ecce, ego iam cogitavi. Una vobiscum veniam; arcanum habeo quo eam alliciam atque ita quasi fascinabo, ut vos ne animadvertat quidem, et ingredi possitis. Ego eam avocabo atque chordam quandam, quae in animo eius maxime sonat, tangam... videbitis.»

«Benedicta sis!» exclamavit Renzus. «Semper dixi vos in omni re adiutricem nostram esse.»

«Sed haec omnia nihil prosunt,» inquit Agnes, «nisi hanc ipsam persuaserimus, quae pertinaciter peccatum esse contendit.»

Renzus quoque omnem eloquentiam suam adhibuit; sed Lucia ne sic quidem de sententia decessit.

«Nescio,» inquiebat, «quid istis vestris rationibus respondeam; illud tamen intellego: ut istud efficiatis, quemadmodum dicitis, subterfugiis, mendaciis, simulationibus perpetuo utendum erit. O Renze, non ita coepimus! Ego uxor tua fieri volo» - nec poterat hoc verbum efferre atque illam voluntatem profiteri quin rubore perfunderetur - «ego uxor tua fieri volo; sed recta via, cum Dei timore, ad altare. Illi qui in caelo est rem permittemus. Num creditis eum non posse aptius nobis auxiliari quam nosmet ipsi omnibus his dolis nostris? Et cur a patre Christophoro consilium celamus?»

Adhuc inter eos certabatur neque finis contentionis proximus videbatur, cum crepitus festinantium soleorum atque sonus cucullatae vestis inter currendum agitatae, non dissimilis strepitui quem velum laxum crebris venti flatibus verberatum edere solet, patris Christophori adventum nuntiaverunt. Omnes repente conticuerunt; atque Agnes vix tantum temporis habuit ut filiae ad aurem insusurraret: «Cave sis, ne quid ei dixeris.»

CAPUT SEPTIMUM

Pater Christophorus adveniebat habitu boni imperatoris qui, gravi proelio nulla sua culpa amisso, maestus quidem sed non fractus, sollicitus sed non attonitus, properans nec fugiens, eo se confert quo necessitas vocat, ut loca periculo obiecta muniat, copias colligat, nova imperia det.

«Pax vobiscum,» inquit ingressus. «Ab homine nihil iam sperandum est; eo magis in Deo spes ponenda. Atque iam pignus aliquod tutelae eius accepi.»

Quamquam nemo ex tribus magnam spem in Christophori conatu collocaverat—potentem enim virum, nullo cogente, sola inermium precantium voce ad iniuriam relinquendam adduci res erat paene inaudita—tamen certitudo ipsa tam tristis omnes percussit. Feminae capita demiserunt; Renzi vero animum ira potius quam maeror occupavit. Iam tot inopinatae calamitates, tot conatus irriti, tot spes frustratae eum exacerbaverant, tum vero recens Luciae recusatio novum dolorem addebat.

«Scire velim,» exclamavit, dentibus infrendens atque ea voce, qua numquam antea coram patre Christophoro usus erat, «scire velim quid causae canis ille attulerit, cur dicere audeat… cur contendat sponsam meam mihi sponsam esse non debere.»

«Miser Renze!» respondit frater voce gravi simul ac misericordi, oculis autem mansuetudinem benigne imperantibus; «si cuique potenti iniuriam molienti rationem consilii sui reddere necesse esset, non ita res humanae procederent, ut procedunt.»

«Ergone dixit canis ille se nolle, quia nolit?»

«Ne hoc quidem dixit, miser Renze! Non parum proficeremus, si iniuriam facturi eam aperte fateri cogerentur.»

«At aliquid profecto dixisse debet. Quid ille infernalis torris dixit?»

«Verba eius audivi, neque tamen ea tibi repetere possim. Verba improbi potentis penetrant atque elabuntur. Potest irasci quod eum suspectum habeas, simulque efficere ut id ipsum quod suspicaris certum esse sentias; potest contumeliam facere seque laesum proclamare, irridere et satisfactionem postulare, terrere et queri, impudens esse et tamen extra reprehensionem consistere. Noli plura quaerere.

«Neque illius innocentis neque tuum nomen protulit; ne vos quidem nosse simulavit; nihil sibi vindicare dixit. Sed… sed, heu, nimis clare intellexi eum a proposito non dimoveri posse. Nihilominus Deo confidite! Vos, misellae,

animum ne despondete; tu vero, Renze… o crede mihi, me intellegere quid patiaris, me sentire quid in pectore tuo agitetur.

«Sed patientia! Exile verbum, amarum verbum ei qui non credit; tu autem… tune Deo unum diem, duos dies, quantumcumque temporis ipse sumere volet, non concedas, ut iustitia tandem vincat? Tempus ipsius est; et quam multum temporis nobis pollicitus est! Illi rem committe, Renze; et scias… scitote omnes me iam filum quoddam tenere, quo vobis auxilio esse possim. Nunc amplius indicare non licet. Cras huc non veniam; in coenobio totum diem, vestri causa, manere debeo.

«Tu, Renze, cura ut ad me venias; quod si qua inopinata causa venire non poteris, mittite hominem fide dignum, adolescentulum prudentem, per quem quid opus sit vobis significare possim. Obscurescit; ad coenobium currendum est. Fides, animus! Valete.»

Haec locutus propere exiit, cursu paene saltuque per tortuosam saxosamque semitam descendens, ne sero coenobium attingeret atque acrem reprehensionem acciperet, aut, quod gravius duceret, poenam aliquam qua prohiberetur postero die ad tuendos clientes suos paratus atque expeditus adesse.

«Audivistisne quid de nescio quo… filo dixit, quod ad nos adiuvandos teneat?» inquit Lucia. «Huic confidendum est; talis est vir ut, si decem promittat…»

«Si nihil praeterea est…!» interpellavit Agnes. «Clarius loqui debuerat, aut me secreto evocare atque explicare quid sit istud…»

«Nugae!» interrupit vicissim Renzus, per conclave ultro citroque gradiens, vultu voceque quibus nemo dubitare poterat quid significarent verba: «Ego rem conficiam; ego finem faciam!»

«O Renze!» exclamat Lucia.

«Quid tibi hoc vult?» exclamat Agnes.

«Quid opus est explicare? Ego finem faciam. Centum, mille licet daemones in pectore gestet, carne tamen et ossibus constat etiam ille.»

«Noli, noli, per caelum…!» coepit Lucia, sed lacrimae vocem praeciderunt.

«Ne ioco quidem talia dicenda sunt,» inquit Agnes.

«Ioco?» clamat Renzus, subsistens ante sedentem Agnetem, oculis intentis paene furentibus in eam defixis. «Ioco! Videbitis an iocus sit!»

«O Renze,» aegre inter singultus Lucia inquit, «numquam te talem vidi.»

«Ne ista dic, obsecro per caelum,» iterum Agnes festinans submissa voce dixit. «Nonne meministi quot ille sibi oboedientium manus habeat? Quod si etiam… avertat Deus!… in pauperes certe iustitia semper exercetur.»

«Ego iustitiam faciam, ego ipse! Tempus iam venit. Non facile erit, scio; bene se tuetur canis ille homicida; sibi conscius est. Sed nihil refert: consilium firmum

et patientia… hora tandem aderit. Ita, ego iustitiam exsequar; ego regionem isto liberabo: quam multi mihi benedicent!… ac deinde tribus saltibus…!»

Tam aperta minarum atrocitas Luciae terrorem incussit ut lacrimas sisteret et loquendi vires reperiret. Faciem lacrimis madentem e manibus sustulit atque ad Renzum voce flebili sed constanti: «Ergo nihil iam tibi curae est utrum me uxorem ducas? Iuvenem mihi desponderam qui Deum timeret; at virum qui talem rem… etiamsi ab omni lege atque ultione tutus esset, etiamsi ipsius regis filius…»

«Esto!» Renzus vultu magis quam antea contorto exclamavit; «ego te non habebo; sed neque ille habebit. Ego hic sine te, ille autem in domo illius…»

«Ah, ne ita loquere, per misericordiam! Noli sic oculos intendere; talem te spectare non possum!» exclamat Lucia, flens supplicansque manibus iunctis; interea Agnes iuvenem nomine iterum iterumque appellabat, umeros, bracchia manusque demulcebat, ut placaret. Ille aliquandiu immotus cogitabundusque faciem supplicem Luciae contemplatus est; mox repente torvo eam lumine intuens, retrocessit, bracchium digitumque indicem in eam porrexit atque exclamavit: «Hanc! Hanc ipsam vult ille! Moriatur necesse est!»

«At ego quid mali tibi feci, ut me interficias?» inquit Lucia, ante pedes eius repente in genua procumbens.

«Tu!» respondit voce qua alia quidem ira, sed ira tamen resonabat; «tu! Qualem mihi amorem ostendis? Quo documento probasti? Nonne rogavi te, iterum rogavi, iterum atque iterum? Tu vero: non, non!»

«Ita, ita,» Lucia festinanter respondit; «ad parochum veniam, cras, nunc etiam si voles; veniam. Tantum sis ille qui antea fuisti; veniam!»

«Promittisne?» inquit Renzus voce vultuque subito mitioribus.

«Promitto.»

«Hoc mihi promisisti.»

«Domine, tibi gratias ago!» exclamavit Agnes, duplici laetitia affecta.

Num Renzus inter tantos irae aestus animadverterat quantum sibi prodesse posset Luciae terror? Num artificium aliquod adhibuerat ut eum augeret et in suum commodum verteret? Auctor noster testatur se nihil de hac re scire; ego vero ne Renzum quidem ipsum satis compertum habuisse credo. Illud constat, eum vere adversus Rodericum excanduisse, eundemque ardenter Luciae assensum cupivisse; cum autem duae vehementes cupiditates in hominis pectore simul tumultuantur, nemo, ne ipse quidem qui eas patitur, semper satis clare unius vocem ab altera distinguere aut pro certo dicere potest utra potiatur.

«Promisi,» Lucia respondit, leniter amanterque obiurgans; «sed tu quoque promiseras te nullum tumultum excitaturum et patris consilio rem permissurum…»

«Age, quaeso! Cuiusnam causa ita excandesco? Nuncne recedere vis, meque ad aliquod nefas impellere?»

«Non, non,» inquit Lucia, rursus extimescens. «Promisi neque fidem retracto. Sed vides quomodo promissionem a me extorseris. Faxit Deus ne...»

«Quid mala ista ominaris, Lucia? Deus scit nos nemini iniuriam inferre.»

«Illud saltem mihi pollicere: hoc ultimum huiusmodi consilium fore.»

«Polliceor, pauper ego iuvenis.»

«Hoc saltem promissum serva,» inquit Agnes.

Hic auctor noster alteram rem fatetur sibi ignotam: utrum Lucia omni ex parte aegre ferret se ad assensum adduci. Nos quoque, eius exemplo, rem in medio relinquimus.

Renzus sermonem producere et singula quae postero die facienda essent praestituere cupiebat; sed nox iam erat, et feminae ei bonam noctem precatae sunt: non enim decorum videbatur eum tam sero diutius apud eas commorari.

Illa tamen nocte tantum boni somni tribus contigit quantum iis contingere solet quorum diem sollicitudines et aerumnae impleverunt, quibusque postridie res magni momenti atque incerti exitus agenda est. Renzus prima luce se ostendit et cum feminis, vel potius cum Agnete, magnum illud vespertinum negotium composuit: difficultates modo proponens modo solvens, casus adversos prospiciens, et nunc ipse nunc illa omnem rei rationem rursus describens quasi rem iam gestam enarrarent. Lucia audiebat; neque verbis probans quod animo probare non poterat, promisit se quantum posset operam daturam.

«Tune ad coenobium ibis ut patrem Christophorum convenias, sicut heri vesperi te monuit?» Agnes Renzum interrogavit.

«Nugas!» respondit ille. «Scis quales oculos pater habeat; in vultu meo, tamquam in libro, legeret aliquid subesse. Quod si me interrogare coeperit, numquam commode me expediam. Praeterea hic manendum est ut negotium curem. Vos aliquem mittere melius erit.»

«Menicum mittam.»

«Bene,» Renzus respondit, et, ut dixerat, negotii curandi causa discessit.

Agnes domum quandam vicinam adiit, ut Menicum quaereret, puerum annos fere duodecim natum, satis acrem et expeditum, qui per consobrinos affinesque aliquo cognationis gradu quasi nepos eius habebatur. A propinquis puerum quasi mutuum totius diei spatium petivit, «ad ministerium quoddam,» ut dicebat. Quo impetrato, in culinam suam duxit, ientaculum dedit, iussitque Pescarenicum proficisci et se patri Christophoro ostendere; is, cum tempus esset, eum responsum ferentem remissurus erat.

«Patrem Christophorum, senem illum venerabilem, nosti, barba cana, quem sanctum appellant...»

«Intellego,» Menicus respondit; «eum qui nos pueros semper benigne tractat, nonnumquamque imagunculas sacras donat.»

«Ipsum, Menice. Et si tibi imperabit ut paulisper prope coenobium exspectes, ne usquam devies: cave ne cum sodalibus ad lacum abeas piscatores spectatum, neve retibus ad murum siccandis appensis ludere incipias, neve alterum illum ludum tuum solitum agas...»

Sciendum est Menicum mira dexteritate calculos in aquam sic conicere solitum esse ut e superficie saepius resilirent; omnibus autem, parvis magnisque, ea libenter facere solemus in quibus nos praestare novimus; non dico ea sola.

«Eheu, amita, non iam tam parvus puer sum!»

«Bene; prudenter age. Cum responsum rettuleris, en tibi duo hi nummi novissimi, quos parpagliolas vocant.»

«Da nunc; idem erit.»

«Nequaquam, nequaquam; lusui eos perdes. Abi et recte age; insuper plura accipies.»

Reliquo illius longae matutinae tempore nonnulla nova apparuerunt quae feminarum iam perturbatis animis suspicionem magnam iniciebant. Mendicus quidam, neque adeo lassus neque ita pannosus ut ceteri eius generis, vultu nescio quid obscuri et minacis prae se ferens, stipem petiturus ingressus est, oculis huc illuc more speculatoris circumspectans. Panis frustum ei datum est, quod accepit reposuitque, incuriam suam vix dissimulans.

Moratus deinde est, procax simul atque haesitans, multa quaerens; quibus Agnes festinanter respondere solebat omnia prorsus contra quam vere se haberent. Simulans se iam abire, se ianuam errasse finxit atque illam ingressus est quae ad scalas ducebat; ibi, quoad potuit, alium rapidum locorum aspectum cepit.

Cum autem post eum clamatum esset: «Heus, heus! Quo tendis, bone vir? Hac, hac!» regressus per exitum ostensum abiit, veniam petens tanta demissione tamque affectata humilitate, ut vix illa duris faciei lineamentis conveniret. Post hunc aliae quoque figurae insolitae subinde conspiciebantur. Cuius generis homines essent haud facile quis dixerit; eos tamen honestos viatores esse quos se videri vellent nemo credere poterat.

Alius domum subibat quasi viam discere vellet; alii ante ianuam praetereuntes gradum tardabant et per atrium in cubiculum furtivo obtutu inspiciebant, ut qui videre studerent nec suspecti fieri vellent. Denique circa meridiem molestus ille commeantium ordo desiit.

Agnes saepius surgebat, atrium transibat, ad ostium viae exibat, dextra laevaque circumspiciebat; tum redibat dicens: «Nemo.» Quod verbum illa libenter proferebat, Lucia libenter audiebat, quamvis neutra satis perspicue

intellegeret cur ita gauderet. Nihilominus in utriusque animo anxietas quaedam inexplicabilis remansit, quae magnam partem animi ad rem vespertinam praeparati, maxime quidem Luciae, sustulit.

Lectorem autem de istis circumvolitantibus hominibus paulo certiorem fieri oportet. Ut omnia ei patefaciantur, nobis paulum retro redeundum est, ad Rodericum, quem heri, patre Christophoro abeunte, solum in aula palatii sui reliquimus.

Rodericus, ut diximus, longis passibus illam aulam metiebatur, cuius e parietibus maiorum imagines ex variis aetatibus dependebant. Quoties ad parietem processerat et se converterat, obversabatur ei bellicosus quidam progenitor, hostium suorum militumque terror, torvo supercilio, capillis brevibus erectisque, mystacibus in acutos apices ad latera genarum productis, mento obliquo; stabat heros ocreis, femoralibus, lorica, manicis chirothecisque, totus ferro tectus, dextra in latus imposita, laeva in capulo gladii quiescente.

Hunc Rodericus aspiciebat; cum autem sub imagine usque processisset et conversus esset, alius ei maior obviam veniebat: iudex, litigantium patronorumque terror, in ingenti sella villoso serico rubro obtecta sedens, nigra ampla toga involutus; totus ater praeter candidum collare duabus latis appendicibus distinctum et pellis sabellinae marginem extrorsum reflexum (insigne erat senatorum, quod hieme tantum gerebant; qua de causa nullam omnino senatoris imaginem habitu aestivo invenias). Macilentus erat, superciliis contractis, libellum supplicem manu tenens, quasi dicturus: «Videbimus.»

Hinc matrona quaedam, ancillarum terror; illinc abbas, monachorum suorum terror. Omnes denique terrori aliis aliquando fuerant, atque etiam nunc terror ex pictis tabulis spirabat. Tot tantisque maiorum monumentis circumdatus Rodericus eo acrius animo aestuabat, eo magis pudore urgebatur, neque ferre poterat quod frater quidam ausus esset, Nathani prophetae instar, eum increpare.

Modo ultionem animo fingebat, modo consilium reiciebat, quaerebat qua ratione simul cupiditati et ei quod honorem vocabat satisfacere posset; nonnumquam vero—mirum dictu!—cum exordium illud prophetiae auribus adhuc resonare videretur, horripilationem quandam sentiebat atque prope erat ut utramque satisfactionem omitteret. Tandem, ut aliquid ageret, ministrum vocavit iussitque se convivis excusaret, negotio se urgente detineri diceret.

Cum minister rettulisset hospites abeuntes officiosa verba reliquisse, Rodericus ambulare non desinens quaesivit: «Et comes Attilius?»

«Cum illis dominis exiit, illustrissime.»

«Bene. Sex sicarios qui me comitentur, statim! Gladium, paenulam, petasum, statim!»

Minister inclinato capite abiit; paulo post rediit ferens pretiosum gladium, quem dominus lateri accinxit, paenulam quam umeris coniecit, petasum magnis plumis ornatum, quem capiti imposuit ac vehementi manus ictu firmavit: tempestatis minacis indicium. Egressus in limine sex sicarios armatos invenit, qui in utramque partem sese diviserunt, domino salutato, eum deinde secuti. Tristior, superbior, torvior solito procedebat, Leucum versus ambulans.

Rustici et artifices, cum eum adventare cernerent, ad parietes sese recipiebant, inde capite detecto profunde se inclinabant; ille nihil resalutabat. Etiam quos illi rustici dominos appellabant, ut inferiores, caput coram eo demittebant: neque enim per illos fines erat quisquam qui cum eo vel longissimo intervallo nobilitate, opibus, clientelis atque horum omnium ad se supra ceteros extollendum usu certare posset. His aliquanto dignantius, sed graviter et continenter, salutem reddebat.

Eo die non evenit; sed quotiens ei obviam venire solebat praefectus arcis Hispanus, pari utrinque inclinatione salutabatur: res ita se habebat quasi duo principes, quibus nihil commune esset quod dividerent, alter alterius tamen dignitatem decoris causa venerarentur.

Ut morositatem paulum discutere et pro imagine fratris, quae animum obsederat, longe alias imagines inducere posset, Rodericus ea die domum quandam frequentari solitam ingressus est. Ibi ea sedula reverentique comitate exceptus est quae iis reservatur qui aut vehementer amantur aut vehementer timentur; nocte iam facta ad palatium rediit. Comes Attilius eodem fere tempore redierat; apposita est cena, inter quam Rodericus assidue cogitabundus permansit paucisque verbis usus est.

«Consobrine, quando sponsionem solves?» inquit Attilius, statim ac mensa remota ministrique discesserunt, voce malitia et irrisione temperata.

«Sancti Martini dies nondum praeteriit.»

«Perinde esset si statim solveres; nam omnes sancti, quotquot fastis inscribuntur, praeteribunt, priusquam...»

«Id demum videbitur.»

«Consobrine, consilia tua celare vis; at ego rem omnem intellexi et ita certo sponsionem me vicisse scio, ut alteram quoque facere paratus sim.»

«Audiamus.»

«Patrem illum... patrem... quid ego scio? Fratrem, inquam, illum te convertisse.»

«En alterum e tuis dictis!»

«Convertisse, consobrine, convertisse, inquam. Ego vero gaudeo. Quam pulchrum erit te totum compunctum oculisque deiectis spectare! Quanta gloria patri illi! Quam tumidus, quam elato pectore domum redierit! Non cotidie talis

piscis capitur, nec quibuslibet retibus. Certe te pro exemplo adducet; cum autem ad populos longinquos concionaturus proficiscetur, tua facta narrabit. Iam illum audire videor.»

Tum voce per nares edita gestibusque exaggeratis, contionatoris more perrexit: «In quadam orbis parte, quam ob iustas causas nominare nolo, vivebat, dilectissimi auditores, et adhuc vivit, eques quidam effrenatus, feminarum cupidior quam honestorum virorum consuetudinis; qui, ut aiunt, omnes herbas in unum fascem colligere solitus, oculos in quandam...»

«Satis, satis,» Rodericus interrupit, partim subridens, partim fastidiens. «Si sponsionem duplicare vis, ego quoque paratus sum.»

«Papae! Tu forsitan patrem illum convertisti?»

«Noli mihi de illo loqui. Quod ad sponsionem attinet, dies sancti Martini decernet.» Comes curiositate incensus quaestionibus non parcebat; sed Rodericus omnes eludere noverat, semper ad diem constitutum causam differens: consilia enim, quae neque incohata neque omnino definita erant, adversariae parti aperire nolebat.

Postridie mane Rodericus experrectus est. Timor quem illa patris verba «Veniet dies» animo iniecerant cum nocturnis somniis prorsus evanuerat; sola ira remanserat, pudore quoque addito quod ad momentum ita timidus fuisset. Recens triumphantis ambulationis memoria, salutationes, studiosa officia, consobrini ludibria haud parum valuerant ad veterem eius indolem restituendam. Vix lecto surrexerat cum Grisum arcessi iussit.

«Magna res agitur,» sibi dixit minister cui mandatum datum erat. Ille enim qui Grisi cognomine appellabatur nihil minus quam sicariorum dux erat; huic periculosissima scelestissimaque facinora demandabantur; idemque domino tum beneficii accepti memoria tum utilitatis spe prorsus addictus erat. Quondam, cum hominem luce clara in foro occidisset, Roderici fidem imploraverat; ille suum ei vestitum famularem induendo ab omni iudicum inquisitione eum texerat.

Ita ille, dum se ad quodlibet posthac iussum scelus obligabat, prioris facinoris impunitatem sibi paraverat. Nec Rodericus exiguum commodum sibi acquisiverat: Grisus enim cum ceteris familiaribus audacia et arte minime comparandus erat, simulque vivebat argumentum quantopere dominus contra leges tuto agere posset; qua re eius potentia tum re ipsa tum fama augebatur.

«Grise,» inquit Rodericus, «hac occasione apparebit quantum valeas. Ante crastinum diem Lucia illa in hoc palatio esse debet.»

«Numquam audietur Grisum ab imperio illustrissimi domini sui recessisse.»

«Sume quot tibi opus erunt homines; iube, dispone, age prout optimum videbitur, dummodo res feliciter cedat. Illud tamen ante omnia cave, ne quid ei mali inferatur.»

«Domine, paululum terroris, ne nimis clamet... id vitari non poterit.»

«Terroris... intellego... necesse est. Sed ne capillus quidem ei de capite torqueatur; maximeque omni modo reverenter tractetur. Intellexisti?»

«Domine, florem e planta decerpere atque ad dominum deferre nemo potest quin eum contingat. Sed praeter id quod plane necessarium est nihil fiet.»

«Tu mihi huius rei sponsor es. Sed... quomodo rem ages?»

«Iam mecum reputabam, domine. Bene accidit quod domus in extremo pago sita est. Loco nobis opus est unde insidias ponamus; et prope illinc casula quaedam stat deserta, sola in medio agro, illa domus... dominus fortasse haec ignorat... paucis ante annis incendio deleta, quam domini ob pecuniae inopiam reficere non potuerunt. Deseruerunt igitur, et nunc veneficae illuc conveniunt; sed non sabbatum est, atque ego istas despicio.

«Rustici autem hi superstitionibus pleni nullo hebdomadis die, ne pro omni quidem mundi auro, eam domum adire audeant. Itaque ibi nos collocare tuto poterimus, nemine negotium nostrum turbante.»

«Bene. Quid deinde?»

Tum Grisus quaedam proponere, Rodericus examinare, donec inter se constituerent qua ratione scelus perficerent sine vestigio auctorum relicto, quibus falsis indiciis suspiciones in alios converterentur, qua vi pauperi Agneti silentium imperaretur, quomodo Renzus ita perterrefieret ut, praeter dolorem, omnem etiam ad iudices confugiendi voluntatem, immo querendi animum deponeret; reliqua denique omnia flagitia quae ad praecipuum flagitium perficiendum necessaria erant.

Haec consilia referre praetermittimus: nam, ut lector videbit, ad historiam intellegendam necessaria non sunt; nobis quoque gratum est quod tam diuturno duorum istorum taediosorum nebulonum sermone lectorem detinere non debemus. Hoc satis est: cum Grisus ad rem exsequendam discederet, Rodericus eum revocavit atque dixit: «Audi. Si forte audax ille rusticus hoc vespere in manus vestras inciderit, non male feceritis si ei iam nunc aliquod in dorso monumentum reliqueritis.

«Ita crastinum silentii mandatum certius efficax erit. Sed ne consulto eum quaeratis, ne res gravior perturbetur. Intellegis.»

«Mihi relinque,» respondit Grisus, se inclinans et obsequium cum iactantia coniungens, atque abiit. Matutinum tempus in circumspiciendo pago consumptum est. Falsus ille mendicus qui in miseram casam tam impudenter intraverat ipse Grisus fuerat, qui domus dispositionem oculis metiri venerat;

viatores simulati eius sicarii erant, quibus ad iussa exsequenda satis erat externam locorum faciem nosse. Postquam rem exploraverant, amplius se non ostenderant, ne suspicionem graviorem excitarent.

Ubi omnes ad palatium redierunt, Grisus rationem reddidit, consilium totius negotii ad certam formam redegit, munera distribuit, mandata dedit. Haec omnia fieri non potuerunt quin vetus ille famulus, qui oculis apertis auribusque intentis observabat, aliquid magni apparari sentiret. Cum autem omnia attente observaret, multa quaereret, hinc dimidiam famam, illinc alteram colligeret, obscurum verbum secum interpretaretur, occultum iter sensu exciperet, denique eo pervenit ut quid ea nocte pararetur plane cognosceret.

At cum id cognovisset, nox iam appropinquabat, et prima sicariorum manus ad casulam combustam profecta ibi latebat. Miser senex, etsi satis intellegebat quanto periculo se obiceret, metuebatque ne, ut proverbio dicitur, Pisanum illud auxilium sero afferret, tamen fidem fallere noluit: causatus se paulum aeris captare velle, egressus est magnisque passibus ad coenobium contendit, ut patri Christophoro nuntium promissum adferret.

Paulo post reliqui sicarii moverunt, singuli disiectique descendentes, ne coetus appareret; Grisus post eos venit. Sola lectica clausa supererat, quam provecta nocte ad casulam ferri oportebat: quod ita factum est. Cum ibi congregati essent, Grisus tres e suis ad cauponam pagi misit: unum qui in limine staret, quid in via gereretur observaret atque exspectaret dum omnes incolae intra tecta reciperentur; duos qui intus quasi oblectandi causa luderent biberentque, interim si qua res cognosci posset exploraturos. Ipse cum maiore manu in insidiis opperiebatur.

Miser senex adhuc properabat; tres exploratores ad stationes suas accedebant; sol iam occidebat, cum Renzus feminas adiit dixitque: «Tonius et Gervasius foris me exspectant. Cum illis ad cauponam ibo ut aliquid cibi sumamus; ubi signum vespertinae salutationis angelicae dabitur, vos accipere veniemus. Age, animum recipe, Lucia! Unius momenti res est.» Lucia suspiravit et «Animum,» repetivit voce quae verbo ipso contradicebat.

Cum Renzus duoque comites ad cauponam pervenissent, hominem illum pro foribus iam excubantem invenerunt, dimidiam paene ianuae latitudinem occupantem, dorso in uno postium innixum, bracchiis ante pectus decussatis; caput in dextram laevamque versabat, ita ut ex accipitrinis oculis nunc album nunc nigrum fulgeret.

Petasulus planus e holoserico coccineo oblique impositus dimidiam partem comae tuebatur; coma autem e fronte torva in duas partes divisa sub utramque aurem recurvabatur, deinde in cincinnos contexta pectine post cervicem continebatur. Ingentem fustem manu demissa tenebat; ferrum quidem nullum

apertum gerebat; sed vel puer, si vultum aspexisset, eum sub veste tot arma quot capere posset occultare iudicasset.

Cum Renzus, qui praecedebat, iam introiturus esset, iste ne se commovit quidem, sed oculos in eum fixit. Iuvenis vero, cum omnem contentionem vitare cuperet, ut facere solent qui aliquod difficile negotium aggrediuntur, neque illum animadvertisse se simulavit neque dixit: «Cede!» Sed alterum postem radens, corpore obliquo latereque praemisso, per angustiam quam ille quasi caryatis lapidea reliquerat sese insinuavit. Duobus sociis eadem corporis flexione opus fuit, si intrare volebant.

Ingressi viderunt alios, quorum vocibus iam auditis agnoscere poterant: duos illos sicarios qui in extremo mensae sedentes morram, ludum quo digitis numerum certatim coniciunt, agebant, uterque simul magna voce clamitans—ita enim huius ludi mos fert—atque e magno vino vase inter eos posito alter alteri potum fundens.

Hi quoque novos hospites oculis intentis contemplati sunt. Unus praecipue, manu in aere suspensa, tribus crassis digitis distentis porrectisque, ore adhuc diducto post magnum illud «Sex!» quod modo exclamarat, Renzum a capite ad calcem perlustravit; deinde socium oculis monuit, tum illum in limine stantem, qui capitis nutu respondit.

Renzus, suspicione iam commotus atque incertus, duos suos convivas aspiciebat, quasi ex eorum vultibus signorum istorum interpretationem quaereret. Illorum autem vultus nihil praeter egregiam famem significabant. Caupo Renzum intuebatur, quasi imperia exspectaret; hic eum in proximum conclave secum venire iussit atque cenam mandavit.

«Qui sunt illi peregrini?» submissa voce rogavit, cum caupo rediisset, crassam mappam sub bracchio, lagena vini in manu ferens.

«Nescio,» respondit caupo mappam explicans.

«Quomodo? Ne unum quidem?»

«Nostis profecto,» respondit ille, mappam utraque manu super mensam extendens, «primam huius artis legem esse ne quis aliena negotia percunctetur; quin etiam nostrae feminae curiositate carent. Quid enim fieret, cum tam multi huc veniant atque hinc abeant? Portus maritimus perpetuus est—dum annus frugifer est, intellego. Sed hilaremus animos: meliora tempora redibunt. Nobis satis est hospites probos homines esse; qui sint, aut unde sint, nihil refert.

«Et nunc vobis globulos quosdam ex carne concisa conditos adferam, quales numquam gustavistis.»

«Quomodo scire potes...?» Renzus orsus est; caupo autem culinam iam petens iter continuavit. Ibi, cum patinam illorum globulorum de qua dixerat tolleret,

sicarius ille qui iuvenem tam diligenter aspexerat pedetemptim ad eum accessit atque submissa voce interrogavit: «Qui sunt isti probi viri?»

«Bonum genus hominum, huius ipsius pagi,» respondit caupo, carnem in catinum transferens.

«Bene; sed quibus nominibus appellantur? Qui sunt?» ille paulo asperius institit.

«Unus Renzus vocatur,» idem caupo submissa voce respondit; «iuvenis honestus et diligens, sericum nere doctus, qui artem suam bene novit. Alter rusticus Tonius nomine, bonus sodalis, hilaris; dolendum quod parum pecuniae habeat: nam quidquid haberet hic totum absumeret. Tertius stultior est; libenter tamen comedit, si quis ei cibum praebeat. Da veniam.»

Et celeri corporis motu inter focum et interrogantem sese expedivit, catinumque eis ad quos pertinebat detulit. «Quomodo scire potes,» Renzus, cum illum rursus vidisset, coeptum sermonem repetivit, «illos probos viros esse, si eos ignoras?»

«Factis, amice: factis homo cognoscitur. Qui vinum bibunt nec vituperant, pretium sine mora solvunt, nullam cum aliis hospitibus rixam movent, et, si quem cultro vulnerare volunt, eum foris procul a caupona opperiuntur ne miser caupo in causam trahatur, ii sunt probi viri. Sane si quis homines penitus nosse potest, quemadmodum nos quattuor inter nos novimus, eo melius.

«Sed quid diaboli tot quaestiones facere libet, cum sponsus sis atque longe alia cogitare debeas? Praesertim cum ante te sint hi globuli carnis, qui vel mortuum in vitam revocarent!» Haec dicens ad culinam rediit.

Auctor noster, cum diversam eius rationem respondentis animadvertat, eum talem hominem fuisse refert, qui in omni sermone se proborum hominum universorum amantissimum profiteretur; re autem vera multo comisior esset iis qui facinorosi haberentur aut speciem facinorosorum praeberent. Mirum sane ingenium, nonne?

Cena non valde laeta fuit. Duo invitati eam omni otio perfrui cupiebant; is autem qui invitaverat, cura illius negotii quod lector novit occupatus, insolitis peregrinorum moribus offensus atque etiam aliquantum sollicitus, discedere quam primum cupiebat. Propter illos peregrinos submissa voce sermocinabantur, sententiis abruptis, verbis languidis.

«Quam pulchra res est,» repente Gervasius erupit, «quod Renzus uxorem ducere vult, et tamen opus habeat...!» Renzus torvum ei vultum ostendit. «Tacesne, belua?» inquit Tonius, eo ipso nomine cubiti ictum adiciens. Sermo paulatim frigebat, donec cena finita est. Renzus ipse parcius et edebat et bibebat, sed testibus duobus prudenter vinum infundebat, ita ut hilaritatem modicam accenderet neque mentes eorum obrui sineret.

Mensa remota, pretio ab eo soluto qui minimum cibi consumpserat, tres rursus ante illos truci vultu sedentes praeterire coacti sunt; illi enim omnes in Renzum, sicut in ingressu, conversi erant. Is paucis extra cauponam passibus factis retro conspexit, duosque quos in culina sedentes reliquerat se sequi vidit. Igitur cum sociis substitit, quasi dicens: «Videamus quid isti velint.»

At illi, cum se observari animadverterent, ipsi quoque substiterunt, inter se submissa voce locuti sunt, tum regressi. Si Renzus tam propinquus fuisset ut eorum verba exaudiret, perquam mira existimasset. «Praeclarum tamen decus esset, praeter munusculum quod inde acciperemus,» unus sicariorum dicebat, «si domum reversi narrare possemus nos ipsos ei paucis ictibus costas contudisse, antequam dominus Grisus huc ordinandi causa venisset.»

«Et rem praecipuam evertere!» alter respondebat. «En, aliquid ille suspicatus est; stetit nosque contemplatur. Heu, si nox iam altior esset! Redeamus, ne suspicionem augeamus. Vides undique homines adventare: sinamus omnes ad sua cubilia ire.»

Sane vespertinus ille hominum motus murmurque in vico audiebatur, qui paulo post in magnum noctis silentium mutari solet. Feminae ex agris redibant, infantes ulnis gestantes, maiores pueros manu ducentes, quos vespertinas preces recitare docebant; viri palae ligonibusque umeris impositis veniebant. Ianuis apertis, passim ignes ad pauperum cenulas accensi fulgebant; in via salutationes mutuae et pauca de messis tenuitate atque annonae miseria verba audiebantur. Sed verborum sonum superabant aequales clarique campanae ictus, quibus dies ad finem pervenisse nuntiabatur.

Ubi Renzus duos curiosos recessisse vidit, per crebrescentes tenebras iter continuavit, nunc huic nunc illi fratri praeceptum aliquod submissa voce inculcans. Ad Luciae casulam pervenerunt, cum nox iam esset.

Inter primam rei cuiusdam terribilis cogitationem et ipsam eius exsecutionem, ut barbarus quidam haud tamen ingenio destitutus dixit, spatium interiectum somnio simile est, imaginibus terroribusque referto. Lucia multas iam horas in eiusmodi somnii angustiis transegerat; Agnes vero, Agnes ipsa, quae consilium dederat, sollicitudine haerebat, vix verba inveniens quibus filiae animum confirmaret. Sed ubi somno excitandi tempus venit—id est, ubi ad rem ipsam accedendum est—animus totus commutari solet.

Terrorem audaciae repugnantem alius terror, alia audacia excipiunt; negotium menti quasi species prorsus nova obicitur. Quod antea gravissimum metum incutiebat, interdum repente facile videtur; interdum impedimentum quod vix animadverteramus immensum exsurgit. Imaginatio pavida refugit, membra imperium recusare videntur, animus promissis, quae confidentissime fecerat, deficit.

Ubi Renzus leviter ostium pulsavit, Lucia tanto metu correpta est ut eo momento sibi constitueret omnia perpeti, perpetuo etiam a Renzo separari, potius quam consilium exsequi. Sed cum ille in conspectum venisset et dixisset: «Adsumus; eamus»; cum omnes sine ulla cunctatione, tamquam ad rem iam firmam irrevocabilemque, proficisci paratos se ostendissent, Luciae neque spatium neque vis restabat contradicendi. Itaque quasi invita traheretur, trementibus manibus alterum matris, alterum sponsi bracchium complexa, una cum audaci illa societate profecta est.

Taciti per tenebras moderatis passibus e casula egressi sunt, viamque extra pagum petierunt. Brevius erat per medium pagum ire, quippe quae via recta ad domum domini Abundii duceret; sed alteram elegerunt ne conspicerentur. Per semitas inter hortos agrosque ductas ad illam domum pervenerunt, ibique se diviserunt.

Duo sponsi post angulum domus latuerunt; Agnes cum illis mansit, sed paulo procedens ut in tempore Perpetuam intercipere atque occupare posset. Tonius vero cum Gervasio fratre, qui per se nihil facere sciebat, sine quo tamen nihil effici poterat, audacter ad ianuam processerunt et pulsaverunt.

«Quis hoc tempore venit?» vox e fenestra, quae eodem momento aperta est, exclamavit: Perpetuae erat. «Neminem aegrotare scio. Num quid mali accidit?»

«Ego sum,» respondit Tonius, «cum fratre meo; cum domino parocho loqui necesse habemus.»

«Hacne hora Christianis convenit venire?» Perpetua aspere inquit. «Quanta impudentia! Cras redite.»

«Audi: redeam necne, per me licet. Pecuniam quandam modo accepi; veneramque debitulum illud quod nosti soluturus. Habebam hic viginti quinque nummos novos argenteos, berlingas appellant; sed si nunc fieri non potest, patienter feram. Scio quo eos impendam, atque redibo cum totidem iterum collegero.»

«Exspectate, exspectate: veniam statim. Sed cur tam sero venistis?»

«Ipse quoque eos modo accepi; atque ita mecum cogitavi, ut dicebam, si eos apud me per noctem retineam, nescio quid cras mane mihi placiturum sit. Si autem hora tibi non placet, quid dicam nescio: ego adsum; si me non vultis, abeo.»

«Nequaquam, nequaquam; paulisper exspectate: responsum feram.» Haec dicens fenestram clausit. Tum Agnes a sponsis recessit atque Luciae tacite dixit: «Animum habe; momentum tantum est; perinde ac dentem extrahi patiaris.» Ad duos fratres ante ostium accessit et cum Tonio sermonem instituit, ita ut Perpetua, cum aperitura veniret, Agnetem forte eo venisse atque a Tonio paulisper retentam esse crederet.

CAPUT OCTAVUM

«Carneades! Quis tandem hic fuit?» secum reputabat dominus Abundius, in superiore aedium cenaculo in ampla sua sella residens, libello ante oculos explicato, cum Perpetua ad eum nuntium deferendum intravit. «Carneades! Hoc nomen me aliquando legisse aut audivisse puto. Vir certe litteris deditus, aliquis ex priscis illis doctissimis erat; tale ipsum nomen sonat. Sed quis, malum, hic Carneades fuit?» Tam longe aberat miser a suspicione tempestatis quae iam supra caput eius cogebatur!

Sciendum est enim domino Abundio in deliciis fuisse cotidie paululum legere; vicinum autem quendam parochum, qui nonnullos libros habebat, modo hunc modo illum, quem primum manu attigisset, ei commodare solitum esse. Liber quem tunc versabat, dum ex timoris febricula convalescebat, immo, quod ad febrim attinet, aliquanto validior erat quam videri volebat, oratio erat in laudem sancti Caroli habita, duobus ante annis in Mediolanensi templo maximo cum magna oratoris vehementia dicta magnoque auditorum plausu excepta.

In ea sanctus, ob litterarum studium, Archimedi conferebatur. Hactenus nihil quod Abundium moraretur: Archimedes enim tam mira excogitaverat tamque crebris sermonibus celebratus erat, ut de eo aliquid nosse non esset summa eruditione opus. Sed orator post Archimedem Carneadem quoque in comparationem vocaverat; hic vero lector noster in vado haeserat. Eodem ipso tempore Perpetua adiit, nuntians Tonium adesse.

«Hac hora?» inquit etiam Abundius, ut par erat.

«Quid faciam? Modum homines nesciunt. Sed nisi nunc eum prehenderis...»

«Scilicet! Si nunc eum non prehendero, quis scit quando posthac potero? Iube ingredi. At, heus, heus! Satisne exploratum habes ipsum esse Tonium?»

«Diabole!» Perpetua respondit; descendit, ostium reseravit, clamavit: «Ubi estis?» Tonius in conspectum prodiit; simul Agnes processit, Perpetuam nominatim salutans.

«Bonam vesperam, Agnes,» inquit Perpetua. «Unde tam sero venis?»

«Venio ex...» vicum finitimum nominavit. «Quod si scires!» perrexit. «Propter te potissimum diutius ibi substiti.»

«Quid ita?» Perpetua quaesivit; deinde ad duos fratres conversa: «Intrate vos; ego mox sequar.»

«Quia,» respondit Agnes, «mulier quaedam, ex iis quae nihil sciunt omnia tamen iactare volunt... credasne? Contendebat te neque Beppe Suolavecchia

neque Anselmo Lunghigna nupsisse, quod te uterque uxorem ducere noluisset. Ego vero asseverabam te utrumque ultro repudiavisse...»

«Certe! O mendacem! O impudentissimam mendacem! Quaenam illa est?»

«Ne quaeras: alienas simultates serere nolo.»

«Dices tamen! Dicere debes! O mendacem!»

«Quid plura? Vix credideris quam graviter tulerim me totam rem non satis cognovisse, ut illi os obstruere possem.»

«En quibus commentis homines utuntur!» iterum Perpetua exclamavit. Statimque: «De Beppe quidem omnes sciunt, omnes videre potuerunt... Heus, Toni, ostium admove atque ascende; iam veniam!» Tonius ex interiore parte pariturum se respondit; Perpetua autem ad narrationem suam ardentissime rediit.

Ex adverso domus Abundii inter duas casulas semita aperiebatur quae, ubi eas praeterierat, in agrum flectebatur. Huc Agnes, quasi paulum secedere vellet ut liberius loqueretur, gressum intendit; Perpetua eam secuta est. Ubi angulum flexerunt eoque pervenerunt unde nihil ante parochi domum gestum conspici posset, Agnes valide tussivit.

Hoc erat signum constitutum. Renzus id audivit Luciaeque animum brachio leniter presso addidit; ambo summis digitis, muro proximi et tacitissimi, processerunt, ad ianuam pervenerunt, eam sensim adeo impulerunt, demissisque corporibus in vestibulum intraverunt, ubi fratres eos exspectabant. Renzus ianuam rursus sine strepitu admovit; inde omnes quattuor scalas ita ascenderunt, ut ne unum quidem pedis ictum audiri paterentur.

Ad superiorem gradum ubi pervenerunt, duo fratres ad conclavis ostium, quod iuxta scalas erat, accesserunt; sponsi muro se applicuerunt.

«Deo gratias!» clara voce dixit Tonius.

«Tonius est? Intra,» vox ex interiore cubiculo respondit.

Tonius ostium quantum satis erat ut ipse et frater singuli transirent aperuit. Luciae repente fulgida illa lucis linea, quae per rimam erumpens in obscuro pavimento vestibuli describebatur, talem pavorem iniecit, quasi ipso illo lumine prodita esset. Fratres intraverunt; Tonius ostium post se traxit. Sponsi extra in tenebris immoti steterunt, intentis auribus spirituque compresso; nihil clarius audiebatur quam miserae Luciae cor vehementer palpicans.

Abundius, ut supra diximus, antiqua sella sedebat, veteri veste talari involutus, vetusto etiam pileolo caput tectus, qui velut oram circum faciem praebebat; tenuis lucerna aderat. Duo densissimi capillorum flocci e pileolo prominentes, supercilia densissima, spissa mystacia, densum menti barbillum, cuncta canitie aspersa et in faciem fuscam rugosamque sparsa, fruticibus nivibus coopertis, e praeruptis scopulis sub lunari luce eminentibus, haud absimilia videri poterant.

«Hem! hem!» sic eos salutavit, dum ocularia detraxit atque in libello reposuit.

«Dices fortasse, domine paroche, me sero venisse,» inquit Tonius se inclinans; idem Gervasius fecit, sed multo ineptius.

«Sero sane; et omni ratione sero. An ignoras me aegrotare?»

«Doleo sane.»

«Audivisti profecto me aegrotare; neque scio quando rursus adiri potero. Sed cur illum... illum puerum tecum adduxisti?»

«Ut mihi comes esset, domine paroche.»

«Age, videamus.»

«Viginti quinque berlingae sunt, omnes novae, in quibus sanctus Ambrosius equo insidens signatus est,» inquit Tonius, involucro e sinu prolato.

«Ostende,» Abundius respondit. Accepto involucro rursus ocularia aptavit, solvit, nummos protulit, numeravit, huc illuc versavit, omnes integros probavit.

«Nunc igitur, domine paroche, redde quaeso torquem Teclae meae.»

«Aequum est,» Abundius dixit. Tum armarium adiit, clavem e sinu eduxit et, quasi ne spectatores intueri possent providens, alteram valvae partem aperuit, se ipsum foramini opposuit, caput intro inclinavit ut inspiceret, brachium immisit ut torquem eximeret. Quem cum recepisset, armario clauso, Tonio tradidit: «Satisne recte?»

«Nunc vero,» inquit Tonius, «rogo ut paucas litteras atramento in charta ponas.»

«Etiam hoc?» Abundius exclamavit. «Nihil iam non sciunt! Heu, quam suspiciosum factum est saeculum! Mihi non credis?»

«Quid dicis, domine paroche? Egone fidem tibi denegem? Iniuriam mihi facis. Sed cum nomen meum in tuo debitorum libro scriptum sit... et cum iam semel id scribendi laborem susceperis... inter vitam mortemque quidquid accidat...»

«Bene, bene,» interrupit Abundius. Et dum submurmurat, scrinii mensulae receptaculum ad se traxit, chartam, calamum atramentariumque protulit, scribere coepit, singula verba, prout calamo excidebant, clara voce repetens.

Interea Tonius atque, eo annuente, Gervasius ante mensulam se rectos constituerunt, ut scribenti ianuae prospectum intercluderent; simul otiosi quasi essent pedibus humum terere coeperunt, quo et iis qui foris stabant signum intrandi darent et ingressorum strepitum occultarent. Abundius scripturae totus intentus nihil aliud curabat.

Quattuor pedum attritu audito, Renzus Luciae brachium prehendit, pressit ut animum sumeret, atque ipse procedens illam post se traxit, adeo trementem ut

suis viribus progredi nequiret. Passibus mollissimis, spiritum retinentes, ingressi sunt atque post fratres delituerunt.

Abundius interim scriptione absoluta verba sine oculis a charta sublatis diligenter perlegit. Chartam in quattuor partes complicavit dicens: «Nunc tandem contentus eris?» Deinde altera manu ocularia de naso removit, altera chartam Tonio porrexit, vultu simul sublato. Tonius dum manum ad chartam accipiendam extendit, in alteram partem concessit; Gervasius, eo nutu dato, in contrariam. Inter eos ita discedentes, veluti scaenae velis repente abductis, Renzus et Lucia apparuerunt.

Abundius primum indistincte, mox perspicue vidit; expavit, obstipuit, exarsit, cogitavit, consilium cepit: haec omnia eo temporis momento gesta sunt quo Renzus haec verba pronuntiabat: «Domine paroche, his testibus praesentibus, haec uxor mea est.»

Vixdum labia ad suum locum redierant, cum Abundius charta e manu delapsa sinistra lucernam rapuit sustulitque, dextra tapetem quo mensula tegebatur arripuit atque ad se tanto impetu traxit, ut liber, charta, atramentarium, pulvis ad atramentum exsiccandum in humum praecipitarentur. Tum inter sellam et mensulam prosiliens Luciae admotus est. Miseranda illa dulcissima voce, tunc metu prorsus tremula, vix dicere potuerat «et hic...» cum Abundius tapetem in caput eius vultumque inconsiderate coniecit, ne formulam perficeret.

Statim lucerna, quam altera manu tenebat, dimissa, ambabus manibus tapete puellam involvere coepit, adeo ut paene suffocaretur; inter haec quantum voce poterat clamabat: «Perpetua! Perpetua! Proditio! Auxilium!» Ellychnium, in solo moriens, lucem languidam ac tremulam in Luciam emittebat; quae, metu penitus confusa, ne se quidem e velamine explicare conabatur, statuae similis, quam artifex e luto informare coeperit pannoque udo contexerit.

Ubi lux omnis exstincta est, Abundius misera puella relicta ostium conclavis interioris manibus per tenebras quaesivit; eo reperto intravit atque se inclusit, nihilo minus clamitans: «Perpetua! Proditio! Auxilium! Foras e domo mea! Foras!» In priore autem conclavi cuncta confundebantur: Renzus, sacerdotem prohibere conatus, manus huc illuc iactans quasi cum oculis obligatis luderet, ad ostium pervenerat ibique pulsabat: «Aperi, aperi! Noli tumultuari!» Lucia Renzum languida voce vocabat orabatque: «Eamus, eamus, per Dei amorem!» Tonius humi reptans manus per pavimentum ducebat, ut scriptam sibi acceptilationem inveniret. Gervasius, quasi furiis actus, exclamabat atque subsiliebat, ostium ad scalas quaerens, ut salvus evaderet.

In tanta trepidatione non possumus quin paulisper subsistamus atque rem consideremus. Renzus, qui noctu in aliena domo tumultuabatur, quam furtim ingressus erat, ipsum dominum aedium in cubiculo obsessum tenebat, speciem

plane oppressoris praebet; ipse tamen, si rationem rerum perpendas, opprimebatur. Abundius, subito invasus, fugatus, perterritus, cum sua negotia quiete administraret, victima iniuriae videbatur; ipse tamen re vera iniuriam faciebat. Ita saepius res humanae procedunt… id est, ita procedebant saeculo septimo decimo.

Obsessus, ubi inimicum recedere nullo signo significari vidit, fenestram in aream ante ecclesiam spectantem aperuit et «Auxilium! Auxilium!» clamare coepit. Luna lucebat quam pulcherrime; ecclesiae umbra atque ultra eam umbra turris campanariae longa et acuta fuscae distinctaeque in herbosam ac sub luna nitentem aream iacebant: res omnes paene sicut interdiu dignosci poterant. Verum quocumque oculi pertingebant, ne vestigium quidem viventis hominis apparebat.

Ecclesiae autem muro laterali, qua parte parochi domum spectabat, tugurium quoddam angustum adhaerebat, in quo aedituus dormiebat. Insolito clamore e somno excitatus e lecto prosiluit, fenestellam aperuit, caput protulit, oculis adhuc somno gravibus, atque interrogavit: «Quid accidit?» «Accurre, Ambrosi! Adiuva! Homines in domo mea!» ad eum Abundius vociferatus est. «Statim venio,» ille respondit. Capite relato fenestellam clausit; quamvis semisomnus et plus quam semipavidus, illico rationem reperit qua plus auxilii quam rogatus erat ferret, neque tamen ipse in tumultum, qualiscumque esset, se immitteret.

Bracas quae super lectum iacebant rapit, eas sub ala tamquam sollemnem pileum portat, per ligneas scalulas saltuatim descendit, ad campanile currit; inde funem maioris e duabus campanis capit atque tumultuario sono pulsare incipit.

Tan, tan, tan, tan! Rustici e lectis in cubitum se tollunt; iuvenes qui in fenili strati erant aures arrigunt atque assurgunt. «Quid est? Quid accidit? Campana ad arma! Incendium? Fures? Latrones?» Feminae multae viros monent atque obsecrant ne se moveant, alios ire sinant. Nonnulli surgunt et ad fenestras accedunt; ignavi, quasi uxorum precibus cessissent, iterum sub stragulis delitescunt. Curiosiores atque animosiores descendunt, furcas et sclopeta petunt, ut ad sonum concurrant; ceteri exspectant quid futurum sit.

At priusquam illi se pararent, immo priusquam omnino expergiscerentur, strepitus ad aliorum aures pervenerat, qui haud longe inde vestiti et in pedibus vigilabant: alibi sicarii, alibi Agnes atque Perpetua. Prius breviter exponamus quid illi fecissent ex quo partem in casa deserta, partem in caupona reliquimus.

Tres illi, postquam ostia omnia clausa viamque desertam conspexerunt, e caupona festinantes egressi sunt, quasi subito recordati se nimis diu moratos esse, seque confestim domum ire velle dicebant. Vicum circumiverunt, quo certius scirent omnes in domicilia se recepisse; neque sane ullum mortalem offenderunt, neque minimum strepitum audierunt. Ante nostram quoque miseram casulam

sensim praeterierunt, omnium illam quietissimam, quippe in qua iam nemo erat.

Inde recta ad aediculam desertam contenderunt atque Griso domino suo quae observaverant rettulerunt. Ille protinus ingentem petasum induit, super humeros peregrini paenulam e tela cerata conchis conspersam imposuit, baculum viatorium sumpsit, «Agite, ut peritos sicarios decet,» inquit; «silentium servate, iussis parete!» Primus ipse profectus est, ceteris sequentibus; atque e vestigio casulam attigerunt, diversa via ab ea qua nostri quattuor ad suam expeditionem exierant.

Grisus manum aliquot passus a domo consistere iussit; solus ad explorandum antecessit. Cum foris omnia vacua ac tranquilla videret, duos ex maleficis accersivit iussitque ut lenissime murum hortuli conscenderent et in aream interiorem delapsi post densam ficum in angulo laterent, quam arborem iam mane conspexerat. His factis leniter ostium pulsavit, paratus se peregrinum errantem simulare, qui nocturnum hospitium usque ad lucem peteret.

Nemo respondit. Paulo fortius iteravit: ne tum quidem quisquam vocem dedit. Tertium igitur nebulonem accersivit, qui, duobus prioribus similis, in hortulum demitteretur, ea lege ut obicem ostii molliter evelleret, quo et aditus et exitus expediti essent. Res maxima cautela feliciter confecta est. Alios tum adduxit, secum intrare fecit, atque apud priores occultari iussit; ianuam plateae sensim reduxit, duobus ab interiore parte custodibus positis, ipse ad inferioris conclavis ostium ivit.

Ibi quoque pulsavit et exspectavit: exspectare quidem diu licuisset. Summa taciturnitate etiam hoc ostium vectibus exsolvit; nemo intus «Quis adest?» quaesivit, nemo vocem edidit. Melius res procedere non poterat. «St!» inquit eos qui sub ficu latebant accersens; cum iis in inferiorem cameram ingressus est, ubi mane sceleste illud frustulum panis eleemosynae nomine postulaverat. Fungum igni capiendo, silicem, chalybem et sulphurata lignula protulit; parvam suam lanternam accendit; alteram interiorem cameram intravit, ut certo sciret neminem adesse: nemo erat.

Regreditur, ad ostium scalarum pergit, inspicit, aurem admovet: solitudo et silentium. Duobus praeterea in imo custodiendum relictis, Grignapoco ad se vocato, cum eo ascendere constituit. Hic sicarius ex agro Bergomensi ortus erat atque unus omnium qui minas facerent, silentium imperarent, mandata pronuntiarent, verbo, qui sermonem omnem agerent, delectus; nam ex eius loquendi more Agnes crederet sicarios ex illa regione venisse.

Hoc igitur ad latus, ceteris a tergo, Grisus gradus quam lentissime ascendit, in animo suo singulas scalas crepitantes singulosque nebulonum strepentes passus exsecrans. Tandem summum ascendit. Hic lepus cubat. Ostium primi conclavis

placidissime impellit: paulatim cedit atque rima fit. Oculum admovet: tenebrae sunt; aurem admovet, ut audiat num quis intus stertat, spiret, se moveat: nihil. Pergendum igitur est. Lanternam ante faciem collocat, ut ipse, dum videat, non conspiciatur, ostium late reserat, lectum conspicit; irruit: lectum compositum et vacuum invenit, stragulis rite revolutis atque ad cervical ordinatis. Humeros contrahit, socios respicit, signum dat se alteram cameram inspecturum eosque quiete sequendos; intrat, eadem omnia facit, idem reperit.

«Quid hoc malum rei est?» inquit. «Num aliquis canis proditor nos detulit?» Tum omnes iam minus caute universos angulos perscrutantur, manu palpant, supellectilem funditus evertunt. Dum his rebus occupantur, duo ad plateae ostium custodes levium passuum strepitum audiunt, qui celeriter appropinquant. Quemcumque esse putant, praeteriturum existimant; quiescunt tamen vigilantes. At passus ad ipsum ostium sistuntur.

Menicus erat, cursu adveniens, a patre Christophoro missus ut duas feminas moneret, ut per Deum quam primum domo fugerent atque in coenobium se reciperent, quoniam… cur, vos scitis. Ostii ansam capit, ut pulsare incipiat, eandemque laxam et clavis avulsam in manu nutare sentit. «Quid hoc?» secum cogitat; ostium metuens premit: aperitur.

Menicus valde suspicax pedem intro fert, atque repente utraque manu brachia sibi prehendi sentit, duasque voces submisse, dextra laevaque, minaciter dicentes: «Tace! Aut periisti!» At puer ingentem clamorem tollit; unus latronum manu os eius comprimit, alter ingentem cultrum ad terrendum eruit. Puerulus ut folium tremit, nec clamare amplius conatur; sed ilico pro eius voce alioque omnino sono primus ille campanae ictus exauditur, quem totus continuo sonorum turbo sequitur.

Qui culpae sibi conscius est, omnia suspicatur, ut Mediolanense proverbium monet. Uterque nebulonum illis ictibus suum nomen, cognomen, agnomen audire visus est: pueri bracchia dimittunt, sua trepide retrahunt, manus oraque distendunt, alter alterum stupentes contemplantur, tum ad domum, ubi reliqui erant, concurrunt. Menicus quantum pedibus valet ad campanile evolat, ubi certe aliquos homines adesse oportebat.

Reliquis quoque latronibus qui domum summis imisque conclavibus perscrutabantur horrendus campanae sonus eundem terrorem incussit. Confunduntur, turbantur, inter se colliduntur; quisque brevissimam ad ostium viam quaerit. Etsi omnes iam pridem periculis exerciti essent, vultum adversis rebus opponere assueti, tamen contra incertum periculum, quod nihil se prius procul ostenderat quam repente superveniret, consistere non poterant.

Omni Grisi auctoritate opus erat, ut eos in unum cogeret et receptum ordinatum potius quam fugam efficere posset. Velut canis porcorum gregem

custodiens huc illuc ad dispersos cursitat, huic auriculam dentibus arripit atque in ordinem retrahit, illum rostro impellit, in tertium qui ab agmine aberrat latrat, ita Grisus, peregrini specie indutus, unum iam ad limen properantem prehendit retrahitque; alios baculo repellit; iis qui nescientes quo currant clamat; donec cunctos in medium hortulum coegit.

«Cito, cito! Sclopeta manu, cultri parati! Una omnes, deinde egrediemur: ita agendum est. Quis nos laedere audebit si coniuncti manemus, stultissimi? Sin singuli deprehendemur, etiam rustici nos vincere poterunt. Pudeat vos! Post me, coniuncti!» Brevi hac oratione habita ipse princeps agminis egressus est. Domus, ut diximus, in extremo vico erat: Grisus viam extra vicum ducentem petiit, omnesque certo ordine eum secuti sunt.

Illos abeuntes nunc sinamus; ad Agnetem Perpetuamque, quas in semita reliquimus, redeamus. Agnes comitem a parochi domo quam longissime abducere studuerat; primo res prospere cesserat. Sed Perpetua repente recordata est ostium domus apertum se reliquisse, atque reverti voluit. Nihil hic contradici poterat. Agnes, ne suspicionem ullam excitaret, necesse habuit cum ea reverti, pone eam ambulans atque, quotiens illa in narratione matrimoniorum quae in irritum cecidissent vehementius incaluisset, moras interponere conans. Intentissime audire se simulabat atque, ut diligentem auditorem ageret sermonemque interdum renovaret, «Ita sane! Nunc intellego! Optime! Res aperta est! Quid postea? Quid ille? Quid tu?» subinde dicebat. At secum longe aliud cogitabat.

«Iamne illi egressi sunt?» tacite secum quaerebat, «an intus adhuc haerent? Quam stulti omnes tres fuimus, qui signum nullum constituerimus quo, ubi res bene successisset, mihi nuntiaretur! Maximum hoc erratum est. Sed iam factum est. Nihil restat nisi hanc, quam diu potero, sermone retinere; si pessime cedat, breve tempus perditum erit.»

Ita nunc properantes nunc consistentes non longe a parochi domo redierant, quamquam propter angulum nondum eam videre poterant. Perpetua ad insignem quendam narrationis locum pervenerat, et sisti se passim sine ulla contentione, immo nullo sensu, sinebat, cum repente per immotam aeris vastitatem, per ingens nocturnum silentium, ab alto resonuit primus ille incompositus Abundii clamor: «Auxilium! Auxilium!»

«Miserere, Deus! Quid accidit?» Perpetua vociferata est atque currere voluit.

«Quid est? Quid accidit?» inquit Agnes, eam a veste retrahens.

«Deus misereatur! Non audivisti?» illa se expedire conata respondit.

«Quid est? Quid est?» Agnes repetivit, eam a brachio arripiens.

«Vah, quam importuna es!» Perpetua exclamat et Agnetem a se reicit, ut libera currere possit. Iam incitata festinabat, cum ex longinquo clamor Menici, acutior, brevior, vehementior, exauditur.

«Miserere, Deus!» Agnes quoque conclamat atque alteram summo cursu insequitur. Vix pedes ad fugam sustulerant, cum campana primum semel, mox bis, ter, deinde sine intermissione pulsata est: stimuli profecto iis fuissent, si stimulis omnino indigerent.

Perpetua paululum ante alteram advenit; dum ostium aperire conatur, id subito ab interiore parte late reseratur, atque in limine Tonius, Gervasius, Renzus, Lucia conspiciuntur. Hi, cum scalas tandem reperissent, per eas saltuatim descenderant et, atrocissimo campanarum pulsu audito, salutem festinantes quaerebant.

«Quid est? Quid accidit?» fratres anhelans Perpetua rogat; illi eam impellunt et nullo responso dato circa angulum disparent. «Vos autem? Quid? Quid hic agitis vos?» alteram deinde copulam agnoscens interrogat. Sed illi quoque sine responso effugiunt. Perpetua, ut ubi maxime opus erat succurreret, nihil amplius quaesivit, sed in vestibulum ingressa per tenebras quam citissime poterat ad scalas cucurrit.

Duo illi, adhuc tantum sponsi promissi, Agnetem sibi ex adverso invenerunt, quae anhelans adveniebat. «Ah, hic estis!» inquit vix loqui valens. «Quomodo res cessit? Quid campana? Mihi visum est audivisse...»

«Domum, domum!» Renzus instabat. «Priusquam homines concurrant!» Iam abire coeperant, cum Menicus currens advenit, eos agnovit, continuit; adhuc toto corpore tremens, voce semiexstincta: «Quo itis? Retro! Retro! Hac via ad coenobium!»

«Tune ille es qui...?» Agnes incipiebat.

«Quid praeterea accidit?» Renzus quaerebat. Lucia exanimata, tacens, tremebat.

«Diabolus domi est!» Menicus anhelans respondit. «Ipse illos vidi! Occidere me voluerunt! Pater Christophorus dixit; te quoque, Renze, confestim adire iussit. Vidi ipse, inquam. O divina providentia, quod omnes hic invenio! Explicabo postea, ubi hinc evaserimus.»

Renzus, qui inter omnes animo maxime constabat, statim intellexit quaqua versus festinandum esse antequam multitudo adveniret; tutissimumque futurum esse si Menici consilium, immo mandatum quasi trepidantis imperio prolatum, sequerentur. In itinere deinde, post periculum effugatum, a puero clariora exquiri posse. «Duc viam,» ei dixit; «hunc sequamur,» ad feminas conversus.

Conversi iter ceperunt; propere ad ecclesiam iverunt, aream ante eam transierunt, ubi Dei beneficio ne unus quidem homo adhuc apparebat; semitam

inter ecclesiam Abundiique domum ingressi sunt; ad primam in saepibus aperturam inventam intra se coniecerunt et per agros fugerunt.

Vix quinquaginta passus abierant, cum homines in aream concurrere coeperunt, et multitudo singulis momentis crescebat. Alius alium intuens quaerebat; cuique quaestio erat, nemini responsum. Qui primi convenerant ad ianuam ecclesiae cucurrerunt; illa clausa erat.

Ad exteriorem campanilis partem concurrerunt; unus os ad fenestellam angustissimam, velut sagittariorum rimam, admovit atque intro exclamavit: «Quid hoc, malum, est?» Ambrosius, ubi vocem notam agnovit, funem reliquit et ex magno murmure intellexit populum frequentem convenisse. «Iam aperio,» respondit. Bracas quas sub ala attulerat festinanter induit; ad ecclesiae ianuam interiore via pervenit atque patefecit.

«Quid sibi tantus tumultus vult? Quid est? Ubi? Quis?» undique clamabatur.

«Quomodo, quis?» Ambrosius, altera manu valvam tenens, altera bracarum oram, quas ita propere induerat, retinens inquit. «Quid, nescitis? Homines in domo parochi sunt. Agite, filii, auxilium ferte!» Omnes ad illam domum vertuntur, conferti accedunt, sursum suspiciunt, aures intendunt: omnia silent. Alii qua ostium erat circumcurrunt: clausum invenitur, neque omnino tactum esse videtur.

Etiam illi oculos attollunt: fenestra nulla aperta est; ne susurrus quidem auditur.

«Quis intus est? Heus! Heus! Domine paroche! Domine paroche!»

Abundius, qui ubi invasores abiisse intellexerat a fenestra recesserat atque eam clauserat, eo ipso tempore cum Perpetua submissa voce litigabat, quod illa eum solum in tanta perturbatione reliquisset. Cum autem frequentibus populi vocibus appellaretur, ad fenestram redire coactus est; tam ingens subsidium ubi conspexit, paenituit se auxilium vocavisse.

«Quid factum est? Quid tibi fecerunt? Qui sunt? Ubi sunt?» quinquaginta voces una conclamabant.

«Nemo iam intus est! Gratias vobis ago; redite domum!»

«Sed qui fuerunt? Quo fugerunt? Quid accidit?»

«Homines improbi, qui noctu vagantur; sed fugerunt. Domos vestras repetite; nihil est amplius. Aliquando alias, filii! Gratias vobis ago pro vestra benignitate.» His dictis se retraxit fenestramque clausit. Alii tum fremere, alii irridere, alii exsecrari, alii humeros movere domumque abire coeperunt; cum vir quidam anhelans advolat, vix verba formando idoneus.

Is prope e regione casulae nostrarum feminarum habitabat, atque ad tumultum fenestram aperiens sicariorum in hortulo confusionem viderat, cum Grisus eos in unum colligere laboraret. Ubi spiritum recepit: «Quid hic agitis,

viri?» clamavit; «non hic diabolus est: in extremo vico apud Agnetem Mondellam est! Homines armati intus sunt; peregrinum quendam necare velle videntur. Quid mali ibi geratur, quis scit?»

«Quid? Quid? Quid?» tumultuosa deliberatio orta est. «Eundum est! Videndum! Quot illi sunt? Quot nos? Qui sunt? Consulem! Consulem!»

«Adsum!» consul e media turba respondit. «Adsum! Sed opem mihi ferre debetis, parere debetis. Festinate! Ubi aedituus? Ad campanam! Ad campanam! Cito mittatur qui Leucum currat auxilium petitum! Huc omnes venite...»

Alii concurrunt, alii inter alios se insinuant atque effugiunt. Ingens erat tumultus, cum alter advenit, qui sicarios festinanter abeuntes conspexerat, et: «Currite, viri! Fures latronesve cum peregrino fugientes! Iam extra vicum sunt! Insequimini! Insequimini!» inquit. His auditis, nullo imperatoris mandato exspectato, tota multitudo uno agmine movetur, per viam passim effusa. Dum hic exercitus progreditur, quidam e prima acie gradum retinent, se ab aliis praeteriri patiuntur atque in mediam turmam insinuant; postremi priores impellunt; tandem confusa illa hominum turba ad indicatum locum pervenit.

Recentia manifestaque erant invasionis vestigia: ostium apertum, sera evulsa; sed invasores iam discesserant. In hortulum intrant; ad inferioris camerae ostium adeunt; id quoque apertum ac foris avulsum. Vocitant: «Agnes! Lucia! Peregrinus! Ubi peregrinus? Stephanus fortasse peregrinum somniavit. — Immo Carlandrea quoque vidit! Heus, peregrine! Agnes! Lucia!» Nemo respondet.

«Abduxerunt eas! Abduxerunt!» Fuerunt qui magna voce raptorum insequendorum consilium ferrent. Scelus esse talem rem; infamiae futurum vico, si quivis improbus mulieres impune raperet, ut milvus pullos e deserto gallinarum atrio. Nova deliberatio, priori multo clamosior. Sed aliquis, nec umquam satis cognitum est quisnam fuerit, hunc in turbam rumorem immisit: Agnetem Luciamque in domum quandam salvam confugisse.

Rumor celeriter percrebruit et fidem invenit; nemo iam de insequendis latronibus locutus est; multitudo passim dissipata in sua quemque tecta rediit. Murmur ubique, voces, ostiorum pulsationes et aperturas, lucernae apparentes et evanescentes, feminarum e fenestris interrogationes, viatorum responsa. Ubi platea iterum vacua atque tacita facta est, colloquia intra domos continuata inter oscitationes exstincta sunt, mane rursus resumenda.

Alia vero nulla res gestis addita est, nisi quod eodem mane consul in agro suo consistens, mento uni manui imposito, cubito manubrio palae semisepultae innixo, altero pede super ferreum palae fulcrum posito, de nocturnis mysteriis secum cogitabat et meditabatur quid officii esset, quid vero suae saluti expediret. Dum haec animo volvit, duos viros ad se venire conspicit, robusta admodum specie, capillis longis ut primi Francorum reges ornatos, atque in ceteris duobus

illis simillimos, qui ante quinque dies Abundium in itinere interceperant, nisi forte iidem omnino erant.

Illi, minime comiter, consuli edixerunt ut diligenter caveret ne de nocturnis rebus gestis apud potestatem testimonium diceret; ne interrogatus vera responderet; ne cuiquam fabulas narraret; ne rusticanis rumoribus materiam praeberet, si spem morbo potius quam ferro moriendi quanti aestimaret.

Nostri interim fugientes aliquamdiu celeriter ac taciti processerant, identidem retro respicientes, ne quis eos sequeretur. Omnes anhelabant, tum labore fugae et cordis palpitatione, tum diuturna sollicitudine, tum dolore ob irritum consilium, tum obscuro timore novi periculi. Magis etiam ipsos anxios reddebat campanae pertinax pulsatio. Campanae ictus, quo longius abibant, eo languidiores atque obtusiores fiebant; sed eodem tempore nescio quid tristius ac funestius in iis audire sibi videbantur. Tandem conticuere. Tum fugientes, ubi in agrum nemine habitatum venerunt neque circum se ullum sonum audiverunt, gradum remiserunt. Agnes prima, vix spiritu recepto, silentium fregit, quaerens a Renzo quo pacto res gesta esset, a Menico quis ille diabolus domi fuisset.

Renzus suam miseram fortunam breviter exposuit. Tum tres omnes ad puerum conversi sunt, qui diligentius patris nuntium retulit quaeque ipse vidisset quaeque pericula subisset exposuit; quae nimirum monita patris nimis certo comprobabant.

Qui audiebant plus intellexerunt quam Menicus verbis aperire potuerat. Re cognita horruerunt; tres simul substiterunt, mutuo territos vultus intuebantur. Continuo, quasi uno instinctu, unusquisque manum in pueri caput vel umerum imposuit, quasi eum blande contrectarent et tacite gratias agerent, quod ipsis quasi angelus custos adfuisset; simul misericordiam ostendere volebant ob metum quem puer perpessus esset et periculum quod pro salute eorum adierat, ac paene veniam ab eo petere.

«Nunc domum redi,» Agnes inquit, «ne tui diutius de te solliciti sint.» Tum duarum parpagliolarum promissarum recordata quattuor ex sinu protulit pueruloque dedit, addens: «Age; Deum precare ut brevi rursus videamus; tum vero...» Renzus quoque unam berlingam novam dedit, magnopere monens ne cui mandatum a fratre acceptum indicaret. Lucia rursus eum mulsit atque maesta voce valere iussit; puer, omnium benignitate commotus, eos salutavit et retro rediit.

Reliqui, singuli cogitationibus suis occupati, viam resumpserunt: feminae priores, Renzus post eas tamquam custos. Lucia materno brachio arcte adhaerebat; et cum iuvenis eam per semitas asperas et agros impeditos adiuvare vellet, leniter quidem sed sollerter manum eius evitabat. Pudor enim, etiam inter tantam animi perturbationem, eam angebat, quod cum eo iam sola tam

familiariter versata esset, cum speraret se intra pauca momenta uxorem eius futuram.

Nunc, tam acerbe spe illa sublata, quoniam nimis processisse sibi videbatur, paenitebat; inter tot tremendi causas pudore quoque contremiscebat: non pudore ex turpi rerum cognitione nato, sed pudore cuius causam ne ipsa quidem intellegebat, infantis timori simili, qui in tenebris trepidat nec quid timeat intellegit.

«At domus?» subito Agnes inquit. Quaestio quamvis gravissima esset, nemo tamen respondit, quia nemo satisfacere poterat. Taciti ulterius ierunt et paulo post in areolam ante ecclesiam coenobii egressi sunt.

Renzus ad ostium accessit idque suaviter impulit. Statim apertum est; luna per angustam rimam illapsa pallidam faciem argenteamque patris Christophori barbam illuminavit. Ille rectus ibi vigilans eos exspectabat; ubi neminem deesse animadvertit, «Benedictus sit Deus!» inquit atque intro vocavit.

Iuxta eum alter Cappuccinus adstabat, frater laicus aedituus. Hunc pater precibus et rationibus permoverat ut secum vigilaret, ianuam paulum apertam servaret atque excubias ageret ad recipiendos illos miseros quibus periculum imminebat. Nec nisi patris auctoritate ac sanctitatis fama effici poterat ut frater ministerium tam incommodum, periculosum, a regula alienum susciperet. Ubi ingressi sunt, Christophorus sensim ianuam admovit.

Iam vero aedituus amplius tacere non potuit; patrem in partem seduxit atque ad aurem eius susurravit: «At pater, pater! Noctu… in ecclesia… cum feminis… claudere… regula… sed, pater!» Et caput quassabat. Dum ille haec verba aegre enuntiat, «Vide quam mira res!» secum Christophorus cogitabat. «Si quis latro persecutus huc confugisset, Fazius nullam omnino difficultatem moveret; puella autem innocens, quae ex lupi unguibus evadit…»

«Omnia munda mundis,» repente ad fratrem Fazium conversus inquit, oblitus illum Latine nescire. Sed haec ipsa oblivio consilium mirum in modum adiuvit. Nam si pater rationibus cum Fazii rationibus decertare instituisset, haud dubie huic quoque quae opponeret numquam deerant; et Deus solus sciret quando aut qua ratione disceptatio finiretur.

At ubi illa verba audivit, occulto quodam sensu gravia, tam certo animo prolata, ei visum est ea omnium dubitationum solutionem continere debere. Tranquillus factus: «Satis est,» inquit, «tu ista me melius intelligis.»

«Mihi crede,» Christophorus respondit. Tum ad incertam lucernae ante altare ardentis lucem accessit ad hospites, qui anxii exspectabant, hisque dixit: «Filioli, Domino gratias agite, qui vos e tanto periculo eripuit. Fortasse hoc ipso tempore…!» Iam rem explicare coepit quam puero tantum significare iusserat; minime enim suspicabatur eos plura quam se comperisse, sed Menicum

antequam sicarii advenirent domi quietos invenisse putabat. Nemo errorem eius aperuit, ne Lucia quidem, quam tamen tacite paenitebat se tali viro rem celare. Sed illa nox dolis subterfugiisque plena erat.

«Quae cum ita sint,» perrexit pater, «plane videtis, filii, hunc locum vobis nunc tutum non esse. Patria vestra est; hic nati estis; nemini nocuistis: verum ita Deus vult. Haec probatio est, filii: patienter, cum fiducia, sine odio ferte; certum habete tempus venturum quo etiam haec ipsa quae nunc accidunt in gaudium vobis vertentur. Ego vobis in primum hoc tempus receptum quaesivi.

«Spero fore ut brevi in vestras domos sine metu redire possitis. Quidquid acciderit, Deus de vobis in melius providebit; ego sane omnem operam dabo ne gratiae quam mihi confert, dum me ministrum suum ad suos pauperes dilectos afflictos iuvandos eligit, impar sim. Vos,» inquit ad duas feminas conversus, «apud *** commorari poteritis. Ibi et satis longe ab omni periculo et non nimis longe a vestris tectis eritis.

«Conventum nostrum requirite, patrem custodem advocari iubete, hanc ei epistulam tradite. Alter vobis Christophorus erit. Tu quoque, mi Renze, tu quoque nunc te a furoribus aliorum atque a tuo ipso furore in tutum recipere debes. Hanc epistulam ad patrem Bonaventuram Laudensem fer, in conventu nostro ad Portam Orientalem Mediolani degentem. Is tibi patris loco erit, te diriget, laborem inveniet quo victum quaeras, dum liceat huc quiete ad tuos reverti.

«Ad Larii ripam ite prope ostium Bionis.» Torrens est haud multis passibus a Piscarenico distans. «Ibi lembum paratum videbitis; dicetis: Lembus. Quaeretur: Cui? Respondebitis: Sancto Francisco. In lembum recipiemini, trans lacum ad alteram ripam transferent, ubi plaustrum invenietis quod vos recta ad *** perducet.»

Qui quaerat quomodo Christophorus brevi tempore tam aquatilis quam terrestris itineris subsidia paraverit, is profecto non intelligit quantum auctoritate valeat Cappuccinus qui sanctus existimetur.

Reliquum erat ut de domibus custodendis consilium caperetur. Pater claves accepit, se illis traditurum qui a Renzo atque Agnete designarentur pollicitus. Agnes, dum e sinu suam clavem emittebat, graviter suspiravit, cogitans hoc ipso momento domum patentem, diabolum ibi fuisse, et quis sciret quid ibi omnino superesset quod servari posset!

«Priusquam proficiscamini,» pater inquit, «Dominum una precemur ut vobis adsit in itinere isto atque semper; maximeque ut vobis vires tribuat atque amorem quo ea velitis quae ipse voluit.» Haec dicens in media ecclesia genu flexit; idem omnes fecerunt. Ubi paulisper in silentio oraverunt, pater clara quamquam submissa voce haec verba pronuntiavit: «Te etiam pro illo misero

rogamus qui nos huc redegit. Tua misericordia indigni essemus, nisi eam pro eo ex animo imploraremus; tanto enim ea indiget! Nobis, dum tribulamur, haec consolatio est: scimus nos in ea via esse in qua nos Tu posuisti; dolores nostros Tibi offerre licet, atque in lucrum vertuntur.

«At ille! Tibi adversatur, miserabilis homo! Tecum ipso contendit! Miserere eius, Domine; tange cor eius; amicum tuum redde; cuncta ei bona concede quae nobis ipsis optare possumus.»

Tum repente quasi festinans surrexit et: «Ite, filii,» inquit, «nullum est tempus amittendum. Deus vos tueatur, angelus eius comitetur. Ite.» At dum illi ea animi commotione, cui verba deerant quaeque tamen sine verbis se ostendebat, proficisci incipiunt, pater voce affectu mutata addidit: «Cor mihi praesagit nos brevi rursus visuros.»

Scilicet cor, si quis ei aures praebeat, semper aliquid de rebus futuris dicendum habet. Sed quid cor novit? Vix paululum earum rerum quae iam acciderunt.

Neque responsum exspectans Christophorus ad sacrarium abiit; viatores e templo egressi sunt, Fazius ostium clausit, ipse quoque commota voce eis valedicens. Taciti ad ripam indicatam pervenerunt; lembum paratum conspexerunt, atque signo dato acceptoque conscenderunt. Nauta remo in ripam nixus lembum dimovit; tum altero quoque remo arrepto utraque manu remigans ad adversum litus cursum in altum direxit.

Ne aura quidem spirabat. Lacus lenis et aequabilis iacebat, prorsus immobilis visus esset, nisi lunae lumen ex medio caelo in eo relucens leniter tremuisset et undulavisset. Nihil audiebatur praeter fluctum in litore glareoso lente et quasi morientem fractum, aquae longius inter pontis pilas interruptae murmur, atque aequalem duorum remorum sonum, qui caeruleam lacus superficiem secantes uno motu madentes erumpebant et rursus in aquas immergebantur.

Unda quam lembus secuerat, post puppim coiens, sulcum tenuiter crispum relinquebat qui magis magisque a litore recedebat. Viatores taciti, capitibus retro versis, montes atque vicum luna collustratum spectabant, hinc illinc grandibus umbris distinctum.

Vici, domus, tuguria dignosci poterant: Roderici palatium, cum turri fastigio plano, supra casas ad radices promunturii congestas eminens, ferocem quendam hominem referebat qui in tenebris stans, inter turbam dormientium solus vigil, scelus animo agitaret.

Lucia id conspexit atque horruit; tum oculis per clivum descendit usque ad suum viculum, ad extremam partem diu respexit, casulam suam agnovit, densam fici frondem supra hortuli maceriam eminentem agnovit, cubiculique sui fenestellam agnovit. Et, ut in imo lembo sedebat, brachium super marginem

posuit, frontem in brachio quasi somno se traditura reclinavit, tacitasque lacrimas fudit.

Valete, montes, qui ex aquis exurgitis atque ad caelum attollimini; vertices dispares, iis noti qui inter vos adoleverunt, eorumque mentibus non minus insculpti quam carissimorum vultus; torrentes, quorum fremitum discernunt ut familiares domus voces; villae sparsae, in clivis albicantes velut greges ovium pascentium: valete! Quam tristis profectio ei est qui inter vos nutritus a vobis discedit! Etiam illi qui sponte peregrinari constituit, spe alibi opes quaerendi adductus, eo ipso momento somnia divitiarum pulchritudinem amittunt; miratur se talem sententiam capere potuisse, et statim rediret nisi cogitaret se aliquando divitem rediturum.

Quo longius in planitiem progreditur, eo magis, fastidio lassitudineque affectus, ab illa immensa aequabilitate oculos avertit. Aer gravis atque exanimis videtur; per urbes tumultuosas tristis et rerum parum studiosus procedit; aedes aliis aedibus contiguae, viae in alias vias exeuntes spiritum ei intercludere videntur. Ante magnifica illa aedificia quae advenae mirantur, ipse desiderio inquieto agellum patrium cogitat, casulam illam in quam iam diu oculos coniecerat et quam, opulentus ad suos montes reversus, empturus est.

At quid dicamus de eo qui ne levissimum quidem desiderium umquam trans illos montes emisit, qui omnes futurorum annorum rationes inter eos composuit, nunc autem improba vi longe expellitur? Qui e carissimis simul consuetudinibus ereptus carissimisque spei suae consiliis turbatis montes relinquit, ut ignotos homines quaerat quos cognoscere numquam optavit, nec diem ullam reditus, ne mente quidem, praefinire potest! Vale, domus natalis, in qua, tacito amoris sensu residens, inter vulgarem transeuntium pedum sonum unum exspectatum, arcano quodam metu, agnoscere didicerat.

Vale, domus adhuc aliena, quam praeteriens totiens furtivo obtutu, nec sine rubore, contemplata est; in qua animus sedem sponsae tranquillam et perpetuam sibi fingebat.

Vale, ecclesia, in qua animus totiens, dum Domini laudes canebat, serenus rediit; in qua ritus erat constitutus atque paratus; in qua tacitus cordis suspiratus sollemniter benedicendus, amorque ipse sacro praecepto iubendus sanctusque appellandus erat: vale! Ille qui tanta vos laetitia implebat ubique adest, nec filiorum suorum gaudium umquam turbat nisi ut certius iis maiusque gaudium paret.

Talis fere, etsi non his ipsis verbis expressa, Luciae cogitatio erat; neque multum dissimilia duo alii viatores cogitabant, dum lembus eos propius ad dextram Adduae ripam veheret.

CAPUT NONUM

Lembus in ripam impulsus Luciam concussit; quae, lacrimis clam detersis, caput erexit, velut e somno experrecta. Renzus primus egressus Agneti manum dedit; haec egressa filiae; omnesque tres maesti nautae gratias egerunt.

«Quam ob rem?» ille respondit. «Hic enim sumus, ut alter alterum adiuvemus.» Manumque prope horrens retraxit, quasi ad furtum invitaretur, cum Renzus partem nummulorum quos secum habebat in eam insinuare conaretur. Eos illa vespera sumpserat, ut dominum Abundium liberaliter donaret, ubi ille invitus operam suam praestitisset. Plaustrum iam aderat paratum; auriga tres exspectatos salutavit, ascendere iussit, iumentum voce et flagello incitavit, atque abiit.

Auctor noster iter illud nocturnum non describit; locum quo pater Christophorus duas mulieres direxerat tacet, immo diserte negat se nomen eius velle prodere. Huius autem silentii causa, procedente narratione, intellegitur. Quae Luciae ibi acciderunt obscura quadam hominis machinatione implicata reperiuntur; is ex familia ortus erat quae tum, cum auctor haec scribebat, potentissima, ut videtur, erat.

Ut vero singularem illius hominis rationem in hoc negotio explicaret, necesse ei fuit anteactam quoque vitam breviter exponere; quam autem personam ibi familia sustineat, qui legere volet videbit. Quod tamen cautio boni viri nobis subducere voluit, id nostra diligentia alibi reperit.

Historicus quidam Mediolanensis[1], cui eiusdem hominis mentio facienda fuit, neque ipsum quidem neque locum nominat; de loco tamen dicit antiquum et nobile oppidum esse, cui praeter nomen nihil desit ad urbem; alibi Lambrum per eum fluere; alibi archipresbyterum ibi esse. His inter se collatis locum illum Modoetiam esse colligimus. In tanto eruditarum coniecturarum thesauro subtiliores fortasse reperientur; certiores, opinor, non item.

Possimus etiam, coniecturis admodum firmis freti, familiae nomen dicere; sed, quamquam iam pridem exstincta est, in calamo id relinquere satius ducimus, ne mortuis quidem iniuriam facere periclitemur, et ut doctis aliquid quod investigent supersit.

Viatores igitur nostri paulo post solis ortum Modoetiam pervenerunt. Auriga in deversorium ingressus, cum et loci peritus esset et dominum nosset, cubiculum illis assignari curavit eoque deduxit. Inter agendas gratias Renzus ei pecuniam offerre conatus est; at ille, sicut nauta, aliam mercedem spectabat, remotiorem

1 Josephi Ripamontii, Historiae Patriae, Decadis V, Lib. VI, Cap. III, pag. 358 et seq.

quidem, sed ampliorem: manus et ipse retraxit ac velut fugiens ad iumentum curandum accurrit.

Post vesperam qualem descripsimus, noctemque qualem sibi quisque fingere potest, cum illis cogitationibus actam, inter perpetuum infausti alicuius occursus metum, aura plus quam autumnali flante, et crebras incommodi vehiculi succussiones, quae eum qui vix somno oculos velare coeperat importune excitabant, vix credibile tribus videbatur in scamno quod non moveretur, intra cubiculum qualevis, sedere.

Ientaverunt quantum temporis angustiae, exiguae res ad incertos futuri casus servandae exiguusque appetitus sinebant. Tribus in mentem venit convivium quod biduo ante se celebraturos speraverant; unusquisque graviter suspiravit. Renzus ibi saltem totum diem manere cupiebat, ut mulieres collocatas videret primisque officiis adiuvaret; pater tamen his mandaverat ut eum statim suo itinere dimitterent.

Itaque et mandata illa et centum alias causas afferebant: homines garrire solere; separationem, quo diutius differretur, eo acerbiorem fore; brevi eum redire posse ad nuntiandum audiendumque. Tandem proficisci constituit. Ut poterant, inter se constituerunt quo modo quam primum rursus convenirent. Lucia lacrimas non celavit; Renzus suas vix continuit et, Agnetis manum vehementer premens, voce suffocata: «Iterum nos videbimus», dixit atque abiit.

Mulieres sane impeditissimae fuissent, nisi bonus ille auriga adesset, cui mandatum erat ut eas ad Cappuccinorum coenobium duceret omnique alio necessario auxilio iuvaret. Cum eo igitur ad coenobium perrexerunt, quod, ut omnes sciunt, paucos passus a Modoetia aberat. Ad ianuam ubi venerunt, auriga tintinnabulum pulsavit patremque custodem evocari iussit; qui statim advenit et in limine epistulam accepit.

«O, frater Christophorus!» inquit, litterarum ductum agnoscens. Vocis sonus vultusque motus aperte indicabant eum amicissimi nomen pronuntiare.

Dicendum sane est bonum Christophorum in illa epistula mulieres summo studio commendasse earumque casum magno animi affectu narrasse; custos enim identidem admirationis indignationisque signa edebat, sublatisque a charta oculis mulieres intuebatur cum quadam misericordiae ac sollicitudinis significatione. Ubi legere desiit, paulisper cogitans constitit; deinde: «Una est domina», inquit; «si domina hoc negotium suscipere velit...»

Agnete deinde in aream ante coenobium seorsum ducta, nonnulla rogavit, quibus illa respondit; et ad Luciam reversus ambabus dixit: «Mulieres meae, experiar; speroque me vobis hospitium non modo tutissimum sed honestissimum reperturum, dum Deus melius vobis prospexerit. Vultis mecum venire?»

Mulieres reverenter annuerunt; fraterque: «Bene», subiecit; «statim vos ad dominae monasterium ducam. Sed aliquot passus a me abeste; homines enim maledicere delectat; Deusque scit quanti sermones nascerentur, si pater custos in via cum formosa puella... cum mulieribus, inquam, conspiceretur.»

Haec dicens antecessit. Lucia erubuit; auriga Agnetem intuitus subrisit, quae se continere non potuit quin idem faceret; omnesque tres, ubi frater progressus est, decem fere passuum intervallo eum secuti sunt. Tum mulieres aurigam rogaverunt quod a patre custode quaerere ausae non erant: quaenam domina esset.

«Domina», ille respondit, «monacha est; sed a ceteris monachis longe diversa. Non quod abbatissa aut priorissa sit; immo, ut aiunt, una ex iunioribus est: sed ex ipsius Adami costa orta est. Maiores eius magni homines fuerunt, ex Hispania venientes, unde hi sunt qui imperant; idcirco dominam vocant, ut magnam dominam significent. Totum oppidum eo nomine eam appellat, quoniam in illo monasterio talem personam numquam fuisse aiunt. Eius autem propinqui qui nunc Mediolani sunt multum valent atque inter eos numerantur quibus semper ius est; Modoetiae etiam plus, quia pater, etsi ibi non habitat, princeps loci est. Itaque et ipsa in monasterio omnia suo arbitratu agere potest, et homines foris maximam ei reverentiam tribuunt; ubi quid suscepit, efficere etiam solet. Quare, si bonus ille religiosus efficit ut in eius manus tradamini, vosque illa recipit, tam tutas fore vos dixerim quam si in altari sederetis.»

Ubi ad oppidi portam appropinquavit, cui tunc hinc vetus ingens turris semiruta, illinc pars deformis arcis, et ipsa diruta, adhaerebat, quam fortasse decem ex lectoribus meis se adhuc stantem vidisse meminerint, custos constitit et respexit num ceteri venirent; deinde intravit atque ad monasterium processit. Eo ubi venit, in limine rursus exspectans parvum comitatum substitit. Aurigam rogavit ut post duas circiter horas ad se rediret responsum accepturus; is promisit mulieribusque valedixit, quae gratias plurimas egerunt multaque per eum patri Christophoro mandaverunt.

Custos matrem filiamque in primum monasterii atrium introduxit, inde in procuratricis conclavia; ipse solus ad beneficium petendum abiit. Paulo post laetus rediit easque secum progredi iussit: neque intempestive, cum mater et filia iam nescirent quo modo se a procuratricis interrogationibus urgentibus expedirent. Per alterum atrium transiens de ratione cum domina se gerendi nonnulla monuit.

«Vobis bene vult», inquit, «et quantum vult prodesse potest. Humiles reverentesque estote; ad ea quae rogaverit sincere respondete; ubi non rogamini, mihi rem permittite.» In conclave inferius intraverunt, unde in locutorium transitus erat. Antequam ingrediebantur, custos ianuam significans submissa voce mulieribus dixit: «Hic ipsa est»; velut omnia monita in memoriam revocaret.

Lucia, quae monasterium numquam viderat, in locutorium ingressa circumspiciebat ubinam domina esset cui se inclinaret; neminemque cernens quasi attonita stabat. Sed, cum patrem atque Agnetem ad angulum procedentes vidisset, illuc spectavit et fenestram insolita forma conspexit, duplicibus crassis densisque clatris ferreis munitam, inter quae palmi spatium intercedebat; post clatros monacha stabat.

Facies eius, quae quinque et viginti circiter annos indicabat, primo aspectu pulchra videbatur, sed pulchritudine languida, deflorescente, ac paene, ut ita dicam, turbata. Velum nigrum, supra caput suspensum atque in planum tensum, utrimque pendebat, nonnihil a facie distans. Sub velo candidissima fascia linea frontem ad medium cingebat, alio quidem candore, sed non minore, nitentem; altera fascia plicata vultum circumdabat et sub mento in linteum desinebat, quod aliquantum super pectus extensum nigrae vestis aperturam tegebat. Frons autem illa saepe, velut dolore contracta, rugabatur; tum duo supercilia nigra celeri motu inter se accedebant.

Oculi quoque nigerrimi nunc in hominum facies superbe scrutantes defigebantur; nunc cito demittebantur, quasi latebram quaererent. Interdum diligens spectator amorem, mutuam benevolentiam, misericordiam eos poscere coniecisset; alias inveteratum repressumque odium, nescio quid minax ac ferum, subito in iis se prodere credidisset. Cum immoti, quasi alicui rei intenti, animo tamen alio averso manerent, alius superbam socordiam suspicaretur, alius absconditae cogitationis sollicitudinem, curae animo familiaris atque in eo valentioris quam res circumiectae. Genae pallidissimae tenui venustoque ambitu descendebant, sed lenta macie mutato et imminuto. Labra, quamvis diluto roseo colore vix tincta, in eo pallore tamen eminebant; motus eorum, sicut oculorum, repentini erant, vividi, significationis arcanique pleni.

Procera beneque formata corporis statura in quadam habitus neglegentia evanescebat, aut deformata apparebat motibus quibusdam repentinis, inaequalibus et nimis audacibus pro muliere, nedum pro monacha. In ipso quoque vestitu quaedam passim nimis curata aut neglecta monacham a ceteris diversam prodebant: vestis circa medium corpus saeculari quadam diligentia arctata erat, et ad alterum tempus ex fascia nigrorum capillorum cirrulus exibat; quod vel oblivionem vel contemptum regulae indicabat, quae iubebat capillos, postquam sollemni vestitionis ritu abscissi essent, semper breves servari.

Haec duabus mulieribus, quae monacham a monacha discernere non didicerant, admirationi non erant; paterque custos, qui dominam non tum primum videbat, iam, ut alii multi, insolito illi habitui assueverat, qui in corpore pariter atque in moribus eius apparebat. Illa tunc, ut diximus, prope clatros stabat, manu languide admota et candidissimis digitis per foramina insertis; Luciamque

cunctantem accedentem fixis oculis intuebatur. «Reverenda mater et illustrissima domina», inquit custos, capite demisso manuque pectori admota, «haec est misera illa puella cui potentem tuam tutelam sperare me iussisti; haec autem mater eius.»

Duae oblatae demisse se inclinabant. Domina manu satis esse significavit et, ad patrem conversa: «Felix mihi occasio est», inquit, «quod bonis amicis nostris patribus Cappuccinis gratum facere possim. Sed casum huius puellae paulo distinctius mihi expone, ut melius videam quid pro ea fieri possit.»

Lucia rubore suffusa caput demisit.

«Scire debes, reverenda mater...» Agnes incipiebat; sed custos uno obtutu verba in ore eius repressit et respondit: «Haec puella, illustrissima domina, a confratre meo, ut dixi, mihi commendatur. E patria clam proficisci coacta est, ut gravibus periculis eriperetur; egetque ad tempus asylo ubi ignota vivere possit, ubi nemo eam vexaturus advenire audeat, etiamsi...»

«Quibus periculis?» domina interpellavit. «Quaeso, pater custos, ne rem tamquam aenigma mihi proponas. Scis nos monachas res minutatim narratas audire amare.»

«Talia sunt pericula», custos respondit, «quae purissimis reverendae matris auribus tantum levissime significanda sint...»

«O certe», cito dixit domina, aliquantum erubescens. Pudor erat? Qui brevem illam indignationis significationem observasset, quae ruborem comitabatur, dubitare potuisset; tantoque magis, si cum eo comparasset qui identidem per Luciae genas fundebatur.

«Satis erit dicere», custos perrexit, «equitem quendam impotentem... non omnes huius mundi proceres Dei donis ad gloriam eius et proximi utilitatem utuntur, sicut tua illustrissima dignitas: equitem quendam impotentem, postquam hanc creaturam aliquamdiu indignis blanditiis persecutus est, easque nihil proficere vidit, ausum esse aperta vi persequi, adeo ut misera domum suam fugere cogeretur.»

«Accede, puella», domina Luciae dixit, digito invitans. «Scio patrem custodem ipsum veritatis os esse; sed nemo hanc rem melius quam tu novit. Tuum est nobis dicere num iste eques tibi invisus persecutor fuerit.» Quod ad accedendum pertinet, Lucia statim paruit; respondere autem alia res erat.

Quaestio eius modi, etsi ab aequali facta esset, non parum eam implicuisset; ab illa domina proposita, et cum quadam malignae dubitationis specie, omnem respondendi fiduciam ademit. «Domina... mater... reverenda...» balbutivit neque quidquam amplius dictura videbatur. Hic Agnes, quae post filiam certe optime rem noverat, sibi licere credidit auxilio venire. «Illustrissima domina», inquit, «testari possum filiam hanc meam equitem illum tam odisse quam diabolus

aquam benedictam; hoc est, diabolus ille erat. Sed ignosces si parum apte loquor, quoniam nos simplices sumus homines. Res autem ita se habet: misera haec puella iuveni nostri ordinis desponsa erat, Deum timenti remque suam bene gerenti; et, si dominus parochus paulo magis vir fuisset ex iis quos ego intellego... scio me de religioso loqui, sed pater Christophorus, huius patris custodis amicus, aeque religiosus est, ille vero plenus caritate vir est et, si hic adesset, testari posset...»

«Quam parata es non rogata loqui!» domina interpellavit, tam superbo iratoque motu ut paene deformis videretur. «Tu tace. Novi equidem parentes semper habere quod liberorum nomine respondeant!»

Agnes confusa Luciam intuita est, quasi diceret: vide quid mihi accidat, quod tu tam impedita es. Custos quoque oculis nutuque puellae significabat tempus esse se expedire nec miseram matrem destitutam relinquere.

«Reverenda domina», Lucia dixit, «quidquid mater mea tibi dixit mera veritas est. Iuvenem qui me petebat», hic tota erubuit, «sponte mea maritum accipiebam. Ignosce si impudenter loquor; id enim facio ne quis de matre mea male existimet. Quod autem ad illum dominum attinet, cui Deus ignoscat, mori potius velim quam in eius manus incidere. Et, si hanc caritatem praestas ut nos in tuto colloces, quoniam ad hanc audaciam redactae sumus, ut hospitium petamus bonosque homines incommodemus — sed fiat voluntas Dei —, certo scias, domina, neminem ardentiore animo pro te orare posse quam nos miseras mulieres.»

«Tibi credo», domina mitiore voce dixit. «Sed libenter te solam audiam. Non quo aliis explicationibus aut causis indigeam ut patris custodis studio satisfaciam», statim adiecit, ad eum exquisita comitate conversa. «Immo iam cogitavi; atque hoc optimum est quod in praesentia facere posse videor. Procuratrix monasterii paucis ante diebus ultimam filiam nuptum dedit. Hae mulieres cubiculum ab ea vacuum relictum occupare poterunt, atque pauca officia quae illa praestabat supplere. Re quidem vera...» Hic custodem propius ad clatros accedere significavit, voceque demissa perrexit: «Re quidem vera, propter annorum sterilitatem, neminem in puellae locum substituere cogitabamus; sed ipsa cum matre abbatissa agam, et unum verbum meum... et pro patris custodis studio... Denique rem pro confecta habeo.»

Custos gratias agere incipiebat; sed domina interpellavit: «Nihil opus est caerimoniis. Ego quoque, si casus aut necessitas incideret, patrum Cappuccinorum auxilio confidere scirem. Tandem», perrexit subridens, sed risu in quo nescio quid acerbum et irridens apparebat, «nonne fratres ac sorores sumus?»

His dictis conversam evocavit — duas enim earum singulari privilegio suo privato ministerio assignatas habebat — iussitque abbatissam de re certiorem facere ac deinde cum procuratrice atque Agnete quae opus essent constituere.

Agnetem dimisit, custodi valedixit, Luciam retinuit. Custos Agnetem ad portam deduxit, nova monita dedit, tum ad epistulam scribendam abiit, qua amicum Christophorum de rebus gestis certiorem faceret.

«Quam mirum huic dominae ingenium est!» secum in via cogitabat. «Mira profecto! Sed qui recte eam tractare scit, quidquid vult facere cogit. Christophorus meus certe non exspectabit me tam celeriter tamque bene ei inservivisse. Bonus ille vir! Quid ei facias? semper aliquod negotium suscipiat necesse est; sed bene facit. Bene ei nunc evenit quod amicum invenit qui, sine tanto strepitu, sine tanto apparatu, sine tantis molitionibus, rem momento ad bonum exitum perduxerit. Gaudebit bonus Christophorus, et nos quoque hic aliquid posse intelleget.»

Domina, quae coram provecto Cappuccino gestus verbaque composuerat, ubi sola cum imperita rustica puella remansit, minus iam se continere curabat. Sermonesque eius paulatim tam insoliti facti sunt, ut nos, potius quam eos referamus, anteactam huius infelicis vitam breviter narrare opportunius iudicemus: tantum scilicet quantum satis sit ad explicandum quidquid insolitum arcanumque in ea vidimus, et ad causas intellegendas quibus in rebus quae postea acciderunt movebatur.

Minima natu filia erat principis ***, magni nobilisque Mediolanensis, qui inter ditissimos urbis numerari poterat. Sed tantam tituli sui existimationem habebat, ut facultates suas ad eius dignitatem sustinendam vix sufficere, immo parvas esse putaret; omnisque cura in eo erat ut eas saltem quales erant coniunctas in perpetuum, quantum in ipso esset, conservaret.

Quot liberos habuerit historia diserte non dicit; tantum significat eum omnes minores natu utriusque sexus monasteriis destinasse, ut res integrae primogenito relinquerentur. Hic ad familiam conservandam destinabatur, hoc est ad liberos procreandos, ut se torqueret dum eos eodem modo torqueret. Infelix nostra adhuc in matris utero latebat, cum iam eius condicio irrevocabiliter constituta esset.

Restabat tantummodo decernendum utrum monachus futurus an monacha futura esset; ad quod decernendum non eius consensu sed praesentia opus erat. Ubi in lucem venit, pater princeps, nomen ei dare cupiens quod statim monasterii memoriam excitaret et quod sancta nobili loco nata gessisset, Gertrudem appellavit. Prima ludicra quae in manus accepit pupae monialium habitu indutae fuerunt; deinde imagunculae sanctas moniales exprimentes. Munera haec semper comitabantur magna monita ut ea tamquam pretiosa diligenter servaret, et interrogatio illa qua responsum confirmatur: «Pulchrum, nonne?» Cum princeps aut principissa aut principis filius, qui solus ex maribus domi educabatur, florentem puellulae aspectum laudare vellent, non aliter sensum suum satis exprimere posse videbantur quam his verbis: «Quam praeclara abbatissa!» Nemo

tamen umquam aperte dixit: monacha tibi fiendum est. Cogitatio erat subintellecta et obiter tacta in omni sermone qui ad eius futura pertineret.

Si quando Gertrudula paulo arrogantius aut imperiosius se gessisset, ad quod indoles facillime eam impellebat: «Puella adhuc es», dicebatur; «hi mores te non decent. Cum mater abbatissa eris, tum pro arbitrio imperabis omniaque reges.» Alias princeps, nimiam libertatem familiaritatemque eius reprehendens, ad quam aeque facile prolabebatur: «Heus, heus!» dicebat; «haec non sunt tuae condicionis. Si vis ut aliquando honor tibi debitus tribuatur, iam nunc te continere disce. Memento te in omnibus monasterii primam esse debere; sanguinem enim quocumque imus nobiscum ferimus.»

Omnia huius generis verba puellulae animo imprimebant eam monacham futuram esse; sed quae a patre proferebantur plus valebant quam cetera omnia simul. Principis habitus fere severi domini erat; cum vero de futura liberorum condicione ageretur, et vultus et singula verba immobile consilium, anxiamque et suspiciosam imperii custodiam ostendebant, quae fatalis cuiusdam necessitatis sensum incutiebant.

Sex annos nata Gertrudis, ut educaretur atque etiam magis ut ad vocationem sibi impositam dirigeretur, in monasterio collocata est in quo eam vidimus; neque locus temere electus erat. Bonus ille duarum mulierum auriga dixit dominae patrem Modoetiae primum esse; quod testimonium, qualecumque est, cum aliis indiciis ab anonymo hic illic imprudenter emissis coniungentes, etiam affirmare possemus eum loci feudalem dominum fuisse. Utut est, maxima ibi auctoritate fruebatur; censuitque filiam ibi potius quam alibi iis honoribus blanditiisque exceptam iri quae eam maxime allicerent ut illud monasterium perpetuam sibi sedem eligeret.

Neque fallebatur. Abbatissa atque aliae nonnullae monachae negotiosae, quae, ut vulgo dicitur, trullam manu tenebant, exsultaverunt sibi offerri pignus tutelae tam utilis in omni casu, tam gloriosae omni tempore. Condicionem acceperunt grati animi significationibus quae, quamvis vehementes, nimiae non erant; pleneque principis voluntati de filia in perpetuum collocanda, quam ille satis ostenderat, responderunt: voluntati scilicet tam consentienti cum sua.

Vix Gertrudis monasterium ingressa erat, cum prae ceteris dominula appellata est. Locus insignis ad mensam, in dormitorio; mores eius aliis ad imitandum propositi; bellaria blanditiaeque sine fine, condita familiaritate quadam reverentiae admixta, quae pueros tantopere allicit, ubi eam in iis reperiunt quos alios pueros solita superioris gravitate tractare vident.

Non quod omnes monachae ad miseram in laqueum trahendam conspirassent: multae simplices erant atque ab omni fraude alienae, quibus cogitatio puellam utilitatis causa immolandi horrorem incussisset. Sed hae, suis quaeque

occupationibus intentae, aliae machinationes illas non satis animadvertebant, aliae quantum mali inesset non discernebant, aliae rem examinare omittebant, aliae tacebant ne inutilia scandala moverent. Quaedam etiam, memores se similibus artibus ad id adductas esse cuius postea paenituisset, innocentis puellulae miserebantur, seque teneris ac maestis blanditiis levabant; illa vero longe aberat a suspicione quidquam arcani subesse. Res itaque procedebat; eodemque modo fortasse ad finem usque processisset, si sola puella Gertrudis in monasterio fuisset. Sed inter sodales quae ibi educabantur nonnullae erant quae se nuptiis destinatas sciebant.

Gertrudula, opinione suae praestantiae nutrita, magnifice de futura abbatissae dignitate, de suo in monasterio principatu loquebatur; volebat omnino ceteris invidiae esse, et cum admiratione indignationeque cernebat quasdam earum nihil invidere. Maiestatis imaginibus, sed angustis et frigidis, quas primus in monasterio locus praebere potest, illae varias splendidasque opponebant imagines nuptiarum, conviviorum, coetuum, festorum, ut tunc vocabantur, rusticationum, vestium, vehiculorum. Hae imagines talem in Gertrudis mente motum ac fremitum excitaverunt qualem ingens corbis floribus modo decerptis plenus ante alvearium positus excitaret.

Parentes atque educatrices innatam ei vanitatem coluerant auxerantque, quo monasterium amaret; sed, ubi haec cupiditas rebus multo sibi congruentioribus stimulata est, in eas multo acrius ac sponte ardentius incubuit. Ne sodalibus inferior maneret simulque novo animi studio indulgeret, respondebat neminem denique sibi sine consensu velum imponere posse; se quoque posse nubere, palatium habitare, mundo frui, atque melius quam omnes illas; posse si vellet, velle se aliquando, velle iam. Et re vera volebat. Cogitatio de consensu suo necessario, quae ad id tempus quasi neglecta in angulo animi iacuerat, tum explicata tota sua gravitate apparuit. Eam identidem in auxilium vocabat, ut imaginibus grati futuri tranquillius frueretur.

Post hanc tamen cogitationem alia semper necessario apparebat: consensum illum patri principi negandum esse, qui eum iam datum habebat aut habere se ostendebat. Qua cogitatione filiae animus longe a securitate aberat quam verba iactabant. Tum se cum sodalibus comparabat, longe aliter securis, et eam erga illas invidiam cum dolore sentiebat quam initio se illis moturam crediderat. Quia invidebat, oderat. Interdum odium in offensiones, inurbanitatem, verba pungentia effundebatur; interdum similitudine studiorum atque spei sopiebatur et apparentem brevemque familiaritatem pariebat.

Aliquando, ut aliqua saltem re vera praesentique frueretur, honoribus sibi tributis delectabatur suamque praestantiam aliis sentire cogebat; aliquando, cum solitudinem timorum desideriorumque amplius ferre non posset, tota placida eas

quaerebat, quasi benevolentiam, consilium, animum imploratura. Inter haec deploranda cum se ipsa et cum aliis certamina pueritiam excesserat atque in illam tam ancipitem aetatem procedebat, in qua vis quaedam arcana animum ingredi videtur, quae omnes cupiditates, omnes cogitationes extollit, exornat, confirmat, interdum transformat aut ad inopinatum cursum convertit.

Quod Gertrudis in illis futurorum somniis ad id tempus maxime distincte expetiverat, externus splendor ac pompa erat. Nescio quid molle et amans, quod initio leviter et quasi per nebulam in iis fusum erat, tum explicari et principem in imaginibus eius locum obtinere coepit. In intimis animi recessibus velut splendidum quoddam perfugium sibi fecerat. Eo a rebus praesentibus refugiebat; ibi personas quasdam excipiebat, miro modo compositas ex confusis pueritiae memoriis, ex paucis quae mundi externi videre potuerat, ex iis quae sodalium sermonibus didicerat. Cum eis versabatur, eas alloquebatur, earum nomine sibi respondebat; ibi imperabat omneque honoris genus accipiebat.

Interdum religionis cogitationes splendidas illas laboriosasque festivitates interpellabant. At religio, qualis miserae nostrae tradita erat qualemque illa acceperat, superbiam non pellebat; immo sanctam faciebat eamque velut instrumentum terrenae felicitatis obtinendae proponebat. Sua ita natura privata, iam non religio erat, sed larva ceteris similis. Quibus temporibus haec larva primum locum tenebat et in Gertrudis imaginatione grandior apparebat, infelix confusis terroribus oppressa confusaque officiorum cogitatione capta existimabat aversionem suam a monasterio et repugnantiam consiliis maiorum in vitae statu eligendo culpam esse; seque illam expiaturam animo promittebat, si sponte monasterio se clauderet.

Lege cautum erat ne puella monacha reciperetur nisi prius ab ecclesiastico viro, qui monacharum vicarius appellabatur, aut ab alio ad hoc delegato examinata esset, ut constaret eam libera voluntate ingredi. Id autem examen haberi non poterat nisi post annum quam desiderium suum vicario scripta supplicatione exposuisset. Monachae, quae triste munus susceperant efficiendi ut Gertrudis, quam minime conscia eius quod ageret, in perpetuum se obligaret, unum ex iis temporibus quae diximus arripuerunt, ut talem supplicationem describeret et subscriberet. Quo facilius adduceretur, dicere ac repetere non omiserunt meram denique sollemnitatem esse, quae — quod verum erat — nullam vim habere posset nisi per alios posteriores actus, ab eius voluntate pendentes.

Nihilo minus supplicatio vix fortasse eo quo missa erat pervenerat, cum iam Gertrudem paeniteret subscripsisse. Deinde paenitebat se paenituisse; ita dies mensesque transigebat, contrariis affectibus sine intermissione vicissim agitata. Diu factum sodalibus celavit, nunc timens ne bonum consilium

contradictionibus exponeret, nunc pudore pravum factum detegendi. Tandem vicit desiderium animum effundendi consiliumque et fiduciam aliunde petendi.

Altera quoque lex erat ne puella ad illud vocationis examen admitteretur nisi saltem mensem extra monasterium in quo educata erat mansisset. Iam annus a missa supplicatione praeterierat; Gertrudisque monita est se brevi e monasterio abductam iri et in paternam domum, ut ibi mensem illum maneret atque omnia ageret quae ad opus iam re ipsa inceptum perficiendum necessaria essent. Princeps ceteraque familia rem pro certa habebant, tamquam iam facta esset; sed puella longe alia cogitabat. Pro ceteris gradibus faciendis, qua ratione primum revocaret meditabatur. In his angustiis constituit se uni e sodalibus aperire, audacissimae scilicet et ad certa consilia danda semper paratae.

Haec Gertrudi suasit ut per epistulam patrem novi consilii certiorem faceret, quoniam animum non haberet aperte ei in os dicere: «Nolo.» Et quoniam gratuita consilia in hoc mundo rarissima sunt, consilii auctrix hoc consilium multis de eius ignavia iocis Gertrudi vendidit. Epistula inter quattuor aut quinque conscias composita, clam scripta, exquisitis artibus tradita est. Gertrudis summo in angore responsum exspectabat quod numquam venit. Nisi quod paucis post diebus abbatissa eam in cellam evocavit et, vultu arcanum quiddam, taedium ac miserationem praeferente, obscure significavit principem magnopere irasci culpamque aliquam ab ea commissam esse; simul tamen spem dedit fore ut, si bene se gereret, omnia oblivione delerentur. Puella intellexit nec plura rogare ausa est.

Tandem dies ille venit, tam formidatus tamque optatus. Quamquam Gertrudis sciebat se ad certamen ire, tamen ex monasterio egredi, muros relinquere intra quos octo annos inclusa erat, curru per apertos agros vehi, urbem domumque rursus videre, haec omnia animum eius tumultuosa laetitia implebant. Quod ad certamen attinebat, misera, consciarum illarum consilio, iam sibi prospexerat et, ut nunc diceretur, belli rationem composuerat.

«Aut cogere me volent», cogitabat, «et firma stabo; humilis ero, reverens, sed non consentiam. Tantum opus est ne rursus assentiar; neque assentiar. Aut blanditiis me adibunt, et ego illis blandior ero; flebo, orabo, misericordiam movebo. Denique nihil aliud peto quam ne immoler.» Sed, ut saepe talibus providentiae consiliis accidit, neque hoc neque illud evenit.

Dies transibant, neque pater neque alius de supplicatione aut retractatione loquebatur; nihil ei proponebatur, neque blanditiis neque minis. Parentes graves, tristes, asperi erga eam erant, nec umquam cur ita essent dicebant. Tantum apparebat eos tamquam ream atque indignam intueri: occultum quoddam anathema ei imminere videbatur eamque a familia separare, tantum cum ea coniunctam relinquens quantum satis esset ut subiectionem suam sentiret. Raro,

et certis dumtaxat horis, in parentum primogenitique consuetudinem admittebatur. Inter illos tres maxima familiaritas regnare videbatur, quae desertionem Gertrudis manifestiorem acerbioremque faciebat. Nemo eam alloquebatur; et, si quando timide aliquid non necessarium dicere audebat, aut sermo non haerebat, aut obtutus alio intentus, aspernans aut severus respondebat.

Quodsi tam acerbum atque ignominiosum discrimen amplius ferre non valens instabat familiaritatemque captabat, si aliquantulum amoris implorabat, continuo oblique quidem sed aperte de eligendo vitae statu mentio fiebat. Occulte ei significabatur viam esse qua familiae amorem recuperaret. Tum Gertrudis, quae ea condicione nollet, recedere cogebatur, primaque prope benevolentiae signa tamdiu cupita recusare, se ipsam ad locum excommunicatae reducere; atque insuper cum quadam culpae specie ibi remanebat.

Hi praesentium rerum sensus dolenter repugnabant laetis illis visis in quibus Gertrudis iam tamdiu versata erat atque adhuc secreto animo versabatur. Speraverat se in splendida paterna domo, tot hominibus frequentata, aliqua saltem vera rerum quas finxerat initia gustaturam; sed omnino decepta est. Clausura tam arcta ac perfecta erat quam in monasterio; de ambulando ne sermo quidem erat; parvusque chorus, quo e domo in vicinam ecclesiam prospiciebatur, unicam quoque exeundi necessitatem tollebat. Societas tristior, minor, minus varia quam in monasterio erat. Quotiens adventus hospitis nuntiabatur, Gertrudis in summam domum ascendere debebat, ubi cum aliquot vetulis ancillis includeretur; ibi etiam prandebat, cum convivium dabatur.

Servi moribus sermonibusque dominorum exemplum ac voluntatem sequebantur. Gertrudis autem, quae sua indole cum iis dominica familiaritate versari voluisset et, in ea condicione in qua erat, beneficii loco habuisset si aliquod amoris signum tamquam aequali dedissent, immo ad illud mendicandum descendebat, humiliata semperque maestior manebat, cum manifesta neglegentia, quamvis levi quadam sollemnis observantiae specie comitata, sibi responderi videret. Animadvertit tamen puerum quendam ex principis ministris, longe ab illis diversum, peculiarem sibi honorem tribuere peculiarique miseratione moveri. Pueri illius habitus omnium quae Gertrudis adhuc viderat maxime similis erat rerum ordini quem imaginatione tamdiu contemplata fuerat, moribus scilicet personarum quas ipsa finxerat.

Paulatim nescio quid novi in puellae gestibus apparuit: tranquillitas et inquietudo a solitis diversae, habitus eius qui rem sibi caram invenit, quam singulis momentis intueri cupiat nec tamen aliis ostendere. Magis quam umquam observata est. Quid multa? Quodam mane una ex ancillis illis eam deprehendit, dum furtim chartam complicat, in qua satius fuisset nihil scribere. Post brevem

contentionem charta in ancillae manibus remansit, inde in principis manus transiit.

Terror Gertrudis, ubi eius passus audivit, nec describi nec animo concipi potest: ille pater erat, iratus erat, ipsa se culpabilem sentiebat. Sed, ubi apparuit eo vultu, ea charta in manu, centum ulnas sub terra esse optasset, nedum in monasterio. Pauca verba, sed terribilia fuerunt. Poena continuo indicta haec tantum erat, ut in illo cubiculo clauderetur sub custodia mulieris quae rem detexerat. At hoc initium tantum erat, praesentis temporis remedium; alia poena promittebatur et quasi in aere ostendebatur, obscura, incerta, eoque formidolosior.

Puer ille minister, ut par erat, statim eiectus est; etiam ei terribile quiddam denuntiatum, si quando de re gesta vel muttire ausus esset. Dum hoc denuntiat, princeps duas graves alapas ei impegit, ut memoria quaedam casui illi adhaereret, quae improbo puero omnem gloriandi libidinem adimeret. Praetextum aliquem ad famuli dimissionem honestandam reperire facile erat; de filia dictum est eam aegrotare.

Mansit igitur corde palpitante, pudore, conscientiae dolore, futuri terrore oppressa, sola cum muliere quam ut culpae testem ac calamitatis causam oderat. Illa vicissim Gertrudem oderat, propter quam ad taediosum custodis munus redacta erat, incertum quamdiu duraturam, atque in perpetuum periculosi arcani custos facta. Primus confususque affectuum tumultus paulatim quievit; sed, cum singuli postea in animum redirent, maiores ibi fiebant et distinctius atque quasi ex otio animum cruciabant. Quaenam erat poena illa per aenigma intentata? Multae variaeque et insolentes ardenti atque imperitae Gertrudis imaginationi obversabantur.

Maxime probabile videbatur se ad Modoetiense monasterium reductam iri, ibi rursus apparituram, non iam tamquam dominulam, sed tamquam ream, clausamque mansuram quis scit quamdiu, quis scit quo modo tractatam! In imagine tam plena dolorum nihil fortasse acerbius erat quam dedecoris metus. Sententiae, verba, ipsa commata miserae illius chartae identidem memoriae occurrebant. Fingebat ea observari, ponderari a lectore tam inopinato, tam diverso ab eo cui destinata essent. Fingebat etiam in matris aut fratris aut cuiuslibet alterius oculos incidisse; prae quibus cetera omnia paene nihil videbantur.

Imago eius qui prima totius scandali causa fuerat ipsam quoque miseram captivam saepe infestare non desinebat. Cogitate quam insolita larva illa inter ceteras tam dissimiles, graves, frigidas, minaces appareret. Sed, quia ab illis separare eum non poterat nec ad fugitivas illas voluptates vel momento redire, quin praesentis doloris qui inde ortus erat species statim occurreret, paulatim rarius eo redire, memoriam repellere, ab ea desuescere coepit. Neque diutius aut

libentius in laetis olim splendidisque imaginibus morabatur; nimis enim rebus veris, omni futuri probabilitati repugnabant.

Unicum castellum in quo Gertrudis tranquillum honestumque perfugium sibi fingere posset, quodque non in aere penderet, monasterium erat, si in perpetuum ingredi statuisset. Tale consilium — de quo dubitare non poterat — omnia compositurum, omne debitum soluturum, condicionem eius momento mutaturum erat. Contra id consilium omnes quidem totius vitae cogitationes insurgebant; sed tempora mutata erant. In barathro in quod Gertrudis inciderat, et ad ea comparata quae quibusdam momentis timere poterat, condicio monachae celebratae, honoratae, cui omnes parerent, aliquid saltem dulcedinis habere videbatur.

Duo quoque affectus longe diversi interdum ad antiquam illam aversionem minuendam conferebant: nunc culpae paenitentia et ficta quaedam pietatis teneritudo; nunc superbia custodis moribus exacerbata atque irritata. Haec enim, saepe, ut verum dicamus, ab ipsa provocata, se ulciscebatur, modo poenae minatae terrorem incutiens, modo culpam exprobrans. Si quando benigna videri volebat, patrocinantis vocem sumebat, contumelia ipsa etiam odiosiorem. His diversis occasionibus desiderium Gertrudis, e mulieris unguibus exeundi atque in tali condicione ei apparendi quae iram pariter ac miserationem superaret, consuetum illud desiderium tam vehemens ac pungens fiebat ut quidquid ad explendum illud duceret amabile videretur.

Post quattuor aut quinque longos custodiae dies, mane quodam Gertrudis, unius ex illis custodis iniuriis supra modum taedio atque ira affecta, in cubiculi angulum se abdidit, ubi facie manibus tecta aliquamdiu iram suam devorans sedit. Tum vehementer cupivit alios vultus videre, alia verba audire, aliter tractari. Patrem familiamque cogitavit: cogitatio territa resiluit. Sed in mentem venit in sua potestate esse ut in illis amicos inveniret, subitoque gaudio mota est; post quod singularis culpae pudor atque paenitentia, par desiderium expiandi secuta sunt. Non quod voluntas in eo proposito consisteret; numquam tamen tanto ardore illud amplexa erat.

Inde surrexit, ad mensulam accessit, fatalem illum calamum resumpsit patrique scripsit epistulam fervoris atque abiectionis, maeroris ac spei plenam, veniam implorans et in universum paratam se ostendens ad quidquid ei qui veniam dare deberet placeret.

CAPUT DECIMUM

Sunt tempora quibus animus, praesertim iuvenum, ita affectus est ut vel levissima hortatione impetrari possit quidquid boni atque sacrificii speciem praeferat. Velut flos modo apertus in fragili caule molliter recumbit, paratus odores suos primae aurae concedere quae circa eum spiret. Haec tempora, quae ceteri timida reverentia admirari deberent, calliditas utilitati suae intenta diligenter observat et statim arripit, ut voluntatem incautam obliget.

Princeps ***, epistula lecta, statim aditum ad vetera constantiaque consilia patefactum vidit. Gertrudem ad se venire iussit; dumque exspectabat, ferrum, dum caleret, tundere paravit. Gertrudis advenit et, oculis in patris vultum non sublatis, ad genua eius procidit, vix tantum spiritus habens ut diceret: «Veniam!» Ille surgere innuit; voce tamen minime ad confirmandum animum idonea respondit non satis esse veniam cupere aut petere: id enim nimis facile nimisque naturale esse cuique in culpa deprehenso poenamque timenti; denique merendam esse. Gertrudis submisse tremensque rogavit quid facere deberet.

Princeps — hoc loco patris nomen ei dare animus non sustinet — non ad ipsam quaestionem respondit, sed de culpa Gertrudis diu loqui coepit; eaque verba miserae animum velut aspera manus vulnus refricans urebant. Perrexit dicens, etiamsi... si forte... antea aliquam cogitationem habuisset eam in saeculo collocandi, ipsam nunc impedimentum insuperabile obiecisse; neque enim equitem honestum, qualis ipse esset, animum umquam habiturum ut bono viro dominulam daret quae tale sui specimen praebuisset. Misera audiens ad nihilum redacta erat. Tum princeps, voce verbisque sensim mitigatis, perrexit omni tamen culpae remedium esse ac misericordiam; eius culpam ex iis esse quibus remedium manifestius indicaretur; debere eam in tristi hoc casu quasi monitionem agnoscere, vitam saecularem nimis periculis sibi refertam esse...

«Ah, ita!» exclamavit Gertrudis, timore concussa, pudore praeparata, et subito tum animi motu ad mollitiem impulsa.

«Ah, tu quoque intellegis», statim princeps excepit. «Bene igitur; de praeteritis ne amplius loquamur: omnia deleta sunt. Unicum honestum aptumque consilium quod tibi restabat cepisti; sed quia sponte ac bene cepisti, meum est efficere ut omni ex parte tibi gratum sit: meum est omnem inde utilitatem omnemque laudem ad te revocare. Hanc curam ego suscipio.» Haec dicens tintinnabulum quod in mensula erat agitavit, servoque ingresso: «Principissam et principis filium statim», inquit. Deinde Gertrudi: «Volo eos statim gaudii mei participes fieri; volo omnes iam te pro dignitate tractare

incipere. Severum patrem aliqua ex parte experta es; posthac amantem patrem totum experieris.»

His verbis Gertrudis velut attonita manebat. Nunc secum reputabat quomodo illud «ita» quod sibi exciderat tantum significare potuisset; nunc quaerebat num revocari aut in angustiorem sensum contrahi posset. Sed principis persuasio tam integra videbatur, gaudium tam suspiciosum, benignitas tam condicionibus astricta, ut Gertrudis ne verbum quidem quod ea vel minimum turbaret proferre auderet.

Paucis post momentis duo vocati venerunt; Gertrudemque ibi videntes incerti et admirantes vultum eius intuebantur. At princeps, vultu laeto et amanti, quo similem illis praescribebat: «Ecce», inquit, «ovis errans; atque hoc ultimum sit verbum quod tristes memorias revocet. Ecce familiae solacium. Gertrudis consiliis iam non eget; quod nos eius bono optabamus, ipsa sponte voluit. Statuit, mihi significavit se statuisse...» Hic illa ad patrem obtutum attollit simul territum et supplicem, quasi peteret ut desisteret; ille autem confidenter perrexit: «Se velum sumere statuisse.»

«Optime! Bene!» mater filiusque una voce exclamaverunt, atque alter post alteram Gertrudem amplexi sunt. Illa has blanditias lacrimis accepit, quae pro lacrimis gaudii habitae sunt. Tum princeps copiose exposuit quid facturus esset ut filiae sors laeta splendidaque fieret. De honoribus locutus est quibus in monasterio atque oppido frueretur; ibi tamquam principissam, tamquam familiae personam gerentem fore; simul ac aetas permitteret, ad summam dignitatem sublatam iri; interim nomine tantum subiectam fore. Principissa filiusque gratulationes ac plausus identidem renovabant; Gertrudis somnio quodam oppressa videbatur.

«Dies deinde statuendus erit», princeps dixit, «quo Modoetiam ad petitionem abbatissae faciendam eamus. Quam gaudebit! Hoc tibi dico, totum monasterium honorem quem Gertrudis ei facit aestimare sciet. Immo... cur non hodie imus? Gertrudis libenter paulum aere libero fruetur.»

«Eamus sane», principissa dixit.

«Eo mandata daturus», filius dixit.

«Sed...» Gertrudis submisse protulit. «Lente, lente», princeps excepit; «ipsi decernendum relinquamus. Hodie fortasse se non satis paratam sentit et rem in crastinum differre mavult. Dic: hodie proficisci mavis an cras?»

«Cras», languida voce Gertrudis respondit, cui adhuc aliquid agere videbatur dum parum temporis lucrabatur. «Cras», sollemniter princeps dixit; «statuit ut cras eamus. Interim ego ad monacharum vicarium eo diem examini constituere.» Dictum factum: princeps exiit et re vera ad vicarium illum ivit — quae non parva dignatio fuit —; constitueruntque ut post biduum veniret.

Reliquo toto die Gertrudis ne punctum quidem temporis quieta fuit. Optasset animum a tot motibus recreare, cogitationes, ut ita dicam, clarescere sinere, rationem secum inire quid fecisset, quid faciendum restaret, scire quid vellet, machinam illam, quae vix mota tam praecipiti cursu ferebatur, momento retardare; sed nullo modo licuit. Occupationes sine intervallo succedebant atque altera alteri haerebant. Statim post patris discessum in principissae conclave ducta est, ut sub eius oculis ab ipsius ancilla pecteretur atque vestiretur. Vix extrema manus admota erat, cum nuntiatum est mensam paratam esse.

Gertrudis inter servorum inclinationes transiit, qui se de recuperata valetudine gratulari significabant; invenitque propinquos aliquot artiore necessitudine iunctos, raptim invitatos ut eam honorarent et de duobus felicibus eventibus gratularentur, restituta sanitate et declarata vocatione. Sponsula — sic puellae quae monachae futurae erant appellabantur, atque hoc nomine Gertrudis statim apparens ab omnibus salutata est —, sponsula plurimum dicere ac facere habuit dum officiis undique affluentibus respondet. Sentiebat singula responsa velut acceptiones ac confirmationes esse; sed quomodo aliter responderet? Paulo postquam a mensa surrexerunt, hora curru vehi solita advenit. Gertrudis cum matre duobusque patruis qui prandio interfuerant currum ascendit.

Solito circuitu facto, ad viam Marinam pervenerunt, quae tunc per spatium nunc publico horto occupatum ducebat, et locus erat ubi nobiles curribus vecti animum a diurnis curis reficere solebant. Patrui etiam Gertrudem alloquebantur, ut illius diei ratio postulabat. Alter, qui magis quam alter quemque hominem, quemque currum, quemque famulorum cultum nosse videbatur atque singulis momentis aliquid de hoc domino aut illa domina dicebat, repente ad eam conversus: «Ah, versuta», inquit, «omnes has ineptias calce repellis! Tu certe callida es: nos miseros mundanos in molestiis relinquis, ipsa ad beatam vitam recedis et curru in paradisum veheris.»

Vesperascente die domum redierunt; servi, cum facibus celeriter descendentes, multos ad salutandum venisse atque exspectare monuerunt. Fama percrebruerat, et propinqui amicique officium suum praestitum veniebant. In exedram conventibus destinatam ingressi sunt. Sponsula ibi idolum, ludibrium, victima fuit. Quisque eam sibi volebat: hic bellaria sibi promitti postulabat; ille se venturum promittebat; alius de matre quadam propinqua, alius de altera sibi nota loquebatur; alius caelum Modoetiense laudabat; alius cum magna voluptate quantam ibi personam illa gestura esset disserebat. Qui nondum ad Gertrudem tam obsessam accedere potuerant occasionem progrediendi aucupabantur, et quendam conscientiae stimulum sentiebant donec officium praestitissent.

Paulatim coetus dilapsus est; omnes sine remorsu abierunt, et Gertrudis sola cum parentibus atque fratre remansit.

«Tandem», princeps dixit, «hoc solacio fruitus sum ut filiam meam pro dignitate tractari viderem. Fatendum tamen est ipsam quoque optime se gessisse et ostendisse se in prima persona sustinenda familiaeque dignitate tuenda non impeditam fore.» Celeriter cenatum est, ut statim cubitum irent et postridie mane parati essent.

Gertrudis maesta, irata, simulque tot laudibus aliquantum inflata, eo momento recordata est quid a custode passa esset. Cumque patrem in omnibus praeter unam rem sibi gratificari paratum videret, favore quo fruebatur uti voluit ut unam saltem ex cupiditatibus quibus torquebatur placaret. Magnam igitur aversionem a consuetudine illius mulieris ostendit, de moribus eius vehementer querens. «Quid?» princeps dixit. «Illa reverentiam tibi debitam neglexit? Cras, cras pro merito increpabo. Mihi rem permitte; efficiam ut sciat quae ipsa sit, quae tu sis. Quidquid autem est, filia qua ego contentus sum non debet circa se hominem habere qui displiceat.» His dictis aliam mulierem evocari iussit eique mandavit ut Gertrudi serviret. Haec interim voluptatem quam acceperat velut mandens ac degustans mirabatur tam parum suci inesse, ad desiderium comparatum quo illam petiverat.

Quod tamen vel invitam maxime angebat, erat conscientia quantum illo die ad monasterium propius accessisset; cogitatio ad recedendum nunc multo maiore vi ac constantia opus esse quam paucis ante diebus suffecisset, quamque tamen in se non senserat.

Mulier quae eam in cubiculum deduxit vetus domus ministra erat, quondam principis filii educatrix; quem vix e fasciis egressum acceperat, ad adulescentiam educaverat, in quo omnes delicias, omnes spes, omnem gloriam reposuerat. Illo die constitutam rem tamquam propriam felicitatem laeta celebrabat; Gertrudique, ad extremam oblectationem, veteris mulieris gratulationes, laudes, monita haurienda erant, audiendumque de amitis magnisque amitis suis, quae se monachas factas esse maxime gavisae essent: cum enim ex illa domo essent, summis semper honoribus fruitas, semper pedem unum foris retinere scivisse, atque e suo locutorio ea impetrasse ad quae maximae dominae in suis aulis pervenire non potuissent. De visitationibus quas acceptura esset locuta est: aliquando principis filius cum sponsa veniret, quae certe maxima quaedam domina futura erat; tum non modo monasterium sed totum oppidum commoveretur. Vetula dum Gertrudem exuebat locuta erat, dum Gertrudis in lecto iacebat; loquebatur adhuc, cum Gertrudis dormiret. Iuventus et lassitudo cogitationibus potentiores fuerant.

Somnus anxius fuit, turbidus, molestis somniis plenus; neque tamen interruptus est nisi vetulae acuta voce, quae eam excitatura venerat ut ad iter Modoetiense se pararet. «Age, age, domina sponsula: dies iam clarus est; neque vestita pexaque eris nisi saltem hora transierit. Domina principissa vestitur; quattuor horis ante solitum excitata est. Dominus principis filius iam ad stabula descendit, deinde sursum rediit, et paratus est quacumque hora proficisci. Vividus ut lepus ille daemonculus! Sed talis a puero fuit; ego hoc dicere possum, quae eum in ulnis tuli. Ubi autem paratus est, non oportet exspectare cogere; nam, etsi optima natura est, tum impatiens fit et clamat. Miser! Ignoscendum est: talis indoles eius est. Hoc autem tempore etiam aliquantum iuris haberet, quoniam tua causa sibi incommodum sumit. Vae qui eum tum tangit! Nemini parcit, praeter dominum principem. Sed aliquando ipse dominus princeps erit; quam tardissime tamen. Celeriter, celeriter, dominula! Cur ita me attonita spectas? Iam e lectulo esse debueras.»

Principis filii impatientis imagine obiecta, ceterae omnes cogitationes quae ad Gertrudis mentem experrectam confluxerant statim avolarunt, velut passerum grex milvo apparente. Paruit, festinanter se induit, pecti passa est, in aulam venit ubi parentes fraterque convenerant. In sella brachiis instructa considere iussa est, poculumque potionis e cacao confectae allatum est; quod iis temporibus idem fere erat ac olim apud Romanos togam virilem dare.

Ubi nuntiatum est equos iunctos esse, princeps filiam seorsum duxit et dixit: «Age, Gertrudis, heri honorem tibi peperisti; hodie te ipsam superare debes. Sollemniter apparendum est in monasterio atque oppido ubi primam personam sustinere destinata es. Exspectant te...» Supervacuum est dicere principem pridie abbatissae nuntium misisse. «Exspectant te, et omnium oculi in te erunt. Dignitas et expeditus habitus. Abbatissa rogabit quid velis: mera sollemnitas est. Respondere potes te petere ut ad habitum sumendum admittaris in eo monasterio ubi tam amanter educata sis, ubi tot beneficia acceperis; quae mera veritas est. Pauca illa verba libere dic, ne quis dicat te instructam esse nec per te loqui scire. Bonae illae matres nihil de re gesta sciunt: arcanum est quod in familia sepultum manere debet. Noli igitur vultum tristem dubiumque ostendere qui suspicionem moveat. Ostende quo sanguine orta sis: comis, modesta; sed memento ibi, extra familiam, neminem tibi superiorem fore.»

Responsum non exspectans princeps abiit; Gertrudis, principissa filiusque secuti sunt; omnes gradus descenderunt currumque ascenderunt. Mundi molestiae ac taedia, beata monasterii vita, praesertim puellis nobilissimo sanguine ortis, sermonis argumentum per iter fuerunt. Prope itineris finem princeps monita filiae renovavit responsique formulam saepius repetivit.

Modoetiam ingredienti Gertrudi cor contrahi visum est; sed ad momentum mentem eius paulisper ad se converterunt nescio qui viri nobiles, qui curru sistere iusso nescio quas gratulationes recitaverunt. Itinere repetito, lento fere gradu ad monasterium perventum est, inter curiosorum oculos qui undique in viam accurrebant. Curru ante illos muros ante illam portam sistente, magis etiam Gertrudis cor contractum est. Descenderunt inter duas populi acies, quas servi retro continebant. Tot oculi in miseram conversi cogebant eam gestus suos sine intermissione componere; sed magis quam omnes simul patris duo oculi eam subiectam tenebant. Quos quamvis tantopere timeret, non poterat quin identidem suos ad eos converteret; atque illi oculi motus vultumque eius velut invisibilibus habenis regebant.

Primo atrio traiecto, in alterum intraverunt; ibi interioris claustri porta aperta apparuit, tota monialibus occupata. In prima acie abbatissa senioribus circumdata; post eam ceterae monachae mixtae, nonnullae in digitos pedum subrectae; extremo loco conversae super scabella stantes. Passim etiam in medio aere oculi quidam parvi micare videbantur, vulticuli inter tunicas emergere: erant sollertiores audacioresque inter alumnas, quae inter monacham et monacham se insinuando atque penetrando foramen aliquod sibi aperuerant ut ipsae quoque quidquam viderent. Ex illa turba acclamationes oriebantur; multa bracchia in signum laetitiae et benevolentis receptionis agitabantur. Ad portam venerunt; Gertrudis coram matre abbatissa stetit. Post prima officia haec, modo simul laeto et sollemni, rogavit quid in illo loco desideraret, ubi nemo quidquam ei negare posset.

«Huc veni...» Gertrudis coepit; sed, ubi verba proferenda erant quae prope irrevocabiliter de fato suo decernerent, momento haesit et oculos in turbam quae ante se stabat defixos tenuit. Eo momento unam ex notis illis sodalibus vidit, quae simul misericorditer et malitiose spectabat, quasi diceret: «Ah, cecidit in laqueum illa fortis!» Hoc spectaculum, veteres omnes affectus vividius in animo excitans, etiam nonnihil ex antiqua illa exigua fortitudine reddidit. Iamque responsum aliquod quaerebat diversum ab eo quod sibi dictatum erat, cum ad patris vultum, quasi vires suas expertura, oculos sustulit; in eo tam atram sollicitudinem tam minacem impatientiam conspexit, ut metu ad decernendum adacta, eadem celeritate qua a terribili obiecta re fugisset, pergeret: «Huc veni ut petam admitti me ad habitum religiosum sumendum in hoc monasterio, ubi tam amanter educata sum.»

Abbatissa statim respondit sibi valde dolere quod tali occasione regulae non permitterent continuo responsum dare, quod ex communibus sororum suffragiis penderet atque superiorum licentia praecedi deberet. Gertrudem tamen, cum sciret quo animo erga eam ibi essent, certo providere posse quale responsum

futurum esset; interim nullam regulam prohibere ne abbatissa sororesque gaudium quod ex illa petitione caperent manifestarent. Tum confusus gratulationum acclamationumque strepitus ortus est. Statim magnae lances dulcibus refertae allatae sunt, primum sponsulae, deinde parentibus oblatae.

Dum aliae monachae Gertrudem altera alteri eripere certant, aliae matri, aliae principis filio gratulantur, abbatissa principem rogari iussit ut ad locutorii clatros veniret, ubi eum exspectabat. Duas seniores secum habebat; ubi illum apparere vidit: «Domine princeps», inquit, «ut regulis paream... ut necessariam sollemnitatem impleam, quamvis hoc in casu... tamen dicere debeo... quotiens puella petit ut ad habitum sumendum admittatur... superiorem, cuius munere ego indigna fungor... teneri parentes monere... si forte... filiae voluntatem cogerent, eos excommunicationem incurrere. Ignosces...»

«Optime, optime, reverenda mater. Diligentiam tuam laudo; iustissimum est... sed dubitare non potes...»

«O, cogita, domine princeps... certo officio coacta locuta sum... ceterum...»

«Certe, certe, mater abbatissa.» His paucis verbis commutatis, uterque alteri se inclinavit, discesseruntque quasi utrique molestum esset soli simul ibi manere; alter foris, altera intra claustri limen ad suos rediit. «Age vero», princeps dixit, «Gertrudis brevi harum matrum consuetudine otiose frui poterit. Nunc satis molesti fuimus.» Haec locutus se inclinavit; familia cum eo mota est, officia renovata, discessum.

In reditu Gertrudis parum loqui cupiebat. Gradu quem fecerat territa, suae imbecillitatis pudore affecta, in alios et in se irata, maeste numerabat quae adhuc occasiones sibi restarent negandi; languideque et confuse sibi promittebat hac vel illa vel alia occasione se sollertiorem ac fortiorem fore. Tot tamen cogitationibus patris illius vultus terror non omnino cesserat; adeo ut, ubi furtivo obtutu certior fieri potuit nullum iam irae vestigium in eo manere, immo cum videret eum se filia maxime contentum ostendere, rem pulchram putaret et ad momentum tota gauderet.

Vix domum venerant, rursus ornari ac componi necesse erat; deinde prandium, deinde visitationes, deinde gestatio, deinde conventus, deinde cena. Ad huius finem princeps aliud negotium proposuit: patronae electionem. Sic appellabatur domina quaedam quae, a parentibus rogata, custos ac comes puellae monachae futurae fiebat, tempore inter petitionem atque ingressum in monasterium. Id tempus templis, publicis aedificiis, conventibus, villis, sanctuariis visendis impendebatur, omnibus denique urbis finiumque rebus insignioribus, ut puellae, antequam irrevocabile votum nuncuparent, bene viderent quae calce repudiarent.

«De patrona cogitandum erit», princeps dixit; «cras enim monacharum vicarius ad examen sollemne veniet, et statim post Gertrudis in capitulo proponetur ut a matribus recipiatur.» Haec dicens ad principissam se verterat. Illa, invitari se ad proponendum credens: «Esset...» incipiebat. Sed princeps interpellavit: «Non, non, domina principissa: patrona primum sponsulae placere debet. Quamvis universa consuetudo electionem parentibus tribuat, Gertrudis tamen tantum iudicii, tantum prudentiae habet ut merito propter eam exceptio fiat.» Hic ad Gertrudem conversus, singularis beneficii nuntii habitu, perrexit: «Quaelibet ex dominis quae hac vespera conventui interfuerunt habet quae requiruntur ut filiae nostrae domus patrona sit. Nullam, opinor, esse quae honori non ducat se praelatam esse. Tu elige.»

Gertrudis clare videbat hanc electionem novum consensum esse; sed tanto apparatu proponebatur, ut recusatio, quamvis humilis, contemptus aut saltem morositatis et ineptae fastidiositatis speciem habere posset. Hunc igitur quoque gradum fecit et eam dominam nominavit quae illa vespera maxime sibi placuerat: quae scilicet plurimum blandita, plurimum laudaverat, familiaribus, amantibus, sollicitis modis tractaverat, quibus prima notitiae momenta antiquam amicitiam simulant. «Optima electio», princeps dixit, qui eam ipsam cupiebat atque exspectabat.

Arte an casu, idem evenerat ac cum praestigiator chartas lusorias ante oculos vestros celeriter traducens iubet unam animo eligere, quam deinde se divinaturum pollicetur; ita tamen traduxit ut unam tantum videretis. Domina illa tota vespera tantum circa Gertrudem versata erat, tantum se eius animo obtruserat, ut ad aliam cogitandam contentione imaginationis opus esset. Neque tanta officia sine causa erant: domina iam diu principis filium animo destinaverat quem generum sibi faceret; itaque illius domus res pro suis habebat, et naturale omnino erat ut carae Gertrudis causa non minus quam proximi eius propinqui studeret.

Postridie Gertrudis cogitatione examinatoris venturi experrecta est; dumque secum versat num hac tam gravi occasione ad recedendum uti possit et quonam modo, princeps eam evocari iussit. «Age, filia», inquit, «adhuc egregie te gessisti; hodie opus coronandum est. Omnia quae adhuc acta sunt tuo consensu acta sunt. Si hoc tempore dubium aliquod aut parva paenitentia, iuventutis ineptiae, tibi nata essent, aperire debueras. Nunc vero res eo loco sunt ut puerilia facere iam non liceat. Bonus ille vir qui hodie mane venturus est centum de vocatione tua quaestiones faciet: num sponte monacha fias, cur et quomodo, et quid scio? Si in respondendo haesitas, quis scit quamdiu te in suspenso teneat. Taedium tibi ac tormentum erit; sed aliud quoque malum gravius inde nasci potest. Post tot publicas significationes, vel minima quae in te appareat dubitatio

honorem meum in discrimen adduceret; crederent me levitatem aliquam tuam pro firmo consilio accepisse, rem praecipitasse, me… quid scio? Tum inter duo acerba consilia eligere cogerer: aut sinere mundum male de meo facto existimare, quod cum debito mihi ipsi officio prorsus consistere non potest; aut veram consilii tui causam detegere et…»

Sed hic, ubi Gertrudem vidit purpura suffusam, oculos tumescere, vultum contrahi velut floris folia aestu qui tempestatem antecedit, sermonem abrupit et serena specie: «Age, age», inquit, «omnia a te pendent, a bono iudicio tuo. Scio te multum habere, neque talem puellam esse quae rem bene actam in fine corrumpat; sed omnes casus mihi providendi erant. Ne plura de hoc; id conveniat, te confidenter responsuram, ne quid dubii in illius boni viri mente oriatur. Ita ipsa quoque citius liberaberis.» Postquam nonnulla ad probabiles quaestiones responsa suggessit, in solitum sermonem de suavitatibus voluptatibusque Gertrudi in monasterio paratis ingressus est, in eoque eam tenuit donec servus vicarium adesse nuntiavit. Princeps praecipua monita celeriter repetivit filiamque cum illo solam reliquit, ut praescriptum erat.

Bonus vir iam quodammodo persuasus veniebat Gertrudem magnopere ad monasterium vocari: hoc enim princeps, cum eum invitatum venisset, dixerat. Verum quidem est bonum sacerdotem, qui diffidentiam unam ex necessariis sui muneris virtutibus noverat, sibi proposuisse ut tales affirmationes tarde crederet atque a praeiudiciis caveret; sed rarissime fit ut verba certa et confidentia hominis aliqua in re auctoritate praediti non suo colore audientis mentem imbuant. Post prima officia: «Dominula», inquit, «venio diaboli partes acturus; venio in dubium vocaturus quod in supplicatione tua pro certo posuisti; venio difficultates oculis tuis obiecturus, exploraturusque num eas diligenter perpenderis. Patiere me nonnulla interrogare.»

«Roga sane», Gertrudis respondit. Bonus sacerdos tum secundum formam regulis praescriptam interrogare coepit. «Sentisne in corde tuo liberum spontaneumque consilium monacha fiendi? Num minae aut blanditiae adhibitae sunt? Num ulla auctoritate usi sunt ut te ad hoc inducerent? Sine respectu ac sincere loquere cum homine cuius officium est veram voluntatem tuam cognoscere, ut impediat ne ulla ratione tibi vis inferatur.»

Verum ad talem quaestionem responsum statim Gertrudis menti terribili claritate apparuit. Ut id daretur, explicatio facienda erat; dicendum quid minati essent, historia narranda… Infelix ab ea cogitatione territa refugit; aliud responsum celeriter quaesivit, unumque invenit quod se cito tutoque eo supplicio liberare posset: omnium a veritate alienissimum. «Monacha fio», inquit, perturbationem celans; «monacha fio meo studio, libere.»

«Ex quo tempore haec tibi cogitatio nata est?» bonus sacerdos rursus quaesivit.

«Semper eam habui», Gertrudis respondit, post primum illum gradum ad mentiendum contra se ipsam audacior facta.

«Sed quaenam praecipua causa est quae te ad monasticam vitam inducit?» Bonus sacerdos nesciebat quam teneram animi partem tangeret; Gertrudis magnam sibi vim intulit ne in vultu appareret quid illa verba in animo efficerent. «Causa», inquit, «est Deo servire et mundi pericula fugere.»

«Num forte molestia aliqua? Aliqua... ignosce... animi levitas? Interdum causa temporaria impressionem facit quae semper mansura videatur; ubi autem causa cessat atque animus mutatur, tum...»

«Non, non», festinanter Gertrudis respondit; «causa est quam dixi.»

Vicarius, magis ut totum officium expleret quam quod necessarium putaret, quaestionibus institit; sed Gertrudis eum fallere constituerat. Praeter horrorem quem sentiebat, si de sua imbecillitate certiorem faceret gravem illum probumque sacerdotem, qui talem rem de ea ne suspicari quidem videbatur, misera etiam cogitabat eum quidem prohibere posse ne monacha fieret; sed ibi auctoritatem eius in se atque tutelam finiri. Ubi discessisset, se solam cum principe relictam iri. Et quidquid postea in ea domo pateretur, bonum sacerdotem nihil sciturum, aut, si sciret, cum omni bona voluntate nihil aliud posse quam sui misereri: tranquilla illa moderataque misericordia quae plerumque, velut officii causa, iis tribuitur qui causam aut praetextum mali quod eis infertur dederint.

Examinator prius interrogando defessus est quam infelix mentiendo. Cum responsa semper consentientia audiret nullamque haberet causam de sinceritate dubitandi, tandem sermonem mutavit, gratulatus est, quodam modo veniam petivit quod tam tarde hoc officium faceret, addidit quae ad bonum propositum confirmandum aptissima putabat, discessit. Per aulas ad exitum transiens in principem incidit, qui casu illuc venire videbatur; ei quoque de bona filiae voluntate quam invenisset gratulatus est. Princeps ad illud tempus anxia suspensione laboraverat; his auditis respiravit et, solitae gravitatis oblitus, prope cursu ad Gertrudem contendit, laudibus, blanditiis, promissis cumulavit, sincero gaudio atque magna ex parte sincero amore: talis est haec humani cordis confusio.

Nos Gertrudem in perpetuo illo spectaculorum oblectationumque circuitu non sequemur; neque singillatim et ordine eius animi sensus toto illo tempore describemus. Historia dolorum et fluctuationum esset nimis uniformis et nimis similis iam narratis. Locorum amoenitas, rerum varietas, animi remissio quam tamen huc illuc sub aperto caelo vagando inveniebat, odiosiorem efficiebant

cogitationem loci in quem tandem se in perpetuum receptura esset. Acriores etiam erant sensus quos in conventibus ac festis capiebat. Aspectus sponsarum quibus hoc nomen communiore ac solito sensu dabatur invidiam atque intolerabilem morsum movebat; interdum alterius cuiusdam personae aspectus persuadebat summam omnis felicitatis in eo esse debere ut ipsa eo nomine appellaretur. Aliquando palatiorum pompa, ornamentorum splendor, turbae motus et laetus festorum strepitus talem ebrietatem, talem laete vivendi ardorem incutiebant ut sibi promitteret se retractaturam, omnia passuram potius quam ad frigidam mortuamque claustri umbram redituram. Sed omnia consilia evanescebant cum difficultates quietius consideraret, cum tantum in principis vultum oculos figeret. Interdum etiam cogitatio illas voluptates in perpetuum relinquendi parvum earum gustum amarum ac molestum faciebat; sicut aeger sitiens iratus spectat ac prope indignans repellit cochleare aquae quod medicus vix concedit.

Interim vicarius monacharum testimonium necessarium dederat, venitque licentia capituli habendi ad Gertrudem recipiendam. Capitulum habitum est; duae tertiae partes suffragiorum secretorum, quae regulis requirebantur, ut exspectandum erat, consenserunt; Gertrudis recepta est. Ipsa tum, tam diuturno cruciatu fessa, petivit ut quam primum in monasterium ingrederetur. Nemo sane erat qui talem impatientiam reprimere vellet. Voluntati igitur eius satisfactum est; pomposeque ad monasterium deducta habitum sumpsit. Post duodecim novitiatus menses, paenitentiae atque iteratae paenitentiae plenos, ad professionis tempus pervenit: ad id scilicet tempus quo aut negatio insolitior, inopinatior, scandalosior quam umquam antea proferenda erat, aut consensus totiens datus repetendus. Repetivit, et monacha in perpetuum fuit.

Una est ex singularibus atque incommunicabilibus christianae religionis facultatibus, ut quemcumque, quovis rerum statu, quovis vitae termino, ad se confugientem dirigere et consolari possit. Si praeteritorum remedium est, praescribit, praebet, lucem ac vires ad adhibendum quocumque pretio tribuit; si non est, dat rationem qua re ipsa efficiatur quod proverbio dicitur, ex necessitate virtus. Docet sapienter continuare quod leviter susceptum est; animum flectit ut libenter amplectatur quod potentia aliena imposuit; electioni temerariae quidem sed irrevocabili omnem sanctitatem, omnem prudentiam, immo, aperte dicamus, omnia vocationis gaudia attribuit. Via est talis ut, ex quocumque labyrintho, ex quocumque praecipitio homo ad eam perveniat unumque gradum faciat, inde tuto ac libenter progredi et laetus ad laetum finem pervenire possit. Hoc praesidio Gertrudis sancta contentaque monacha esse potuisset, quocumque modo facta esset. At infelix sub iugo sese iactabat eoque gravius pondus eius et succussiones sentiebat.

Perpetuus amissae libertatis dolor, praesentis condicionis odium, laboriosus error post desideria quae numquam explerentur: hae praecipuae animi eius occupationes erant. Amaram vitam praeteritam iterum atque iterum volutabat; omnes rerum circumstantias quibus eo pervenerat memoria recomponebat, et quod re fecerat millies frustra cogitatione dissolvebat. Se imbecillitatis, alios tyrannidis perfidiaeque accusabat atque exedebatur. Pulchritudinem suam simul adorabat ac flebat; iuventutem lento martyrio consumendam lamentabatur; certis momentis cuivis feminae, cuiuscumque condicionis, cuiuscumque conscientiae, invidebat, quae iis donis in mundo libere frui posset.

Odiosus ei erat aspectus monacharum quae ad illam eo retrahendam manus contulerant. Artes et fraudes quibus usae essent recordabatur easque multis inurbanitatibus, multis offensionibus, etiam apertis exprobrationibus pensabat. Illae plerumque devorare et tacere cogebantur; princeps enim filiam tantum premere voluerat quantum ad claustrum impellendam opus erat, sed, consilio perfecto, non tam facile tulisset alios adversus sanguinem suum ius sibi vindicare. Vel parvus strepitus quem movissent causam praebere poterat magnae illius tutelae amittendae, aut patroni fortasse in inimicum vertendi.

Videatur Gertrudis benevolentiam aliquam erga ceteras sorores sentire debuisse, quae machinationum illarum participes non fuerant et, quamquam sociam non optaverant, ut sociam amabant; piae, occupatae, laetae, suo exemplo monstrabant etiam ibi non modo vivere sed bene vivere licere. Sed hae quoque alia ratione odiosae erant. Pietatis ac laetitiae species tamquam exprobratio inquietudinis et morum eius inaequalium accidebat; neque occasionem omittebat eas absentes quasi superstitionis mulierculas irridendi aut quasi simulatrices mordendi. Minus fortasse aversa fuisset, si scisset aut divinasset pauculas pilas nigras in urna inventas qua de receptione eius decretum erat ab illis ipsis coniectas esse.

Aliquod interdum solacium invenire videbatur imperando, in monasterio culta, foris adulationis causa visitata, susceptis negotiis feliciter perfectis, patrocinio suo exercendo, dominae nomine audito. Sed qualia solacia! Cor, cum se tam parum expleri sentiret, interdum religionis solacia addere atque una frui cupiebat; sed haec non veniunt nisi ad eum qui priora illa solacia neglegit. Sic naufragus, si tabulam apprehendere vult quae ad ripam incolumem perducat, manum aperire debet et algas dimittere quas caeco naturae impetu arripuerat.

Paulo post professionem Gertrudis alumnarum magistra facta erat. Cogitate nunc qualiter illae puellae sub tali disciplina viverent. Veteres consciae omnes exierant; ipsa vero omnes illius temporis cupiditates vivas servabat, quarum pondus alio atque alio modo discipulae ferre debebant. Cum in mentem veniebat multas earum destinatas esse ad vivendum in mundo a quo ipsa in

perpetuum exclusa erat, rancorem erga miseras, paene vindictae cupiditatem sentiebat; eas premebat, male tractabat, voluptates quibus aliquando fruiturae essent ante tempus luere cogebat. Qui tum audisset quanta magistrali indignatione pro minima levitate inclamaret, feminam credidisset agresti immoderataque religiositate praeditam. Aliis temporibus idem claustri, regulae, oboedientiae horror in contrarios omnino animi impetus erumpebat. Tum non modo clamosam alumnarum levitatem tolerabat, sed excitabat; ludis se miscebat eosque effrenatiores faciebat; sermonum particeps fiebat eosque ultra consilium quo puellae inceperant provehebat. Si qua de matris abbatissae garrulitate verbum dixerat, magistra eam diu imitata scaenam comicam agebat; huius monachae vultum, alterius incessum exprimebat. Tum immoderate ridebat; sed risus ille non laetiorem quam antea relinquebat. Sic aliquot annos vixerat, nec facultatem nec occasionem amplius faciendi habens, cum calamitas eius occasionem obtulit.

Inter alios honores privilegiaque quibus, quod abbatissa esse non posset, compensabatur, hoc quoque erat ut separatas aedes habitaret. Illa monasterii pars domui contigua erat quam iuvenis habitabat qui scelera pro vitae instituto habebat, unus ex tot qui illis temporibus, suis satellitibus aliorumque sceleratorum societatibus freti, publicam vim atque leges ad quendam modum irridere poterant. Codex noster Aegidium eum nominat, de familia tacens. Hic, e fenestella sua quae in parvum illius partis atrium despiciebat, cum Gertrudem aliquotiens transeuntem aut otiose vagantem vidisset, periculis impietateque facinoris allectus potius quam territus, quodam die alloqui ausus est. Infelix respondit.

Primis illis momentis voluptatem sensit, non puram quidem, sed vividam. In taediosam animi vacuitatem vehemens assiduaque occupatio, et paene, ut ita dicam, valida vita infusa erat. Sed voluptas illa similis erat reficienti potioni quam ingeniosa veterum crudelitas damnato praebebat, ut ad tormenta sustinenda vires daret. Simul magna in omni eius vitae ratione mutatio apparuit: repente ordinatior, tranquillior facta est; derisiones et murmura deposuit, immo blanda se atque comis praebuit, adeo ut sorores de felici mutatione inter se gratularentur. Longe enim aberant a vera causa intellegenda, a cognoscendo novam illam virtutem nihil esse nisi simulationem veteribus vitiis additam.

Species tamen illa, externa, ut ita dicam, calce obducta facies, diu non duravit, saltem eadem continuitate atque aequabilitate. Brevi redierunt solitae offensiones solitaeque levitates; rursus maledicta ac derisiones adversus claustralem carcerem auditae sunt, interdum verbis in eo loco atque etiam in illo ore insolitis expressae. Singulas tamen eruptiones paenitentia sequebatur magnaque cura ut blanditiis et bonis verbis oblivione delerentur. Sorores hos

omnes ascensus descensusque ut poterant ferebant atque dominae morosae levique indoli tribuebant.

Aliquamdiu nemo longius cogitare visus est; sed quodam die domina, cum conversa nescio qua de re levi altercata, ad immodicam contumeliam prolapsa neque finem faciens, hanc, postquam diu passa labra momorderat, tandem patientiam amittere coegit. Conversa verbum emisit: se aliquid scire, temporeque ac loco dicturam. Inde domina nullam amplius pacem habuit. Neque multum tamen temporis praeteriit, cum conversa quodam mane ad solita officia frustra exspectata est. In cellam itur: non invenitur; magna voce vocatur: non respondet; quaeritur huc, quaeritur illuc, omnia a summo ad imum circumcursantur: nusquam est. Quas coniecturas fecissent quis scit, nisi inter quaerendum foramen in horti muro inventum esset? Quod omnibus persuasit eam inde fugisse. Multum Modoetiae finitimisque locis quaesitum est, maxime Medae, unde conversa erat; in varias partes scriptum: nullus umquam vel minimus nuntius acceptus. Plura fortasse sciri potuissent, si procul quaerere omisissent ac prope fodissent.

Post multas admirationes, cum nemo illam talis facti capacem putavisset, multosque sermones, conclusum est eam longe longeque abisse. Quia autem uni sorori excidit: «Certe in Hollandiam confugit», statim dictum atque diu in monasterio et foris creditum est eam in Hollandiam confugisse. Domina tamen non eiusdem opinionis fuisse videtur. Non quod incredulitatem ostenderet aut communem sententiam peculiaribus rationibus oppugnaret: si quas habebat, rationes certe numquam melius dissimulatae sunt. Neque quidquam libentius omittebat quam illam historiam denuo agitare, neque quidquam minus curabat quam ad arcanam rei causam pervenire. Sed quo minus loquebatur, eo plus cogitabat. Quotiens singulis diebus illius mulieris imago subito in mentem irruebat, ibi insistebat nec moveri volebat! Quotiens maluisset eam vivam veramque ante se videre quam perpetuo cogitationi infixam habere, quam die noctuque cum vacua illa, terribili, impassibili forma versari! Quotiens optavisset ipsam illius vocem vere audire, quidquid minari posset, potius quam in intima mentis aure fictum eiusdem vocis susurrum semper habere, verbaque tanta pertinacia, tanta indefessa instantia repetita audire quantam nullus umquam vivens homo habuit!

Annus circiter ab eo facto praeterierat, cum Lucia dominae praesentata est colloquiumque illud habuit ad quod narrando pervenimus. Domina quaestiones de domini Roderici persecutione multiplicabat et in quaedam singularia tanta intrepiditate descendebat, ut Luciae non modo novum sed plus quam novum videretur, meritoque videretur. Numquam enim cogitaverat monacharum curiositatem circa talia exerceri posse. Iudicia autem quae quaestionibus

miscebat aut subintellegi sinebat non minus mira erant. Paene irridere videbatur magnum illum horrorem quo Lucia dominum semper aversata erat, rogabatque num monstrum esset quod tantum timorem incuteret. Paene irrationabilem stultamque puellae recusationem putatura videbatur, nisi causa esset quod Renzum praetulisset; atque de hoc quoque ad quaestiones progrediebatur quibus interrogata stupebat et erubescebat.

Ubi autem sensit linguam nimis longe errores cerebri secutam esse, sermones corrigere et meliorem in partem interpretari conata est; sed efficere non potuit quin Luciae ingrata admiratio et confusus quidam pavor remanerent. Simul ac sola cum matre esse potuit, se ei aperuit; sed Agnes, ut peritior, paucis verbis omnia dubia solvit totumque arcanum explicavit. «Ne mirere», inquit; «ubi mundum tam bene quam ego noveris, videbis haec admiratione digna non esse. Nobiles, alius plus, alius minus, alius hac, alius illa ratione, omnes aliquid amentiae habent. Loqui sinendi sunt, praesertim ubi eorum auxilio egemus; serio audire simulandum, quasi recta dicant. Audisti quomodo me interpellaverit, tamquam magnum aliquod absurdum dixissem? Ego nihili feci. Omnes tales sunt. Nihilo tamen minus gratias caelo agamus, quod domina haec te amare atque nos vere tueri velle videtur. Ceterum, si vives, filia mea, si rursus cum nobilibus tibi res erit, multa audies, multa audies, multa audies.»

Desiderium patrem custodem sibi obligandi, voluptas protegendi, cogitatio bonae existimationis quam tutela tam sancte adhibita parere posset, quaedam in Luciam propensio, immo quoddam solacium innocentem creaturam adiuvandi, oppressos sublevandi atque consolandi, dominam re vera moverant ut duarum miserarum fugitivarum sortem sibi curae sumeret. Eius rogatu atque respectu in procuratricis aedibus claustro contiguis collocatae sunt et tamquam monasterii ministerio addictae tractatae. Mater filiaque inter se gaudebant tam celeriter tutum honestumque asylum inventum esse. Libenter etiam omnibus ignotae ibi mansissent; sed id in monasterio non facile erat, praesertim cum vir esset nimis cupidus de altera earum nuntios accipiendi, cuius animo ad pristinam cupiditatem atque obstinationem accesserat ira quod praeventus ac deceptus esset. Nos igitur mulieribus in suo hospitio relictis ad illius palatium redibimus, ea hora qua sceleratae expeditionis exitum exspectabat.

CAPUT UNDECIMUM

Sicut canum venaticorum grex, lepore frustra insectato, ad dominum fractus redit, capitibus demissis caudisque pendentibus, sic illa perturbata nocte satellites ad domini Roderici palatium redibant. Ille in tenebris per amplum neglectumque supremi tabulati conclave, quod in planitiem prospiciebat, ultro citroque ambulabat. Identidem consistebat, aures intendebat, per rimas cariosarum fenestrarum valvarum spectabat, plenus impatientiae nec sollicitudine vacuus, non solum propter exitus incertum sed etiam propter ea quae consequi possent: maximum enim atque audacissimum erat facinus quod bonus vir adhuc suscepisset. Confirmabatur tamen cogitatione cautionum ad indicia, si non suspiciones, delenda adhibitarum.

«Quod ad suspiciones attinet», cogitabat, «rideo. Velim sane scire quis tam studiosus futurus sit ut huc ascendat quaesitum num puella adsit necne. Veniat, veniat rusticus ille: bene excipietur. Veniat frater, veniat. Vetula? Bergomum eat vetula. Iustitia? Vah, iustitiam! Praetor nec puer nec insanus est. Mediolani autem? Quis horum curam Mediolani habet? Quis audiet? Quis eos esse scit? Sunt tamquam homines in terra perditi; ne dominum quidem habent: nullius homines. Age, age, nihil timendum. Quomodo cras mane Attilius haerebit! Videbit, videbit utrum verba an facta praestem. Deinde… si quid difficultatis nascatur… quid scio? Si quis inimicus hac occasione uti velit… etiam Attilius consilio aderit; totius gentis honor agitur.» Sed cogitatio in qua diutissime consistebat, quoniam in ea simul dubiorum quietem praecipuaeque cupiditatis alimentum reperiebat, erat blanditiarum et promissorum quibus Luciam placaret. «Tam metuet hic sola inter istos, inter tales vultus esse — humanior hic facies mea est, per Bacchum! —, ut ad me confugere debeat; illius erit rogare; et, si rogat…»

Dum haec pulchre computat, pedum strepitum audit, ad fenestram accedit, paululum aperit, caput exserit: illi sunt. «Et sella gestatoria? Malum! Ubi sella? Tres, quinque, octo: omnes adsunt; Grisus quoque adest; sella non est. Malum! Malum! Grisus mihi rationem reddet.»

Ingressi sunt; Grisus in inferioris conclavis angulo baculum deposuit, petasum detritum peregrinique amiculum deposuit, et, ut munus eius postulabat, quod eo momento nemo invidebat, ad rationem domino Roderico reddendam ascendit. Is in summa scala exspectabat; ubi illum inepta ac soluta decepti improbi specie apparentem vidit: «Quid igitur», dixit, immo clamavit, «domine iactator, domine dux, domine rem-mihi-relinque?»

«Durum est», Grisus respondit, altero pede in primo gradu retento, «durum est reprehensiones accipere postquam fideliter laboraveris, officium facere studueris, ipsam etiam cutem in discrimen adduxeris.»

«Quomodo res gesta est? Audiemus, audiemus», Rodericus dixit, ad cubiculum suum procedens. Quem Grisus secutus statim narravit quae disposuisset, fecisset, vidisset et non vidisset, audivisset, timuisset, cavisset; narravitque eo ordine et ea confusione, ea dubitatione eoque stupore, quae necessario simul in cogitationibus eius dominabantur. «Non erras, et bene te gessisti», Rodericus dixit; «fecisti quod potuisti. Sed... sed sub hoc tecto exploratorem esse! Si est, si reperire potero — reperiemus autem, si est — ego illum componam. Hoc tibi dico, Grise, festis diebus eum ornabo.»

«Mihi quoque, domine», Grisus dixit, «talis suspicio in mentem venit; et, si vera sit, si huius modi improbus inveniatur, dominus in manus meas tradere debet. Qui delectatus sit tali me nocte vexare! Meum esset mercedem reddere. Sed ex variis rebus collegisse mihi videor aliam aliquam fraudem subesse quae nunc intellegi non possit. Cras, domine, cras res patebit.»

«Saltem non agniti estis?» Grisus respondit se sperare non agnitos. Sermonis summa fuit ut Rodericus tria in posterum diem ei mandaret, quae ille per se quoque bene excogitare potuisset: mane primo duos mittere qui consuli illam denuntiationem facerent, quae facta est, ut vidimus; alios duos ad casam, qui ibi stationem agerent, quemvis otiosum adventantem arcerent sellamque gestatoriam oculis omnium subducerent usque ad proximam noctem, qua mittendum esset ad eam repetendam, cum nunc aliis motibus suspicionem excitare non conveniret; ipsum deinde ire aliosque e sollertissimis et prudentissimis mittere, qui se populo miscerent atque aliquid de illius noctis perturbatione eruerent. His imperatis, Rodericus cubitum abiit, Grisumque ire permisit, multis laudibus dimittens, quibus aperte prodebatur voluntas compensandi contumelias quibus praecipitanter eum exceperat.

I cubitum, miser Grise, nam somno egere debes. Miser Grisus! Totum diem in negotiis, dimidiam noctem in negotiis, omisso etiam periculo, ne aut in rusticorum ungues incideres aut ob honestam feminam raptam nova merces, praeter eas quae iam in caput tuum constitutae erant, adderetur; deinde ita excipi! Sed sic homines saepe mercedem reddunt. In hoc tamen casu videre potuisti iustitiam, si non primo venit, aliquando serius aut citius etiam in hoc mundo venire. I nunc cubitum; aliquando fortasse aliud eius exemplum nobis praebebis, hoc etiam insignius.

Postridie mane Grisus iam rursus foris negotia agebat, cum Rodericus surrexit. Is continuo comitem Attilium quaesivit, qui, ubi illum apparere vidit, vultu gestuque irridenti clamavit: «Sanctus Martinus!»

«Nescio quid tibi dicam», Rodericus respondit ad eum accedens; «sponsionem solvam, sed non hoc maxime me urit. Nihil dixeram, quia, fateor, cogitabam te hodie mane attonitum reddere. Sed... satis; nunc omnia narrabo.»

«Frater ille pedem suum huic negotio immiscuit», consobrinus dixit, omnibus auditis, gravius quam a tam inconstanti ingenio exspectari potuisset. «Fratrem illum, cum mortuae felis simulatione et ineptis illis sermonibus, callidum ac negotiosum hominem iudico. Tu autem mihi non confisus es; numquam aperte dixisti quid nudius tertius huc te verbis fallere venerit.» Rodericus colloquium rettulit. «Et tantam patientiam habuisti?» comes Attilius exclamavit. «Et sicut venerat abire permisisti?»

«Quid? Omnes Italiae Cappuccinos in me concitare volebas?»

«Nescio», Attilius dixit, «num illo momento meminissem alios in mundo Cappuccinos esse praeter audacem illum improbum. Sed age: etiam intra prudentiae regulas deestne ratio qua de Cappuccino quoque poenas sumas? Sciendum est opportuno tempore officia in universum corpus duplicare; tum uni membro impune fustium sarcinam imponere licet. Satis: poenam quam maxime meruerat evasit; sed ego eum in meam tutelam recipio, voloque hoc solacio frui ut doceam quomodo cum nostris paribus loquendum sit.»

«Ne peius mihi facias.»

«Confide semel: propinqui et amici more tibi inserviam.»

«Quid facere cogitas?»

«Nondum scio; sed fratrem certe curabo. Cogitabo et... comes patruus e consilio secreto hoc mihi praestare debet. Carus comes patruus! Quam delector quotiens eum mihi laborare facio, tantum virum rei publicae peritum! Perendie Mediolani ero, atque hoc aut illo modo fratris rationem expediam.»

Interim ientaculum allatum est, quo sermo de re tanta non interruptus est. Comes Attilius expedite loquebatur; quamquam tantam partem sumebat quantam consobrini amicitia communisque nominis honor postulabant, secundum suas de amicitia et honore opiniones, interdum tamen non poterat quin de pulchro illo exitu sub mystace rideret. Rodericus autem, cui propria res agebatur, quique magnum facinus quiete efficere credens cum strepitu exciderat, gravioribus cupiditatibus agitatus molestioribusque cogitationibus distractus erat. «Quantos sermones», dicebat, «hi nebulones per totam regionem serent! Sed quid mea? Iustitiam rideo; probationes nullae sunt; etsi essent, aeque riderem. Certe hodie mane consulem admoneri iussi ut bene caveat ne de facto testimonium deferat. Nihil inde eveniret; sed sermones, cum diu durant, me taedio afficiunt. Satis superque est me tam atrociter illusum esse.»

«Optime fecisti», comes Attilius respondebat. «Iste praetor tuus — quam pertinax, quam inanis capitis, quam molestus praetor! — bonus tamen vir est,

qui officium suum novit; atque, cum talibus res est, maxime cavendum ne eos in difficultates conicias. Si consul quidam nebulo testimonium defert, praetor, quantumvis bene animatus, tamen debet…»

«Sed tu», Rodericus aliquantum iratus interpellavit, «res meas corrumpis, cum ei in omnibus adversaris, sermonem abrumpis, interdum etiam irriseris. Quid, malum? Non liceat praetori stupidum ac pertinacem esse, si cetera bonus vir est?»

«Scisne, consobrine», comes Attilius eum miratus intuitus dixit, «scisne me incipere credere te nonnihil timere? Etiam praetorem serio mihi accipis…»

«Age, age, nonne ipse dixisti observandum esse?»

«Dixi; et, ubi res seria agitur, ostendam me puerum non esse. Scis quid pro te ausim facere? Is sum qui ipse dominum praetorem visam. Ah, gaudebitne honore? Et is sum qui eum dimidiam horam de comite duce ac nostro domino castellano Hispano loqui patiar, omnia probem, etiam cum tam crassas ineptias dixerit. Tum verbum aliquod de comite patruo consilii secreti iniciam; nosti autem quid illa verba in praetoris auribus efficiant. Denique magis ille nostra tutela eget quam tu eius indulgentia. Rem serio agam et ibo, eumque tibi melius quam umquam antea affectum relinquam.» Post haec et similia comes Attilius venatum exiit; Rodericus anxius Grisum exspectabat. Qui tandem sub prandii horam venit relationem facturus.

Illius noctis tumultus tam clamosus fuerat, trium hominum e parvo vico discessus tantus eventus erat, ut interrogationes, partim sollicitudine partim curiositate motae, necessario multae, ardentes, assiduae fierent. Contra, nimis multi aliquid noverant quam ut omnes ad omnia tacenda consentirent. Perpetua in limine apparere non poterat quin ab hoc atque illo quaestionibus urgeretur quis domino suo tantum timorem fecisset. Perpetua autem, omnibus facti circumstantiis reputatis, tandemque intellegens se ab Agnete deceptam esse, tantam perfidiae iram sentiebat ut aliqua animi effusione omnino egeret. Non quod passim quereretur qua ratione ipsa decepta esset: de hoc ne muttiebat quidem. Sed insidias misero domino factas omnino silentio praeterire non poterat; maxime quod tale factum a bono illo iuvene, bona illa vidua, sanctula illa rigida consultum atque temptatum esset. Dominus Abundius quidem vehementer imperare et amanter orare poterat ut taceret; illa quidem repetere non opus esse rem tam apertam naturalemque sibi suggerere. Certum est tantum arcanum in miserae corde ita consedisse ut vinum novum, fervens, bulliens, aestuans in vetere dolio male circulis vincto: quod, nisi obturamentum in aera expellat, circum illud gemit, spuma erumpit, inter tabulas percolatur, hinc illinc stillat, donec degustari possit et fere dici quale vinum sit.

Gervasius, cui incredibile videbatur se semel ceteris plura scire, cui non parva gloria erat magnopere timuisse, quique, quoniam rei criminalis speciem habenti manum admoverat, vir sicut ceteri factus sibi videbatur, gloriandi cupiditate rumpebatur. Quamvis Tonius, serio de quaestionibus iudiciisque quae fieri possent et de reddenda ratione cogitans, pugnis ante faciem intentatis imperaret ne cui quidquam diceret, nullo modo tamen omnia verba in ore eius suffocari potuerunt. Ceterum Tonius ipse, postquam illa nocte insolita hora foris fuerat, domum rediens insolito passu et vultu, eaque animi perturbatione quae ad sinceritatem disponebat, rem uxori celare non potuit; quae muta non erat.

Minime locutus est Menicus; nam, ubi parentibus iter suum causamque narravit, tam terribile eis visum est filium suum ad domini Roderici consilium evertendum partem contulisse, ut paene puerum narrationem finire non sinerent. Statim gravissima minacissimaque imperia dederunt ut ne quidquam significaret; postridie vero, cum sibi nondum satis cavisse viderentur, domi eum illo die et aliquot aliis inclusum tenere constituerunt. Sed quid? Ipsi postea cum vicinis colloquentes, neque plus quam illi scire videri volentes, ubi ad obscurum illum trium miserorum fugientium locum veniebatur, quomodo et cur et quo abissent, addebant tamquam rem notam eos Pescarenicum confugisse. Sic hoc quoque in communes sermones venit.

Ex omnibus his notitiarum fragmentis, postea compositis et, ut mos est, coniunctis, cum fimbria quae in consuendo sponte adhaeret, historia tantae certitudinis tantaeque claritatis fieri poterat ut vel acutissimum iudicium expleret. Sed illa satellitum incursio, res nimis gravis ac strepitosa quam ut omitteretur, de qua nemo quidquam satis certum noverat, totae historiae nodus erat. Domini Roderici nomen susurrabatur: de hoc omnes consentiebant; cetera obscuritas et variae coniecturae erant. Multum de duobus ferocibus satellitibus in via vesperi visis et de altero in deversorii ostio stante dicebatur; sed quid luminis ex facto tam nudo elici poterat? Caupo quidem rogabatur qui pridie vesperi apud eum fuissent; at ille, si crederes, ne meminerat quidem num ea vespera homines vidisset, et identidem deversorium maritimum portum esse dicebat.

Praecipue mentes confundebat coniecturasque perturbabat peregrinus ille a Stephano et Carlandrea visus, quem latrones occidere voluissent, qui cum eis abisset, aut quem ipsi abstulissent. Quid facturus venerat? Anima purgatorii erat, ad mulieres adiuvandas apparens; damnata anima peregrini improbi et simulatoris, quae noctibus semper veniret ut eis se iungeret qui talia facerent qualia ipse vivus fecerat; verus vivusque peregrinus erat quem illi occidere voluerant, ne clamaret vicumque excitaret; erat — videte quaenam homines cogitent! — unus ex ipsis latronibus peregrini habitu indutus. Hoc erat, illud erat, tot res erant, ut omnis Grisi sagacitas atque usus non suffecissent ad

cognoscendum quis esset, si Grisus hanc historiae partem ex aliorum sermonibus discere debuisset. Sed, ut lector scit, quod ceteris obscurissimum, ipsi clarissimum erat. Hoc velut clave usus ad ceteros nuntios interpretandos quos sive ipse sive per subordinatos exploratores collegerat, relationem Roderico satis distinctam ex omnibus componere potuit.

Statim cum eo se inclusit et de conatu miserorum sponsorum certiorem fecit; quo facile explicabantur domus vacua inventa et campanae ad tumultum pulsatae, sine necessitate fingendi proditorem, ut duo illi boni viri dicebant, intra domum esse. Fugam quoque exposuit; cuius causas invenire facile erat: sponsorum in culpa deprehensorum timorem, aut nuntium de incursione datum postquam detecta esset et totus vicus perturbatus. Denique dixit eos Pescarenicum se recepisse; ultra scientia eius non procedebat. Roderico placuit certo scire neminem se prodidisse, videreque nullum facti sui vestigium remanere; sed brevis illa levisque voluptas fuit. «Simul fugerunt!» clamavit; «simul! Et improbus ille frater! Ille frater!» Verbum rauco sono e gutture erumpebat, inter dentes quibus digitum mordebat quasi mutilatum; vultus tam foedus erat quam cupiditates. «Ille frater poenas mihi dabit. Grise! Non sum qui sum... scire volo, invenire volo... hac vespera scire volo ubi sint. Non quiesco. Pescarenicum statim: quaere, vide, inveni... Quattuor scutati statim et mea tutela in perpetuum. Hac vespera scire volo. Et ille nebulo... ille frater...!»

Grisus rursus in campum; eiusdemque diei vespera desideratum nuntium digno domino referre potuit. Qua ratione, nunc videamus. Unum ex maximis huius vitae solaciis amicitia est; unum autem amicitiae solacium habere cui arcanum committas. Amici vero non bini sunt, sicut coniuges; quisque, plerumque, plus uno habet: unde catena efficitur cuius finem nemo invenire possit. Cum igitur amicus hoc sibi solacium parat ut arcanum in alterius sinum deponat, eidem desiderium dat ut ipse quoque simile solacium sibi paret. Rogat quidem ne cui quidquam dicat; quae condicio, si quis verborum rigore acciperet, continuo solaciorum cursum interrumperet. Sed communis consuetudo voluit eam tantum obligare ne arcanum committatur nisi amico aeque fido et eadem condicione imposita. Sic ab amico fido ad amicum fidum arcanum per immensam illam catenam circuit ac circuit, donec ad eius vel eorum aures perveniat ad quos primus loquens minime umquam pervenire voluerat. Diu tamen plerumque in itinere moraretur, si quisque duos tantum amicos haberet: a quo tacendum accipit et cui rursus dicit. Sed quidam privilegiati sunt qui amicos centenis numerant; ad unum horum ubi arcanum venit, circuitus tam celeres tam multiplices fiunt ut vestigia sequi iam non liceat.

Auctor noster explorare non potuit per quot ora arcanum transisset quod Griso eruere mandatum erat. Res ita se habet: bonus ille vir qui mulieres

Modoetiam comitatus erat, circa horam vicesimam tertiam plaustro Pescarenicum rediens, antequam domum pervenit, in fidum amicum incidit; cui magna cum fiducia bonum opus quod fecerat et cetera narravit. Res item ita se habet: duabus horis post Grisus ad palatium currere potuit relaturus Roderico Luciam et matrem in Modoetiensi monasterio receptas esse, Renzum autem iter Mediolanum usque prosecutum.

Rodericus sceleratum ex separatione gaudium cepit, et aliquid sceleratae spei consilium perficiendi renasci sensit. Magnam noctis partem de ratione cogitavit; mane surrexit duobus consiliis, altero constituto, altero tantum adumbrato. Primum erat Grisum sine mora Modoetiam mittere, ut certiora de Lucia cognosceret et exploraret num quid temptari posset. Continuo igitur fidum suum vocavit, quattuor scutatos ei tradidit, sollertiam qua eos meruerat iterum laudavit, imperiumque quod meditatus erat dedit.

«Domine...» Grisus haesitans dixit.

«Quid? Nonne aperte locutus sum?»

«Si alium quem mittere posses...»

«Quid ais?»

«Illustrissime domine, cutem pro domino meo exponere paratus sum; id officium meum est. Sed scio quoque te nolle subditorum vitam nimis periclitari.»

«Quid igitur?»

«Tua illustrissima dignitas bene novit paucas illas mercedes pro capite meo proscriptas; et... Hic sub tutela tua sum; plures sumus; dominus praetor domui amicus est; lictores me observant, et ego quoque — parum honorificum est, sed ut quiete vivam — amicos eos tracto. Mediolani tua vestis famularis nota est; Modoetiae autem... ibi ego notus sum. Scisne, domine, me non iactandi causa dicere, eum qui me iustitiae tradere aut caput meum afferre posset pulchre lucraturum? Centum scutatos alterum super alterum et facultatem duos proscriptos liberandi.»

«Quid, malum!» Rodericus dixit. «Nunc mihi canis palearii evasisti, cui vix audacia est ad eius crura insiliendi qui ostium praeterit, respicienti num domestici faveant, qui se procul discedere non posse sentit!»

«Credo, domine, me documenta dedisse...»

«Ergo!»

«Ergo», Grisus audacter reposuit, ad hoc discrimen adductus, «tua dignitas pro non dictis habeat quae dixi: cor leonis, crura leporis; et proficisci paratus sum.»

«Neque ego solum ire te dixi. Sume duos ex optimis: Sfregiato et Tira-dritto; et bono animo vade, Grisus esto. Quid, malum! Tres tales facies quales vestrae,

sua negotia agentes, quis non libenter transire sinet? Nimio vitae taedio affectos esse oportet Modoetienses lictores, si eam propter centum scutatos tam periculoso ludo deponere velint. Deinde, deinde, non me tam ignotum illis in partibus puto ut servi mei condicio nihil aestimetur.» Griso ita aliquantum pudore affecto, latius ac diligentius mandata dedit.

Grisus duos socios sumpsit vultuque laeto ac fidenti profectus est; intus tamen Modoetiam, mercedes proscriptas, feminas, dominorum libidines exsecrabatur. Ambulabat ut lupus fame impulsus, ventre contracto costisque numerabilibus, qui e montibus suis, ubi nihil nisi nix est, descendit, suspiciose in planitiem procedit, identidem pede suspenso consistit, caudam glabram agitat,

Attollit nares et ventum explorat iniquum,

num hominis aut ferri odorem adferat, aures acutas erigit duosque oculos sanguineos circumfert, e quibus simul praedae ardor et venationis terror lucent. Ceterum pulcher ille versus, si quis unde veniat scire cupiat, ex inedita quadam fabula de expeditionibus sacris et Langobardis sumptus est, quae brevi inedita esse desinet magnumque strepitum faciet. Ego eum sumpsi quia aptus erat; dicoque unde, ne alienis bonis me exornem. Ne quis hoc astutiae meae tribuat, quasi indicare velim illius operis auctorem et me fraterna consuetudine coniunctos esse, meque eius codices pro arbitrio perscrutari.

Altera res quae Roderico curae erat, invenire rationem qua Renzus neque ad Luciam redire neque pedem in patria ponere posset. Ad hoc rumores minarum insidiarumque spargere machinabatur, qui per amicum aliquem ad aures eius perlati voluntatem redeundi illuc adimerent. Tutissimam tamen rem fore cogitabat si eum e ditione expelli posset efficere; ad quod perficiendum iustitiam plus quam vim sibi prodesse posse videbat. Poterat, exempli causa, conatus in domo parochiali paulum colorari, quasi impetus et seditiosum factum depingi, et per doctorem praetori significari causam esse ut mandatum Renzi comprehendendi decerneretur. Sed sibi non convenire putavit foedam illam rem denuo agitare; nec amplius ingenium distorquens, statuit doctori Azzecca-garbugli tantum se aperire quantum ad voluntatem suam intellegendam necesse esset. «Tot sunt edicta!» cogitabat; «nec doctor anser est. Aliquid ad causam meam aptum invenire sciet, nodum aliquem quo rustico illi haereat; sin minus, nomen mutabo.» Sed — ut res huius mundi interdum procedunt! —, dum ille de doctore velut homine aptissimo ad hoc ministerium cogitat, alius homo, quem nemo suspicetur, Renzus ipse, ut aperte dicamus, toto animo ei serviebat, modo certiore atque expeditiore omnibus quos doctor umquam invenire potuisset.

Saepe vidi carum quendam puerum, vividum quidem plus quam opus sit, sed qui omnibus signis se bonum virum futurum ostendat; saepe, inquam, vidi

vesperi occupatum ut gregem porcellorum Indicorum, quos interdiu in hortulo liberos vagari siverat, sub tectum reduceret. Omnes simul ad cubile agere cupiebat; sed labor inanis erat: unus ad dextram aberrabat, et, dum pastor parvulus ad eum in gregem cogendum currebat, alius, duo, tres ad sinistram et quaquaversus exibant. Itaque postquam aliquantum impatiens factus erat, se eorum ingenio accommodabat: primum proximos ostio intus impellebat, deinde ceteros unum, duos, tres, prout poterat, captum ibat. Similis nobis ludus cum personis nostris agendus est: Lucia recepta ad Rodericum cucurrimus; nunc illum relinquere debemus ut Renzum sequamur, quem e conspectu amiseramus.

Post dolorosam separationem quam narravimus Renzus Modoetia Mediolanum versus ambulabat, eo animo quem sibi quisque facile fingat. Domum relinquere, artem intermittere, et, quod omnium maximum erat, a Lucia abire, in via versari nec scire ubi tandem consisteret; omniaque propter illum improbum! Cum in una alterave re cogitatione morabatur, totus in iram et ulciscendi desiderium mergebatur. Tum tamen precatio in mentem redibat quam ipse quoque cum bono fratre in Pescarenici ecclesia recitaverat, et resipiscebat. Ira rursus excitabatur; sed, imagine in muro visa, petasum detrahebat et paulisper rursus oratum consistebat. Ita in illo itinere Rodericum animo suo saltem vicies occidit et resuscitavit. Via tunc tota inter duos altos aggeres sepulta erat, lutosa, saxosa, profundis rotarum sulcis incisa, qui post imbrem rivuli fiebant. In quibusdam locis demissioribus tota aqua implebatur, adeo ut navi iri posset. Ibi semita angusta arduaque, velut gradibus per aggerem ascendens, indicabat alios viatores iter sibi per agros fecisse.

Renzus per unum ex iis transitibus in altiorem terram ascendit, ingentemque templi maximi molem solam in plano conspexit, quasi non e media urbe sed in solitudine surgeret. Substitit continuo, omnium malorum oblitus, ut vel e longinquo octavum illud miraculum contemplaretur, de quo tantum a pueritia audiverat. Sed post pauca momenta retro conversus serratam montium crepidinem in extremo caelo vidit; suum Resegonem inter eos distinctum excelsumque vidit; totum sanguinem commoveri sensit, aliquamdiu maestus illuc spectans mansit, deinde maestus se convertit iterque prosecutus est.

Paulatim campanilia, turres, testudines, tecta cernere coepit. Tum in viam descendit, aliquamdiu adhuc ambulavit; ubi se urbi proximum esse sensit, ad viatorem accessit et, salutato eo quam comissime potuit, dixit: «Quaeso, domine.»

«Quid vis, bone iuvenis?»

«Potesne brevissimam viam mihi monstrare qua ad Cappuccinorum coenobium veniam, ubi pater Bonaventura habitat?»

Homo quem Renzus alloquebatur locuples vicinae regionis incola erat; mane illo Mediolanum suorum negotiorum causa profectus, re infecta festinanter redibat, cum domi esse impatienter cuperet atque libenter illa mora caruisset. Nihilo tamen minus, nulla impatientiae significatione, comissime respondit: «Care fili, plura sunt coenobia; apertius mihi dicere oporteret quod quaeras.» Renzus tum patris Christophori epistulam e sinu extraxit dominoque ostendit. Qui, verbis «Porta Orientalis» lectis, eam reddidit dicens: «Felix es, bone iuvenis; coenobium quod quaeris non procul hinc abest. Hanc ad sinistram semitam cape; compendium est. Paucis minutis ad angulum longi humilisque aedificii pervenies: lazaretum est. Fossam quae circumdat sequere, et ad Portam Orientalem pervenies. Ingredere; post trecentos aut quadringentos passus areolam pulchris ulmis consitam videbis: ibi coenobium est, errare non potes. Deus te adiuvet, bone iuvenis.» Ultimis verbis comi manus gestu addito, discessit.

Renzus admiratus et aedificatus est urbanorum in rusticos comitate; nec sciebat diem extraordinarium esse, diem quo pallia thoracibus inclinabantur. Viam monstratam secutus ad Portam Orientalem venit. Ne tamen lector hoc nomine audiendo eas imagines animo concipiat quae nunc cum eo coniunguntur. Cum Renzus per illam portam intravit, via exterior recta tantum per totam lazareti longitudinem ducebat; inde angusta inter duas saepes flexuosa currebat. Porta duobus pilis constabat cum tecto superposito ad valvas tuendas; ab una parte casula exactorum vectigalium erat. Munimenta inaequali clivo descendebant; terra aspera atque impar erat, ruderibus testisque temere abiectis. Via intrantibus aperta haud male cum ea compararetur quae nunc per Portam Tosam ingredientibus apparet. Fossula medio cursu ad parvum intervallum a porta fluebat eamque in duas semitas tortuosas dividebat, pro tempore pulvere aut luto tectas. Ubi erat, et adhuc est, angiportus Borghetto dictus, fossula in cloacam se condebat. Ibi columna erat cruce superposita, sancti Dionysii dicta; dextra laevaque horti saepibus cincti, et per intervalla casulae, plerumque vestium lavatoribus habitatae. Renzus intrat, transit; nemo exactorum eum curat. Quod ei mirum visum est, cum a paucis popularibus qui Mediolani se fuisse gloriari poterant magna audivisset de perquisitionibus atque interrogationibus quibus ex agris advenientes subicerentur.

Via deserta erat, adeo ut, nisi procul fremitum audivisset magnum motum significantem, urbem incolis vacuam ingredi sibi visus esset. Progrediens, nec quid cogitaret sciens, albas quasdam mollesque in terra fascias vidit velut nivis; sed nix esse non poterat, quae nec fasciis cadit nec illo fere anni tempore. Ad unam se inclinavit, spectavit, tetigit: farinam invenit. «Magna copia», secum dixit, «Mediolani esse debet, si Dei munus ita disperdunt. Nobis autem

persuadebant famem ubique esse. Ecce quomodo agunt, ut miseros rusticos quietos teneant.»

Paucis tamen passibus progressus, ad columnae latus perveniens, ad radices eius rem mirabiliorem vidit. In gradibus fundamenti quaedam sparsa erant, quae certe lapilli non erant; si in pistoris mensa fuissent, nemo momento dubitasset panes appellare. Sed Renzus oculis suis tam cito credere non audebat; nam, malum, non erat ille panum locus. «Videamus quaenam res sit», secum rursus dixit; ad columnam accessit, se inclinavit, unum sustulit: panis vere rotundus erat candidissimus, quales Renzus nisi festis diebus edere non solebat. «Panis revera est!» magna voce dixit; tanta erat admiratio. «Ita hic serunt? Hoc anno? Ne laborant quidem ut cadentem colligant? Estne hic terra deliciarum?» Post decem milia passuum sub frigido matutino aere confecta, ille panis simul cum admiratione appetitum excitavit. «Sumamne?» secum deliberabat. «Vah! Canibus hic reliquerunt; aequum est ut christianus quoque fruatur. Denique, si dominus apparebit, pretium solvam.»

Ita cogitans eum quem manu habebat in alterum sinum posuit, secundum sumpsit atque in alterum; tertiumque comedere coepit. Iter prosecutus est incertior quam umquam antea et cupiens scire quid rei esset. Vix progressus, homines ex interiore urbe venientes apparere vidit, primosque diligenter spectavit. Vir erat, femina et aliquot passus post puer maior; omnes onere quod vires superare videbatur gravati, omnes insolita specie. Vestes aut panniculi farinati, farinatae facies, praeterea distortae atque accensae; neque solum pondere curvati incedebant, sed dolenter, quasi ossa contusa essent. Vir ingentem farinae saccum humeris vix sustinebat, hinc illinc perforatum, qui ad omnem offensum, ad omnem motum inaequalem aliquid spargebat. Mulieris tamen species foedior erat: venter immensus, duobus bracchiis flexis vix sustentari visus, quasi ingens olla duabus ansis; infra ventrem duo crura supra genu nuda nutantia procedebant. Renzus intentius spectans vidit magnum illud corpus tunicam esse, quam mulier ima ora sustinebat, farina quantum capere poterat et aliquanto amplius refertam; adeo ut paene singulis passibus nubes aliqua avolaret. Puer ambabus manibus in capite sportam panibus plenam sustinebat; sed, cruribus quam parentes brevioribus, paulatim relinquebatur. Cum vero identidem gradum produceret ut assequeretur, sporta inclinata panis subinde aliquis excidebat.

«Adice alium quem proicias, nequam!» mater dixit, dentes in puerum stringens. «Non proicio; ipsi cadunt: quid faciam?» ille respondit. «Heu, bene tibi quod manus occupatas habeo», mulier reposuit, pugnos agitans quasi miserum puerum graviter concuteret; eo motu plus farinae avolare fecit quam opus esset ad duos panes conficiendos quos puer tum demiserat. «Age, age», vir

dixit; «redibimus collectum, aut aliquis colliget. Tamdiu in penuria laboratur; nunc paulum copia venit, quiete et pie fruamur.»

Interim alii e porta adveniebant; unus mulieri appropinquans rogavit: «Quo itur ad panem sumendum?»

«Ulterius», illa respondit; ubi decem passus abierant, murmurans addidit: «Isti rustici nebulones omnes furnos omniaque horrea everrent, nihil nobis relinquetur.»

«Singulis sua pars, molestissima mulier!» maritus dixit. «Copia, copia.»

Ex his atque similibus quae videbat audiebatque Renzus intellegere coepit se in urbem seditione commotam venisse, diemque illum praedae esse; hoc est, quemque pro desiderio atque viribus sumere, verberibus pretium persolventem. Quamvis cupiamus miserum montanum nostrum bene apparere, historica sinceritas cogit dicere primum eius sensum gaudium fuisse. Tam parum erat cur solitum rerum cursum laudaret, ut quidquid eum quocumque modo mutaret probare inclinaretur. Ceterum, cum nullo modo supra saeculum suum emineret, communem quoque opinionem, immo cupiditatem, fovebat, panis penuriam a frumenti coemptoribus atque pistoribus effici; paratusque erat omnem rationem iustam putare qua alimentum e manibus eriperetur, quod illi, secundum eam opinionem, totius populi fami crudeliter negarent. Statuit tamen extra tumultum manere et gaudebat se ad Cappuccinum missum esse, qui hospitium inveniret patrisque vicem gereret. Ita cogitans, novos interim victores praeda onustos spectans, parvum viae spatium quod ad coenobium restabat confecit.

Ubi nunc pulchrum illud palatium cum alta porticu surgit, tunc, atque etiam non multis abhinc annis, areola erat et in eius extremo ecclesia coenobiumque Cappuccinorum, quattuor magnis ulmis antepositis. Gratulamur, non sine invidia, lectoribus nostris qui res illo statu non viderunt: id enim significat eos valde iuvenes esse nec tempus habuisse quo multas ineptias facerent. Renzus recta ad ianuam ivit, dimidium panem reliquum in sinum reposuit, epistulam extraxit paratamque manu tenuit, tintinnabulum pulsavit. Fenestella clatrata aperta est, apparuitque ianitoris fratris facies quaerentis quis esset.

«Rusticus quidam qui patri Bonaventurae epistulam urgentem a patre Christophoro fert.»

«Da huc», ianitor dixit, manu ad clatros porrecta. «Non, non», Renzus respondit; «ipsius manibus tradere debeo.»

«In coenobio non est.»

«Ingredi me sine; exspectabo.»

«Mihi pare», frater respondit; «in ecclesia exspecta; interim aliquid boni agere poteris. Nunc in coenobium non intratur.» His dictis fenestellam clausit. Renzus ibi epistulam manu tenens remansit. Decem passus ad ecclesiae ianuam

fecit ut ianitoris consilium sequeretur; sed deinde cogitavit se prius tumultum iterum spectaturum.

Areolam transiit, ad viae marginem venit, bracchiisque super pectus consertis constitit ad sinistram versus interiorem urbem spectans, ubi motus densior ac clamosior erat. Vortex spectatorem attraxit. «Eamus visum», secum dixit; dimidium panem extraxit atque morsus paulatim sumens illuc processit. Dum ille ambulat, nos quam brevissime poterimus causas initiumque illius perturbationis narrabimus.

CAPUT DUODECIMUM

Alter ille annus erat exiguae messis. Superiore anno commeatus ex annis prioribus reliqui inopiam aliquatenus suppleverant; populusque ad messem anni MDCXXVIII, in quo narratio nostra versatur, neque satur neque fame confectus, certe tamen omni prorsus copia destitutus pervenerat. At messis illa tantopere desiderata etiam priore miserior fuit, partim tempestatum etiam magis adversarum iniuria, neque id in agro Mediolanensi tantum sed in magna etiam vicinarum regionum parte; partim hominum culpa. Vasti illius pulchrique belli, cuius supra mentionem fecimus, damna ac dispersiones tanta erant ut in dicionis parte bello propinquiore plures quam solito agri inculti manerent et a colonis desererentur. Hi, pro pane sibi ceterisque labore parando, eum misericordiae causa mendicare cogebantur. Dixi plures quam solito: iam enim aliquandiu intolerabilia tributa, pari immanitate cupiditatis et amentiae imposita, assidui militum per vicos dispositorum mores, etiam media pace, quos illius temporis tristia documenta hostium invadentium moribus aequant, aliaeque causae quas hic commemorare non est locus, malum illum effectum per totum Mediolanensem agrum lente efficiebant. Peculiares autem circumstantiae de quibus nunc loquimur velut repentina veteris morbi exacerbatio erant.

Neque illa qualiscumque messis tota adhuc in horrea condita erat, cum commeatus exercitui parandi atque vastatio quae semper eos comitatur tantam lacunam effecerunt, ut statim penuria sentiretur et cum penuria gravis ille, sed salutaris ac necessarius, effectus, annonae caritas. Ubi autem annonae caritas ad certum modum pervenit, semper oritur — aut certe usque adhuc semper orta est; quod si etiam nunc, post tot doctissimorum scripta, fit, cogitate quid tunc fuerit —, oritur apud multos opinio non penuriam eius causam esse. Obliviscuntur se penuriam timuisse, praedixisse; subito fingitur frumenti satis esse, malum autem ex eo nasci quod non satis ad usum vendatur. Coniecturae neque caelo neque terra nitentes, sed quae irae simul et spei blandiuntur. Frumenti coemptores, veri aut ficti, possessores agrorum qui non uno die totum venderent, pistores qui emerent, omnes denique qui vel parum vel multum haberent aut habere dicerentur, hi penuriae caritatisque rei habebantur, hi universarum querelarum scopus, hi multitudini tam male quam bene vestitae exsecrabiles erant. Certo dicebatur ubi horrea essent, ubi granaria plena, redundantia, fulcris sustentata; saccorum numerus immanis indicabatur; de immensa frugum copia clam in alias regiones missa certissime loquebantur. In illis autem regionibus probabile est aeque confidenter et pari fremitu clamari fruges suas Mediolanum mitti.

A magistratibus ea remedia implorabantur quae multitudini semper videntur, aut certe adhuc semper visa sunt, tam iusta, tam simplicia, tam apta ad frumentum, ut dicebant, absconditum, muris inclusum, defossum eruendum et ad copiam reducendam. Magistratus aliquid faciebant: maximum quibusdam mercibus pretium statuebant, vendere recusantibus poenas denuntiabant, aliaque eius generis edicta promulgabant. Sed, quoniam omnia huius mundi remedia, quantumvis valida, vim non habent aut cibi necessitatem minuendi aut fruges extra tempus producendi, et quoniam haec in primis certe vim non habebant eas alliciendi unde abundarent, malum durabat et crescebat. Multitudo hoc effectum paucitati atque infirmitati remediorum tribuebat et maiora magisque efficacia magnis clamoribus poscebat. Suaque calamitate hominem secundum cor suum invenit.

Absente gubernatore domino Gonzalo Fernandez de Cordova, qui Casalis Montis Ferrati obsidioni praeerat, eius vicem Mediolani magnus cancellarius Antonius Ferrer, et ipse Hispanus, gerebat. Hic vidit — et quis non vidisset? — panem iusto pretio venire rem per se optatissimam esse; putavitque — hic error fuit — imperium suum ad eam efficiendam sufficere posse. Metam statuit — ita hic rerum esculentarum aestimationem vocant —; panis metam eo pretio statuit quod iustum fuisset, si frumentum vulgo triginta tribus libris modius venderetur; vendebatur autem usque ad octoginta. Fecit sicut mulier quae iuvenis olim fuerit et, baptismi testimonio mutato, se iuvenescere putet.

Mandata minus insana minusque iniqua saepe ipsa rerum repugnantia infecta manserant; at huius exsecutioni multitudo invigilabat, quae, cum desiderium suum tandem in legem conversum videret, ludum esse non tulisset. Continuo ad furnos accurrit panem constituto pretio poscens, eaque constantiae minarumque specie poscens quam cupiditas, vis et lex simul coniunctae praebent. Ne quaeratis num pistores exclamaverint. Miscere, subigere, inferre in furnum, efferre sine quiete; populus enim, confuse sentiens rem violentam esse, furnos perpetuo obsidebat ut felicitate illa, dum duraret, frueretur. Laborare, inquam, ac sudare plus quam solito, ut damnum paterentur, quam pulchra voluptas fuerit quisque videt. Sed hinc magistratus poenas minantes, illinc populus ministerium flagitans, qui, si pistor paulum cunctaretur, premebat et magna sua voce murmurabat atque unam ex iustitiis suis minabatur, quae inter pessimas sunt quae in hoc mundo fiunt: nullum effugium, subigendum, inferendum, efferendum, vendendum erat. At, ut illi in opere perseverarent, non satis erat imperari aut eos multum timere; posse oportebat, nec multo diutius potuissent, si res duravisset. Magistratibus iniquitatem et intolerabile pondus oneris impositi ostendebant, se palam pistoriam, qua panem in furnum iniciebant, in ipsum furnum proiecturos atque abituros denuntiabant; interim ut poterant

pergebant, sperantes, sperantes fore ut aliquando magnus cancellarius rationem intellegeret.

Antonius autem Ferrer, qui talis erat qualem nunc firmi ingenii virum dicerent, respondebat pistores multum ac multum antea lucratos esse, multum ac multum copia redeunte lucraturos; etiam visum iri, fortasse de aliqua compensatione cogitatum iri; interim adhuc pergerent. Sive ipse re vera iis rationibus persuasus erat quas aliis afferebat, sive, etsi ex effectibus intellegebat edictum suum servari non posse, odium revocandi aliis relinquere volebat — quis enim nunc Antonii Ferrer mentem introeat? —, hoc certum est eum in eo quod statuerat permansisse.

Tandem decuriones, qui collegium municipale ex nobilibus compositum efficiebant, quod usque ad annum nonagesimum sextum superioris saeculi duravit, per epistulam gubernatorem de rerum statu certiorem fecerunt: ipse aliquod remedium inveniret quo res procedere possent. Dominus Gonzalus, usque ad verticem belli negotiis obrutus, fecit quod lector certe coniciet: consilium delegatorum nominavit, cui auctoritatem tribuit panis pretium statuendi quod valere posset, eiusmodi ut utraque pars vivere posset. Delegati convenerunt, seu, ut tunc hic Hispano more in scribarum sermone dicebatur, «iunctati sunt»; post mille reverentias, officia, praefationes, suspiria, moras, incertas propositiones, tergiversationes, omnes ad decretum necessitate ab omnibus sensa tracti, bene scientes magnam se rem aleae committere, sed nihil aliud fieri posse persuasi, panis pretium augendum concluserunt. Pistores respirarunt; populus efferatus est.

Vespera ante diem quo Renzus Mediolanum pervenit, viae plateaeque hominibus scatebant. Communi ira abrepti, communi cogitatione occupati, sive noti sive ignoti, in circulos conveniebant, nullo inter se nuntio dato, paene inscii, velut guttae per eundem clivum sparsae. Singuli sermones audientium simul ac loquentis persuasionem atque ardorem augebant. Inter tot commotos erant etiam quidam frigidioris sanguinis, qui magna cum voluptate aquam turbari observabant, eamque rationibus et historiis quas callidi componere, perturbati animi credere sciunt magis turbare studebant; proponebantque sibi ne aquam illam conquiescere sinerent nisi paulum piscati essent. Milia hominum cubitum ierunt incerto sensu aliquid faciendum esse, aliquid factum iri.

Ante lucem rursus per vias circuli sparsi erant: pueri, mulieres, viri, senes, operarii, pauperes fortuito congregabantur. Hic confusus multarum vocum susurrus; ibi unus praedicabat, ceteri plaudebant; hic proximum eandem quaestionem rogabat quam ipse modo acceperat; ille exclamationem repetebat quae auribus insonuerat. Ubique querelae, minae, admirationes: paucissima vocabula tot sermonum materia erant. Nihil deerat nisi occasio, impulsus, initium quodlibet quo verba in facta verterentur; nec diu defuit. Lucescente die e

pistorum officinis famuli exibant, qui pane onustum corbem ad solitas domos ferebant. Primus unius ex miseris illis pueris aspectus, ubi circulus hominum erat, idem fuit ac ignita scintilla in pulveris tormentarii receptaculum cadens. «Ecce an panis sit!» centum voces simul clamaverunt. «Ita, tyrannis, qui in copia natant et nos fame necari volunt», unus dicit; ad puerum accedit, manum in corbis oram iacit, trahit et: «Sine videam», inquit. Puer rubet, pallet, tremit, dicere vellet: sinite me abire; sed verbum in ore moritur. Bracchia remittit, e loris celeriter expedire conatur. «Deponatur corbis!» interim clamatur. Multae manus simul corripiunt: humi est; linteum quo tegitur in aera iacitur; tepidus odor circumfunditur. «Nos quoque christiani sumus; nos quoque pane vesci debemus», primus dicit; panem rotundum sumit, attollit, multitudini ostendit, mordet. Manus ad corbem, panes in aera; dicto citius omnia ablata sunt.

Quibus nihil obtigerat, aliorum lucro irritati et facilitate facinoris animati, gregatim alios corbes quaesitum moverunt; quot invenerunt, tot expilarunt. Neque opus erat portitores aggredi: qui infelices circumibant, periculo viso, onus sponte deponebant et pedibus fugiebant. Nihilo minus qui ore sicco manebant longe plures erant; ipsi praedatores tam parvis spoliis non contenti erant; utrisque praeterea mixti aderant qui multo insigniorem tumultum animo destinaverant. «Ad pistrinum! Ad pistrinum!» clamatur. In via quae Cursus Servorum dicitur erat, et adhuc est, furnus idem nomen servans: nomen quod Tusce Furnum Furcillarum significat, Mediolanensium autem sermone vocabulis tam insolitis, tam inconcinnis, tam agrestibus constat ut linguae alphabetum notas ad sonum exprimendum non habeat.[2] Illuc populus se coniecit.

Pistrini ministri puerum vacuum regressum interrogabant, qui totus attonitus ac turbatus tristia sua balbutiens narrabat, cum simul pedum strepitus ululatusque auditur; crescit, appropinquat, turmae praecursores apparent. Claude, claude; cito, cito! Unus ad praefectum iustitiae auxilium rogatum currit; ceteri festinanter tabernam claudunt valvasque fulciunt. Populus foris conglobari et clamare incipit: «Panem! Panem! Aperite! Aperite!»

Paucis post momentis praefectus iustitiae cum satellitibus halabardis armatis advenit. «Locum, locum, filii! Domum, domum! Praefecto iustitiae locum date!» ipse satellitesque clamant. Populus, nondum nimis densus, aliquantum cedit, ita ut illi advenire atque ante tabernae ianuam simul, etsi non ordine, consistere possint. «Sed filii», inde praefectus praedicabat, «quid hic facitis? Domum, domum. Ubi Dei timor? Quid rex dominus noster dicet? Nolumus vobis nocere; sed domum ite. Agite, boni! Quid, malum, hic tam congesti facere vultis? Nihil boni, nec animae nec corpori. Domum, domum!»

2 El prestin di scansc.

Sed qui loquentis faciem videbant verbaque audiebant, etiamsi parere voluissent, dicite quomodo potuissent, cum a posterioribus premerentur atque urgerentur, illis quoque ab aliis pulsis, sicut fluctus fluctibus, usque ad extrema multitudinis quae semper crescebat. Praefecto spiritus deesse incipiebat. «Iubete eos recedere, ut respirare possim», satellitibus dicebat; «sed nemini nocete. Videamus num tabernam ingredi possimus. Pulsate; retro eos continete.»

«Retro! Retro!» satellites clamant, omnes simul in primos incumbentes hastisque halabardarum repellentes. Illi ululant, ut possunt recedunt, dorsis in pectora, cubitis in ventres, calcibus in summos pedes posteriorum impingunt. Tanta fit pressura, tanta confertio, ut medii aliquid dedissent ut alibi essent. Interim ante ianuam aliquid vacui factum est. Praefectus pulsat, iterum pulsat, clamans ut aperiant. Qui intus sunt e fenestris vident, cursu descendunt, aperiunt. Praefectus intrat, satellites vocat, qui ipsi quoque unus post alium se insinuant, extremis turbam bipennibus retinentibus. Ubi omnes intraverunt, ingens pessulus obditur, fulcra restituuntur; praefectus cursu ascendit et e fenestra prospicit. Heu, quantum formicetum!

«Filii!» clamat; multi sursum vertuntur. «Filii, domum ite. Venia omnibus qui statim domum redeunt.»

«Panem! Panem! Aperite! Aperite!» haec distinctissima verba erant in horrendo ululatu quem multitudo respondebat. «Prudenter, filii! Bene cavete! Adhuc tempus est. Agite, ite, domum redite. Panem habebitis, sed non haec ratio est. Heus! Heus! Quid illic facitis? Heus, ad illam ianuam! Vah, vah! Video, video! Prudenter! Bene cavete: grave scelus est. Statim ego veniam. Heus, heus! Omittite ferramenta, manus deponite. Pudor! Vos Mediolanenses, qui bonitate per totum mundum celebramini! Audite, audite: semper boni fuistis fi... Ah, scelerati!» Haec repentina sermonis mutatio lapide facta est, qui e manibus unius ex bonis illis filiis emissus praefecti frontem percussit in sinistra metaphysicae profunditatis eminentia. «Scelerati! Scelerati!» clamare pergebat, fenestra festinanter clausa se recipiens. Quamvis tamen quantum guttur valebat clamasset, verba omnia, bona atque mala, medio in aere evanuerant ac dissoluta erant in clamorum tempestate quae deorsum surgebat.

Quod autem se videre dicebat, ingens labor lapidibus ferramentisque gerebatur — primorum quae illi per viam comparare potuerant —, ad ianuam perfringendam atque ad fenestrarum clatros evellendos; iamque opus multum processerat. Interim domini tabernae famulique, qui in superiorum tabulatorum fenestris erant, lapidibus instructi — atrium aliquod verisimiliter destraverant —, inferioribus clamabant vultusque minaces ostentabant ut desisterent; lapides ostendebant, se iacturos significabant. Ubi tempus frustra teri viderunt, re vera iactare coeperunt. Nullus frustra cadebat; tanta enim confertio erat ut milii granum, ut aiunt, humum non attigisset. «Ah, improbi! Ah, scelerati! Huncne

panem pauperibus datis? Ahi! Hei mihi! Ohi! Nunc, nunc!» inferius clamabatur. Plures graviter vulnerati sunt; duo pueri mortui iacuerunt. Furor multitudinis vires auxit: porta perfracta, clatri evulsi sunt; torrens per omnes aditus penetravit. Qui intus erant, periculum videntes, in summas aedes fugerunt. Praefectus, satellites, domestici quidam in angulis contracti manserunt; alii per tecti fenestellas egressi super tegulas velut feles vagabantur.

Praedae aspectus victoribus sanguineae ultionis consilia excussit. Ad cistas prosiliunt; panis diripitur. Alius ad mensam nummariam currit, seram excutit, catillos corripit, plenis manibus sumit, in sinus condit, nummis onustus exit, rediturus ad panem furandum si quid restiterit. Multitudo per horrea spargitur. Saccos corripiunt, trahunt, evertunt. Hic unum inter crura ponit, os solvit et, ut onus ferre possit, partem farinae abicit; ille clamans: «Exspecta, exspecta», se inclinat, gremiale, sudarium, petasum porrigit ut Dei munus accipiat; unus ad mactram currit massaeque fragmentum sumit, quod extenditur atque undique elabitur; alius cribrum nactus sublime fert. Hi eunt, illi redeunt; viri, mulieres, pueri, pulsus atque repulsus, clamores, albusque pulvis qui ubique considit, ubique excitatur, omnia velat et caligine implet. Foris turba duobus adversis agminibus constat, quae se invicem rumpunt atque implicant, eorum qui cum praeda exeunt et eorum qui ad praedandum intrare volunt.

Dum ille furnus sic evertitur, nullus alius in urbe quietus ac sine periculo erat. Ad nullum tamen tanta hominum copia accesserat ut omnia audere possent. In quibusdam domini auxilia collegerant defensionemque parabant; alibi, cum pauci essent, quodam modo pacta faciebant, panem distribuebant iis qui ante tabernas congregari coeperant, ea lege ut abirent. Abibant autem non tam quod contenti essent quam quod halabardarii ceterique apparitores, a terribili Furno Furcillarum longe absistentes, alibi tamen satis valido numero apparebant ut improbos, nisi multitudo essent, continerent. Sic tumultus apud primum illum infelicem furnum semper crescebat; nam omnes quibus manus pruriebant ad pulchrum aliquod facinus ibi concurrebant, ubi amici superiores erant et impunitas certa. Hoc rerum statu Renzus, pane iam consumpto, per suburbium Portae Orientalis procedebat, inscius ad ipsum tumultus centrum tendens. Nunc celeriter, nunc multitudine retardatus ibat; dum it, spectabat auresque intendebat ut ex confuso sermonum fremitu aliquid certius de rebus disceret. Haec fere verba per totum iter distinguere potuit.

«Nunc detecta est», unus clamabat, «infamis fraus illorum nebulonum qui nec panem nec farinam nec frumentum esse dicebant. Nunc res clara ac manifesta est, neque nos amplius fallere poterunt. Vivat copia!»

«Ego vobis dico nihil haec omnia prodesse», alius dicebat; «oleum et operam perdimus. Immo peius erit, nisi bona iustitia fiat. Panis vilis erit, sed venenum admiscebunt ut pauperes velut muscas occidant. Iam dicunt nimium

multos nos esse; in consilio dixerunt. Certo scio, quia his auribus a commatre mea audivi, quae amica est propinqui cuiusdam ministri culinarii unius ex illis dominis.»

Alius, spuma in ore, verba non repetenda dicebat, manu sudarii panniculum super crines incomptos sanguineosque tenens; proximi quidam, quasi consolaturi, consonabant. «Locum, locum, domini, quaeso; sinite transire miserum patrem familias, qui quinque liberis cibum fert.» Ita dicebat unus sub ingenti farinae sacco nutans; quisque recedere studebat ut locum faceret.

«Ego?» alius prope submissa voce comiti dicebat. «Ego abeo. Mundi peritus sum et scio quomodo ista procedant. Isti stulti qui nunc tantum strepunt cras aut perendie domi tota formidine pleni manebunt. Iam quasdam facies vidi, quosdam bonos viros qui circumibant quasi nihil intellegentes, et qui adsit quique absit notant. Ubi deinde omnia finita sunt, rationes colliguntur, et cui contingit, contingit.»

«Qui pistores protegit», sonora vox clamabat, quae Renzi attentionem ad se traxit, «vicarius annonae est.»

«Omnes improbi sunt», vicinus dicebat. «Ita; sed caput ille est», prior respondebat.

Vicarius annonae, quotannis a gubernatore e sex nobilibus a decurionum consilio propositis electus, et huic consilio et tribunali annonae praeerat. Hoc e duodecim, et ipsis nobilibus, compositum, inter alias potestates praecipuam annonae curam habebat. Qui talem locum obtinebat, temporibus famis atque ignorantiae necessario malorum auctor dicebatur, nisi quod Ferrer fecit ipse quoque fecisset; quod in potestate eius non erat, etiamsi in cogitationem venisset.

«Scelerati!» alius exclamabat. «Potestne peius fieri? Eo pervenerunt ut magnum cancellarium senem delirum dicerent, quo auctoritatem adimerent solique imperarent. Magna cavea facienda esset, in quam conicerentur vicia et lolio victuri, sicut nos tractare volebant.»

«Panis, eh?» unus festinans dicebat. «Lapides librales! Tales lapides grandinis modo descendebant. Et quanta costarum contritio! Utinam iam domi essem!»

Inter hos sermones, quibus nescio an certior factus sit an magis attonitus, interque pulsus tandem ante furnum Renzus pervenit. Multitudo iam multum rarior erat, ita ut recentem foedamque vastitatem contemplari posset: muros lapidum laterumque ictibus calce nudatos ac contusos, fenestras dissolutas, portam deiectam. «Hoc vero pulchrum non est», secum dixit. «Si omnes furnos ita componunt, ubi panem facere volunt? In puteis?»

Identidem e taberna quispiam exibat partem cistae aut mactrae aut cribri, vectem subactorium, scamnum, sportam, librum rationum, aliquid denique

miseri illius furni ferens; clamansque: «Locum, locum», per populum transibat. Omnes eandem in partem et ad constitutum, ut apparebat, locum ibant. «Quae haec altera res est?» Renzus rursus cogitavit; secutusque est hominem qui e fractis asseribus et assulis fascem fecerat humeroque imposuerat et, sicut ceteri, per viam procedebat quae septentrionale templi maximi latus praeterit nomenque a gradibus accepit qui ibi erant, nuper autem sublati sunt. Desiderium rerum observandarum impedire non potuit quin montanus, ubi ingens moles ante oculos aperta est, paulisper ore aperto sursum spectans consisteret. Deinde gradum acceleravit ut eum quem quasi ducem sumpserat assequeretur; angulum flexit, frontem quoque templi oculis perstrinxit, quae tunc magna ex parte rudis erat longeque a perfectione aberat; semper illum secutus, qui ad medium forum tendebat. Quo ulterius ibant, eo densior erat populus; sed onusto locus dabatur. Ille populi undam secabat, Renzusque ei semper adhaerens ad medium multitudinis cum eo pervenit.

Ibi spatium vacuum erat, in medio prunarum acervus, reliquiae instrumentorum supra dictorum. Circum plausus manuum pedumque, strepitus mille clamorum triumphantium et exsecrantium. Fasciger onus in acervum iecit; alius palae dimidio ambusto fragmento carbones agitat: fumus crescit ac densatur, flamma renascitur, cum ea clamor validior surgit. «Vivat copia! Moriantur famis auctores! Moriatur penuria! Pereat Annonae tribunal! Pereat consilium! Vivat panis!» Re quidem vera cribrorum mactrarumque destructio, furnorum vastatio, pistorum perturbatio non sunt expeditissima media quibus panis vivat; sed haec una est ex subtilitatibus metaphysicis ad quas multitudo non pervenit. Homo tamen, etsi magnus metaphysicus non sit, interdum statim intellegit, dum novus in quaestione est; tantum loquendo atque audiendo eo adducitur ut intellegere quoque nequeat. Renzo sane illa cogitatio, ut vidimus, initio venerat et identidem redibat. In se tamen tenuit; nam ex tot vultibus nemo videbatur dicere: frater, si erro, corrige me; gratum erit.

Iam flamma rursus exstincta erat, neque quisquam novam materiam adferens apparebat, populusque taedere incipiebat, cum fama sparsa est ad Cordusium — areolam seu compitum non longe inde — furnum obsideri. Saepe talibus in rebus nuntius rei efficit ut res sit. Una cum ea fama desiderium illuc concurrendi per multitudinem manavit: «Ego eo; tu is? Venio; eamus», undique audiebatur. Turba solvitur et agmen fit. Renzus postremus manebat, vix motus nisi quantum torrente trahebatur; interim secum deliberabat utrum e tumultu exiret et ad coenobium patrem Bonaventuram quaesitum rediret, an hoc quoque alterum spectaculum viseret. Rursus curiositas vicit. Statuit tamen non in mediam pugnam se inicere ad ossa contundenda aut peius aliquid periclitandum, sed procul aliquantum manere atque observare. Cum iam paulo liberius staret,

alterum panem e sinu extraxit morsuque sumpto post turbulentum exercitum abiit.

Hic e foro iam in brevem angustamque viam Veteris Piscariae intraverat, inde per obliquum illum arcum in Mercatorum forum. Pauci ibi erant qui, transeuntes ante aediculam medio porticus aedificii quod tum Collegium Doctorum dicebatur positam, oculos non conicerent in magnam statuam quae ibi dominabatur, in gravem, asperum, torvum — neque satis dico — domini Philippi Secundi vultum. Qui vel e marmore nescio quid reverentiae incutiebat et porrecto bracchio ibi stare videbatur ut diceret: «Nunc ego venio, scelerati.» Statua illa iam non adest, singulari casu. Circiter centum septuaginta annis post ea quae narramus, quodam die caput ei mutatum est, sceptrum e manu sublatum, pugio in locum substitutus; statuaeque Marcus Brutus nomen inditum est. Ita composita duos fortasse annos mansit; sed mane quodam quidam qui Marco Bruto non favebant, immo occultum cum eo odium habere debebant, funem statuae circumdederunt, detraxerunt, centum iniurias intulerunt. Mutilatam et in informe truncum redactam, oculis prominentibus linguisque exsertis, per vias traxerunt; ubi plane defessi sunt, nescio quo provolverunt. Quis hoc Andreae Biffio, dum sculpebat, praedixisset!

E Mercatorum foro per alterum illum arcum in textorum gossypinorum viam turba se intrusit, inde per Cordusium dispersa est. Quisque primo ingressu statim ad furnum indicatum spectabat. Sed pro multitudine amicorum quos iam operi intentos ibi inventuros speraverant, paucos tantum viderunt procul a taberna quasi haesitantes stare. Taberna clausa erat et ad fenestras homines armati, ad defendendum parati. Quo viso, alii mirabantur, alii exsecrabantur, alii ridebant; alii se vertebant ut advenientes certiores facerent; alii consistebant, alii redire volebant, alii: «Porro, porro», dicebant. Incitatio erat atque retentio, velut restagnatio, dubitatio, confusus contradictionum consiliorumque fremitus. Inter haec e media turba maledicta vox erupit: «Hic prope domus vicarii annonae est: eamus, de illo poenas sumamus domumque diripiamus!» Communis consilii iam capti recordatio potius quam novae propositionis acceptio visa est. «Ad vicarium! Ad vicarium!» unus clamor audiri potest. Turba universa ad viam movetur ubi domus tam infelici momento nominata erat.

CAPUT TERTIUM DECIMUM

Infelix vicarius eo ipso tempore prandium sine appetitu sineque pane recenti sumptum aegre atque acide concoquebat; magnaque animi sollicitudine exspectabat quem exitum illa tempestas habitura esset, ne suspicatus quidem eam tam graviter in se invasuram esse. Bonus aliquis vir cursu multitudinem praecessit ut moneret quid immineret. Servi, iam sonitu ad ianuam attracti, per viam trepidi spectabant unde strepitus appropinquabat. Dum nuntium audiunt, primos adventantes cernunt; festinanter domino nuntiatur. Dum hic fugam et fugiendi rationem cogitat, alius venit dicturus iam tempus non esse. Servis vix tantum restat ut ianuam claudant. Vectem imponunt, fulcra addunt, ad fenestras claudendas discurrunt, sicut atra tempestate accedente, grandine singulis momentis exspectata. Crescens ululatus desuper velut tonitru descendens in vacuo atrio resonat; omnia domus foramina personant. Inter vastum confusumque strepitum validi crebrique lapidum ictus ad ianuam audiuntur. «Vicarium! Tyrannum! Famis auctorem! Ipsum volumus, vivum aut mortuum!»

Miser e conclavi in conclave ibat, pallidus, exanimis, palmam palma pulsans, Deo se commendans et servis, ut firmi starent, rationem invenirent qua effugeret. Sed quomodo et qua? In supremam sub tecto domus cellam ascendit; per foramen anxius in viam prospexit eamque furentibus refertam vidit; voces mortem suam poscentium audivit; perterritior quam umquam se recepit tutissimam remotissimamque latebram quaesitum. Ibi contractus intentissime auscultabat, si quando funestus sonus languesceret, si paulum tumultus quiesceret. Sed, cum fremitum ferociorem clamosioremque surgere et ictus duplicari audiret, novo cordis impetu correptus aures cito obturabat. Tum velut extra se, dentibus compressis vultuque contracto, bracchia extendebat pugnosque obnixe porrigebat, quasi ianuam firmare vellet… Ceterum quid exacte faceret sciri non potest, quoniam solus erat; historia cogitur divinare. Feliciter ad id assuevit.

Renzus hoc tempore in medio tumultus erat, neque illuc impetu delatus sed consulto se coniecerat. Ubi primum caedis mentio facta est, sanguinem sibi totum commoveri senserat. De direptione quidem dubitabat utrum ea re iuste an iniuste ageretur; sed homicidii cogitatio purum et praesentem horrorem incussit. Quamvis illa funesta animorum commotorum docilitate, qua multis vehementer affirmantibus credunt, persuasissimum haberet vicarium praecipuam famis causam atque pauperum hostem esse, tamen, ubi prima turbae commotione forte verba quaedam audivit quibus quidam se omnia ad eum

servandum temptaturos esse significabant, statim constituit se quoque tali operi opem ferre. Ea mente paene ad ipsam ianuam penetraverat, quae centum modis vexabatur. Alii lapillis clavos serae pulsabant ut evellerent; alii vectibus, scalpris, malleis ordinatius laborare conabantur; alii lapidibus, cultellis retusis, clavis, baculis, unguibus, cum nihil aliud haberent, murum excalceabant atque confringebant lateresque tollere et hiatum aperire studebant. Qui iuvare non poterant clamoribus animos addebant; simul tamen, ibi premendo, opus iam inordinata operantium contentione impeditum magis impediebant. Nam, Deo gratias, interdum in malo quoque fit quod in bono nimis frequenter, ut ardentissimi fautores obstaculo sint.

Magistratus qui primi nuntium rei acceperunt statim ad praefectum arcis, quae tunc Portae Ioviae dicebatur, auxilium petitum miserunt; ille milites aliquot misit. Sed inter nuntium, imperium, congregationem, profectionem, iter, eo tempore venerunt quo domus iam vasta obsidione cincta erat; proculque ab ea ad extremam multitudinis partem constiterunt. Qui militibus praeerat quid consilii caperet nesciebat. Ibi nihil erat nisi, liceat dicere, collecticia turba variae aetatis et sexus, quae spectabat. Cum discedere viamque dare iussi essent, obscuro longoque murmure respondebant; nemo movebatur. In eam turbam ignem dare non solum crudele duci videbatur sed plenum periculi: minus terribilibus laesis multos violentos irritaret; neque tale mandatum habebat. Primam illam turbam aperire, dextra laevaque propellere, porro ire bellumque illis inferre qui tumultum gerebant optimum fuisset; sed difficillimum erat id efficere. Quis sciebat num milites coniuncti atque ordinati procedere possent? Si pro turba rumpenda ipsi inter eam dispersi essent, in eius arbitrio se invenissent postquam irritavissent. Ducis dubitatio atque militum immobilitas, recte an secus, timoris indicia visa sunt. Proximi satis habebant eos vultu intueri quo significarent nihil se curare; paulo remotiores vultibus foedis et irrisionis clamoribus provocare non omittebant; qui longius aberant, pauci vel sciebant vel curabant milites adesse. Eversores murum diruere pergebant, nihil aliud cogitantes quam ut cito perficerent; spectatores clamoribus hortari non cessabant.

Inter hos eminebat atque ipse spectaculo erat senex male actae vitae, qui cavos flagrantesque oculos dilatans, rugas in diabolicae voluptatis subrisum contrahens, manibus supra turpem canitiem sublatis malleum, funem, quattuor magnos clavos in aere agitabat. His instrumentis vicarium, postquam interfectus esset, suae ianuae valvis se affixurum esse iactabat. «Vah! Pro pudor!» Renzus exclamavit, verbis illis totque aliis vultibus approbantibus perhorrescens, animatus autem aliorum aspectu in quibus, etsi tacebant, idem horror quo ipse commotus erat apparebat. «Pro pudor! Carnificis artem rapere volumus?

Christianum trucidare? Quomodo vultis Deum nobis panem dare, si talia atrocia facimus? Fulmina mittet, non panem!»

«Ah, canis! Ah, patriae proditor!» unus ex iis qui inter strepitum sancta illa verba audire potuerant clamavit, ad Renzum conversus vultu hominis quasi daemonio correpti. «Exspecta, exspecta! Vicarii servus est, rustici habitu indutus; explorator est! Percute, percute!» Centum voces circum sparguntur. «Quid est? Ubi est? Quis est? Vicarii servus. Explorator. Vicarius rustici habitu fugit. Ubi est? Ubi est? Percute, percute!» Renzus obmutescit, minimus fit, evanescere cupit. Proximi quidam in medium accipiunt, magnis diversisque clamoribus hostiles illas homicidasque voces confundere conantur. Sed maxime ei profuit «Locum, locum», quod prope clamari auditum est: «Locum! Hic auxilium est! Locum, heus!»

Quid erat? Scala longa portatilis, quam nonnulli ferebant ut domui admoverent ac per fenestram ingrederentur. Sed feliciter instrumentum quo res facilis futura erat non facile ipsum adhiberi poterat. Portitores in utraque extremitate et hinc illinc machinae, pulsati, turbati, multitudine divisi, fluctuabant. Unus, capite inter duos gradus, lateribus scalae super humeros positis, oppressus velut sub iugo concusso, mugiebat; alius impetu ab onere disiunctus erat; scala relicta humeros, bracchia, costas feriebat. Cogitate quid ii, quorum membra feriebantur, clamarent. Alii pondus mortuum manibus attollunt, se subiciunt, humeris imponunt clamantes: «Animum! Eamus!» Fatalis machina subsultans et serpens progreditur. Tempore venit ut Renzi inimicos distraheret atque perturbaret. Is confusione intra confusionem nata usus, primo submissus, deinde cubitis quantum poterat operans, ab illo loco cuius aer sibi malus erat discessit, proposito etiam ut quam primum e tumultu exiret et re vera patrem Bonaventuram inveniret aut exspectaret.

Repente singularis motus ab extrema parte ortus per multitudinem propagatur; vox spargitur, de ore in os procedit: «Ferrer! Ferrer!» Admiratio, gaudium, ira, propensio, aversio erumpunt quocumque nomen venit. Alius clamat, alius suffocare vult; hic affirmat, ille negat; hic benedicit, ille exsecratur. «Ferrer adest! — Non est verum, non est verum! — Ita, ita! Vivat Ferrer, qui panem vilem fecit! — Non, non! — Hic est, hic est in curru. — Quid refert? Quid illi hic negotii? Neminem volumus! — Ferrer! Vivat Ferrer, pauperum amicus! Vicarium in carcerem ducturus venit. — Non, non! Ipsi iustitiam facere volumus: retro, retro! — Ita, ita! Ferrer! Veniat Ferrer! Vicarius in carcerem!» Omnes in summos pedes erecti illuc se vertunt unde inopinatus adventus nuntiatur. Omnibus erectis nec plus nec minus videbant quam si omnes totis plantis stetissent; sed nihil refert: omnes se erigebant.

Re vera ad extremam multitudinem, ex opposita parte ei qua milites stabant, curru venerat Antonius Ferrer magnus cancellarius. Conscientia probabiliter stimulatus, quod suis ineptiis et pertinacia causa aut saltem occasio tumultus fuisset, nunc veniebat ut eum placare conaretur et saltem terribilissimum atque irreparabilem exitum prohiberet. Veniebat ut male acquisito favore bene uteretur.

In popularibus tumultibus semper quidam sunt qui aut effrenato animi ardore aut fanatica persuasione aut scelerato consilio aut maledicto perturbationis amore omnia faciunt ut res ad peiora impellantur. Crudelissima consilia proponunt aut promovent, ignem quotiens languescere incipit sufflant; his numquam satis est, neque finem neque modum tumultus habere velint. Contra vero semper alii quidam sunt qui pari ardore parique instantia ut contrarium efficiant contendunt: nonnulli amicitia aut studio erga eos quibus periculum imminet, alii nullo alio impulsu quam pio spontaneoque sanguinis atque atrocitatis horrore moti. Deus illis benedicat. In utraque parte, etiam sine praevio consilio, voluntatum similitudo subitam in operibus concordiam parit. Massam autem et quasi materiam tumultus fortuita hominum mixtura efficit, qui plus minusve, infinitis gradibus, utriusque extremi aliquid habent: paulum accensi, paulum callidi, paulum ad quandam iustitiam, qualem ipsi intellegunt, inclinati, paulum ingens aliquod spectaculum videre cupientes; ad feritatem et misericordiam, ad exsecrandum et adorandum parati, prout occasio offertur alterutrum affectum plene sentiendi; singulis momentis avidi aliquid magnum scire ac credere, quibus opus est clamare, alicui plaudere aut in eum ululare. «Vivat» et «Moriatur» sunt verba quae libentissime emittunt. Qui persuadere potuit aliquem non mereri ut in quattuor partes secetur, plura verba expendere non debet ut convincat dignum esse qui triumphans feratur. Actores, spectatores, instrumenta, impedimenta, pro vento; etiam tacere parati, ubi nullos iam clamores audiant quos repetant; desistere, ubi instigatores desint; dissipari, ubi multae voces consentientes nec repugnatione exceptae dixerint «eamus»; domum redire, inter se rogantes: quid fuit? Sed, cum haec massa maximam vim habeat eamque cui velit dare possit, utraque pars agens omni arte utitur ut ad se trahat ac possideat: velut duae animae inimicae certant ut magnum illud corpus ingrediantur ac moveant. Certant quae voces ad excitandas cupiditates et ad motus in alterutrius consilii gratiam dirigendos aptiores spargat; quae opportunius rumores excogitet quibus ira renascatur aut minuatur, spes aut timor excitetur; quae clamorem reperiat, qui a pluribus vehementius repetitus multitudinis voluntatem in alterutram partem simul exprimat, testetur, creet.

Haec omnis garrulitas eo spectavit ut diceremus in certamine duarum partium quae multitudinis ad vicarii domum congestae voluntatem petebant, Antonii Ferrer adventum paene momento magnum commodum humanioribus dedisse. Hi manifeste inferiores erant; si paulo tardius auxilium venisset, neque vires neque causam certandi habuissent. Gratus multitudini vir erat propter annonae pretium emptoribus tam favorabile, quod ipse statuerat, propter heroicam illam constantiam adversus omnes contrarias rationes. Animi iam propensi magis nunc etiam alliciebantur senis animosa fiducia, qui sine custodibus, sine apparatu, sic ad iratam turbulentamque multitudinem veniebat eamque adibat. Mirum praeterea effectum habebat audire eum vicarium in carcerem ducturum venire. Sic furor in hunc, qui atrocius erupisset si quis multitudinem aspere tractasset neque ei quicquam concessisset, promissa illa satisfactione, osse illo in os coniecto, paulum quiescebat et locum contrariis affectibus dabat qui in magna animorum parte nascebantur. Pacis fautores respirantes centum modis Ferrer adiuvabant: proximi suo plausu publicum excitabant ac renovabant, simulque populum recedere conabantur ut currui iter aperirent; ceteri plaudebant, verba eius repetebant atque tradebant, aut quae sibi optima viderentur quae dicere posset; obstinatis furentibus obstrepebant et novum mobilis conventus affectum in eos convertebant.

«Quis non vult dici: vivat Ferrer? Tu nolles, eh, panem vilem esse? Improbi sunt qui christianam iustitiam nolunt; quidam plus ceteris clamitant ut vicarius effugiat. Vicarius in carcerem! Vivat Ferrer! Ferrer locum!» Quo plures ita loquebantur, eo contrariae partis audacia minuebatur. Itaque priores a praedicando ad manus quoque eorum feriendas qui adhuc diruebant venerunt, retro eos pellere, instrumenta ex unguibus eripere. Illi fremebant, minabantur etiam, vires recolligere conabantur; sed sanguinis causa perdita erat. Dominans clamor erat: carcer, iustitia, Ferrer! Post brevem contentionem illi repulsi sunt; alii ianuam occupaverunt, tum ut a novis impetibus defenderent, tum ut Ferrer aditum pararent. Quidam eorum intus domesticis per vocem — rimae non deerant — significavit auxilium venire, vicarium paratum haberent «ut statim... in carcerem eat: hem, intellexistis?»

«Estne ille Ferrer qui edicta facere adiuvat?» Renzus noster novum vicinum rogavit, memor illius «vidit Ferrer» quod doctor ad aures clamitaverat ostendens in extremo illo edicto. «Ita, magnus cancellarius», responsum est. «Bonus vir est, nonne?»

«Quam bonus! Ille est qui panem vilem fecerat; ceteri noluerunt. Nunc vicarium in carcerem ducturus venit, qui recte non egit.»

Supervacuum est dicere Renzum statim Ferrer favisse. Recta obviam ire voluit; nec facile erat, sed quibusdam suis montanis pulsibus et cubitorum ictibus

locum sibi fieri effecit atque in primam aciem ad ipsum currus latus pervenit. Currus iam nonnihil in turbam progressus eo momento stabat, uno ex iis impedimentis inevitabilibus ac frequentibus in tali itinere. Senex Ferrer nunc ad alteram nunc ad alteram fenestram faciem totam humilem, totam ridentem, totam amantem ostendebat: quam semper in praesentiam domini Philippi Quarti servaverat, sed hac quoque occasione impendere coactus est. Loquebatur etiam; sed tot vocum strepitus ac murmur, ipsa in eius honorem acclamatio, pauca paucissimis audiri sinebant. Gestibus igitur sibi subveniebat, nunc extremas manus labris admovens ad osculum capiendum quod manus statim divisae dextra laevaque distribuebant, publicae benevolentiae gratias agentes; nunc porrigens et lente extra fenestram movens ut paulum loci peteret; nunc comiter demittens ut paulum silentii posceret. Ubi aliquid impetraverat, proximi verba audiebant ac repetebant: «Panis, copia; iustitiam facturus venio; paulum loci, quaeso.» Tum tot vocum fragore, tot vultuum confertorum totque oculorum in se defixorum aspectu oppressus ac paene suffocatus, momento se recipiebat, genas inflabat, magnum spiritum emittebat et secum dicebat: «Por mi vida, que de gente!»

«Vivat Ferrer! Noli timere. Bonus vir es. Panem, panem!»

«Ita, panem, panem», Ferrer respondebat; «copiam; ego promitto», manu pectori admota.

«Paulum loci», statim addebat; «venio ut in carcerem ducam, ut iustam poenam quam meretur accipiat», submissaque voce: «Si es culpable.» Deinde ad aurigam inclinatus cito dicebat: «Adelante, Pedro, si puedes.» Auriga et ipse multitudini comi benevolentia subridebat, tamquam magnus vir esset; ineffabili lepore flagellum lentissime dextra laevaque movebat ut importunos vicinos rogaret se contraherent ac paululum recederent. «Quaeso», ipse quoque dicebat, «domini mei, paulum loci, paululum, tantum quantum transire liceat.»

Interim diligentiores fautores locum tam comiter rogatum fieri curabant. Alii ante equos homines recedere faciebant, bonis verbis, manibus pectoribus admotis, levibus quibusdam pulsibus: «Illuc, age, paulum loci, domini»; alii idem ad utrumque currus latus agebant, ne pedes rotis contererentur aut facies collisae frangerentur. Praeter hominum enim damnum, hoc Antonii Ferrer favorem in summum discrimen vocasset. Renzus aliquandiu honestam illam senectutem contemplatus est, angore paulum perturbatam, labore gravatam, sollicitudine animatam, spe hominis e mortalibus angustiis eripiendi, ut ita dicam, pulchriorem factam. Tum omnem abeundi cogitationem deposuit; Ferrer adiuvare statuit nec relinquere antequam propositum obtineretur. Dictum factum: cum aliis locum fieri curavit, nec sane inter segniores numerandus erat. Locus factus est. «Procedite sane», plures aurigae dicebant,

aut recedentes aut porro ad iter paulum aperiendum euntes. «Adelante, presto, con juicio», dominus quoque dixit; currusque motus est. Ferrer inter salutationes quas universo populo largiter effundebat peculiares quasdam gratias cum conscio subrisu iis reddebat quos pro se laborantes videbat. Ex his subrisibus plures Renzo contigerunt, qui vere merebatur et eo die cancellario melius serviebat quam optimus scribarum eius potuisset. Iuvenis montanus illa comitate captus paene sibi videbatur Antonii Ferrer amicus factus esse.

Currus semel motus postea plus minusve lente procedebat, nec sine aliis quibusdam moris. Iter vix fortasse sclopeti ictus spatium superabat; tempore tamen impenso etiam ei qui sanctam Ferrer festinationem non haberet iter procul proficiscendi instar videri potuisset. Populus ante et post, dextra et laeva currus movebatur, sicut fluctus circa navem media tempestate procedentem. Acutior, discordantior, aures magis obtundens quam tempestatis fragor erat strepitus. Ferrer nunc huc nunc illuc spectans, vultu simul et gestibus agens, aliquid intellegere studebat ut responsa necessitati accommodaret. Volebat utcumque cum illo amicorum comitatu colloqui; sed res difficilis erat, omnium fortasse difficillima quae per tot annos magni cancellariatus accidisset. Interdum tamen verbum aliquod, etiam sententia, a circulo praetereunti repetita, audiebatur, sicut maioris missilis igniferi fragor inter innumeras ignium artificiosorum crepitationes discernitur. Ille nunc his clamoribus satisfacere respondendo conatus, nunc certe verba dicens quae gratissima fore sciebat aut quae praesens necessitas postulare videbatur, per totum iter locutus est. «Ita, domini; panis, copia. Ego in carcerem ducam; punietur... si es culpable. Ita, ita, ego imperabo: panis vilis. Asi es... ita est, inquam: rex dominus noster fidelissimos hos subditos fame laborare non vult. Ox! Ox! Guardaos: ne vobis noceatis, domini. Pedro, adelante con juicio. Copia, copia. Paulum loci, per caritatem. Panis, panis. In carcerem, in carcerem. Quid?» deinde rogabat eum qui dimidius in fenestram se coniecerat, consilium aliquod aut precem aut plausum clamitaturus. Sed ille, ne «quid» quidem accipere valens, retro tractus erat ab alio qui eum proximum rota conterendum videbat.

His vocibus responsisque, inter perpetuas acclamationes et quendam etiam repugnantiae fremitum qui passim audiebatur sed statim suffocabatur, tandem Ferrer ad domum pervenit, bonorum illorum auxiliarium opera praecipue. Ceteri, qui, ut diximus, iisdem bonis voluntatibus iam ibi aderant, interim paulum spatii facere ac reficere laboraverant. Rogando, hortando, minando, premendo, iterum premendo, hinc illinc impellendo, ea voluntatis duplicatione ac virium renovatione quae ex propinquo desiderato fine nascitur, tandem turbam in duas partes dividere easque retro agere potuerant; adeo ut inter ianuam et currum ante eam sistentem parvum vacuum spatium esset. Renzus,

qui partim praecursoris partim satellitis munere functus cum curru venerat, in una duarum fautorum acierum collocari potuit, quae simul currui alas praebebant et duabus prementis populi undis aggeres. Alteram validis humeris retinens etiam locum ad spectandum commodum invenit.

Ferrer magnum spiritum duxit, ubi areolam illam liberam ianuamque adhuc clausam vidit. Clausam hoc loco non apertam significat; ceterum cardines paene e postibus evulsi erant. Valvae fissae, contusae, vi laxatae et medio disiunctae per latam rimam partem pessuli torti, soluti, paene avulsi ostendebant, qui eas, si ita dicere licet, coniungebat. Bonus vir ad rimam se admoverat clamans ut aperirent; alius festinanter currus ostiolum patefecit. Senex caput exseruit, surrexit, dextra boni illius viri bracchium prehendens exiit atque in gradum descendit. Populus utrimque in summos pedes erectus spectabat: mille vultus, mille barbae sublatae; communis curiositas atque attentio momentum communis silentii fecit. Ferrer eo momento in gradu stans circum aspexit, multitudinem velut e suggestu inclinato corpore salutavit, sinistra pectori admota clamavit: «Panis et iustitia!» Deinde fidens, rectus, togatus, in terram descendit inter clamores ad astra surgentes. Interim domestici aperuerant, seu aperire perfecerant, pessulo cum anulis iam semievulsis extracto, rima tantum dilatata quantum ad desideratissimum hospitem recipiendum sufficeret. «Cito, cito», ille dicebat; «bene aperite ut ingredi possim; vos autem, boni, turbam retro tenete; ne in me irruant... per caelum! Servate paulum spatii ad proximum reditum... Heus, heus, domini, momento», intus stantibus rursus dicebat; «lente cum illa valva, sinite transire. Heu, costae meae! Costas meas commendo. Nunc claudite: non! Heus, heus! Toga! Toga!» Re vera inter valvas capta mansisset nisi Ferrer eius tractum summa facilitate retraxisset, qui velut serpentis in latebram insequentibus fugientis cauda evanuit.

Valvis rursus admotis, etiam fulcra utcumque restituta sunt. Foris qui se corporis Ferrer custodes constituerant humeris, bracchiis, vocibus laborabant ut spatium vacuum tenerent, Dominum animo orantes ut eum cito rem agere faceret. «Cito, cito», Ferrer quoque intus sub porticu servis dicebat, qui anhelantes circumstabant clamantes: «Benedictus sis! Ah, Excellentia! O, Excellentia! Uh, Excellentia!»

«Cito, cito», Ferrer repetebat; «ubi ille benedictus homo est?»

Vicarius gradus descendebat, ab aliis servis partim tractus partim gestatus, albus ut linteum lotum. Ubi auxilium suum vidit, magnum spiritum duxit; pulsus rediit, aliquantum vitae in crura, aliquantum coloris in genas fluxit; ad Ferrer ut potuit cucurrit dicens: «In Dei et tuae Excellentiae manibus sum. Sed quomodo hinc exeamus? Ubique sunt qui mortuum me volunt.»

«Venga usted con migo, et animum cape: foris currus meus est; cito, cito.» Manu prehensum ad ianuam duxit, semper confirmans; interim autem secum dicebat: «Aqui està el busilis; Dios nos valga!» Porta aperitur; Ferrer primus exit, alter post, contractus, adhaerens, servatrici togae agglutinatus, sicut puer matris tunicae. Qui spatium vacuum servaverant nunc sublatis manibus petasisque quasi rete ac nubem faciunt, ut vicarium periculoso multitudinis aspectui subducant. Ille primus currum ingreditur et in angulo se recondit; Ferrer post ascendit, ostiolum clauditur. Multitudo confuse vidit, audivit, coniecit quid accidisset, et ululatum plausuum exsecrationumque emisit.

Quae pars viae restabat difficillima periculosissimaque videri poterat. Sed communis voluntas satis declarata erat ut vicarium in carcerem abire sinerent; dum steterant, multi qui Ferrer adventum adiuverant tantum ad semitam quandam medio in populo parandam servandamque laboraverant, ut currus hoc secundo itinere aliquanto celerius et continenter procedere posset. Dum currus progrediebatur, duae multitudines ad latera retentae rursus in se cadebant et post eum miscebantur. Ferrer vix sedens se inclinaverat ut vicarium moneret in imo angulo bene contraheretur nec, per caelum, videri se sineret; sed monitum supervacuum erat. Ipse contra apparere debebat, ut omnem publicam attentionem occuparet atque ad se traheret. Toto hoc itinere, sicut priore, mutabilibus auditoribus sermonem habuit omnium tempore continuissimum, sensu disiunctissimum; identidem tamen paucis Hispanicis verbis interrumpebat, quae cito conversus ad socii sui latentis aurem susurrabat. «Ita, domini; panis et iustitia: in arcem, in carcerem, sub mea custodia. Gratias, gratias, plurimas gratias. Non, non: non effugiet. Por ablandarlos. Iustissimum est; examinabitur, videbitur. Ego quoque vos amo, domini. Gravis poena. Esto lo digo por su bien. Iusta meta, honesta meta, et poena famis auctoribus. Secedite, quaeso. Ita, ita, bonus vir sum, populi amicus. Punietur: verum est, nebulo est, sceleratus. Perdone, usted. Male secum agetur, male... si es culpable. Ita, ita, pistores recte incedere cogemus. Vivat rex et boni Mediolanenses, fidelissimi eius subditi! Male illi erit, male! Animum; estamos ya quasi fuera.»

Re vera maximam turbam traiecerant iamque prope erat ut omnino in liberum exirent. Ibi Ferrer, dum pulmonibus paulum quietis dare incipiebat, illud proverbiale Pisanum auxilium vidit, milites illos Hispanos, qui tamen in fine non omnino inutiles fuerant. A quibusdam enim civibus adiuti atque directi aliquid populi pacate dimiserant extremumque exitum liberum tenuerant. Curru adveniente alas fecerunt armaque magno cancellario praesentaverunt. Is etiam hic dextrorsum salutavit, laevorsum salutavit; duci autem propius ad suum officium faciendum accedenti, verba dextrae gestu comitatus, dixit: «Beso a usted las manos»; quae dux eo sensu accepit quem vere habebant: pulchrum

mihi auxilium praebuistis! Respondit altera salutatione humerosque contraxit. Vere hic dici poterat: «Cedant arma togae»; sed Ferrer eo momento citationes non cogitabat, et ceterum verba in ventum iacta fuissent, quia dux Latinum non intellegebat.

Petro, dum inter duos illos militum ordines, inter sclopetos tam reverenter sublatos transit, pristinum cor in pectus rediit. Omnino a stupore recreatus est, meminit quis esset, quem veheret. «Heus! Heus!» sine aliis caerimoniis clamans populo iam satis raro ut ita tractari posset, equos flagellavit et ad arcem cursum concitavit. «Levantese, levantese; estàmos ya fuera», Ferrer vicario dixit. Qui, cessantibus clamoribus, rapido currus motu, verbisque confirmatus, se explicuit, se expedivit, surrexit; aliquantum recreatus gratias, gratias et gratias liberatori agere coepit. Ille, postquam de periculo condoluit atque de salute gratulatus est: «Ah!» exclamavit, manu calvam percutiens; «que dirà de esto su excelencia, qui iam tam perverso animo est propter maledictum Casale quod se dedere non vult? Que dirà el conde duque, qui etiam folio solito vehementius strepente suspicionibus agitatur? Que dirà el rey nuestro señor, qui profecto aliquid tanti tumultus audire debebit? Et num finitum erit? Dios lo sabe.»

«Ah, ego quidem amplius me immiscere nolo», vicarius dicebat; «me eximo; munus in tuae Excellentiae manus resigno atque in speluncam montis alicuius abeo, eremita victurus, procul, procul ab hac beluina gente.»

«Usted faciet quod maxime conveniet por el servicio de su magestad», graviter magnus cancellarius respondit. «Maiestas Sua mortem meam nollet», vicarius reponebat; «in speluncam, in speluncam; procul ab istis.» Quid postea de hoc consilio factum sit auctor noster non dicit: postquam enim miserum in arcem comitatus est, de eius rebus amplius mentionem non facit.

CAPUT QUARTUM DECIMUM

Turba quae pone remanserat dissipari coepit atque in dextram laevamque partem per varias vias diffluere. Alii domum ibant, ut suis quoque rebus operam darent; alii secedebant, ut post tot horas in tanta pressura actas paulo liberius respirarent; alii amicos quaerebant, quibuscum de magnis eius diei rebus garrirent. Similiter ab altero viae exitu discedebatur; adeo ut homines satis rari remanerent, quo Hispani illi milites, nemine resistente, procedere atque ad aedes vicarii consistere possent. Iuxta eas adhuc conferta haerebat velut ima faex tumultus: grex nebulonum, quibus tantus apparatus tam frigide atque imperfecte terminatus displicebat. Alii fremere, alii blasphemare, alii consilia conferre, num quid adhuc suscipi posset; atque, quasi experiendi causa, miseram illam ianuam, quae rursus utcumque suffulta erat, pulsare atque premere. Advenientibus militibus, omnes illi, alii recta, alii cunctantes et quasi inviti, in contrariam partem abierunt, liberum locum militibus relinquentes; qui eum occupaverunt atque ad domum viamque custodiendam constiterunt.

At circumquaque viae hominum circulis sparsae erant: ubi duo tresve substiterant, tres, quattuor, viginti alii consistebant; hic aliquis se subducebat, illic totus simul circulus movebatur. Erant velut nubes illae quae interdum post tempestatem dispersae remanent atque per caeruleum caelum vagantur, ut qui sursum aspicit dicat: nondum plane serenatum est. Quam vero sermonum confusionem fuisse putatis! Alii quae singillatim viderant vehementer narrabant; alii quid ipsi fecissent; alii rem bene confectam laeti Ferrer laudabant gravesque vicario calamitates praedicebant; alii cachinnantes: «Nolite timere ne eum occidant: lupus lupinam carnem non edit»; alii iratius murmurabant rem non ut oportuisset gestam esse, fraudem subesse, stultum fuisse tantum clamorem tollere, ut deinde tam turpiter sibi illudi paterentur. Sol interim occiderat, res omnes unum colorem induerant; multique, diurnis laboribus fessi et garriendi per tenebras taedio affecti, domum redibant.

Iuvenis noster, postquam raedae iter, dum auxilio opus erat, expediverat, et ipse pone eam inter ordines militum quasi triumphans transierat, gavisus est ubi eam libere currere ac periculo exemptam vidit. Aliquantum cum turba processit, ac primo ad angulum se ex ea expedivit, ut ipse quoque paulo liberius respiraret. Paucis deinde passibus in aperto factis, inter tot affectuum motus, tot imagines recentes atque confusas, magnam edendi requiescendique necessitatem sensit; ac sursum hinc illinc aspicere coepit, cauponae insigne quaerens: sero enim iam erat ut ad Cappuccinorum coenobium iret. Ita sublato capite incedens in circulum

hominum incidit; cumque substitisset, eos de coniecturis et consiliis in posterum diem disserentes audivit. Paulisper auscultavit, nec se continere potuit quin ipse quoque sententiam diceret: videbatur enim sibi is, qui tantum egisset, sine arrogantia aliquid proponere posse.

Cumque ex omnibus quae illo die viderat sibi persuasisset nihil iam ad rem conficiendam deesse nisi ut iis qui per vias discurrerent sententiam suam probaret, «Domini mei!» exclamavit ea voce qua orationem auspicaretur, «licetne mihi quoque tenuem meam sententiam dicere? Tenuis mea sententia haec est: non in solo pane fraudes fieri; et quoniam hodie palam compertum est, si vocem nostram audiri faciamus, nos quod iustum est impetrare, eodem modo pergere oportet, donec ceteris quoque omnibus sceleribus medela adhibeatur, et mundus paulo magis Christianorum more agat. Nonne verum est, domini mei, manum esse tyrannorum qui prorsus contra Decem Praecepta faciunt, quietosque homines, qui nihil de illis cogitant, ultro petunt ut omni malo afficiant, ac semper tamen ius habent? Immo, cum quid solito atrocius perpetraverunt, altius caput erigunt, quasi etiam reliquum aliquid eis debeatur! Certe etiam Mediolani horum sua pars esse debet.»

«Plus quam vellemus», vox quaedam respondit.

«Dicebam equidem», Renzus excepit; «nam etiam apud nos fabulae narrantur. Tum res ipsa loquitur. Ponamus exempli causa quempiam istorum quos dico partim ruri, partim Mediolani habitare: si illic diabolus est, hic angelus esse non volet, ut opinor. Dicite igitur mihi, domini mei, num quem istorum umquam vidistis ore ad carceris cancellos admoto. Quodque peius est — atque hoc certe affirmare possum — edicta exstant impressa quibus puniantur: neque inepta edicta, sed optime conscripta, ut nos nihil melius invenire possimus; fraudes in iis perspicue nominantur, prorsus quemadmodum fiunt, et singulis poena sua debita constituitur. Dicuntque: quicumque sit, viles et plebei, aliaque nescio quae. Ite nunc ad doctores, scribas et Pharisaeos, ut ius vobis reddendum curent secundum edicti verba: tam vos audiunt quam papa nebulones. Haec cuiusvis honesti hominis mentem perturbent! Aperte igitur apparet regem eosque qui imperant velle improbos puniri; at nihil efficitur, quia foedus intercedit. Ergo id rumpendum est; cras mane ad Ferrer eundum: probus enim vir est, dominus facilis aditu; hodieque videre licuit quam libenter inter pauperes versaretur, quam diligenter rationes quas ad eum deferebant audire conaretur, et quam comiter responderet.»

«Ad Ferrer eundum, exponendumque quomodo res se habeant; atque ego meam partem egregia ei quaedam narrare possum. Nam ipse meis oculis edictum vidi, insignibus tam magnis in fronte ornatum; idque tres illi, penes quos potestas est, ediderant, quorum cuiusque nomen infra belle impressum erat;

atque unum ex his nominibus Ferrer erat: ipse meis oculis vidi. Hoc autem edictum ipsa quae mihi opus erant praecipiebat; et doctor quidam, cui dixi ut igitur ius mihi reddendum curaret, sicut tres illi domini, inter quos Ferrer quoque erat, volebant — hic dominus doctor, qui ipse mihi edictum ostenderat, quod pulcherrimum est, ah! ah! — videbatur putare me insanias loqui. Certus sum carum illum senem, ubi haec praeclara audiverit — neque enim omnia scire potest, praesertim quae extra urbem fiunt —, non passurum esse ut mundus ita procedat, bonamque adhibiturum medicinam. Tum ipsi quoque, si edicta faciunt, debent gaudere quod eis pareatur: nam etiam contumelia est inscriptionem quae ipsorum nomen prae se fert pro nihilo ducere. Quodsi potentes cervicem submittere nolunt atque insaniunt, nos hic sumus qui eum adiuvemus, sicut hodie factum est. Non dico ipsum raeda circumire debere ad omnes nebulones, violentos atque tyrannos corripiendos: sane; arca Noe opus esset! Iubeat eos quorum res est, nec Mediolani tantum sed ubique, ita agere ut edicta praecipiunt; recte inquiratur in omnes qui istas fraudes commiserunt; ubi carcer scriptus est, carcer sit; ubi ad remos damnatio constituta est, ad remos mittantur; praetoribusque dicatur ut serio rem agant: sin minus, dimittantur, et meliores substituantur. Deinde, ut dico, nos quoque aderimus auxilio. Doctoribusque imperetur ut pauperes audiant iisque ius reddant. Rectene dico, domini mei?»

Tanto animi ardore Renzus locutus erat, ut magna congregatorum pars iam ab initio, omissis aliis sermonibus, ad eum se convertisset; atque post aliquantum omnes eum audirent. Confusus plausuum clamor et voces: «Eu! certe! recte dicit! verum, heu nimis verum!» fuerunt quasi auditorum responsum. Neque tamen reprehensores defuerunt. «Scilicet», dicebat unus, «montanos audiamus: omnes advocati sunt»; ac discedebat. «Iam», alter mussitabat, «quilibet nudipes suam sententiam dicere volet; atque dum aliam atque aliam carnem igni admovemus, panem vili pretio non habebimus, cuius causa surreximus.» Renzus tamen nihil nisi laudes audivit: alter hanc, alter illam ei manum prehendebat. «In crastinum vale.»

«Ubi conveniemus?»

«In foro maioris ecclesiae.»

«Bene.»

«Bene.»

«Et aliquid fiet.»

«Et aliquid fiet.»

«Quis ex his bonis dominis cauponam mihi monstrare velit, ubi aliquid comedam atque, ut pauper homo, dormiam?» inquit Renzus.

«Ego adsum qui tibi serviam, bone iuvenis», ait quidam qui contionem attente audiverat neque adhuc quidquam dixerat. «Novi sane cauponam quae tibi apta erit; et domino, qui amicus mihi est ac probus vir, te commendabo.»

«Hiccine prope?» Renzus quaesivit.

«Non longe», ille respondit.

Solutus est coetus; Renzusque, multis ignotorum manibus pressis, cum ignoto profectus est, gratias ei pro humanitate agens.

«Quid ita?» ille dicebat; «manus manum lavat, utraque faciem. Nonne proximo operam dare debemus?» Atque inter eundum, quasi sermonis causa, nunc hoc, nunc illud Renzum rogabat. «Non quod res tuas scire cupiam; sed valde fessus mihi videris: unde venis?»

«Venio», Renzus respondit, «usque, usque a Leuco.»

«Usque a Leuco? Leucensis es?»

«Leucensis... id est, ex agro.»

«Miser iuvenis! Quantum ex sermonibus tuis intellegere potui, gravem tibi iniuriam intulerunt.»

«Ah, care mi, bone vir! Caute mihi loquendum fuit, ne res meas in publico dicerem; sed... satis: aliquando scientur; et tum... At hic cauponae insigne video; neque, mehercule, longius ire libet.»

«Minime, minime! Veni quo dixi; parum viae restat», ductor ait; «hic tibi haud commode esset.»

«Immo vero», iuvenis respondit; «non sum adulescentulus deliciis mollibus assuetus: cibus vulgaris quem in ventrem recondam et culcita stramentis referta mihi sufficiunt; hoc maxime curo, ut utrumque cito inveniam. Providentiae nos committamus!» Atque ingressus est ianuam sordidam, supra quam Lunae Plenae insigne pendebat.

«Bene; huc te ducam, quando ita tibi placet», ignotus ait; eumque secutus est.

«Non est cur amplius te incommodes», Renzus respondit. «Verumtamen», adiecit, «si mecum poculum bibere voles, gratum mihi feceris.»

«Benignitatem tuam accipiam», ille respondit; locique peritior, Renzum per areolam praecessit; ad ostium quod in culinam ducebat accessit, pessulum sustulit, aperuit, et cum socio ingressus est. Duae lucernae gestatoriae, e duabus perticis contignationis trabi affixis pendentes, dimidium illic lumen fundebant.

Multi homines sedebant, neque tamen otiosi, in duobus scamnis, hinc atque illinc mensae angustae longaeque, quae alterum paene totum cubiculi latus occupabat: aliubi mappae et patinae, aliubi chartae lusoriae versatae atque reversatae, tali iacti ac collecti; lagenae poculaque ubique. Videbantur etiam berlingae, regales et parpagliolae huc illuc transire; quae, si loqui potuissent,

verisimiliter dixissent: «Nos hodie mane in pistoris catillo eramus, aut in loculis cuiuspiam tumultum spectantis, qui, totus intentus ut videret quomodo res publicae procederent, privatas res suas custodire obliviscebatur.» Clamor magnus erat.

Puer huc illuc summo studio properabat, eidem mensae pariter cenatoriae et lusoriae ministrans; caupo in parvo scamno sub camino sedebat, specie quidem occupatus quibusdam figuris quas forcipe in cinere faciebat ac delebat, re vera autem omnia quae circa se gerebantur observans. Ad pessuli sonum surrexit obviamque venientibus processit. Ductore conspecto: «Maledicte!» secum dixit; «semperne mihi inter pedes venies, cum minime te velim?» Tum celeriter Renzum intuitus, rursus secum: «Te non novi; sed cum tali venatore veniens aut canis aut lepus eris: duobus verbis dictis te cognoscam.» Nihil tamen harum cogitationum in cauponis vultu apparebat, qui tam immobilis quam imago manebat: vultus aliquantum plenus ac nitidus, barbula densa subrufa, oculisque duobus parvis, claris, fixis. «Quid domini iubent?» clara voce dixit.

«Primum bonam lagenam vini sinceri», Renzus ait; «deinde aliquid cibi.» Haec dicens in scamnum ad extremam mensam se abiecit, et clamorem «ah!» clare edidit, quasi diceret: prodest paulisper in scamno sedere post tam longum tempus stando agendoque consumptum. Sed continuo illius scamni mensaeque recordatus est, ad quam nuperrime cum Lucia et Agnete sederat, atque suspirium edidit. Caput deinde movit, quasi eam cogitationem depelleret; cauponemque cum vino advenientem vidit. Socius contra Renzum consederat. Huic statim poculum vini implevit dicens: «Ut labra madeant.» Alterumque poculum impletum uno haustu exhausit.

«Quid mihi edendum dabis?» cauponem deinde rogavit.

«Carnem lento igne coctam habeo: placetne?» ille respondit.

«Ita, optime; carnem lento igne coctam.»

«Accipies», caupo Renzo dixit; puero autem: «Ministra huic peregrino.» Atque ad caminum se contulit. «Sed...» rursus ad Renzum conversus adiecit, «sed panem hodie non habeo.»

«De pane», Renzus clara voce ridens dixit, «Providentia curavit.» Tertiumque et ultimum ex iis panibus quos sub cruce Sancti Dionysii collegerat protractum in altum extulit, clamans: «Ecce panis Providentiae!»

Ad hanc vocem multi se converterunt; eoque tropaeo in aere conspecto, unus clamavit: «Vivat panis vilis!»

«Vilis?» Renzus ait; «gratis et amore.»

«Melius, melius.»

«At», Renzus statim subiecit, «nolim domini aliquid mali suspicentur. Ne putetis me eum, ut aiunt, surripuisse. Humi inveni; et si dominum quoque invenire possem, paratus sum pretium ei solvere.»

«Eu! eu!» clamabant sodales vehementius cachinnantes; quorum nemini in mentem venit verba illa serio dici.

«Putant me iocari; sed ita prorsus est», Renzus ductori suo dixit; panemque in manu versans adiecit: «Vide quomodo eum tractaverint; placentam planam esse dicas: sed quanta illic proximi nostri multitudo erat! Si qui tenerioribus ossibus ibi fuerunt, male profecto habuerunt.» Continuoque tribus quattuorve panis morsibus devoratis, alterum vini poculum demisit, et adiecit: «Per se hic panis descendere non vult. Numquam fauces tam aridas habui. Multum clamavimus!»

«Bonum lectum huic bono iuveni parate», ductor dixit; «nam hic dormire in animo habet.»

«Hic dormire vis?» caupo, ad mensam accedens, Renzum rogavit.

«Certe», Renzus respondit; «lectum simplicem: modo lintea recens lota sint; pauper enim homo sum, sed munditiae assuetus.»

«O, quod ad hoc attinet!» caupo ait; ad tabulam cauponariam in angulo culinae positam abiit, rediitque altera manu atramentarium atque chartulae purae frustum, altera pennam ferens.

«Quid hoc sibi vult?» exclamavit Renzus, carnis a puero sibi appositae buccellam deglutiens; deinde admirabundus subridens adiecit: «Hoccine linteum recens lotum est?»

Caupo, nihil respondens, atramentarium chartamque in mensa posuit; tum eidem mensae brachium sinistrum cubitumque dextrum admovit, et, penna sublata vultuque ad Renzum erecto, dixit: «Fac mihi gratiam ut nomen, cognomen patriamque tuam dicas.»

«Quid?» inquit Renzus; «quid istae res ad lectum pertinent?»

«Officio meo fungor», caupo dixit, ductoris faciem intuens; «de omnibus qui apud nos devertuntur rationem reddere tenemur: nomen et cognomen, et cuius nationis sit, cuius negotii causa veniat, num arma secum habeat... quantum temporis in hac urbe manere cogitet... Haec edicti verba sunt.»

Antequam responderet, Renzus aliud poculum exhausit: tertium erat; ac deinceps vereor ne iam ea numerare non possimus. Tum dixit: «Ah, ah! Edictum habes! Ego vero me iuris doctorem esse putabo; atque ita statim scio quanti edicta fiant.»

«Serio dico», caupo ait, semper mutum Renzi socium intuens; et rursus ad mensulam profectus magnam chartam ex arcula sumpsit, ipsum edicti exemplar, quod ante Renzi oculos explicatum posuit.

«Ah! Ecce!» hic exclamavit, altera manu poculum denuo impletum tollens ac statim rursus evacuans, deinde alteram extento digito ad edictum porrigens: «Ecce illam pulchram missalis paginam. Vehementer gratulor. Illa insignia novi; scio quid vultus ille Mauri, fune ad collum ligato, significet.» Summis edictis tum gubernatoris insignia imprimebantur; atque in insignibus domini Gonzali Fernandez de Cordova rex Maurus collo catenatus conspicuus erat. «Hoc ille vultus significat: imperat qui potest, paret qui vult. Cum vultus hic dominum don... satis, ego scio, in triremem miserit, sicut in altera missalis pagina huic simili scriptum est; cum effecerit ut iuvenis honestus virginem honestam quae ei nubere vult ducere possit, tum huic vultui nomen meum dicam; osculum quoque insuper dabo. Bonas causas habere possum cur nomen meum non dicam. O rem praeclaram! Quodsi magnus aliquis nebulo, qui manum aliorum nebulonum sub imperio habeat — nam si solus esset...» atque hic gestu sententiam absolvit; «si magnus aliquis nebulo scire vellet ubi essem, ut malam mihi fraudem moliretur, quaero num vultus hic ad me iuvandum se moveret. Res meas dicere debeo! Hoc quoque novum est. Mediolanum veni ut confitear, ponamus: sed patri Cappuccino confiteri volo, exempli causa, non cauponi.»

Caupo tacebat, ductoremque intueri perseverabat, qui nullum omnino signum dabat. Renzus — piget dicere — aliud poculum hausit et perrexit: «Rationem tibi afferam, care mi caupo, quae tibi persuadeat. Si edicta quae pro bonis Christianis recte loquuntur nihil valent, multo minus valere debent quae mala dicunt. Aufer igitur omnes istas tricas, et aliam pro illis lagenam affer: haec enim rimosa est.» Ita dicens eam articulis digitorum leviter percussit, et adiecit: «Audi, audi, caupo, quomodo crepat.»

Hac quoque vice Renzus paulatim circumstantium animos ad se converterat; hac quoque vice ab auditoribus plausum accepit.

«Quid faciam?» caupo dixit, ignotum illum intuens, qui ipsi ignotus non erat.

«Age, age», multi sodalium clamaverunt; «recte iuvenis dicit: merae vexationes sunt, insidiae, impedimenta: nova hodie lex, nova lex.» Inter hos clamores ignotus, cauponem ob interrogationem illam nimis apertam oculis reprehendens, ait: «Sine paulisper eum suo arbitrio agere: ne rem in spectaculum vertas.»

«Officium meum praestiti», caupo clara voce dixit; deinde secum: «Nunc tergum pariete tutum habeo.» Chartamque, pennam, atramentarium, edictum et lagenam vacuam sumpsit, hanc puero traditurus.

«Eiusdem affer», Renzus dixit; «nam probum virum esse comperio; eamque sicut priorem lagenam cubitum mittemus, nec nomen cognomenque

rogabimus, nec cuius nationis sit, nec quid facturus veniat, nec num diu in hac urbe mansurus sit.»

«Eiusdem», caupo puero lagenam porrigens dixit; rediitque sub caminum sessum. «Lepus, et plus quam lepus!» cogitabat, rursus in cinere figuras pingens; «at in quas manus incidisti! Asine! Si mergi vis, mergere licet; sed Lunae Plenae caupo propter tuas insanias poenas dare non debet.»

Renzus ductori omnibusque aliis qui partes suas susceperant gratias egit. «Boni amici!» dixit; «nunc plane video probos homines manus inter se iungere ac mutuo se sustentare.» Tum dextram super mensam in aere complanans, rursusque contionatoris habitum assumens, «Mira res», exclamavit, «omnes qui mundum regunt velle chartam, pennam, atramentarium ubique interponere! Semper penna sublata! Quanta illos dominos libido tenet penna utendi!»

«Heus, bone vir rusticane! Visne causam scire?» ridens dixit unus ex lusoribus, qui vincebat.

«Audiamus», Renzus respondit.

«Haec causa est», ille dixit; «quod domini illi ipsi anseres edunt, totque sibi pennas suppetere vident, tot pennas, ut aliquid ex eis facere necesse sit.»

Omnes ridere coeperunt, excepto socio qui perdebat.

«Ecce», Renzus ait; «poeta est iste. Etiam hic poetae sunt: ubique sane nascuntur. Venam aliquam ipse quoque habeo, et interdum lepida quaedam dico... sed cum res bene se habent.»

Ut hanc miseri Renzi ineptiam intellegamus, sciendum est apud Mediolanensem plebem, multoque magis apud agrestes, poetam non significare, sicut apud omnes honestos homines, sacrum ingenium, Pindi incolam, Musarum alumnum; sed cerebrum mirum ac nonnihil inconstans, quod in dictis factisque plus acuti et singularis quam rationis habeat. Adeo audet vulgus illud, quod omnia perperam tractare solet, verba violare cogereque ut res a legitima significatione remotissimas significent! Nam, quaeso vos, quid poetae cum cerebro inconstanti commune est?

«Sed veram causam ego dicam», Renzus adiecit; «quia pennam ipsi tenent: atque ita verba quae ipsi dicunt avolant et evanescunt; verba quae pauper aliquis dicit diligenter observant, celeriterque illa penna in aere transfigunt et chartae clavis affigunt, ut suo tempore suoque loco eis utantur. Aliam quoque calliditatem habent: cum pauperem aliquem irretire volunt, qui litteras quidem non didicit, sed aliquid... ego scio quid velim dicere...» atque, ut intellegeretur, indicis apice frontem pulsabat et quasi arietabat; «cumque eum fraudem intellegere incipere animadvertunt, ecce tibi, aliquod Latinum verbum in sermonem iniciunt, ut filum ei eripiant, ut mentem confundant. Satis:

desinendum est ab istis moribus! Hodie certe omnia vulgari sermone gesta sunt, sine charta, penna et atramentario; cras autem, si populus recte se gerere sciet, meliora etiam fient: nullo tamen cuiquam capillo torto; omnia per iustitiam.»

Interim alii sodales rursus ludere, alii edere, multi clamare coeperant; nonnulli discedebant, alii adveniebant; caupo his atque illis operam dabat: quae omnia nihil ad historiam nostram pertinent. Ignotus quoque ductor discedere vehementer cupiebat; nullum, ut videbatur, negotium eo loco habebat; et tamen abire nolebat antequam paulo amplius cum Renzo privatim colloquio usus esset. Ad eum conversus sermonem de pane resumpsit; atque aliquot dictis ex iis quae iam aliquandiu per omnium ora volitabant, suum quoddam consilium protulit. «Ah! Si ego imperarem», inquit, «viam invenirem qua res bene procederent.»

«Quomodo facere velles?» Renzus rogavit, oculis plus aequo micantibus eum intuens, et paulum ore contorto, quasi ut attentius auscultaret.

«Quomodo facerem?» ille dixit; «vellem panem omnibus suppetere, pauperibus aeque ac divitibus.»

«Ah! Ita bene», Renzus dixit.

«Ecce quomodo facerem. Pretium aequum, quo omnes vivere possent. Deinde panem pro capitum numero distribuere: sunt enim voraces quidam immodici qui omnia sibi velint, qui rapiunt diripiuntque et interim quantum possunt auferunt; pauperibus deinde panis deest. Ergo panis dividendus est. Quomodo? Sic: singulis familiis, pro capitum numero, pulchra tessera detur, qua ad pistorem panem petitum eant. Mihi, exempli causa, tessera huiusmodi danda esset: Ambrosio Fusella, gladiorum fabro, cum uxore quattuorque liberis, omnibus iam ea aetate ut panem comedant — hoc bene nota —, tantum panis detur, tantum solidorum solvat. Sed omnia iuste, semper pro capitum numero. Tibi, exempli causa, tessera danda esset pro... quod nomen tibi est?»

«Laurentius Tramaglinus», iuvenis respondit; qui, consilio delectatus, non animadvertit totum consilium charta, penna et atramentario niti, atque ad efficiendum primum omnium hominum nomina colligenda esse.

«Optime», ignotus ait; «sed uxorem liberosque habes?»

«Habere quidem deberem... liberos non... nimis mature... sed uxorem... si mundus procederet sicut procedere debet...»

«Ah, solus es! Ergo aequo animo fer, sed minor portio.»

«Iustum est; sed si brevi, ut spero... et Deo adiuvante... Satis: si ego quoque uxorem haberem?»

«Tum tessera mutatur, et portio augetur. Ut tibi dixi: semper pro capitum numero», ignotus dixit surgens.

«Ita bene», Renzus clamavit; clamitansque et pugno mensam percutiens perrexit: «Cur igitur talem legem non faciunt?»

«Quid vis ut dicam? Interim bonam noctem tibi precor et abeo; uxorem enim liberosque iam diu me exspectare puto.»

«Aliam guttulam, aliam guttulam», Renzus clamabat, poculum illius festinanter implens; statimque surrexit, et, lacinia thoracii eius apprehensa, fortiter trahebat, ut rursus sederet. «Aliam guttulam: ne hanc mihi contumeliam facias.»

Sed amicus uno impetu se expedivit; et Renzum sinens preces obiurgationesque confundere, iterum dixit: «Bonam noctem», atque abiit. Renzus adhuc ei contionabatur cum ille iam in via esset; deinde in scamnum recidit.

Oculos in poculum quod impleverat defixit; cumque puerum ante mensam transeuntem vidisset, ut subsisteret innuit, quasi negotium aliquod cum eo communicaturus; tum poculum indicavit, lentaque ac sollemni pronuntiatione, verba peculiari quodam modo distinguens, ait: «Ecce, huic bono viro paraveram: vides; ad summum plenum, prorsus ut amico; sed noluit. Interdum homines miras cogitationes habent. Ego in culpa non sum: bonum animum meum ostendi. Nunc, quando res facta est, corrumpi non sinamus.» Haec dicens poculum sumpsit atque uno haustu evacuavit.

«Intellexi», puer dixit discedens.

«Ah! Tu quoque intellexisti», Renzus excepit; «ergo verum est. Ubi rationes rectae sunt...!»

Hic toto veritatis amore quo tenemur opus est, ut fideliter pergamus narrare rem tam parum honorificam personae tam praecipuae, paene dixerim primo viro historiae nostrae. Eadem tamen aequitatis causa monendum quoque est hunc casum Renzo tum primum accidisse: atque ipsa eius intemperantiae insuetudo magna ex parte effecit ut prima tam funesta evaderet. Pauca illa pocula quae initio contra consuetudinem aliud post aliud demiserat, partim ob ardorem quem sentiebat, partim ob quendam animi motum qui nihil eum moderate facere sinebat, statim caput occupaverunt: potori aliquantum exercitato nihil aliud quam sitim depulissent. De qua re anonymus noster aliquid observat, quod nos repetemus: valeat quantum valere potest. Temperati honestique mores, inquit, hoc quoque commodi afferunt, ut quo magis in homine inveteraverint radicesque egerint, eo facilius, simul ac vel minimum ab eis deflexit, malum continuo sentiat; ita ut diu postea meminerit, atque ipsa etiam culpa ei pro disciplina sit.

Quidquid id est, postquam primi illi vapores Renzi caput ascenderunt, vinum verbaque sine modo ac regula ire perrexerunt, alterum deorsum, altera sursum; eoque momento quo eum reliquimus iam se ut poterat sustinebat. Magnum loquendi desiderium sentiebat; auditores, vel saltem homines praesentes quos

pro talibus habere posset, non deerant; aliquandiu etiam verba ultro venerant, atque in ordinem aliquem se disponi passa erant. Sed paulatim illud sententias absolvendi negotium mirum in modum difficile ei fieri coepit. Cogitatio quae viva atque definita menti eius se obtulerat subito obnubilabatur atque evanescebat; verbumque, postquam diu exspectatum erat, non erat illud quod rei congrueret. His in angustiis, uno ex falsis illis instinctibus qui in tot rebus homines perdunt, ad benedictam illam lagenam confugiebat. Quantum vero lagena tali in re auxilii afferre posset, dicat qui vel minimam mentis sanae particulam habet. Nos pauca tantum referemus ex plurimis verbis quae illo infelici vespere effudit: multo plura quae omittimus nimis dedecerent, quia non modo sensu carent, sed ne speciem quidem habent sensus; cum in libro impresso saltem speciem sensus habere necesse sit.

«Ah, caupo, caupo!» rursus exorsus est, eum circum mensam vel sub camino oculis prosequens, interdum eo ubi non erat defixis, semper inter sodalium clamorem loquens: «O te cauponem! Hoc concoquere non possum... istam fraudem nominis, cognominis et negotii. Homini qualis ego sum...! Non bene egisti. Quae voluptas, quis fructus, quae delectatio... pauperem hominem in chartam referre? Rectene dico, domini? Caupones bonorum iuvenum partes sequi deberent... Audi, audi, caupo; similitudinem tibi afferre volo... ad rationem... Rident, eh? Paulum hilaris sum, ita... sed rectas rationes dico. Dic mihi: quis tabernam tuam sustentat? Pauperes homines, nonne? Rectene dico? Vide num domini illi edictorum umquam ad te veniant pocillum bibitum.»

«Omnes aquam bibunt», quidam Renzo proximus dixit.

«Sui compotes manere volunt», alter adiecit, «ut recte mentiri possint.»

«Ah!» Renzus clamavit; «nunc poeta locutus est. Ergo vos quoque rationes meas intellegitis. Responde igitur, caupo: et Ferrer, qui omnium optimus est, umquamne huc venit ut propinaret vel unum miserum nummum impenderet? Et canis ille sicarius dominus...? Taceo, quia plus etiam quam satis mentis habeo. Ferrer et pater Crrr... ego scio, duo probi viri sunt; sed pauci sunt probi viri. Senes peiores iuvenibus; iuvenes autem... senibus etiam peiores. Gaudeo tamen sanguinem non fusum esse: absit; feritas ista carnifici relinquenda. Panis; hoc vero. Impulsus accepi; sed... dedi quoque. Date locum! Abundantia! Vivat!... Et tamen Ferrer quoque... aliquod verbum Latinum... siès baraòs trapolorum... Maledictum vitium! Vivat! Iustitia! Panis! Ah, ecce recta verba!... Illic bonis illis viris opus erat... cum maledictum illud ton ton ton erupit, ac rursus ton ton ton. Tum, vide, non fugitum esset. Retinendus ibi dominus ille parochus... Ego scio quem cogitem!»

Hoc verbo dicto, caput demisit et aliquandiu quasi cogitatione absorptus mansit; tum magnum suspirium edidit, vultumque sustulit oculis madidis ac

nitentibus, cum maerore quodam tam molli, tam indecoro, ut vae fuisset, si illa cuius causa erat vel momento eum videre potuisset. At illi homines, qui iam ardentem atque implicatam Renzi eloquentiam ludibrio habere coeperant, multo magis vultu eius dolenti delectati sunt. Proximi aliis dicebant: «Aspicite»; omnesque ad eum convertebantur, adeo ut totius sodalitatis ludibrium fieret. Non quod omnes sana mente essent, aut ea qualicumque mente qua solerent; sed, ut verum dicamus, nemo adeo extra se erat quam miser Renzus: praeterea rusticus erat.

Nunc hic, nunc ille eum stultis atque agrestibus quaestionibus, honorum officiis irrisoriis vexare coeperunt. Renzus modo se aegre ferre ostendebat, modo rem in iocum accipiebat, modo, neglectis omnibus illis vocibus, longe alia loquebatur, modo respondebat, modo interrogabat, semper per saltus ac praeter rem. Feliciter tamen inter illud delirium quasi instinctiva quaedam cura remanserat ne hominum nomina proferret; ita ut ne illud quidem, quod altissime memoriae eius insitum esse debebat, dictum sit. Nimis enim doleremus, si nomen illud, quod ipsi quoque aliquo amore ac reverentia prosequimur, per foeda illa ora tractum et improbarum illarum linguarum ludibrium factum esset.

CAPUT QUINTUM DECIMUM

Caupo, cum ludum in longum procedere videret, ad Renzum accesserat; ceterosque comiter orans ut eum missum facerent, brachium eius identidem concutiebat atque rem ei explicare atque persuadere conabatur ut cubitum iret. At Renzus semper ad nomen cognomenque, ad edicta, ad bonos iuvenes redibat. Verba tamen illa, lectus et dormire, ad aurem repetita, tandem in caput penetraverunt; feceruntque ut necessitatem rerum quas significabant paulo distinctius sentiret, atque breve lucidae mentis intervallum pepererunt. Tantulum rationis quod redierat quodam modo ei ostendit maximam partem abiisse: fere sicut ultimus cereolus ex festo luminum apparatu ardens ceteros exstinctos conspiciendos praebet. Animum collegit; manus porrexit et mensae innixus est; semel iterumque surgere conatus suspiravit, vacillavit; tertio, caupone sustentante, erectus est.

Ille eum adhuc sustinens inter mensam scamnumque eduxit; et altera manu lucernam sumens, altera partim duxit, partim traxit, ut potuit, ad scalarum ostium. Ibi Renzus, ad clamorem salutantium qui post eum vociferabantur, subito se convertit; nisi sustentator eius brachium celeriter retinuisset, haec conversio in praecipitem casum desisset. Conversus igitur, altero brachio quod liberum manebat quasdam salutationes, quasi Salomonis nodum, in aere secabat atque describebat. «Cubitum eamus, cubitum», caupo dixit eum trahens; per ostium impulit, ac multo etiam labore in summam scalam angustam et inde in cubiculum quod destinaverat perduxit. Renzus, lecto se exspectante conspecto, laetatus est; cauponem amanter respexit oculis qui nunc plus quam umquam micabant, nunc velut duae noctilucae obscurabantur; conatus est pedibus se sustinere, manumque ad cauponis vultum porrexit, ut ei buccam amicitiae gratique animi causa vellicaret; sed non successit. «Bone caupo!» dicere tamen potuit; «nunc video te probum virum esse: hoc bonum opus est, lectum bono iuveni dare; sed quod mecum fecisti de nomine cognomineque, id probi viri non erat. Feliciter ego quoque meam calliditatis partem habeo...»

Caupo, qui non crediderat illum adhuc tam apte cogitationes coniungere posse; caupo, qui longa experientia noverat quam facile homines in illo statu prae solito sententiam mutarent, lucidae mentis intervallo ad alterum conatum uti voluit. «Care fili», voce atque habitu omni comitate plenis dixit, «non hoc feci ut te vexarem aut res tuas cognoscerem. Quid vis? Lex est; etiam nobis parendum: alioqui primi poenas damus. Melius est eis satisfacere, et... De qua re tandem agitur? Magnum sane! Duo verba dicere. Non propter illos, sed ut mihi

gratum facias: age; hic inter nos solos res nostras agamus; nomen mihi tuum dic, et... deinde quieto animo cubitum ibis.»

«Ah, nebulo!» Renzus exclamavit; «furcifer! Rursus mihi istam nominis, cognominis et negotii infamiam obtrudis!»

«Tace, scurra; abi cubitum», caupo dicebat.

Sed Renzus clarius pergebat: «Intellexi: tu quoque in foedere es. Exspecta, exspecta, ego te componam.» Capiteque ad scalam verso, clarius etiam clamare coepit: «Amici! Caupo est in...»

«Ioco dixi», ille in ipsam Renzi faciem clamavit, eum ad lectum impellens; «ioco; nonne intellexisti me ioco dixisse?»

«Ah! Ioco: nunc recte loqueris. Quando ioco dixisti... Ioci sane sunt.» Atque pronus in lectum cecidit.

«Age; exue te; cito», caupo dixit; consilioque auxilium addidit, quo quidem opus erat. Postquam Renzus thoracium exuit — neque parvus labor fuit —, caupo statim thoracium arripuit manusque in eius loculos immisit, ut videret num ibi ille «mortuus», id est pecunia, lateret. Invenit; cumque putaret hospitem postero die cum longe aliis quam secum rationes initurum, mortuumque illum probabiliter in manus casurum ex quibus caupo eum eripere non posset, experiri voluit num saltem alterum hoc negotium conficere valeret. «Bonus iuvenis es, probus vir; nonne?» inquit.

«Bonus iuvenis, probus vir», Renzus respondit, digitis adhuc cum fibulis vestium quas nondum exuere potuerat concertantibus.

«Bene», caupo excepit; «solve igitur nunc modicam illam ratiunculam, quia cras propter quaedam negotia mea exire debeo...»

«Hoc iustum est», Renzus dixit. «Callidus sum, sed probus... At pecunia? Nunc pecuniam quaerere!»

«Ecce hic est», caupo dixit; omnique peritia, patientia, sollertia adhibita, cum Renzo rationes componere debitumque recipere potuit.

«Adiuva me, caupo, ut vestes exuere perficiam», Renzus dixit. «Ipse quoque video, ecce, magno me somno premi.»

Caupo petitum auxilium tulit; stragulum quoque super eum extendit et asperius «bonam noctem» dixit, cum ille iam sterteret. Tum ea quadam illecebra qua interdum ad rem irae causam contemplandam aeque ac dilectam retinemur, quaeque fortasse nihil aliud est quam desiderium cognoscendi id quod vehementer animum nostrum movet, paulisper substitit ut hospitem sibi tam molestum intueretur, lucerna supra faciem eius sublata porrectaque manu ut lumen in eam repercuteret: eo fere habitu quo Psyche pingitur, cum ignoti coniugis formam furtim explorat. «Asine!» in mente dixit misero dormienti; «ipse hoc tibi plane quaesivisti. Cras deinde mihi dices quantam inde

voluptatem perceperis. Rustici inepti, qui mundum circumire vultis neque nostis qua parte sol oriatur, ut vos ac proximum vestrum in tricas coniciatis!»

His dictis sive cogitatis, lucernam reduxit, se movit, e cubiculo exiit et ostium clave clausit. In scalarum plano uxorem vocavit, cui dixit ut liberos ancillulae suae custodiendos relinqueret atque in culinam descenderet suas vices actura. «Exire mihi necesse est propter peregrinum qui huc, nescio quomodo diabolus eum attulerit, malo meo devenit», adiecit; breviterque molestum casum exposuit. Tum etiam dixit: «Ad omnia oculos; et praecipue prudentiam hoc maledicto die. Ibi infra manum dissolutorum habemus, qui partim vino, partim quia natura procaces sunt, omnia dicunt. Satis; si quis temerarius...»

«O! Non sum puella, et ipsa scio quid faciendum sit. Hactenus quidem dici posse non puto...»

«Bene, bene; et cura ut solvant; omnesque sermones quos de vicario annonae, de gubernatore, de Ferrer, de decurionibus, de equitibus, de Hispania et Gallia aliisque similibus nugis habent, te non audire simula: nam si contradicitur, statim male accidere potest; si assentitur, postea male accidere potest; iamque tu quoque nosti interdum eos qui atrocissima dicunt... Satis: ubi quaedam dicta audiuntur, caput averte et dic: venio; quasi quis alia ex parte vocet. Ego quam primum redire conabor.»

Haec dicens cum ea in culinam descendit, circum oculos misit ut videret num quid novi alicuius momenti esset; petasum palliumque de clavo detraxit, baculum ex angulo sumpsit, alioque in uxorem obtutu mandata quae dederat complexus exiit. Sed iam dum haec agebat, secum orationem, quam ad lectum miseri Renzi inchoaverat, resumpserat, eamque in via ambulans continuabat. «Obstinate montane!» Nam, quantumvis Renzus condicionem suam occultare voluisset, haec qualitas verbis, pronuntiatione, aspectu atque gestibus ipsa se prodebat. «Talem diem, tanta calliditate, tanto iudicio adhibito, intactus evaderem; tuque sub finem venire debuisti ut ova mihi in corbe frangeres. Desuntne cauponae Mediolani, ut in meam ipsam incidere debueris? Utinam saltem solus venisses; hac nocte altero saltem oculo dormissem, crasque mane rationem tibi intellegere fecissem. Sed non, domine; cum socio venis, et quidem cum apparitore, quo melius rem agas!»

Singulis passibus caupo aut viatores solos aut binos aut hominum catervas susurrantes obviam habebat. Ad hunc locum tacitae orationis, militum excubias advenientes vidit; atque, ut eos transire sineret, secedens obliquis oculis respexit et secum perrexit: «Ecce insanorum castigatores. Tu vero, asine, quia paulum hominum tumultuantium circumire vidisti, in caput induxisti mundum mutandum esse. Hoc praeclaro fundamento te perdidisti, me quoque perdere volebas; quod iustum non est. Ego omnia faciebam ut te servarem; tu autem,

bestia, pro gratia paene cauponam mihi evertisti. Nunc tu te expedias: ego de me ipse cogito. Quasi nomen tuum meae curiositatis causa scire vellem! Quid mea interest utrum Thaddaeus an Bartholomaeus voceris? Magna sane ego quoque voluptate pennam in manum sumo! Sed non vos soli estis qui omnia ex vestro arbitrio fieri velitis. Ego quoque scio quaedam edicta nihil valere: magnum vero nuntium, quod montanus nobis adferat! Sed tu nescis edicta adversus caupones valere. Et mundum circumire vis ac loqui; neque scis ei qui suo arbitrio agere atque edicta contemnere velit primum opus esse de illis summa reverentia loqui.»

«Et pauperi cauponi qui tibi assentiretur nec nomen eorum qui eum invisere dignantur rogaret, scisne, bestia, quid praeclari paratum sit? Sub poena cuique ex dictis cauponibus, tabernariis aliisque, ut supra, trecentorum nummorum scutatorum: ita, trecentos nummos scutatos incubando fovent, et quidem ut tam bene impendantur; quorum duae partes camerae regiae, tertia accusatori vel delatori addicantur: pulchro illi bellulo! Et inopia facultatum, quinque annorum in triremi, graviorisque poenae pecuniariae aut corporalis arbitrio Excellentissimi. Maximas benignitati eius gratias ago.»

His verbis caupo palatii iustitiae limen attingebat. Ibi, sicut in ceteris omnibus officiis, plurimum negotii erat: ubique mandata danda curabantur quae maxime idonea viderentur ad crastinum diem antevertendum, ad causas audaciamque animis novi tumultus avidis eripiendas, ad vim in manibus solitis ea uti firmandam. Milites ad vicarii aedes aucti sunt; viae exitus trabibus saepti, plaustris muniti. Pistoribus omnibus iussum est ut sine intermissione panem conficerent; equites celeres ad circumiecta oppida missi cum mandatis ut frumentum in urbem mitteretur; singulis pistrinis nobiles praepositi qui primo mane eo convenirent, distributionem observarent atque inquietos praesentiae auctoritate bonisque verbis continerent. Sed ut, quod aiunt, nunc circulus, nunc dolium percuteretur, et consilia aliquo metu efficaciora redderentur, etiam ratio quaesita est qua aliquem seditiosum comprehenderent; quod praecipue praefecti iustitiae munus erat. Quales hic de seditionibus seditiosisque sensus haberet, quilibet cogitare potest, cum ei panniculus aqua vulneraria madidus uni ex organis metaphysicae profunditatis impositus esset.

Eius canes venatici iam ab initio tumultus in campo erant; atque ille qui se Ambrosium Fusella dixerat, ut caupo indicavit, lictor habitu dissimulato erat, eo ipso missus ut quempiam in ipso facto deprehenderet quem agnoscere posset, eum memoria teneret, locum eius exploraret, atque deinde, nocte omnino quieta aut postero die, comprehenderet. Paucis verbis ex Renzi contione auditis, statim spem in eo posuerat: videbatur enim reus ille bonus homo, prorsus qualis opus esset. Cum deinde eum locorum plane ignarum invenisset, summum

artificium tentaverat ut calentem adhuc in carcerem duceret tamquam in urbis hospitium tutissimum; sed id, ut vidistis, frustra cecidit. Certam tamen nominis, cognominis patriaeque notitiam domum reportare potuit, praeter centum alia praeclara nuntia coniecturis collecta; adeo ut, cum caupo eo veniret narraturus quae de Renzo sciret, illi iam plus quam ipse noscerent. Solitum cubiculum intravit et testimonium deposuit: peregrinum ad se deversum venisse, qui nomen suum numquam indicare voluisset. «Officio tuo functus es iustitiam certiorem faciendo», notarius criminalis dixit, penna deposita; «sed iam sciebamus.»

«Pulchrum arcanum!» caupo cogitavit; «magno ingenio opus est!»

«Scimus etiam», notarius perrexit, «reverendum illud nomen.»

«Diabole! Nomen autem quomodo resciverunt?» caupo hac vice cogitavit.

«Tu vero», alter serio vultu perrexit, «omnia sincere non dicis.»

«Quid amplius dicere debeo?»

«Ah! Ah! Optime scimus illum magnam panis furtivi copiam in cauponam tuam attulisse; furtivi autem per vim, per direptionem et seditionem.»

«Venit aliquis cum pane in loculo; quid ego scio unde sumpserit? Nam, ut tam sincere loquar quam si in ipso mortis articulo essem, affirmare possum me unum tantum panem apud eum vidisse.»

«Scilicet; semper excusare, defendere: si vos audimus, omnes probi viri sunt. Quomodo probare potes panem illum legitime comparatum esse?»

«Quid ego probare debeo? Nihil ad me pertinet: caupo sum.»

«Negare tamen non poteris hunc hospitem tuum ausum esse contumeliosa verba adversus edicta proferre, atque in Excellentissimi insignia malos indecorosque gestus facere.»

«Da veniam, domine: quomodo tandem hospes meus esse potest, si eum primum video? Diabolus, salva reverentia dixerim, eum ad me misit; et, si eum nossem, probe vides mihi non opus fuisse nomen eius rogare.»

«At in caupona tua, te praesente, ignea dicta sunt: verba temeraria, sententiae seditiosae, murmura, ululatus, clamores.»

«Quomodo vis me ad ineptias attendere quas tot clamatores omnes simul loquentes dicere possunt? Meis rebus attendere debeo, cum pauper sim. Tum bene nosti eos qui linguam solutam habent plerumque etiam manum expeditam habere, praesertim ubi caterva est, et...»

«Ita, ita; sine eos facere ac dicere: cras, cras videbis num lascivia abierit. Quid putas?»

«Ego nihil puto.»

«Sceleratam plebem Mediolani dominam factam esse?»

«O, minime!»

«Videbis, videbis.»

«Optime intellego: rex semper rex erit; sed qui verbera accepit, accepit; pauper autem paterfamilias ea accipere naturaliter non cupit. Vos, domini, vim habetis: vobis res est.»

«Adhuc multi domi apud te sunt?»

«Innumeri.»

«Et hospes ille tuus quid agit? Perstatne clamare, populum excitare, tumultus in crastinum parare?»

«Peregrinum illum dicis, domine: cubitum abiit.»

«Ergo multos habes... Satis; cura ne eum effugere sinas.»

«Num ego satelles esse debeo?» caupo cogitavit; sed neque ita neque non respondit.

«Redi sane domum; et prudenter age», notarius perrexit.

«Semper prudenter egi. Ipse dicere potes num umquam iustitiae negotium facessiverim.»

«Neque putes iustitiam vim suam amisisse.»

«Egone? Per caritatem! Nihil puto: cauponis munus ago.»

«Solita cantilena: nihil umquam aliud dicendum habes.»

«Quid aliud dicam? Veritas una est.»

«Satis; quae deposuisti nunc retinemus; si deinde opus fuerit, iustitiam accuratius certiorem facies de iis quae a te quaerentur.»

«De quibus rebus certiorem faciam? Nihil scio; vix satis mentis est ut rebus meis operam dem.»

«Cura ne eum discedere sinas.»

«Spero illustrissimum dominum praefectum sciturum me statim venisse ut officium praestarem. Manus tuas osculor, domine.»

Prima luce Renzus iam circiter septem horas stertebat, atque adhuc, miser, in suavissima somni parte versabatur, cum duae validae brachiorum concussiones et vox ab imo lecto clamans: «Laurenti Tramagline!» eum excitarunt. Se recepit, brachia retraxit, oculos aegre aperuit; viditque ad pedes lecti stantem hominem nigra veste indutum, et duos armatos, hinc atque illinc ad cervical. Inter admirationem, somnum nondum penitus excussum et capitis dolorem ex illo vino quod nostis, paulisper quasi stupefactus mansit; credensque se somniare, cum somnium displiceret, se volutabat, quasi omnino expergisceretur.

«Ah! Tandem audisti, Laurenti Tramagline?» homo nigro pallio indutus dixit, idem ille superioris vesperae notarius. «Age igitur; surge et nobiscum veni.»

«Laurenti Tramagline!» Renzus Tramaglinus dixit; «quid hoc sibi vult? Quid a me vultis? Quis nomen meum vobis dixit?»

«Minus garri, et propera», alter satellitum qui ad latus stabant dixit, rursus ei brachium prehendens.

«Heus! Quae haec violentia est?» Renzus brachium retrahens clamavit. «Caupo! Heus, caupo!»

«Num eum sola tunica indutum abducimus?» idem satelles dixit, ad notarium conversus.

«Audisti?» hic Renzo dixit; «ita fiet, nisi continuo surgis ut nobiscum venias.»

«Cur autem?» Renzus rogavit.

«Causam a domino praefecto iustitiae audies.»

«Ego? Probus vir sum: nihil feci; et miror...»

«Tanto melius tibi, tanto melius; ita duobus verbis res expedietur, atque ad negotia tua redire poteris.»

«Nunc me ire sinite», Renzus dixit; «nihil mihi cum iustitia negotii est.»

«Age tandem, finiamus!» satelles dixit.

«Serione eum abducimus?» alter dixit.

«Laurenti Tramagline!» notarius dixit.

«Quomodo nomen meum nosti, domine?»

«Officium vestrum facite», notarius satellitibus dixit; qui statim Renzo manus iniecerunt, ut eum e lecto extraherent.

«Heus! Ne carnem probi viri tangatis, alioqui...! Me ipsum vestire scio.»

«Vesti te igitur statim», notarius dixit.

«Vestio», Renzus respondit; atque re vera vestes huc illuc per lectum sparsas colligebat, sicut naufragii reliquias in litore. Cumque eas induere coepisset, loqui tamen pergebat: «Sed ad praefectum iustitiae ire nolo. Nihil mihi cum eo est. Quando haec mihi iniuste contumelia fit, ad Ferrer duci volo. Illum novi, probum esse scio; aliquidque mihi debet.»

«Ita, ita, fili, ad Ferrer duceris», notarius respondit. Alio tempore talem postulationem ex animo risisset; sed non erat ridendi tempus. Iam in veniendo per vias quendam motum viderat, quem non facile definires utrum reliquiae seditionis nondum plane sedatae essent an initia novae: homines prorumpere, congregari, catervatim ire, circulos facere. Nunc autem, nulla specie data, aut certe conatus ne daret, aures intendebat, atque murmur crescere sibi videbatur. Cupiebat igitur rem expedire; sed etiam Renzum placide et concorditer abducere volebat; nam si ad apertum cum eo bellum ventum esset, non certus erat, ubi in viam exissent, tres illos contra unum futuros esse. Quare satellitibus oculis significabat ut patienter ferrent neque iuvenem exasperarent; ipse autem bonis verbis ei persuadere studebat.

Iuvenis interim, dum lentissime vestiebatur, hesterna facta ut poterat memoria repetens, satis recte fere coniciebat edicta, nomen et cognomen omnium causam esse debere; sed quo pacto, malum, ille nomen sciebat? Quidve, malum, illa nocte acciderat ut iustitia tantum animi sumpsisset, certo ictu veniendi manusque iniciendi uni ex bonis iuvenibus qui pridie tantum in consilio valuerant? Neque omnes dormire debebant, cum Renzus ipse quoque murmur in via augeri animadverteret. Tum notarii vultum intuens haesitationem in ipsa velut cute cernebat, quam ille frustra occultare nitebatur. Itaque, tum ut coniecturas suas confirmaret et locum exploraret, tum ut moram traheret atque etiam aliquid tentaret, dixit: «Bene video unde totum hoc oriatur: propter nomen cognomenque. Heri vesperi re vera paulum hilaris eram: interdum caupones isti perfida quaedam vina habent; atque interdum, ut dico, constat, ubi vinum demissum est, ipsum loquitur. Sed, si nihil aliud agitur, nunc paratus sum omni modo tibi satisfacere. Praeterea nomen meum iam nosti. Quis, malum, tibi dixit?»

«Eu, fili, eu!» notarius omni comitate respondit; «video te iudicium habere; et mihi crede, qui huius artis sum, callidior es quam multi alii. Haec optima via est ut celeriter ac feliciter evadas: cum tam bene affectus sis, duobus verbis res expedietur et liber dimitteris. Sed ego, vide, fili, manus vinctas habeo, neque hic te dimittere possum sicut vellem. Age, propera et sine metu veni; nam ubi viderint quis sis; tum ego dicam... Mihi rem permitte... Satis; propera, fili.»

«Ah! Non potes: intellego», Renzus dixit; vestiri pergebat, suisque nutibus repellebat nutus quibus satellites manus ei inicere parabant ut festinaret.

«Num per forum maioris ecclesiae transibimus?» deinde notarium rogavit.

«Quacumque vis; brevissima via, ut citius te liberum dimittamus», ille dixit, intra se indignans quod arcanam illam Renzi interrogationem neglegere cogeretur, quae centum quaestionibus argumentum praebere potuisset. «Quam infeliciter natus sum!» cogitabat. «Ecce in manus meas venit homo qui, ut apparet, nihil aliud cupit quam canere; et si paulum respirandi temporis esset, ita extra formam, academice, per amicabilem sermonem, quidquid quis vellet sine fune confiteri cogeretur; homo quem iam bene interrogatum, ipso inscio, in carcerem duceres: atque talis homo eo ipso tempore mihi incidere debet quo tam angustis rebus premor. Ah! Nulla effugiendi via», cogitare pergebat, auribus intentis capiteque retro inflexo; «nullum remedium; fortasse hic dies hesterno peior erit.» Ita cogitare eum fecit insolitus strepitus qui in via auditus est; nec se continere potuit quin fenestrae linteum aperiret ut paululum inspiceret. Vidit civium circulum esse, qui militum excubiis discedere iubentibus primum maledictis responderant, tandemque se separabant murmurare perseverantes; quodque notario funestum omen visum est, milites summa erant urbanitate.

Fenestrae operimentum clausit, atque momento dubitavit utrum negotium ad finem perduceret an Renzum duobus satellitibus custodiendum relinqueret ipseque ad praefectum iustitiae curreret, quae fierent renuntiaturus. «Sed», statim cogitavit, «dicent me nihili esse, pusilli animi, mandataque exsequi debuisse. In saltationem intravimus: saltandum est. Pestis hanc festinationem! Maledicta ars!»

Renzus surrexerat; duo satellites ad latera stabant. Notarius eis significavit ne eum nimis urgerent, atque ipsi dixit: «Age, bone fili; eamus, propera.»

Renzus quoque audiebat, videbat et cogitabat. Iam totus vestitus erat praeter thoracium, quod altera manu tenebat, dum altera loculos perscrutabatur. «Heus!» ait notarium vultu multa significante intuens; «hic pecunia erat et una epistula. Domine mi!»

«Omnia tibi fideliter reddentur», notarius dixit, «paucis illis caerimoniis peractis. Eamus, eamus.»

«Non, non, non», Renzus caput quassans dixit; «hoc mihi non placet: res meas volo, domine mi. Factorum meorum rationem reddam; sed res meas volo.»

«Ostendere tibi volo me tibi confidere: accipe, et propera», notarius dixit, rebus ademptis e sinu prolatis atque cum suspirio Renzo traditis. Hic suo loco reponens inter dentes mussitabat: «Procul! Tantum cum furibus versamini, ut artem paululum didiceritis.» Satellites iam se continere non poterant; sed notarius oculis eos frenabat, interimque secum dicebat: «Si pedem intra illud limen posueris, cum usuris mihi pendes, pendes.»

Dum Renzus thoracium induebat petasumque sumebat, notarius alteri satelliti significavit ut per scalam praecederet; post eum captivum, deinde alterum amicum misit; tum ipse quoque se movit. Ubi in culinam venerunt, dum Renzus dicit: «At benedictus hic caupo quo se abdidit?», notarius aliud signum satellitibus dat; qui alter dextram, alter sinistram iuvenis manum arripiunt, celeriterque carpos quibusdam instrumentis vinciunt, quae fallaci quodam nominis lenocinio maniculae appellabantur. Haec constabant — piget ad res singulares descendere gravitate historica indignas; sed perspicuitas postulat —, constabant funiculo paulo longiore quam qui carpi vulgaris ambitum aequaret, cuius in extremis singula lignula, quasi parvae trabeculae, erant. Funiculus patientis carpum circumdabat; lignula, inter digitum medium et anularem prehensoris immissa, pugno clausa manebant; ita ut ille ea versando vinculum pro arbitrio astringeret, atque hoc instrumento non solum prehensionem firmaret, sed etiam reluctantem torqueret: quem in finem nodis funiculus conspersus erat.

Renzus se expedit, clamat: «Quae haec proditio est? Probo viro...!» Sed notarius, cui pro omni malo facto bona verba suppetebant: «Patienter fer», dicebat; «officio funguntur. Quid vis? Omnia caerimoniae sunt; neque nos homines ex animi nostri sententia tractare possumus. Nisi quae iubemur faceremus, male nobis esset, peius quam tibi. Patienter fer.» Dum loquebatur, duo quibus agere incumbebat lignula converterunt. Renzus, velut equus ferox qui labrum forcipe comprimi sentit, quievit et exclamavit: «Patientia!»

«Bone fili!» notarius dixit; «haec vera via est ut bene evadas. Quid vis? Molestia est, ipse quoque video; sed si bene te gesseris, momento extricatus eris. Et quoniam te bene affectum video, egoque ad te iuvandum inclino, aliud etiam consilium tuo bono dare volo. Mihi crede, harum rerum perito: recta procede, neque huc illuc spectes neque te conspicuum facias; ita nemo ad te attendit, nemo quid sit animadvertit, tuque honorem tuum servas. Intra horam liber eris: tantum negotii est, ut ipsi quoque festinent te expedire; praeterea ego loquar... Ad negotia tua abibis, neque quisquam sciet te in manus iustitiae incidisse. Vos autem», ad satellites vultu severo conversus perrexit, «diligenter cavete ne ei noceatis, quia ego eum protego: officium vestrum faciendum est; sed memineritis probum esse virum, iuvenem honestum, qui brevi liber erit, cuique honor suus cordi esse debet. Ita incedite ut nemo quidquam animadvertat: velut tres probi viri qui deambulant.» Atque imperiosa voce minacique supercilio conclusit: «Intellexistis.» Deinde ad Renzum conversus, supercilio remisso vultuque repente ridente, qui dicere videretur: o nos quidem amici sumus! iterum susurravit: «Prudentiam; me sequere: compositus ac quietus incede; crede ei qui tibi bene vult: eamus.» Atque comitatus profectus est.

Ex tot tamen pulchris verbis Renzus ne unum quidem credidit: neque notarium sibi magis quam satellitibus bene velle, neque tantam famae suae curam habere, neque sibi auxilium ferre cogitare. Optime intellexit bonum illum virum, verentem ne qua in via opportuna occasio e manibus eius effugiendi se offerret, pulchras illas rationes afferre, ut se ab observanda et arripienda occasione averteret. Itaque exhortationes illae nihil aliud effecerunt nisi ut consilium quod iam mente conceperat confirmarent, omnia contra faciendi.

Nemo ex hoc concludat notarium callidum quidem sed imperitum ac novicium fuisse; nam falleretur. Erat callidus probatae artis, ait historicus noster, qui in amicorum eius numero fuisse videtur; sed eo momento perturbato animo erat. Si tranquillo fuisset, ego vobis dicere possum quomodo irrisisset eum qui, ut alterum ad rem per se suspectam agendam induceret, eam ipsam ardenter suadere atque inculcare pergeret, misere simulans se amico consilium nulla sua utilitate motum dare. Sed communis hominum propensio est, cum perturbantur

et anguntur atque vident quid alius ad eos ex angustiis liberandos facere possit, id ab eo instanter, iterum atque iterum, omni praetextuum genere petere; callidi quoque, ubi anguntur ac perturbantur, communi huic legi subiacent. Hinc fit ut talibus in rebus plerumque tam miseram speciem praebeant. Praeclara illa inventa, pulchra artificia quibus vincere consueverunt, quae quasi altera natura eis facta sunt, quaeque opportuno tempore adhibita et cum necessaria animi tranquillitate mentisque serenitate peracta rem tam bene ac tam occulte efficiunt, et, etiam post successum cognita, universalem plausum accipiunt, haec miseri, ubi premuntur, festinanter, inconsulte, sine modo ac venustate usurpant. Ita ut ei qui sic niti atque laborare videat misericordiam moveant et risum, et homo quem tum circumvenire conantur, quamvis minus ipsis sagax, totum eorum ludum optime perspiciat, atque ex ipsis artificiis sibi contra illos lucem sumat. Quare iis qui calliditatem pro arte exercent numquam satis commendari potest ut semper tranquilli maneant, aut semper potentiores sint, quod tutissimum est.

Renzus igitur, simul ac in viam venerunt, oculos huc illuc circumferre, corpus dextrorsum ac sinistrorsum promittere, aures intendere coepit. Non tamen insolitus concursus erat; et quamquam in plurium viatorum vultibus nescio quid seditiosi facile legi poterat, unusquisque tamen recta suo itinere pergebat, nec seditio proprie dicta erat. «Prudentiam, prudentiam!» notarius pone humeros ei susurrabat; «honorem tuum; honorem, fili.» Sed cum Renzus, tres accensis vultibus venientes attente observans, eos de pistrino, de farina occulta, de iustitia loqui audivisset, vultu quoque significare ac tussire coepit eo modo quo longe aliud quam gravedo indicatur. Illi comitatum attentius respexerunt et substiterunt; cum eis alii advenientes substiterunt; alii, qui iam praeterierant, ad susurrum conversi redibant agmenque augebant.

«Tibi cave; prudentiam, fili; peius tibi erit, vide; ne res tuas corruperis; honorem, famam», notarius susurrare pergebat. Renzus peiora faciebat. Satellites, oculis inter se consultis, bene se acturos rati — quisque errare potest —, maniculas ei astrinxerunt. «Hei! Hei! Hei!» tortus clamat. Ad clamorem homines circumfunduntur; ex omnibus viae partibus concurrunt; comitatus impeditur. «Maleficus est», notarius proximis susurrabat; «fur in ipso facto deprehensus. Recedite, iustitiam transire sinite.» Sed Renzus, opportuno momento conspecto, satellitibus albis vel saltem pallidis factis visis: «Nisi nunc me adiuvero», cogitavit, «meum malum.» Statimque vocem sustulit: «Amici! In carcerem me ducunt, quia heri clamavi: panis et iustitia. Nihil feci; probus vir sum: adiuvate me, ne me deseratis, amici!»

Murmur favorabile clarioresque tutelae voces respondent. Satellites primo imperant, deinde petunt, postremo proximos orant ut discedant atque locum

dent; turba contra magis magisque instat et premit. Illi, ubi res male se habere vident, maniculas dimittunt, nihilque amplius curant nisi ut in turba amittantur et inde non animadversi exeant. Notarius idem ardenter cupiebat; sed nigri pallii causa difficultates erant. Miser, pallidus ac perterritus, quam minimus fieri conabatur, corpus contorquebat ut e turba elaberetur; neque oculos tollere poterat quin viginti in se defixos videret. Omnibus modis studebat extraneum se praebere, qui forte illac transiens in turba compressus esset, velut festuca in glacie; cumque coram in hominem incidisset qui eum ceteris atrocius torvo vultu intuebatur, ore ad risum composito ac stulto quodam habitu rogavit: «Quid accidit?»

«O corve ater!» ille respondit. «Corve taeter! Corve taeter!» circum resonuit. Clamoribus impulsus additi sunt; ita ut brevi tempore, partim propriis cruribus, partim alienis cubitis, id quod tum maxime cupiebat assecutus sit: extra illam pressuram esse.

CAPUT SEXTUM DECIMUM

«Fuge, fuge, bone vir: illic coenobium est, ecce ibi ecclesia; hac, illac», undique Renzo clamatur. Quod ad fugiendum attinet, cogitate num consiliis indigeret. Ex quo primum momento spes aliqua ex illis unguibus evadendi animo illuxerat, rationes suas subducere coeperat, atque statuerat, si id sibi contigisset, sine mora pergere, donec non modo urbe, sed ducatu quoque excessisset. «Nam», cogitaverat, «nomen meum in suis libris foedis habent, quocumque modo acceperunt; et nomine cognomineque cognitis quandocumque volunt me captum veniunt.» In asylum autem non se abdidisset nisi satellitibus terga urgentibus. «Quia, si avis silvestris esse possum», etiam cogitaverat, «avis caveae inclusa fieri nolo.» Itaque refugium sibi destinaverat vicum illum in agro Bergomensi, ubi consobrinus eius Bortolus, si meministis, domum constituerat, qui saepius eum ut eo veniret invitaverat. Sed viam invenire, hoc erat malum. In ignota parte urbis prope ignotae relictus, Renzus ne sciebat quidem qua porta exeundum esset ut Bergomum iret; quodsi scivisset, ad portam tamen ire nesciebat. Paene ab aliquo liberatorum suorum viam quaesivit; sed cum in brevi tempore quo casus suos meditari potuerat quaedam de gladiario illo tam officioso, quattuor liberorum patre, mente volvisset, noluit certe consilia sua magnae catervae patefacere, in qua alius eiusdem notae esse posset; statimque constituit quam celerrime inde abire: viam postea sibi monstrari curaret, eo loco ubi nemo sciret quis esset neque cur rogaret.

Liberatoribus dixit: «Maximas gratias, amici; benedicti sitis»; atque per spatium continuo sibi apertum egressus cursum corripuit, et abiit; per angiportum, per viam angustam, aliquantum citato cursu cucurrit, quo nesciebat. Ubi satis se recessisse putavit, gradum remisit, ne suspicionem moveret; coepitque huc illuc spectare, ut hominem eligeret quem rogaret, vultum qui fiduciam inspiraret. Sed etiam hic difficultas erat. Quaestio ipsa suspecta erat; tempus urgebat; satellites, parvo illo impedimento liberati, sine dubio fugitivum rursus persequi coeperant; fugae fama eo usque pervenisse poterat; hisque in angustiis Renzus fortasse decem de vultibus iudicia facere debuit antequam faciem sibi idoneam inveniret.

Pinguis ille qui in suae tabernae limine stabat, cruribus divaricatis, manibus post tergum positis, ventre prominente, mento sublato unde magna palearia pendebant, quique, nihil aliud habens quod ageret, tremulam molem suam nunc in summos pedes erigebat, nunc in calcaneos recidere sinebat, vultum habebat garruli curiosi, qui pro responsis interrogationes fecisset. Alter ille qui

oculis defixis labroque promisso adveniebat, nedum cito ac recte alteri viam monstraret, vix suam viam nosse videbatur. Adulescentulus ille, qui, ut verum dicamus, valde sollers apparebat, etiam callidior videbatur; probabiliterque mira voluptate pauperem rusticum in contrariam ei quam vellet partem misisset. Adeo verum est homini impedito paene omnia novum impedimentum fieri! Tandem, viso quodam festinanter veniente, putavit hunc, cum probabiliter urgens aliquod negotium haberet, statim sibi sine aliis sermonibus responsurum; audiensque eum secum loqui, sincerum hominem esse iudicavit. Accessit et dixit: «Quaeso, domine, qua parte itur Bergomum?»

«Bergomum? Per portam orientalem.»

«Maximas gratias; et ad portam orientalem?»

«Hanc viam ad laevam ingredere; in forum maioris ecclesiae pervenies; deinde...»

«Satis, domine; cetera scio. Deus tibi mercedem reddat.» Continuoque in partem indicatam iter intendit. Alter eum abeuntem paulisper respexit; atque eundi modum cum interrogatione animo coniungens secum dixit: «Aut ipse quid fecit, aut aliquis ei facere vult.»

Renzus ad forum maioris ecclesiae pervenit; transit, iuxta cinerum carbonumque exstinctorum acervum praeterit, atque reliquias ignis agnoscit cuius pridie spectator fuerat; ecclesiae gradus praeterit, Furnum Furcillarum semidirutum et a militibus custoditum rursus videt; rectaque pergit ea via qua una cum turba venerat. Ad Cappuccinorum coenobium pervenit; forum illud ecclesiaeque ianuam respicit, et secum suspirans dicit: «Bonum tamen consilium frater ille hesternus mihi dederat: ut in ecclesia exspectarem et aliquid boni agerem.»

Hic paulisper constitit ut portam qua transeundum erat attente inspiceret; cumque procul multos ibi custodes videret, phantasia aliquantum incensa — ignoscendum est; causas habebat —, quendam illum aditum subeundi horrorem sensit. Tam propinquum asylum habebat, ubi litteris illis bene commendatus esset; vehementer tentatus est ingredi. Sed continuo animo recepto cogitavit: «Avis silvestris, dum licet. Quis me novit? Ratione habita, satellites se in partes non discerpserint ut ad omnes portas me exspectent.» Respexit num forte illac venirent: neque eos vidit neque alios qui de se curare viderentur. Procedit; benedicta illa crura coercet, quae semper currere volebant cum ambulandum tantum esset; lenteque, submisse sibilans, ad portam pervenit. In ipso transitu turba publicanorum erat, quibus subsidio etiam Hispani miqueleti additi erant; sed omnes foras attenti erant, ne eos ingredi sinerent qui ad seditionis famam accurrunt sicut corvi ad campum ubi proelium commissum est. Itaque Renzus specie incuriosa, oculis demissis, et incessu medio quodam inter viatorem et

deambulantem, exiit nemine quidquam dicente; cor tamen intus vehementer pulsabat. Semita ad dextram conspecta, eam ingressus est ut viam publicam vitaret, atque aliquantum processit antequam vel retro aspiceret.

Ambulat, ambulat; villas invenit, vicos invenit, pergit nec nomina rogat; certus est se a Mediolano recedere, sperat se ad Bergomum ire: hoc nunc satis est. Interdum retro spectabat; interdum etiam nunc hunc nunc illum carpum intuebatur et fricabat, adhuc paulum dolentem et linea rubente circumducta notatum, funiculi vestigio. Cogitationes eius erant, ut quisque imaginari potest, paenitentiae, sollicitudinis, irae, tenerorum affectuum confusio; laboriosa contentio ad dicta factaque superioris vesperae memoria repetenda atque in ordinem redigenda, ad occultam dolorosae historiae partem detegendam, maximeque ad intellegendum quomodo nomen eius rescire potuissent. Suspicio naturaliter in gladiarium cadebat, cui id se aperte dixisse bene meminerat. Reputansque quo modo ille ex ore nomen elicuisset, omnesque eius mores et officia quae semper eo redibant ut aliquid scire vellet, suspicionem paene in certitudinem mutabat. Sed simul confuse meminerat se post gladiarii discessum garrire perrexisse; cum quo, divinet qui potest; de qua re, memoria, quamvis interrogata, dicere nesciebat: nihil aliud dicere poterat nisi se illo tempore velut domo afuisse. Miser in ea investigatione errabat: similis erat homini qui multis chartis puris nomen subscripserit easque ei tradiderit quem proborum florem crederet; deinde fraude eius cognita, rerum suarum statum scire cupiat: quid scire? Chaos est. Alius labor gravis erat consilium de futuro invenire quod sibi placere posset: quae in aere non pendebant, omnia tristia erant.

Sed brevi gravissimus labor fuit viam invenire. Postquam aliquantum, ut ita dicam, fortuito ambulavit, vidit se per se expediri non posse. Invitus quidem nomen illud Bergomi proferebat, quasi aliquid nescio quid suspecti atque impudentis haberet; sed eo carere non poterat. Constituit igitur, sicut Mediolani fecerat, primum viatorem cuius vultus placeret appellare; atque ita fecit. «A via deerrasti», hic respondit; paulumque cogitans, partim verbis partim signis circuitum ostendit quo ad viam publicam rediret. Renzus gratias egit, seque ut dictum erat facturum simulavit; re vera in eam partem se contulit, sed animo quidem ad benedictam illam viam publicam accedendi, eam in conspectu tenendi, quam proxime fieri posset iuxta eam eundi, neque tamen pedem in eam ponendi. Consilium facilius concipi quam exsequi poterat. Summa fuit ut, ita a dextra in laevam et flexuoso, ut aiunt, itinere procedens, partim alia indicia quae hinc illinc petere audebat secutus, partim ea suo iudicio corrigens atque proposito accommodans, partim viis quibus ingressus erat se duci passus, fugitivus noster fortasse duodecim milia passuum confecisset, neque tamen a Mediolano amplius sex milia abesset; quod ad Bergomum, multum erat si non

recessisset. Coepit sibi persuadere ne hoc quidem modo feliciter evadi, atque aliam rationem quaesivit. Haec ei in mentem venit: nomine alicuius vici prope fines positi, ad quem vicinalibus viis iri posset, quadam sollertia eruto, de eo interrogare, ut via sibi monstraretur nec hinc illinc quaestio illa de Bergomo spargeretur, quae tam vehementer fugam, expulsionem, crimen olere sibi videbatur.

Dum rationem quaerit qua omnia illa sine suspicione eliciat, ramum e domuncula solitaria extra viculum pendentem videt. Iam aliquandiu etiam augeri sentiebat necessitatem vires reficiendi; putavit ibi utrumque simul effici posse, ingressusque est. Nulla aderat nisi anus, colum ad latus et fusum manu tenens. Cibum petiit; caseus recens mollisque et vinum bonum oblata sunt. Caseum accepit, de vino gratias agens recusavit — in odium enim venit propter ludibrium quo superiore vespere eum adfecerat —, conseditque mulierem rogans ut properaret. Illa momento mensam instruxit, ac statim hospitem interrogationibus urgere coepit, tum de condicione eius, tum de magnis Mediolanensibus rebus; quarum fama eo usque pervenerat. Renzus non modo quaestiones multa cum facilitate vitare scivit, sed ipsa difficultate usus aniculae curiositatem proposito suo servire fecit, cum illa quaereret quo tenderet.

«Multa loca adire debeo», respondit; «et, si aliquid temporis suppetet, etiam vicum illum satis magnum in via Bergomensi prope fines, sed in Mediolanensi ditione, momento invisere velim... Quomodo appellatur?»

«Aliquis erit», interim secum cogitabat.

«Gorgonzolam dicere vis», anus respondit.

«Gorgonzolam!» Renzus repetivit, quasi ut nomen melius memoriae mandaret. «Multumne hinc abest?» deinde perrexit.

«Non plane scio: decem, fortasse duodecim milia. Si quis ex filiis meis adesset, tibi dicere posset.»

«Putasne per has amoenas semitas eo iri posse, omissa via publica? In qua tantus pulvis est, tantus! Tam diu non pluit!»

«Mihi ita videtur: in primo vico quem ad dextram procedens invenies quaerere potes.» Eiusque nomen dixit.

«Bene», Renzus ait; surrexit, panis frustum quod e tenui collatione supererat sumpsit — panis longe diversi ab eo quem pridie ad radices crucis Sancti Dionysii invenerat —, rationem solvit, exiit atque ad dextram se vertit. Neque, ut vos plus quam necesse est moremur, cum Gorgonzolae nomine in ore, de vico in vicum, eo circiter hora ante vesperum pervenit. Iam in via statuerat se ibi rursus paulisper moraturum, ut cibo paulo solidiore vesceretur. Corpus etiam lectum ad breve tempus libenter accepisset; sed priusquam hac in re ei satisfaceret, Renzus illud in via defatigatum cadere permisisset. Propositum erat

in caupona quaerere quantum Addua abesset, de aliqua transversa semita quae illuc duceret sollerter notitiam elicere, ac refectis viribus continuo in eam partem proficisci. Natus atque adultus ad alterum, ut ita dicam, illius fluminis fontem, saepius audiverat certo loco et per certum spatium illud Mediolanensem a Veneta ditione separare; de loco spatioque nullam accuratam notionem habebat; sed tunc maxime urgebat transire, ubicumque esset. Si illo die id non contigisset, constituerat ambulare dum hora viresque paterentur; deinde auroram in agro, in solitudine, ubicumque Deo placeret, exspectare, modo non in caupona.

Paucis passibus Gorgonzolae factis, insigne vidit, intravit; cauponique obviam venienti cibum et dimidiam vini mensuram petiit: aliquot milibus passuum interiectis atque temporis intervallo, odium illud tam acerbum ac vehemens remiserat. «Quaeso ut properes», adiecit; «nam continuo iter repetere debeo.» Neque hoc tantum quia verum erat dixit, sed etiam ne caupo, putans eum illic dormire velle, nomen cognomenque, unde veniret cuiusve negotii causa rogare inciperet... Procul! Caupo respondit se ministraturum; Renzusque ad extremam mensam prope ostium consedit, eo loco quem verecundiores solent occupare. In eo conclavi aliquot vici otiosi erant, qui, postquam magnos hesterni diei Mediolanenses nuntios discusserant et commentati erant, cupiditate aestuabant sciendi quid illo quoque die actum esset; eo magis quod priora nuntia aptiora erant ad curiositatem irritandam quam satiandam: seditio neque oppressa neque victrix, nocte magis suspensa quam finita; res abrupta, unius actus potius quam totius fabulae finis. Unus ex illis a coetu se separavit, advenienti accessit, rogavitque num Mediolano veniret.

«Ego?» Renzus mirabundus dixit, ut respondendi tempus lucraretur.

«Tu, si rogare licet.»

Renzus caput quassans, labra contrahens atque ex eis sonum inarticulatum emittens, dixit: «Mediolanum, ex iis quae audivi... non videtur locus quo hoc tempore eundum sit, nisi magna necessitate.»

«Pergit igitur etiam hodie tumultus?» curiosus instantius quaesivit.

«Ibi esse oporteret, ut sciremus», Renzus dixit.

«Sed tu nonne Mediolano venis?»

«Ex vico Liscate venio», iuvenis celeriter respondit, qui interim responsum excogitaverat. Inde enim, si verba stricte accipias, veniebat, cum per eum transisset; nomenque in aliquo viae loco ex viatore cognoverat, qui vicum illum tamquam primum transeundum monstraverat ut Gorgonzolam perveniret.

«O!» amicus dixit, quasi diceret: melius faceres si Mediolano venires, sed ferendum est. «Et in vico Liscate», subiecit, «nihil de Mediolano sciebatur?»

«Fieri sane potest ut aliquis ibi aliquid sciret», montanus respondit; «sed ego nihil dici audivi.»

Haecque verba peculiari illo modo protulit qui dicere videtur: finivi. Curiosus in locum suum rediit; momentoque post caupo cibum ad mensam attulit.

«Quantum hinc ad Adduam est?» Renzus paene inter dentes ei dixit, habitu somnolento quem alio quoque tempore in eo vidimus.

«Ad Adduam, ut transeas?» caupo dixit.

«Id est... ita... ad Adduam.»

«Per pontem Cassani transire vis, an rate apud Canonicam?»

«Quocumque loco... Ita curiositatis causa rogo.»

«Hoc dicebam, quia illis locis probi viri transeunt, homines qui rationem sui reddere possunt.»

«Bene; et quantum abest?»

«Puta utrumque locum, paulo plus vel minus, sex milia abesse.»

«Sex milia! Tantum abesse non putabam», Renzus dixit. «Certe», deinde specie incuriosa ad affectationem usque producta perrexit, «certe, si cui compendio ire opus esset, alia loca erunt per quae flumen transire possit?»

«Sunt profecto», caupo respondit, duobus oculis curiositate malitiosa plenis in vultum eius defixis. Hoc satis fuit ut ceterae interrogationes quas iuvenis paraverat inter dentes morerentur. Patinam ad se traxit; mensuramque vini quam caupo una cum ea in mensa posuerat intuens dixit: «Vinum sincerum est?»

«Sicut aurum», caupo dixit; «roga sane omnes huius vici viciniaeque homines qui intellegunt; tum ipse gustabis.» Haec dicens ad coetum rediit.

«Maledicti caupones!» Renzus secum exclamavit; «quo plures novi, eo peiores invenio.» Nihilo tamen minus magno appetitu comedere coepit, simul aures intendens, quasi nihil ad se pertineret, ut locum exploraret, quid ibi de magno illo casu sentirent cognosceret cuius ipse non exiguam partem egisset; praecipueque observaret num inter loquentes probus aliquis esset, cui pauper homo confidens viam rogare posset, sine metu ne urgeretur et de rebus suis garrire cogeretur.

«At!» unus dicebat; «hac vice Mediolanenses serio agere voluisse plane videntur. Satis; cras ad summum aliquid sciemus.»

«Paenitet me non hodie mane Mediolanum ivisse», alter dicebat.

«Si cras ibis, ego quoque veniam», tertius dixit; deinde alter, deinde alius.

«Hoc scire velim», primus resumpsit, «num domini illi Mediolanenses etiam de pauperibus agrestibus cogitabunt, an bonam legem sibi tantum fieri curabunt. Nostis quales sint, eh? Superbi cives, omnia sibi: alii quasi non sint.»

«Os nos quoque habemus, sive ad edendum sive ad ius nostrum dicendum», alter dixit voce tanto modestiore quanto audacior sententia erat; «et ubi res semel mota est...» Sed melius duxit sententiam non absolvere.

«Frumentum occultum non Mediolani tantum est», alius vultu obscuro ac malitioso incipiebat, cum equum appropinquare audiunt. Omnes ad ostium currunt; adveniente agnito obviam procedunt. Mercator erat Mediolanensis qui, cum saepius per annum Bergomum negotiorum causa proficisceretur, in illa caupona noctem degere solebat; quia fere semper eundem ibi coetum inveniebat, omnes noverat. Circum eum concurrunt; unus frenum, alter stapedem prehendit. «Bene venisti, bene venisti!»

«Bene vos inveni.»

«Bene iter fecisti?»

«Optime; vos autem quomodo valetis?»

«Bene, bene. Quid novi nobis Mediolano affers?»

«Ah! Ecce novitatum cupidos», mercator dixit, equo descendens atque eum puero tradens. «Deinde, deinde», una cum coetu ingrediens perrexit, «fortasse iam melius quam ego nostis.»

«Nihil scimus, vere», plures dixerunt, manu pectori admota.

«Fierine potest?» mercator dixit. «Ergo pulchra audietis... aut foeda. Heus, caupo, solitus meus lectus vacat? Bene: poculum vini et solitum cibum statim; mature enim cubitum ire volo, ut cras mature proficiscar et Bergomum ad prandii horam perveniam. Vos autem», perrexit, ex adverso Renzo sedens, qui tacitus atque attentus manebat, «vos omnes illas hesternas diaboli artes nescitis?»

«Hesterna quidem scimus.»

«Videtis igitur», mercator excepit, «vos nova scire. Dicebam ego, cum hic semper in statione sitis, ut transeuntes perscrutemini...»

«Sed hodie, quid hodie actum est?»

«Ah, hodie. Nihil de hodiernis scitis?»

«Omnino nihil: nemo transiit.»

«Ergo sinite me labra madefacere; deinde hodierna dicam. Audietis.» Poculum implevit, altera manu sumpsit, deinde duobus alterius primis digitis mystacem sustulit, barbam deinde permulsit, bibit et perrexit: «Hodie, cari amici, paene tam atrox dies fuit quam heri, aut peior. Vixque credere possum me hic vobiscum loqui; nam omnem itineris cogitationem iam deposueram, ut miseram tabernam meam custodirem.»

«Quis, malum, erat tumultus?» unus auditorum dixit.

«Ipse diabolus: audietis.» Cibumque sibi appositum secans, deinde comedens narrationem continuavit. Socii hinc atque illinc mensae stantes hiantibus oribus

audiebant; Renzus loco suo, quasi nihil ad se pertineret, fortasse omnium attentissimus, ultimas buccellas lentissime manducabat. «Hodie mane igitur nebulones illi qui heri tam horrendum tumultum fecerant ad loca constituta convenerunt — nam inter se consenserant: omnia parata erant —; coierunt atque pulchram illam rem repetierunt, de via in viam circumire, clamando alios allicere. Scitis ita esse ut cum domus verritur, salva reverentia dixerim: sordium acervus quo longius procedit eo maior fit. Ubi satis hominum esse sibi visi sunt, ad domini vicarii annonae domum profecti sunt; quasi non satis essent iniuriae quas heri ei intulerunt: tali domino! O nebulones! At quae contra eum dicebant! Omnia ficta: dominus honestus, officii diligens; et ego dicere possum, qui domi eius familiarissimus sum, pannumque ad famulorum vestes suppedito. Ad illam igitur domum profecti sunt: videnda erat illa faex, illi vultus; fingite vobis: ante tabernam meam transierunt: vultus qui... Iudaei in Via Crucis picti nihil ad illos sunt. Et quae ex illis oribus exibant! Aures obturandae, nisi se conspicuum facere non expedisset. Ibant igitur bono animo diripiendi; sed...» Hic sinistram manum sublatam atque extensam, pollicis apice ad nasi apicem admoto, tenuit.

«Sed?» forte omnes auditores dixerunt.

«Sed», mercator perrexit, «viam trabibus et plaustris clausam invenerunt, postque illud saeptum pulchrum miqueletorum ordinem, sclopetis intentis, ut eos quo mererentur modo exciperent. Ubi pulchrum hunc apparatum viderunt... Quid vos fecissetis?»

«Retro issemus.»

«Certe; atque ita fecerunt. Sed videte num daemon eos non impellebat. Ibi in Cordusio sunt, pistrinum illud vident quod iam heri diripere voluerant; et quid in illa taberna fiebat? Panis emptoribus distribuebatur; equites aderant, et quidem flos equitum, qui omnia recte procedere observarent; isti autem — diabolum in se habebant, inquam, atque etiam qui incitarent aderant —, isti intus quasi desperati irruunt: rape tu, nam ego quoque rapio; momento equites, pistores, emptores, panes, mensa, scamna, alvei, arcae, sacci, cribraria, furfures, farina, pasta, omnia sursum deorsum.»

«Et miqueleti?»

«Miqueletis vicarii domus custodienda erat: non potest idem et canere et crucem ferre. Momento factum est, inquam: rape, rape; quidquid alicui usui erat, ablatum est. Deinde rursus pulchrum illud hesternum inventum prodit, reliqua in forum ferre atque incendere. Iamque perditi illi res efferre incipiebant, cum unus ceteris perditior — conicite paulum quam pulchram sententiam protulerit.»

«Quamnam?»

«Omnia in taberna coacervare, atque acervo simul et domui ignem inicere. Dictum factum...»

«Ignem iniecerunt?»

«Exspectate. Probus vicinus caelesti instinctu motus est. In superiora cubicula cucurrit, Crucifixi imaginem quaesivit, invenit, fenestrae arcu suspendit, duo cereos benedictos a lecti capite sumpsit, accendit, et in fenestrae crepidine hinc atque illinc Crucifixi posuit. Populus sursum aspicit. In ipsa Mediolanensi urbe, dicendum est, adhuc aliquid timoris Dei est; omnes ad se redierunt. Plerique, inquam; erant quidem diaboli qui, ut furarentur, ipsum paradisum incendissent; sed ubi populum sibi non assentiri viderunt, desistere ac tacere debuerunt. Nunc conicite qui repente advenerint. Omnes domini canonici maioris ecclesiae, processione, cruce sublata, vestibus choralibus induti; dominusque Mazenta archipresbyter ex una parte praedicare coepit, dominus Settala paenitentiarius ex altera, ceterique similiter: at, boni homines! Quid facere vultis? Hocne exemplum liberis vestris datis? Redite domum; nescitis panem vili pretio esse, viliore quam antea? Ite et videte: ad angulos nuntius affixus est.»

«Verum erat?»

«Malum! Putatisne dominos canonicos maioris ecclesiae magnificis cappis venisse ad fabulas dicendas?»

«Et populus quid fecit?»

«Paulatim discesserunt; ad angulos cucurrerunt; et qui legere sciebant ibi re vera edictum de novo panis pretio affixum invenerunt. Conicite: panis octo unciarum uno solido.»

«Quanta fortuna!»

«Pulchra vinea, modo duret. Scitis quantum farinae inter heri et hodie mane perdiderint? Tantum ut ea farina ducatus per duos menses ali potuisset.»

«Et extra Mediolanum nulla bona lex facta est?»

«Quod pro Mediolano factum est, totum urbis sumptu est. Quid vobis dicam nescio: vobis erit quod Deus volet. Certe tumultus finiti sunt. Non omnia dixi; nunc rei pars praecipua sequitur.»

«Quid amplius est?»

«Hoc: heri vesperi aut hodie mane, utrumcumque fuit, multi comprehensi sunt; statimque cognitum est seditionis principes suspendendos esse. Simul atque haec fama spargi coepit, unusquisque brevissima via domum ibat, ne in numero esset. Mediolanum, cum exii, fratrum coenobium videbatur.»

«Serione eos suspendent?»

«Et quam serio! Et cito», mercator respondit.

«Et populus quid faciet?» idem qui alteram quaestionem fecerat rursus rogavit.

«Populus? Spectatum ibit», mercator dixit. «Tam cupidi erant Christianum sub divo morientem spectandi, ut domini vicarii annonae caedem, nebulones, celebrare vellent. Pro illo quattuor improbos habebunt, omnibus caerimoniis tractatos, cum Cappuccinis atque bonae mortis confratribus comitantibus; et quidem homines qui id meruerint. Providentia est, videtis; necessaria res erat. Iam vitium sumere coeperant tabernas intrandi et sibi ministrandi, manu ad crumenam non admota; si sinerentur, post panem ad vinum venissent, atque ita deinceps... Cogitate num illi tam commodam consuetudinem sponte deponere voluissent. Et ego vobis dicere possum probo viro qui tabernam apertam habet non hilarem illam cogitationem fuisse.»

«Sane», unus auditorum dixit. «Sane», ceteri una voce repetierunt.

«Et», mercator barbam mantili tergens perrexit, «iam diu res contexta erat: foedus erat, scitis?»

«Foedus erat?»

«Foedus erat. Omnes fraudes a Navarrenis contextae, ab illo Franciae cardinali, scitis quem dicam, qui nomen quoddam paene Turcicum habet, et cotidie aliquid excogitat ut Hispaniae coronae molestiam afferat. Praecipue autem Mediolanum aliquo ictu petere studet; bene enim videt, callidus, hic regis vires esse.»

«Certe.»

«Vultisne probationem? Qui maximum tumultum fecerunt peregrini erant; vultus circumibant qui Mediolani numquam visi erant. Immo rem vobis dicere obliviscebar quae mihi pro certa tradita est. Iustitia quemdam in caupona comprehenderat...» Renzus, qui ne particulam quidem sermonis amittebat, hac chorda tacta frigore perfundi se sensit, et subsiluit antequam se continere cogitare posset. Nemo tamen animadvertit; narratorque, nulla narrationis intermissione, perrexit: «Quemdam de quo nondum bene scitur unde venerit, a quo missus sit, cuiusve generis homo fuerit; sed certe unus ex ducibus erat. Iam heri in summo tumultu diabolum egerat; deinde, nec hoc contentus, contionari coeperat atque proponere, pulchram sane rem, ut omnes domini interficerentur. Furcifer! Quis pauperes aleret, si domini interfecti essent? Iustitia, quae eum observaverat, ungues iniecit; fasciculum litterarum apud eum invenerunt; in caveam ducebant; sed quid? Socii eius, qui circum cauponam excubabant, frequentes venerunt eumque, perditum, liberaverunt.»

«Quid deinde ei accidit?»

«Nescitur; aut fugit aut Mediolani latet: homines sunt qui neque domum neque tectum habent, atque ubique hospitium et latebram inveniunt; dum tamen diabolus potest ac vult eos adiuvare. Postea, cum minime exspectant, in manus iustitiae incidunt; nam pirum, ubi maturuit, cadere necesse est. Nunc

certo scitur litteras in manibus iustitiae remansisse, totamque fraudem in eis descriptam esse; diciturque multos inde damnum capturos. Peius eis; dimidium Mediolanum subverterunt, atque etiam peiora volebant. Dicunt pistores nebulones esse. Ego quoque scio; sed per iustitiam suspendendi sunt. Frumentum occultum est. Quis nescit? Sed eorum qui imperant est bonos exploratores habere, id effodere, atque etiam coemptores una cum pistoribus in aere calcitrare mittere. Quodsi qui imperant nihil faciunt, urbis est supplicare; si prima vice non audiunt, iterum supplicare: nam instando impetratur; neque tam scelestus mos instituendus est tabernas horreaque intrandi et res impune auferendi.»

Renzo tenuis ille cibus velut in venenum conversus erat. Mille anni videbantur donec extra et procul ab illa caupona, ab illo vico esset; plusque decies sibi dixerat: «Eamus, eamus.» Sed metus suspicionem excitandi, tum supra modum auctus omniumque cogitationum tyrannus factus, eum semper scamno affixum tenuerat. In ea dubitatione cogitavit garrulum tandem de se loqui desiturum; statuitque intra se proficisci simul ac alium sermonem incipi audivisset.

«Atque ideo», quidam e coetu dixit, «ego, qui scio quomodo haec procedant, probosque viros in tumultibus male se habere, curiositate vinci me non sum passus, et domi meae mansi.»

«Egone exivi?» alter dixit.

«Ego?» tertius adiecit; «si forte Mediolani fuissem, quodlibet negotium imperfectum reliquissem atque statim domum meam redissem. Uxorem et liberos habeo; et, ut verum dicam, tumultus mihi non placent.»

Hic caupo, qui ipse quoque audiverat, ad alterum mensae caput abiit visurus quid peregrinus ille ageret. Renzus occasionem arripuit, nutu cauponem vocavit, rationem petiit, sine ulla de pretio disceptatione solvit, quamquam perexiguam pecuniam habebat; nullisque aliis sermonibus habitis, recta ad ostium ivit, limen transiit, et Providentia duce in contrariam ei qua venerat partem iter intendit.

CAPUT SEPTIMUM DECIMUM

Saepe una cupiditas satis est ut hominem quietum esse non sinat; quid duae simul, inter se bellantes, facere putatis? Miser Renzus iam multas horas duas tales, ut scitis, in se habebat: cupiditatem currendi et cupiditatem latendi; atque infelicia mercatoris verba utramque uno ictu supra modum auxerant. Ergo casus eius famam excitaverat; ergo eum quocumque pretio volebant; quis scit quot satellites in campo essent ad eum venandum, quae mandata missa essent ut vici, cauponae, viae perscrutarentur! Cogitabat quidem satellites qui ipsum nossent duos tantum esse, neque se nomen in fronte scriptum gerere; sed quaedam historiae quas narrari audiverat in mentem redibant, fugitivos miris casibus deprehensos atque detectos esse, incessu, suspicioso habitu, aliis minime cogitatis signis agnitos: omnia suspicionem movebant. Quamquam, ipso momento quo Gorgonzola excedebat, hora vicesima quarta sonabat, tenebraeque ingruentes illa pericula magis magisque minuebant, invitus tamen viam publicam ingressus est, eo consilio ut primam semitam ingrederetur quae eo ducere videretur quo pervenire cupiebat. Initio aliquot viatores offendebat; sed, animo tristibus illis formidinibus oppresso, neminem adire audebat ut de via quaereret. «Sex milia ille dixit», cogitabat; «si extra viam eundo etiam octo vel decem fiant, crura quae cetera confecerunt haec quoque conficient. Mediolanum certe non eo; ergo ad Adduam eo. Ambula, ambula: aut citius aut serius perveniam. Adduae bona vox est; atque ubi prope ero, non iam opus erit qui mihi monstret. Si qua navicula erit qua transire possim, statim transeo; sin minus, usque ad mane in agro, in arbore, velut passeres, manebo: melius in arbore quam in carcere.»

Mox semitam ad laevam aperiri vidit, eamque ingressus est. Ea hora, si quem offendisset, non iam tantum dubitasset viam rogare; sed nullius viventis vocem audiebat. Ibat igitur quo via ducebat, et cogitabat. «Egone diabolum egi! Ego omnes dominos occidere! Fasciculum litterarum ego! Socii mei mihi excubantes! Aliquid darem ut mercatori illi coram occurrerem, trans Adduam — ah, quando hunc benedictum Adduam transiero! —, eumque sisterem ac per otium rogarem unde omnes illos pulchros nuntios piscatus esset. Scito nunc, care mi domine, rem sic atque sic gestam esse; diabolum autem quem ego egi fuisse Ferrer adiuvare velut fratrem meum. Scito nebulones illos qui, si te audiamus, amici mei erant, quod aliquando verbum boni Christiani dixi, malam mihi fraudem paravisse. Scito, dum tu tabernam tuam custodiebas, me costas meas comprimi passum esse ut dominum tuum vicarium annonae servarem, quem neque vidi umquam neque novi. Exspecta dum me iterum moveam ad dominos

iuvandos... Verum est tamen animae causa faciendum: proximi nostri sunt et illi. Et magnus ille litterarum fasciculus, in quo tota fraus erat, quique nunc in manibus iustitiae est, ut certo scis, visne pignore certare me eum hic sine diaboli auxilio exhibiturum? Cupisne fasciculum illum videre? Ecce hic... Una tantum epistula?... Ita, domine, una epistula; quam, si scire vis, religiosus scripsit qui te doctrinam Christianam quovis tempore docere potest; religiosus cuius, salva tua reverentia, unus barbae pilus pluris est quam tota tua barba. Scriptaque est haec epistula, ut vides, ad alterum religiosum, hominem ipsum quoque... Vide nunc quales nebulones amici mei sint. Et disce alias loqui, praesertim cum de proximo agitur.»

Sed post aliquantum hae cogitationes aliaeque similes omnino cessaverunt: res praesentes omnes miseri peregrini facultates occupabant. Timor ne persequerentur aut deprehenderent, qui iter plena luce tam amarum fecerat, nihil iam ei molestiae afferebat; sed quot res hoc multo molestius reddebant! Tenebrae, solitudo, defatigatio aucta iamque dolorosa; aura lenis, tacita, aequabilis, tenuis spirabat, quae parum prodesse debebat ei qui adhuc easdem vestes gerebat quas induerat ut paucis saltibus ad nuptias iret ac statim domum triumphans rediret; et, quod omnia graviora faciebat, illud fortuito atque, ut ita dicam, palpando procedere ad quietis securitatisque locum quaerendum. Cum per aliquem vicum transire contigisset, lentissime ibat, observans tamen num quod ostium adhuc apertum esset; sed nullum vigilantium signum vidit nisi tenue aliquod lumen per fenestrae membranam translucens. Extra habitata loca in via interdum consistebat; aures intendebat, ut exploraret num benedictam illam Adduae vocem audiret; sed frustra. Nullas alias voces audiebat nisi canum querulum fremitum, e villa aliqua solitaria per aerem vagantem, simul lamentabilem et minacem. Ubi ad aliquam earum propius accedebat, ululatus in crebrum rabidumque latratum mutabatur; ante ianuam transiens beluam audiebat, paene videbat, rostro ad ianuae rimulam admoto clamores duplicare: quae res pulsandi hospitiumque petendi tentationem depellebat. Et fortasse etiam sine canibus id in animum non induxisset. «Quis illic?» cogitabat. «Quid hac hora vis? Quomodo huc venisti? Te cognoscendum praebe. Nonne cauponae sunt ubi devertaris? Ecce, si bene mihi cesserit, quid dicent si pulsavero; nisi forte timidus aliquis ibi dormiat, qui statim clamare incipiat: auxilium! Furem! Continuo aliquid perspicui respondendum est; quid autem ego respondeam? Qui noctu strepitum audit, de nulla re cogitat nisi de furibus, maleficis, insidiis; nemo cogitat probum virum noctu in via esse posse, nisi eques in raeda est.» Itaque consilium illud extremae necessitati servabat, atque pergebat sperans se saltem Adduam inventurum, si non traiecturum, illa nocte, neque clara die eum quaerere debiturum.

Ambulat, ambulat; eo pervenit ubi ager cultus in solitudinem filicibus genistisque sparsam desinebat. Hoc ei visum est, si non indicium, saltem aliquod fluminis propinqui argumentum; ingressusque est, semitam sequens quae eam transibat. Paucis passibus factis substitit ut audiret; sed adhuc frustra. Itineris molestiam loci feritas augebat, quod neque morus neque vitis neque ullum humanae culturae signum iam videbatur, quae omnia antea quasi aliquam humanae societatis speciem praebere visa erant. Nihilo minus perrexit; cumque in mente imagines quaedam atque apparitiones excitari inciperent, quas fabulae pueritia auditae ibi reconditas reliquerant, ad eas depellendas aut placandas, ambulans preces pro mortuis recitabat.

Paulatim inter altiores frutices versabatur, prunorum, quercularum, paliurorum. Pergens, passumque magis impatientia quam voluntate accelerans, arbores aliquot inter frutices sparsas videre coepit; ulteriusque eadem semper semita procedens silvam se ingredi animadvertit. Horror quidam eum a longiore ingressu revocabat; vicit tamen atque invitus processit; sed quo altius ingrediebatur, eo horror crescebat, eo molestiora omnia fiebant. Arbores quas procul videbat formas miras, deformes, monstruosas repraesentabant; offendebat umbra leviter agitatorum cacuminum, in semita hic illic luna illustrata tremula; ipse aridorum foliorum fragor, quae calcabat aut eundo movebat, auribus eius nescio quid odiosi habebat. Crura quasi inquietudinem, impetum currendi sentiebant, simulque corpus sustinere aegre posse videbantur. Auram nocturnam rigidiorem atque malignam frontem genasque verberare sentiebat; inter vestes carnemque irrepere, eam contrahere, acutius in ossa defatigatione fracta penetrare et ultimas vigoris reliquias ibi exstinguere. Quodam momento taedium illud, horror ille indefinitus cum quo animus iam aliquandiu pugnaverat, repente eum obruere visus est. Paene totus animo deficiebat; sed suo terrore magis quam alia quavis re territus, pristinos spiritus in pectus revocavit, eique ut sustineret imperavit. Ita momento refectus, ut deliberaret in loco substitit; constituitque statim via iam facta inde exire, recta ad ultimum vicum per quem transierat reverti, inter homines redire, refugium vel in caupona quaerere.

At dum ita immotus stat, suspenso pedum per folia strepitu, silentibus circa se omnibus, sonum audire coepit, murmur, aquae fluentis murmur. Aures intendit; certus est; exclamat: «Addua est!» Amicus inventus erat, frater, servator. Defatigatio paene evanuit, pulsus rediit, sanguinem per omnes venas libere ac tepide fluere sensit, fiduciam cogitationum crescere, rerum incertitudinem gravitatemque magna ex parte evanescere; nec dubitavit altius atque altius in silvam ingredi, amicum sonum secutus. Paucis momentis ad extremum planum pervenit, in margine altae ripae; deorsumque inter frutices quibus tota

vestiebatur aspiciens, aquam nitere et fluere vidit. Sublatis deinde oculis, amplam alterius ripae planitiem vicis sparsam conspexit, ultraque colles, atque in uno eorum magnam maculam subalbam, quae urbs esse debere videbatur, Bergomum certe. Paululum in clivo descendit, manibusque ac brachiis spinas separans et in partes diducens, infra spectavit num quae navicula in flumine moveretur, auscultavit num remorum ictus audiret; sed nihil vidit neque audivit. Si quid minus quam Addua fuisset, Renzus statim descendisset ut vadum tentaret; sed bene sciebat Adduam non esse flumen quocum tam familiariter ageres.

Quare tranquillissime secum deliberare coepit quid faciendum esset. In arborem ascendere atque illic auroram exspectare, quae fortasse adhuc sex horas moraretur, ea aura, ea pruina, ita vestitum, plus quam satis erat ut vere frigore obrigesceret. Totum illud tempus ultro citroque ambulare, praeterquam quod parum efficax auxilium contra nocturni caeli rigorem fuisset, nimium postulabat a miseris illis cruribus, quae iam plus aequo laboraverant. In mentem venit se in uno ex agris solitudini proximis vidisse unam ex casulis stramine tectis, truncis ramisque structis, deinde luto oblitis, ubi agricolae Mediolanenses aestate fruges recondere noctuque ad custodiendas se recipere solent; ceteris anni temporibus desertae manent. Eam statim hospitium sibi destinavit; semitam repetivit, silvam, frutices, incultum agrum rursus transiit, atque ad casulam perrexit. Ianua vermiculosa ac dissoluta, sine clave et pessulo, adducta erat; Renzus aperuit, intravit; vidit cratem in aere suspensam ramorumque retortis vinculis sustentatam, lecti pensilis in modum; sed in eam ascendere non curavit. Stramen aliquod humi vidit, putavitque etiam ibi brevem somnum suavem fore.

Prius tamen quam in lecto illo quem Providentia paraverat recumberet, ibi genua flexit, ut ei pro beneficio et pro omni auxilio quod illo terribili die acceperat gratias ageret. Solitas deinde preces dixit; insuperque a Domino Deo veniam petiit quod eas superiore vespere non dixisset, immo, ut eius verbis utamur, quod velut canis et peius dormitum ivisset. «Atque ideo», secum adiecit, manibus stramini innixis seque e genibus in lectum demittens, «ideo pulchra illa matutina excitatio mihi accidit.» Tum omne stramen quod circum remanebat collegit, sibique superposuit, quasi stragulum ut potuit conficiens ad frigus temperandum, quod etiam intus satis sentiebatur; sub eoque contractus est, animo suaviter dormiendi, somnum etiam pluris quam aequum esset comparasse sibi visus.

Sed vix oculos clauserat, cum in memoria aut phantasia eius — locum accuratum dicere nescirem —, coepit, inquam, hominum commeatus tam frequens tamque assiduus, ut somno valedicendum esset. Mercator, notarius, satellites, gladiarius, caupo, Ferrer, vicarius, cauponae sodales, tota viarum turba,

deinde dominus Abundius, deinde dominus Rodericus: omnes homines cum quibus Renzo aliquid dicendum erat. Tres tantum imagines occurrebant, nulla amara memoria comitante, ab omni suspicione purae, omnino amabiles; duaeque praecipue, diversissimae quidem sed in iuvenis corde artissime coniunctae: coma nigra plexa et barba alba. Sed consolatio quoque quam in eis cogitationem defigendo sentiebat minime pura et tranquilla erat. De bono fratre cogitans, suorum errorum, turpis intemperantiae, quam egregie paterna illius monita observavisset, verecundiam acrius sentiebat; Luciae autem imaginem contemplans! Non conabimur dicere quid sentiret: lector res novit; ipse sibi fingat. Et miseram Agnetem quomodo oblivisci potuisset? Agnetem illam quae eum elegerat, iam unum cum unica filia sua habuerat, atque antequam ab eo matris nomen acciperet, sermonem animumque matris sumpserat, curamque factis ostenderat. Sed dolor adiectus erat, neque minime acer, cogitare ipsis tam amantibus consiliis, tanto erga se amore factum esse ut misera mulier nunc e nido pulsa, prope vaga, futuri incerta esset, malaque et labores ex iis ipsis rebus colligeret unde extremorum annorum quietem laetitiamque speraverat.

Qualis nox, miser Renze! Quae quinta nuptiarum nox esse debuerat! Quale cubiculum! Qualis lectus coniugalis! Et post qualem diem! Atque ad quale crastinum, ad quam seriem dierum perveniendum! «Quod Deus vult», cogitationibus molestissimis respondebat; «quod Deus vult. Ille scit quid faciat: etiam nobis adest. Omnia in peccatorum meorum satisfactionem cedant. Lucia tam bona est! Non volet eam tam diu, tam diu, tam diu pati!» Inter has cogitationes, cum iam desperaret se somnum capturum, frigusque magis ac magis sentiret, adeo ut interdum tremere ac dentibus crepitare cogeretur, lucem advenientem suspirabat, tardumque horarum cursum impatienter metiebatur. Metiebatur dico, quia singulis semihoris in illo vasto silentio horologii ictus resonare audiebat: illud Tritii fuisse opinor. Prima autem vice qua ille sonus tam inopinatus aures feriit, cum nullam notionem loci unde veniret habere posset, arcanum ac sollemnem sensum excitavit, velut monitum ab homine non viso voce ignota missum.

Ubi tandem malleus ille undecim ictus edidit, quae hora a Renzo ad surgendum constituta erat, semirigidus surrexit, genua flexit, matutinas preces solito ferventius dixit; deinde se erexit, in longum latumque extendit, corpus humerosque quassavit, quasi omnia membra componeret, quorum unumquodque per se agere videbatur; in hanc manum, deinde in alteram spiravit, eas fricavit, casulae ostium aperuit, ac primum huc illuc respexit num quis adesset. Cum neminem videret, hesternam semitam oculis quaesivit; statim agnovit et ingressus est. Caelum pulchrum diem promittebat: luna in parte

quadam pallida et sine radiis tamen in immenso cani caerulei campo eminebat, qui deorsum ad orientem sensim in luteum roseumque colorem tenuabatur. Infra, ad horizontem, paucae nubes inter caeruleum et fuscum, longis inaequalibus fasciis porrectae erant, infimae infra linea paene ignea marginatae, quae paulatim vividior acriorque fiebat; a meridie aliae nubes inter se convolutae, leves ac molles, ut ita dicam, mille coloribus sine nomine illustrabantur: illud Lombardiae caelum, tam pulchrum ubi pulchrum est, tam splendidum, tam pacatum. Si Renzus deambulandi causa illic fuisset, certe sursum aspexisset atque auroram tam diversam ab ea quam in montibus suis videre solebat admiratus esset; sed viae attendebat longisque passibus ibat, ut incalesceret et cito perveniret.

Agros transit, incultum transit, frutices transit, silvam traicit, huc illuc aspiciens, simul ridens et erubescens horrorem quem paucis ante horis ibi senserat; in ripae margine est, deorsum spectat; et inter ramos piscatoris naviculam videt lente adverso flumine venientem, illam ipsam ripam radentem. Statim brevissima via inter spinas descendit; ad ripam est; piscatorem levissima voce appellat; atque, quasi parvum officium peteret facere volens, sed inscius habitu paene supplici, ut applicet significat. Piscator oculos per ripam circumfert, aquam venientem attente prospicit, retro se vertit aquam abeuntem spectaturus; deinde proram ad Renzum dirigit atque applicat. Renzus, in extremo litore stans, paene altero pede in aqua, naviculae proram prehendit, intus salit et dicit: «Visne mihi, mercede soluta, hoc officium praestare, ut trans flumen traicias?» Piscator iam intellexerat atque in eam partem vertebat. Renzus, altero remo in naviculae fundo conspecto, se inclinat eumque arripit.

«Lente, lente», dominus dixit; cum autem videret quam apte iuvenis instrumentum prehendisset et ad tractandum se compararet, «Ah, ah», perrexit, «eiusdem artis es.»

«Paululum», Renzus respondit; atque remum tanto vigore tantaque peritia agitare coepit ut plus quam oblectationis causa exercitatus videretur. Neque umquam remittens, interdum suspiciosum obtutum in ripam a qua recedebant, deinde impatientem in eam ad quam tendebant iaciebat, indignabaturque se brevissima via ire non posse: cursus enim aquae ibi rapidior erat quam qui recta secari posset, naviculaque partim adverso impetu, partim secundo filo aquae, obliquum traiectum facere debebat. Sicut in omnibus paulo implicatioribus negotiis evenit ut difficultates initio in summa se ostendant, deinde in exsequendo singillatim appareant, ita Renzo, cum iam Adduam prope traiecisset, molestum erat se certo nescire num ibi finis esset, an, hoc impedimento superato, aliud superandum restaret. Quare piscatore appellato,

maculam illam subalbam quam superiore nocte viderat quaeque nunc multo clarior apparebat capite significans, dixit: «Illud oppidum Bergomum est?»

«Urbs Bergomum», piscator respondit.

«Et illa ripa Bergomensis est?»

«Terra Sancti Marci.»

«Vivat Sanctus Marcus!» Renzus exclamavit. Piscator nihil dixit.

Tandem ripam illam attingunt; Renzus in eam prosilit; intra se Deo, deinde ore nautae gratias agit; manus in loculos immittit, berlingam protrahit, quae, rebus eius consideratis, non parvum erat dispendium, eamque bono viro porrigit. Hic, ripa Mediolanensi flumineque sursum ac deorsum rursus inspectis, manum extendit, mercedem accepit et reposuit; deinde labra compressit, insuperque digitum transversum ad labra admovit, gestum obtutu significante comitatus; tum «bonum iter» dixit et rediit. Ne lector tam promptam huius hominis erga ignotum comitatem tamque cautam nimis miretur, monendus est hominem illum, saepius a mercatoribus clandestinis atque a proscriptis simile officium rogatum, illud praestare consuevisse; neque tam exigui incertique lucri quod inde caperet amore, quam ne in illis generibus inimicos sibi faceret. Praestabat, inquam, quotiens certus esse poterat neque publicanos neque satellites neque exploratores se videre. Ita, prioribus non magis quam posterioribus bene volens, omnibus satisfacere conabatur ea aequitate quae ordinaria dos eorum est quibus cum quibusdam agendum et quibusdam rationem reddere necesse est.

Renzus paulisper in ripa constitit ut oppositam contemplaretur, terram illam quae paulo ante tam vehementer sub pedibus arserat. «Ah! Vere excessi!» prima cogitatio fuit. «Mane illic, maledicta terra», secunda, patriae valedictio. Tertia autem ad eos quos in ea terra relinquebat cucurrit. Tum brachiis super pectus decussatis suspiravit, oculos in aquam ad pedes fluentem demisit et cogitavit: «Sub ponte transiit!» Ita, more patriae, Leucensem pontem praecipuo illo nomine appellabat. «Ah, munde improbe! Satis; quod Deus vult.» Tristibus illis rebus terga vertit atque profectus est, subalbam in montis clivo maculam tamquam metam intuens, donec aliquem inveniret a quo rectam viam disceret. Videndum erat quam libere ad viatores accederet, et sine tot ambagibus vicum ubi consobrinus habitabat nominaret. A primo quem appellavit didicit adhuc novem milia passuum sibi conficienda esse.

Iter illud laetum non fuit. Ut omittamus mala quae Renzus secum ferebat, oculi singulis momentis tristibus rebus afficiebantur; unde intellegere debuit in regione quam ingrediebatur inopiam se inventurum quam in sua reliquerat. Per totam viam, magisque in oppidis et vicis, singulis passibus pauperes occurrebant, qui mendicare non solebant, atque miseriam magis vultu quam vestibus

ostendebant: agricolae, montani, artifices, familiae integrae; mixtumque precum, lamentorum et vagituum murmur. Hoc spectaculum praeter misericordiam tristitiamque de rebus suis quoque sollicitum faciebat. «Quis scit», meditabatur, «num ibi mihi bene successurum sit? Num ibi, ut superioribus annis, opus inveniam? Satis; Bortolus mihi semper bene voluit, bonus homo est, pecuniam fecit, toties invitavit; non me deseret. Praeterea Providentia me hactenus adiuvit, adiuvabit etiam in posterum.» Interim appetitus iam aliquandiu excitatus singulis milibus crescebat; quamquam Renzus, ubi ad eum attendere coepit, sine magna molestia per duo vel tria milia passuum quae restare poterant se duraturum sentiebat, cogitavit tamen non pulchrum fore consobrino tamquam mendicum se offerre, atque pro prima salutatione dicere: da mihi cibum. Omnes divitias e loculo protraxit, per manum numeravit, summam subduxit. Non erat ratio quae magnam arithmeticam requireret; sed ad parvum cibum satis superque erat. Cauponam ingressus est ut stomachum reficeret; atque revera, pretio soluto, pauci adhuc solidi remanserunt.

Egrediens iuxta ostium, ita ut paene in eas offenderet, duas mulieres vidit humi iacentes potius quam sedentes, alteram annis provectam, alteram iuniorem cum infante, qui, utraque mamma frustra sucta, flebat, flebat; omnes mortis colore; stantemque prope virum in cuius vultu membrisque pristini roboris vestigia adhuc conspici poterant, longo labore domiti et paene exstincti. Omnes tres manum ad eum qui expedito passu vultuque recreato exibat porrexerunt; nemo locutus est: quid amplius precatio dicere poterat? «Est Providentia!» Renzus dixit; statimque manu in loculum immissa, paucos illos solidos exhausit, in proximam manum posuit atque iter repetivit.

Cibus et bonum opus — quandoquidem anima et corpore constamus — omnes eius cogitationes recreaverant et exhilaraverant. Certe ex eo quod se ultimis nummis ita spoliaverat maior ei fiducia futuri orta erat quam si decies tantum invenisset. Nam si ad miseros illos in via deficientes eo die sustentandos Providentia ipsos ultimos nummos extranei, fugitivi, qui ipse quoque unde victurus esset nesciebat, reservaverat, quis credere posset eam postea deserturam esse eum quo ad hoc usa esset, cuique tam vivum, tam efficacem, tam certum sui sensum dedisset? Haec fere iuvenis cogitatio erat; minus tamen etiam clara quam ego exprimere potuerim. In reliqua via, cum res suas reputaret, omnia expediebantur. Fames tandem finiri debebat: quotannis enim messis fit; interim consobrinum Bortolum habebat et artem suam; praeterea domi paulum pecuniae, quam statim ad se mittendam curaret. Ex ea etiam pessimo casu in diem vivere posset, donec copia rediret. «Ecce tandem copia rediit», Renzus in phantasia pergebat; «operum ardor renascitur: domini certant ut Mediolanenses

artifices habeant, qui artem bene norunt; Mediolanenses artifices cristam erigunt; qui peritos vult, solvat necesse est; satis quaeritur ut plus quam unus vivat atque aliquid seponatur; et mulieribus scribi curatur ut veniant... Deinde cur tam diu exspectare? Nonne verum est eo parvo quod reservatum habemus nos etiam hac hieme illic victuros fuisse? Ita hic vivemus. Parochi ubique sunt. Veniunt carae illae duae mulieres: domus constituitur. Quanta voluptas eadem hac via omnes una deambulare! Usque ad Adduam curriculo ire, in ripa merendam sumere, in ipsa ripa, et mulieribus locum ostendere ubi naviculam conscendi, spinas per quas descendi, locum illum ubi steti ut viderem num quod navigium esset!»

Ad consobrini vicum pervenit; in ipso ingressu, immo priusquam pedem intulerit, domum altissimam distinguit, pluribus longissimarum fenestrarum ordinibus instructam; officinam ubi sericum nebatur agnoscit, intrat, inter aquae cadentis rotarumque strepitum magna voce quaerit num ibi Bortolus quidam Castagnerius sit.

«Dominus Bortolus! Ecce illic.»

«Dominus? Bonum signum», Renzus cogitat; consobrinum videt, obviam currit. Ille se vertit, iuvenem agnoscit, qui dicit: «Adsum.» Clamor admirationis, bracchia sublata, mutui circa collum amplexus. Post prima illa officia Bortolus iuvenem nostrum procul ab instrumentorum strepitu curiosorumque oculis in alterum conclave trahit et dicit: «Libenter te video; sed benedictus iuvenis es. Toties invitaveram; numquam venire voluisti; nunc advenis tempore paulo difficili.»

«Si dicendum est, non mea voluntate discessi», Renzus ait; brevissimeque, neque tamen sine magna animi commotione, dolorosam historiam narravit.

«Haec alia res est», Bortolus dixit. «O miser Renze! Sed in me spem posuisti; ego te non deseram. Re vera nunc artifices non quaeruntur; immo suos quisque aegre retinet, ne eos amittat neve officinae negotium interrumpatur; sed dominus me amat et opes habet. Atque, ut verum dicam, magna ex parte mihi eas debet, sine iactantia: ille pecuniam, ego modicam artem contuli. Primus operarius sum, scis? Deinde, ut tibi dicam, omnia ego ago. Misera Lucia Mondella! Eius memini quasi heri fuerit: bona puella! Semper in ecclesia modestissima; et cum ante illam eius domunculam transiremus... Videre mihi videor domunculam illam, paulo extra vicum, pulchra ficu murum superante...»

«Non, non; de his ne loquamur.»

«Hoc dicebam: cum ante illam domunculam transiremus, semper girgillus ille audiebatur, qui vertebatur, vertebatur, vertebatur. Et dominus ille Rodericus! Iam meo tempore ea via ibat; nunc autem, ut video, plane diabolum agit, dum

Deus habenas ei laxas relinquit. Ergo, ut dicebam, etiam hic paulum fame laboratur... Sed in tempore: quomodo appetitus tuus se habet?»

«Paulo ante in via comedi.»

«Et pecunia quomodo est?»

Renzus manum porrexit, ad os admovit, levemque super eam flatum misit.

«Nihil refert», Bortolus dixit; «mihi pecunia est; nec de ea sis sollicitus, nam brevi, mutatis rebus, si Deus volet, reddes mihi, et tibi quoque supererit.»

«Aliquantulum domi habeo, mihique mitti curabo.»

«Bene; interim in me confide. Deus bona mihi dedit ut bene faciam; et, si propinquis atque amicis non facio, quibus faciam?»

«Dicebam ego de Providentia!» Renzus exclamavit, boni consobrini manum amanter premens.

«Ergo», hic resumpsit, «Mediolani totum illum strepitum fecerunt. Paulum insani mihi videntur. Iam etiam huc fama pervenerat; sed volo postea rem mihi accuratius narres. Ah, multa habemus de quibus loquamur. Hic tamen, vide, quietius agitur et res aliquanto prudentius geruntur. Urbs duo milia onerum frumenti a mercatore Venetiis habitante emit: frumenti quod e Turcia venit; sed, ubi de edendo agitur, non tam subtiliter quaeritur. Audi nunc quid accidat: accidit ut rectores Veronae ac Brixiae transitum claudant et dicant: hac frumentum non transit. Quid Bergomenses faciunt? Venetias Laurentium Torre mittunt, doctorem, sed qualem! Festinanter profectus est, ducem adiit et dixit: quid istis dominis rectoribus in mentem venit? At oratio! Oratio, ut aiunt, prelo danda. Quantum valet hominem habere qui loqui sciat! Statim mandatum ut frumentum transire sinatur; neque rectores tantum transitum concedant, sed etiam comitatum praebeant necesse est: iamque in via est. Agri quoque ratio habita est. Ioannes Baptista Biava, Bergomensium Venetiis nuntius — ille quoque vir! —, senatui significavit etiam ruri fame laborari; senatusque quattuor milia mensurarum milii, quas staia vocant concessit. Hoc quoque ad panem conficiendum adiuvat. Deinde, vis scire? Si panis non erit, cibos quibus panis comitari solet comedemus. Dominus bona mihi dedit, ut tibi dico. Nunc ad dominum meum te ducam: toties de te ei locutus sum, et bene te excipiet. Bonus Bergomensis antiqui moris, vir liberalis animi. Re vera nunc te non exspectabat; sed ubi historiam audiverit... Praeterea artifices aestimare scit, quia fames transit, negotium permanet. Sed ante omnia de re quadam te monere debeo. Scisne quomodo nos, qui ex Mediolanensi ditione sumus, in hac regione vocent?»

«Quomodo nos vocant?»

«Baggianos nos vocant.»

«Non est pulchrum nomen.»

«Ita est: qui in agro Mediolanensi natus in Bergomensi vivere vult, id sancta pace accipiat necesse est. His hominibus Mediolanensem baggianum appellare idem est ac equitem illustrissimum vocare.»

«Dicent, opinor, ei qui sibi dici patietur.»

«Mi fili, nisi paratus es baggianum ad omnem cibum devorare, noli putare te hic vivere posse. Cultellum semper in manu habere oporteret; et ubi, ponamus, duos, tres, quattuor occidisses, veniret deinde qui te occideret: tum quam pulchra voluptas ante tribunal Dei apparere, tribus quattuorve caedibus in anima!»

«Et Mediolanensis cui paululum...» atque hic frontem digito percussit, sicut in caupona Lunae Plenae fecerat. «Hoc volo dicere: qui artem suam bene sciat?»

«Idem: hic ille quoque baggianus est. Scis quid dominus meus dicat cum de me amicis loquitur? "Baggianus ille manus Dei negotiis meis fuit; nisi baggianum illum haberem, male impedirer." Ita mos est.»

«Stultus mos. Et cum videant quid facere sciamus — nam denique nos hanc artem huc attulimus eamque sustentamus —, fierine potest ut nondum se correxerint?»

«Hactenus non; tempore fieri potest; pueri qui adolescunt; sed adultis nullum remedium: vitium illud contraxerunt neque iam deponunt. Quid tandem est? Longe alia res erant blanditiae illae quas tibi fecerunt, aliaque quae insuper facere volebant cari nostri populares.»

«Certe, verum est: si nihil aliud mali est...»

«Nunc, cum hoc tibi persuasum sit, omnia bene procedent. Veni ad dominum, et bono animo esto.»

Omnia re vera bene cesserunt, tamque Bortoli promissis responderunt, ut singula referre inutile putemus. Vereque Providentia fuit; nam quantopere rebus nummisque quos Renzus domi reliquerat confidendum esset, mox videbimus.

CAPUT DUODEVICESIMUM

Eodem illo die, tertio decimo Novembris, nuntius celer ad dominum praetorem Leucensem advenit eique litteras domini praefecti iustitiae tradit, quibus iubetur omnem investigationem quae fieri possit et maxime conducat instituere, ut comperiat num iuvenis quidam Laurentius Tramaglinus nomine, serici filator, e manibus *praedicti egregii domini capitanei* elapsus, *palam vel clam* in patrium pagum redierit, *ignotum quale*, accurate quidem, *verum in territorio Leuci*: *quod si compertum fuerit sic esse*, curet dictus dominus praetor, *quanta maxima diligentia fieri poterit*, eum in manus suas redigere; riteque vinctum, *videlizet* solidis manicis, quoniam leviorum vinculorum in nominato homine parum esse praesidii experimento constet, in carceres duci iubeat ibique sub firma custodia retineat, tradendum ei qui ad eum recipiendum mittetur; sive autem ita sit sive non sit, *accedatis ad domum praedicti Laurentii Tramaliini; et, facta debita diligentia, quidquid ad rem repertum fuerit auferatis; et informationes de illius prava qualitate, vita, et complicibus sumatis*; de omnibusque dictis et factis, inventis et non inventis, ablatis et relictis, *diligenter referatis*.

Dominus praetor, postquam humaniter certior factus est hominem in pagum non rediisse, vici consulem arcessi iubet, eoque duce ad indicatam domum contendit, magno notarii ac satellitum comitatu. Domus clausa est; qui claves habet aut abest aut inveniri non patitur. Fores effringuntur; debita diligentia adhibetur, id est sic agitur ut in urbe vi capta.

Fama illius expeditionis statim per omnes vicinos locos diffunditur; ad patrem Christophorum pervenit, qui non minus attonitus quam afflictus alium atque alium interrogat, ut aliquid luminis de causa tam inopinati facti accipiat; sed nihil nisi vagas coniecturas colligit, statimque ad patrem Bonaventuram scribit, a quo certiora quaedam se cogniturum sperat. Interea Renzi propinqui amicique citantur, ut quidquid de prava eius qualitate sciant testentur: Tramaglini nomen habere calamitas est, dedecus, crimen; totus pagus perturbatur. Paulatim cognoscitur Renzum e media urbe Mediolano e iustitiae manibus elapsum deinde evanuisse; fama est eum grave quiddam admisisse; quid autem sit aut nemo dicere potest aut centum modis narratur.

Quo gravius facinus, eo minus in pago creditur, ubi Renzum probum iuvenem esse norunt. Plerique opinantur atque inter se ad aures susurrant machinam esse a praepotente illo domino Roderico motam, qua miserum

aemulum perderet. Adeo verum est, si coniectando neque satis rebus cognitis iudicamus, etiam nebulonibus interdum magnam iniuriam fieri.

Nos autem, rebus, ut dici solet, in manibus positis, affirmare possumus illum, quamquam ad Renzi calamitatem efficiendam nihil contulerat, ea tamen tamquam suo opere delectatum esse, atque de ea cum fidis suis, maxime cum comite Attilio, triumphavisse.

Hic, ex primis suis consiliis, iam tum Mediolani esse debuerat; sed ad primos tumultus nuntios, plebisque per vias vagantis animo longe alio quam ut fustibus caedi pateretur, utile duxerat ruri manere donec res compositae essent. Eo magis quod, cum multos offendisset, non sine causa verebatur ne quis ex tot hominibus qui sola impotentia quiescebant ex rerum condicione animos sumeret tempusque opportunum ad omnium iniurias ulciscendas iudicaret.

Haec mora diu non duravit. Iussum Mediolano allatum de Renzo persequendo iam indicabat res ad solitum cursum rediisse; eodemque fere tempore id certo cognitum est. Comes Attilius statim profectus est, consobrinum hortatus ut in incepto persisteret ac susceptam rem perficeret, pollicitusque se statim operam daturum ut eum a fratre Christophoro liberaret; cui negotio felix illa abiecti aemuli calamitas egregie profutura erat.

Vix Attilius discesserat cum Grisus Modoetia salvus incolumisque rediit dominoque renuntiavit quae colligere potuerat: Luciam in illo monasterio sub illius dominae tutela receptam esse; semperque, velut ipsam monacham, latere, pedem numquam extra ianuam efferentem ac sacris per fenestellam cancellis munitam interessentem. Quod multis displicebat, qui, cum nescio quid de eius casibus audissent formamque eius magnopere laudari, paulisper videre cupiebant qualis esset.

Haec narratio daemonem in dominum Rodericum immisit, vel, ut rectius dicam, eum qui iam ibi domicilium habebat nequiorem reddidit. Tot res consilio suo secundae cupiditatem eius magis magisque inflammabant, id est illam pervicaciae, irae foedissimaeque libidinis mixturam qua cupiditas constabat. Renzus aberat, expulsus, proscriptus, ita ut omnia adversus eum licita fierent atque ipsa sponsa quodam modo inter rebellis bona haberi posset; unus in mundo qui eum tueri et vellet et posset, tantumque clamorem tollere qui procul etiam et ab excelsis hominibus audiretur, iracundus ille frater, ipse quoque brevi, ut probabile erat, nocendi facultate cariturus erat. Et ecce novum impedimentum, quod non modo tot commoda compensaret, sed, ut ita dicam, irrita redderet.

Monasterium Modoetiense, etiamsi nulla in eo princeps fuisset, os erat durius quam quod Roderici dentibus frangi posset; quantumvis autem illud refugium

cogitatione circumvolaret, neque vi neque insidiis expugnandi viam aut rationem ullam excogitare poterat.

Paene inceptum abiecit; paene statuit Mediolanum petere, longiore etiam via, ne Modoetiam quidem transiret; Mediolani vero in medios amicos voluptatesque se conicere, ut laetissimis curis illam curam, quae iam tota dolor facta erat, expelleret. Sed, sed, sed, amici! Paulum sistamus ad hos amicos. In eorum societate, pro animi distractione, novas molestias invenire exspectandum erat: Attilius enim certe tubam iam inflaverat omnesque in exspectationem adduxerat. Undique quaereretur quid de montana puella factum esset; ratio reddenda erat. Voluerat, tentaverat: quid effecerat? Rem susceperat, paulo ignobilem, ut verum dicamus; sed age, non semper suas libidines homo regere potest; caput rei est ut iis satisfaciat. Quomodo igitur ab hoc incepto discedebat? Victoriam rustico et fratri cedendo! Hui! Et cum insperata fortuna, nulla istius hominis nihili opera, alterum, amicus autem peritus alterum e medio sustulisset, homo nihili rerum opportunitate uti nesciverat atque ab incepto ignave recedebat. Satis superque erat cur inter honestos viros numquam iam os attolleret, aut omni momento gladium stringeret.

Deinde quomodo ad illam villam, in illum pagum rediret aut ibi maneret, ubi, ut assiduas ac pungentes cupiditatis admonitiones praetermittamus, irriti conatus ignominiam secum ferret? Ubi simul publicum odium crevisset, potentiae fama deminuta esset? Ubi in cuiusque nebulonis vultu, inter ipsas inclinationes, amarum illud legere posset: «Devorasti; gaudeo»? Iniquitatis via, ait hoc loco manuscriptum, lata est; non ideo tamen commoda: sua habet impedimenta, suas angustias asperasque semitas; sua quoque parte molesta est et laboriosa, quamquam deorsum ducit.

Domino Roderico, qui ex ea neque exire neque retrocedere neque consistere volebat, suis autem viribus progredi non poterat, in mentem quidem veniebat qua ratione posset: auxilium petendum erat ab homine cuius manus saepe eo perveniebant quo aliorum oculi non pervenirent; hominis sive daemonis, quem ipsa rerum difficultas saepe ad eas suscipiendas incitabat. Sed id consilium sua quoque incommoda ac pericula habebat, eo graviora quo minus ante aestimari poterant; nemo enim praevidere potuisset quo usque processurus esset, si semel cum illo in eandem navem conscendisset: auxiliatore quidem potenti, sed duce non minus imperioso quam periculoso.

Tales cogitationes dominum Rodericum complures dies inter adsensum et recusationem, utrumque molestissimum, suspensum tenuerunt. Interea litterae consobrini venerunt, quibus dolum bene procedere nuntiabat. Fulgurationem paulo post tonitrus secutus est: id est, quodam pulchro mane auditum est patrem Christophorum e conventu Pescarenicensi discessisse.

Tam celer successus, Attilii litterae quibus et magnos animos addebat et magna ludibria minabatur, dominum Rodericum magis magisque ad periculosum consilium inclinaverunt. Extremum impulsum dedit inopinatus nuntius Agnetem domum suam rediisse: unum iam obstaculum quod ad Luciam aditum impediret sublatum erat. De his duobus eventibus rationem reddamus, ab extremo incipientes.

Vix miserae mulieres in refugio suo consederant, cum Modoetiae atque inde etiam in monasterio fama ingentis illius Mediolanensis tumultus divulgata est; magnumque nuntium infinita singularum rerum series sequebatur, quae singulis momentis crescebat et mutabatur. Procuratrix, quae e domo sua alteram aurem in viam, alteram in monasterium intendere poterat, hinc atque illinc nuntios colligebat hospitibusque suis communicabat.

«Duos, sex, octo, quattuor, septem in carcerem coniecerunt; suspendentur, partim ante Furnum Furcillarum, partim in capite viae ubi vicarii annonae domus est... Heus, heus, hoc audite! Unus effugit, Leucensis aut ex illis partibus. Nomen nescio; sed veniet aliquis qui mihi dicere possit, ut videamus num eum noveritis».

Hic nuntius, cum Renzus illo ipso fatali die Mediolanum venisset, aliquam mulieribus sollicitudinem iniecit, praecipue Luciae. Sed cogitate quid factum sit cum procuratrix ad eas venit nuntiatura: «Ex ipso vestro pago est ille qui, ne suspenderetur, aufugit: serici filator, Tramaglinus nomine. Nostisne eum?»

Luciae, quae sedens cuiusdam operis oras consuebat, opus e manibus excidit; expalluit totaque mutata est, ita ut procuratrix certe animadvertisset, si propius adstitisset. At illa in limine stabat cum Agnete, quae ipsa quoque perturbata, sed minus vehementer, se sustinere potuit; utque aliquid responderet, in parvo pago omnes inter se nosse dixit, seque eum nosse; sed intellegere se non posse quomodo tale quid ei accidisset, cum iuvenis compositus esset. Tum quaesivit num certo effugisset, et quo.

«Effugisse omnes dicunt; quo, nescitur. Fieri potest ut adhuc capiatur, fieri potest ut in tuto sit; sed si rursus in ungues eorum inciderit compositus ille iuvenis vester...»

Hic procuratrix feliciter evocata discessit; cogitate quo animo mater filiaque relictae sint. Non unum diem misera mulier et desolata puella in hac incertitudine manere debuerunt, secum agitantes quo modo, qua causa tam triste factum esset, quid inde secuturum; terribilia illa verba explicantes, vel singulae secum vel submissa voce inter se, quoties poterant.

Tandem die Iovis vir quidam ad monasterium venit Agnetem quaerens. Erat Pescarenicensis piscarius, qui de more Mediolanum ad merces suas vendendas ibat. Eum bonus frater Christophorus rogaverat ut Modoetiam transiens ad

monasterium diverteret, mulieres suo nomine salutaret, quidquid de tristi Renzi casu cognitum esset narraret, easque moneret ut patienter ferrent et Deo confiderent: se certe, miserum fratrem, earum non obliturum, occasionemque eas adiuvandi captaturum; interea singulis hebdomadibus vel per hunc vel alio modo curaturum ut de se aliquid cognoscerent.

De Renzo nuntius nihil novi certique dicere potuit praeter domus eius visitationem et quaestiones ad eum comprehendendum institutas; sed simul omnes frustra fuisse, certoque sciri eum in agrum Bergomatem incolumem evasisse. Quae certitudo, nec dici necesse est, magnum Luciae levamen fuit: ex eo tempore lacrimae eius facilius ac dulcius manarunt; maius solacium in secretis cum matre colloquiis, quibus animum exonerabat, invenit, omnibusque precibus eius gratiarum actio immiscebatur.

Gertrudis eam saepe in privatum suum colloquii locum arcessebat, interdum diu retinebat, miserae simplicitate ac mansuetudine delectata, simulque quod singulis momentis sibi gratias agi ac bene precari audiebat. Quin etiam partem vitae suae — partem puram — secreto narrabat, quae passa esset ut eo perveniret ubi rursus pateretur; primaque illa Luciae admiratio suspicione mixta in misericordiam mutabatur. In ea historia plus quam satis causarum inveniebat quibus explicaret quidquid in benefactricis moribus paulo insolentius erat; maxime adiuvante illa Agnetis de procerum ingeniis doctrina.

Quantumvis autem ad parem Gertrudi fiduciam reddendam inclinaret, ne in mentem quidem ei venit novas suas sollicitudines, novam calamitatem aperire, aut quis esset filator ille profugus dicere; ne periculum faceret divulgandi rumorem tam plenum doloris ac scandali. Quantum poterat, curiosas quoque illius interrogationes de rebus sponsalia antecedentibus declinabat; sed hic prudentiae rationes non erant. Nam miserae innocenti illa historia spinosior ac difficilior narratu videbatur quam omnes quas a domina audiverat aut audire posse credebat. In his erant tyrannis, insidiae, dolores, res foedae ac tristes, quae tamen nominari poterant; suae autem ubique permixtus erat affectus, verbum quod, dum de se loqueretur, proferre posse non videbatur, cuiusque loco nullam umquam circuitionem invenisset quae non impudens videretur: amor!

Interdum Gertrudis paene indignabatur quod illa tam caute se muniret; at tanta benevolentia, tanta reverentia, tantus gratus animus, tanta etiam fiducia perluciebant! Interdum fortasse tam tenera tamque timida verecundia alia quoque de causa ei magis displicebat; sed omnia in dulcedine illius cogitationis evanescebant quae, Luciam aspicienti, singulis momentis redibat: «Huic bene facio». Atque verum erat: praeter refugium enim illi sermones, illae familiares blanditiae non parvo Luciae solacio erant. Aliud inveniebat in assidue laborando; semperque rogabat ut sibi aliquid faciendum darent. Etiam in

colloquii locum opus aliquod semper afferebat quo manus occuparet. Sed quam ubique sese inserunt tristes cogitationes! Suenti, suenti — ars ei paene nova erat — identidem in mentem veniebat alabrum suum; post alabrum autem, quot res!

Altero die Iovis piscarius ille vel alius nuntius advenit, patris Christophori salutationem attulit et Renzi felicem fugam confirmavit. Nihil certius de eius aerumnis: nam, ut lectori diximus, Cappuccinus a fratre suo Mediolanensi, cui illum commendaverat, se haec cogniturum speraverat; ille autem respondit se neque hominem neque litteras vidisse: venisse quidem ad conventum rusticum quendam qui se quaereret; sed, cum non invenisset, abiisse neque rursus comparuisse.

Tertio die Iovis nemo visus est; miseraeque mulieres non tantum optato atque exspectato solacio privatae sunt, sed, ut afflictis impeditisque hominibus de quacumque parva re accidit, novam sollicitudinem et centum molestissimas suspiciones conceperunt. Iam ante Agnes de brevi domum excursione cogitaverat; haec nova res, quod nuntius promissus non venerat, eam ad decernendum adduxit.

Luciae grave erat a matris veste velut avulsam manere; sed cupiditas aliquid cognoscendi, et securitas quam in refugio tam munito tamque sacro sentiebat, repugnantiam eius vicerunt. Itaque inter eas statutum est Agnetem postridie in via exspectaturam piscarium qui illac e Mediolano rediens transire deberet, ab eoque pro beneficio petituram locum in plaustro, ut ad montes suos reduceretur.

Eum re vera invenit, quaesivitque num pater Christophorus aliquid quod ad se pertineret mandavisset. Piscarius pridie quam profectus esset totum diem piscatus erat neque de patre quidquam audiverat. Mulieri non opus fuit precibus, ut beneficium quod cupiebat obtineret; dominae filiaeque non sine lacrimis valedixit, pollicita se statim nuntium de se missuram ac brevi redituram; atque profecta est.

In itinere nihil memorabile accidit. Partem noctis, ut solebant, in caupona quieverunt, ante lucem iter repetiverunt, matureque Pescarenicum pervenerunt. Agnes in areola ante conventum descendit, vectorem suum dimisit, iterum atque iterum dicens: «Deus vobis rependat»; cumque ibi esset, antequam domum iret bonum fratrem benefactorem suum videre voluit. Tintinnabulum pulsavit; venit aperturus frater Galdinus, ille nucum.

«O bona mulier, quis vos ventus attulit?»

«Patrem Christophorum quaesitum venio».

«Patrem Christophorum? Non adest».

«O! Diu aberit?»

«At...?» ait frater, umeris sublatis capiteque raso intra cucullum retracto.

«Quo abiit?»

«Ariminum».

«Quo?»

«Ariminum».

«Ubi terrarum est iste locus?»

«Eh, eh, eh!» respondit frater, porrecta manu aerem recta deorsum secans, ut magnam distantiam significaret.

«O me miseram! Sed cur tam repente discessit?»

«Quia ita pater provincialis voluit».

«Et cur eum dimittere, qui hic tantum boni faciebat? O Domine!»

«Si superiores iussorum suorum rationem reddere deberent, ubi esset oboedientia, bona mulier?»

«Ita; sed haec mea pernicies est».

«Scitis quid fieri potuerit? Arimini bono praedicatore opus habuerint — ubique quidem habemus; sed interdum vir ille ad eam rem factus requiritur —; pater illius provinciae ad huius provinciae patrem scripserit, num talem ac talem hominem haberet; paterque provincialis dixerit: hic patre Christophoro opus est. Ita prorsus factum esse debet, videtis».

«O nos miseros! Quando profectus est?»

«Nudius tertius».

«Ecce! Si illi mentis meae instinctui obtemperassem et paucis ante diebus discessissem! Nec scitur quando redire possit? Sic, propemodum?»

«Eh, bona mulier! Pater provincialis scit, si vel ille scit. Cum aliquis e nostris patribus praedicatoribus evolavit, praevideri non potest in quo ramo consessurus sit. Hinc expetuntur, illinc expetuntur; et conventus habemus in omnibus quattuor orbis partibus. Ponite patrem Christophorum suis Quadragesimae sermonibus Arimini magnam famam excitare: neque enim semper ex tempore praedicat, ut hic piscatoribus ac rusticis solebat; urbium suggestibus pulchras suas conciones scriptas habet, et sane egregias. Fama tanti praedicatoris per illos fines diffunditur; eumque arcessere possunt ex... unde ego sciam? Tum autem mittendus est; nam totius mundi caritate vivimus, et aequum est nos toti mundo servire».

«O Domine! Domine!» rursus Agnes paene lacrimans exclamavit; «quid sine illo homine faciam? Ille nobis patris loco erat! Nobis pernicies est».

«Audite, bona mulier; pater Christophorus vir quidem egregius erat; sed alios quoque habemus, scitis? Caritate ingeniique facultate plenos, qui tam cum proceribus quam cum pauperibus agere sciunt. Vultis patrem Athanasium? Vultis patrem Hieronymum? Vultis patrem Zachariam? Praestans vir est, videtis, pater Zacharias. Neque, ut quidam imperiti faciunt, attendatis quod tam gracilis est,

vocula fracta et barbula admodum exigua: non de praedicando loquor, sua enim cuique dona; sed ad consilium dandum vir est, scitis?»

«O per caritatem!» Agnes exclamavit, grati animi atque impatientiae sensibus mixtis, quales experimur ubi in oblato beneficio plus alienae bonae voluntatis quam nostrae utilitatis invenimus; «quid mea interest qualis alius quispiam sit, cum miser ille qui iam non adest res nostras nosset omniaque paravisset ut nobis auxilio esset?»

«Tum patientia opus est».

«Hoc scio», respondit Agnes; «ignoscite quod vobis molesta fui».

«Quid ita, bona mulier? Vestram vicem doleo. Si quem e patribus nostris quaerere statueritis, conventus hic est neque movetur. Heus, me brevi videbitis ad oleum colligendum».

«Valete», dixit Agnes; ad suumque pagulum iter intendit, desolata, confusa, perturbata, velut miser caecus qui baculum amisisset.

Nos, qui paulo plura quam frater Galdinus comperimus, narrare possumus quid re vera actum sit. Attilius, simul ac Mediolanum venit, ut domino Roderico promiserat, communem eorum patruum e Consilio Secreto invisit. Erat hoc consultorum collegium, tum e tredecim togatis et militaribus viris constans, quorum sententiam praeses rogabat, quodque, si quis praesidum decessisset aut mutaretur, imperium ad tempus suscipiebat. Comes patruus, togatus et unus e senioribus consilii, aliquam in eo auctoritatem habebat; sed ad eam apud alios ostentandam atque fructuosam reddendam parem non habebat.

Ambigua loqui, significanter tacere, sententiam imperfectam relinquere, oculos contrahere eo vultu qui significaret: «Loqui non possum»; blandiri nec promittere, comiter minari: omnia ad eundem finem dirigebantur, omnia plus minusve proderant. Adeo ut ipsa haec verba: «In hoc negotio nihil possum», interdum quia plane vera erant dicta, sed ita dicta ut fides non haberetur, opinionem potentiae eius atque inde ipsam potentiam augerent: sicut illae capsulae, quae etiamnunc in quibusdam pharmacopolarum tabernis videntur, Arabicis quibusdam vocibus inscriptae, intus autem vacuae; quae tamen ad tabernae fidem sustentandam valent.

Patrui auctoritas, quae iam diu tardissimis gradibus semper creverat, nuper uno, ut aiunt, ingenti saltu processerat, occasione extraordinaria: Matritum enim legatus ad aulam profectus erat. Qualiter ibi exceptus esset, ex ipso narrante audiendum erat. Ut cetera omittamus, comes dux singulari eum dignatione tractaverat adeoque in familiaritatem admiserat, ut semel coram dimidia, ut ita dicam, aula quaesivisset quomodo ei Matritum placeret; iterumque solus cum solo in fenestrae recessu dixisset Mediolanensem ecclesiam cathedralem maximum templum esse in omnibus regis dicionibus.

Patruo salutato consobrinique salutationibus redditis, Attilius vultu serio, quem opportune induere noverat, ait: «Officio meo fungi credo neque Roderici fiduciam violare, si patruum de re moneam quae, nisi vos manum admoveritis, gravis fieri gravesque exitus habere potest…»

«Aliquid, opinor, ex consuetis eius facinoribus».

«Ut iustitiam servem, dicere debeo culpam non penes consobrinum meum esse. Sed incensus est; et, ut dico, nemo nisi patruus potest…»

«Videamus, videamus».

«Est in illis partibus frater Cappuccinus qui Rodericum infeste persequitur; eoque res pervenit ut…»

«Quotiens utrique vestrum dixi fratres suo iure coqui sinere oportere? Satis negotii dant iis qui debent… ad quos pertinet…» Hic alte spiritum efflavit. «Vos autem, qui eos vitare potestis…»

«Patrue, in hac re meum officium est vobis dicere Rodericum eum vitaturum fuisse, si potuisset. Frater est qui illum persequitur, qui omni modo provocare instituit…»

«Quid, malum, illi fratri cum nepote meo est?»

«Primum inquietum ingenium est, et tale vulgo habetur; profiteri solet se cum nobilibus viris certare. Ille rusticam quandam puellam illius pagi protegit, regit, quid ego sciam? Tantamque erga hanc creaturam caritatem habet, caritatem… non dicam propriae utilitatis studiosam, sed valde aemulam, suspiciosam, facile offensam».

«Intellego», dixit comes patruus; exque quodam ineptiae colore, a natura vultui eius inducto, deinde multis politicae artis pigmentis velato atque obtecto, malitiae radius emicuit, sane pulcherrimus aspectu.

«Iam vero ab aliquo tempore», Attilius perrexit, «frater ille animo induxit Rodericum nescio quae consilia in hanc…»

«Animo induxit, animo induxit! Ego quoque dominum Rodericum novi; alio sane patrono quam vobis opus est ut his de rebus excusetur».

«Patrue, Rodericum illam creaturam in via obviam aliquo ioco petivisse non difficulter crediderim: iuvenis est, neque denique Cappuccinus; sed nugae sunt quibus patruum detinere non decet. Grave illud est, fratrem de Roderico quasi de nebulone loqui coepisse, totumque pagum in eum concitare conari…»

«Quid ceteri fratres?»

«Non se immiscent, quippe qui eum fervidi ingenii esse noverint omnique Rodericum reverentia prosequantur. Sed contra ille frater magnam apud rusticos auctoritatem habet, nam etiam sanctum se praebet, et…»

«Credo eum nescire Rodericum meum nepotem esse».

«An sciat! Hoc immo daemonem in eo maxime concitat».

«Quomodo? Quomodo?»

«Quia, quod ipse dictitat, eo maiore voluptate Rodericum coercet quod is naturalem habet protectorem tanta auctoritate praeditum quanta vos polletis; se autem magnates et politicos deridere, sancti Francisci funem etiam gladios vinctos tenere, et...»

«O fratrem temerarium! Quod illi nomen est?»

«Frater Christophorus de ***», respondit Attilius; comesque patruus e loculo mensulae suae pugillares sumpsit, atque, identidem spiritum alte efflans, miserum illud nomen inscripsit. Interim Attilius pergebat: «Semper talis animi fuit ille; vita eius nota est. Plebeius erat qui, cum quattuor nummos habere se videret, cum patriae suae nobilibus certare volebat; iratus autem quod omnes vincere non posset, unum occidit; itaque, ut patibulum vitaret, frater factus est».

«Euge! Bene sane! Videbimus, videbimus», dicebat comes patruus, spiritum efflare pergens.

«Nunc vero», pergebat Attilius, «magis quam umquam iratus est, quia consilium quod vehementissime cordi habebat irritum cecidit; hinc patruus qualis ille vir sit intelleget. Suam illam creaturam marito collocare volebat: sive ut e mundi periculis eriperet — vos me intellegitis —, sive aliam quamlibet ob causam, omnino eam collocare volebat; inveneratque... hominem: aliam suam creaturam, quendam quem fortasse, immo sine dubio, etiam patruus nomine noverit; certo enim habeo Consilium Secretum de illo digno homine agere debuisse».

«Quis ille est?»

«Serici filator, Laurentius Tramaglinus, ille qui...»

«Laurentius Tramaglinus!» comes patruus exclamavit. «Bene sane! Euge, pater! Certe... re vera... unam epistulam habebat ad quendam... Dolendum quod... Sed nihil refert; bene est. Cur autem dominus Rodericus nihil horum mihi dicit? Cur res tam longe procedere sinit neque ad eum se convertit qui ipsum regere ac sustentare et potest et vult?»

«In hoc quoque verum dicam», pergebat Attilius. «Ex altera parte, cum sciret quot negotia, quot res in capite patruus haberet...» — hic ille efflans manum capiti admovit, quasi significaret quantum laboris esset omnes ibi continere — «veritus est ne unum negotium adderet. Deinde, omnia dicam: ex iis quae intellegere potui, tam irritatus est, tam extra se raptus, tam fratris illius contumeliis satiatus, ut magis cupiat ipse sibi ius dicere, expedita aliqua ratione, quam rite a patruo eiusque prudentia ac brachio iustitiam impetrare. Ego hunc ardorem restinguere conatus sum; sed, cum rem ad vim spectare viderem, officium meum esse credidi patruum de omnibus certiorem facere, qui denique familiae caput ac columna est...»

«Melius fecisses, si paulo ante locutus esses».

«Verum est; sed sperabam rem per se evanituram, aut fratrem tandem ad sanam mentem rediturum, aut e conventu illo discessurum, ut istis fratribus accidit, qui nunc hic sunt, nunc illic; tum omnia finita essent. Sed...»

«Nunc meum erit rem componere».

«Ita ego quoque cogitavi. Mecum dixi: patruus pro sua prudentia suaque auctoritate sciet scandalum antevertere simulque Roderici honorem servare, qui et ipsius honor est. Frater iste, dicebam, semper sancti Francisci funem iactat; sed ut sancti Francisci fune apte utamur, non necesse est eum circa ventrem gerere. Patruus centum rationes habet quas ego nescio; scio patrem provincialem, ut aequum est, eum magnopere observare; et si patruus iudicat in hac re optimum remedium esse fratrem alium aerem spirare, duobus verbis...»

«Curam eius rei iis relinquat dominatio vestra ad quos pertinet», paulo durius comes patruus dixit.

«Ah, verum est!» exclamavit Attilius, caput paulum agitans semetque miseratus subridens. «Ego vero is sum qui patruo consilium dem! Sed familiae existimationis studium quo teneor me loqui cogit. Quin etiam vereor ne aliud malum fecerim», addidit cogitabundo vultu; «vereor ne Roderico apud patruum obfuerim. Non acquiescerem, si mea causa putaretis Rodericum non tantam in vobis fiduciam habere neque tantum vobis obsequium praestare quantum debet. Credite, patrue, hac in re vere...»

«Age, age; quae iniuria, quae iniuria inter vos duos? Semper amici eritis, donec alter sapere coeperit. Effrenati, effrenati, qui semper aliquid novi facitis; ego autem sarcire debeo, ita ut... indecorum aliquod verbum mihi extorqueatis! Plus mihi sollicitudinis affertis vos duo quam» — hic quantum spiritum efflaverit cogitate — «omnia haec benedicta rei publicae negotia».

Attilius nonnullas adhuc excusationes, promissa, blanditias addidit; deinde veniam abeundi petiit ac discessit, illa voce prosequente: «Et prudenter agamus!» qua comes patruus nepotibus suis valedicere solebat.

CAPUT UNDEVICESIMUM

Si quis in agro male culto herbam inutilem, pulchrum exempli causa lapathum, conspicatus, certo scire vellet utrum e semine quod in ipso agro maturuisset nata esset, an vento illato, an ab ave demisso, quantumvis cogitaret, nihil umquam definiret. Ita neque nos dicere possumus utrum e naturali ingenii sui solo an ex Attilii suasione comiti patruo consilium ortum sit patris provincialis opera utendi, quo implicatum illum nodum quam commodissime praecideret.

Illud certum est Attilium non fortuito id verbum protulisse; etsi autem exspectare debebat ut ad tam apertum consilium suspiciosa comitis patrui superbia reluctaretur, voluit tamen illius consilii imaginem ei ostendere eumque in eam viam inducere qua procedere cupiebat. Ceterum tam apte ad comitis patrui animum accommodatum, tam manifeste a rerum condicione monstratum erat consilium, ut, nullo omnino suggerente, ipsum id inventurum fuisse prope spondere liceat.

Id agebatur, ne in bello iam nimis aperto homo eiusdem nominis, nepos eius, inferior discederet: quae res ad opinionem potentiae, quam tantopere colebat, servandam plurimum pertinebat. Quam ultionem nepos sua sponte sumere poterat, ea remedium malo peius futura erat, novorum malorum semen; quare quacumque ratione et sine mora impedienda erat.

Iuberetne eum tum e villa sua discedere? Primum non paruisset; deinde, etiamsi paruisset, id erat loco cedere, totam familiam coenobio cedere. Imperia, vis legum, huiusmodi terriculamenta adversus eius condicionis hominem nihil valebant: clerus enim tam regularis quam saecularis ab omni laicorum iurisdictione prorsus immunis erat, neque homines tantum, sed etiam loca ab iis habitata; quod scire debet vel is qui nullam praeter hanc historiam legerit: qui sane parum instructus esset.

Unum adversus talem hostem fieri poterat, ut amoveretur; huius autem rei instrumentum erat pater provincialis, cuius arbitrio erat ubi ille proficisceretur aut maneret.

Inter patrem provincialem et comitem patruum vetus intercedebat notitia: raro se viderant, semper tamen magnis amicitiae significationibus et amplissimis officiorum pollicitationibus.

Atque interdum satius est cum eo agere qui multis praesit quam cum uno ex iis, qui suam tantum causam videat, suo tantum affectu moveatur, suum tantum propositum curet; ille autem simul centum necessitudines, centum exitus,

centum utilitates, centum res vitandas, centum servandas respicit, atque adeo centum ex partibus capi potest.

Omnibus bene perpensis, comes patruus patrem provincialem quodam die ad prandium invitavit, eique convivarum turbam exquisitissimo consilio compositam paravit.

Aliquot erant propinqui honoratissimis titulis insignes, quorum vel ipsum gentilicium magnum honoris nomen erat; qui solo habitu, nativa quadam confidentia, nobili neglegentia, de rebus maximis familiaribus verbis disserentes, etiam id non consulto agentes excellentiae potentiaeque suae opinionem singulis momentis imprimere ac renovare poterant. Aliquot erant clientes, domui vetere clientela, ipsi domino perpetua servitute devincti; qui, a prima iusculi portione incipientes ore, oculis, auribus, toto capite, toto corpore, tota anima assentiri, ad extrema poma hominem eo redegerant ut iam negandi rationem oblitus esset.

In convivio comes, hospes ille, sermonem cito ad Matritum deduxit. Romam multis viis itur; ille Matritum omnibus ibat. De aula, de comite duce, de ministris, de praesidis domesticis, de taurorum certaminibus locutus est, quae optime describere poterat, quippe quas e loco insigni spectavisset; de Escuriali palatio, quod ad amussim exponere poterat, quoniam familiaris comitis ducis per omnes eius latebras eum duxerat.

Aliquamdiu tota societas, velut auditorium, unum eum intente audivit; deinde in privatos sermones divisa est. Tum ille alia ex illis praeclaris rebus patri provinciali, qui iuxta sedebat, quasi secreto narrare perrexit; paterque loqui, loqui, loqui sinebat. Sed aliquando sermonem paulum convertit, a Matrito avertit, atque ex aula in aulam, ex dignitate in dignitatem, ad cardinalem Barberinum perduxit, qui Cappuccinus erat et ipsius pontificis tum sedentis Urbani VIII frater: tantus vir. Comiti patruo quoque paulisper alium loqui sinendum, audiendum, commemorandumque fuit non eos tantum magnates in mundo esse qui sibi utiles essent.

Paulo postquam a mensa surrexerunt, patrem provincialem rogavit ut secum in aliud conclave veniret.

Duae potestates, duo cana capita, duae maturissimae rerum experientiae inter se constiterunt. Magnificus vir patrem admodum reverendum sedere rogavit, ipse quoque consedit, atque ita exorsus est: «Pro ea quae inter nos intercedit amicitia, rem ad utrumque pertinentem paternitati vestrae proponendam censui, quam inter nos conficiamus, aliis viis non tentatis, quae possent... Itaque simpliciter, aperto animo, quid agatur dicam; nec dubito quin paucis verbis consentiamus. Dicite mihi: estne in vestro Pescarenici coenobio pater quidam Christophorus a ***?»

Provincialis annuit.

«Dicat mihi paternitas vestra sincere, ut bonus amicus... iste homo... iste pater... Ego quidem eum de facie non novi; et tamen multos patres Cappuccinos novi: viros aureos, studiosos, prudentes, humiles; ordinis amicus iam a pueritia fui... Sed in omnibus familiis paulo numerosioribus... semper aliquis est, aliquod ingenium... At iste pater Christophorus, ex certis relationibus scio, homo est... contentionum paulo cupidior... qui non omnem illam prudentiam, non omnem illam circumspectionem... Sponsione certarem eum paternitati vestrae non semel sollicitudinem attulisse».

«Intellego: aliquid a me impetrandum est», secum interim provincialis cogitabat. «Mea culpa: sciebam benedictum illum Christophorum talem esse quem de suggestu in suggestum circumagi oporteret, neque ei per menses uno loco consistere permittendum, praesertim in rusticis coenobiis».

«O», deinde inquit, «vere doleo magnificentiam vestram ita de patre Christophoro existimare; cum, quantum ego scio, religiosus sit... qui in coenobio exemplo ceteris sit, foris quoque magni aestimetur».

«Optime intellego; paternitas vestra debet... Verumtamen, verumtamen, ut sincerus amicus, rem vobis scitu utilem significare volo; quam etsi iam cognitam habeatis, possum tamen, meo officio non neglecto, quosdam exitus... qui fieri possint... ante oculos ponere: nihil amplius dico. Patrem illum Christophorum scimus hominem quendam eius regionis tuitum esse, hominem... de quo paternitas vestra audiverit; illum qui tanto cum scandalo e iustitiae manibus effugit, postquam terribili illo sancti Martini die res... res... Laurentius Tramaglinus!»

«Eheu!» cogitavit provincialis, atque ait: «Haec res mihi nova est; sed probe novit magnificentia vestra partem muneris nostri esse errantes quaerere, ut reducamus...»

«Bene sane; at errantes cuiusdam generis tueri...! Res spinosae, negotia delicata...» Hic autem, pro genis inflandis ac spiritu emittendo, labra contraxit, tantumque aeris intus traxit quantum efflare solebat. Tum perrexit: «Hanc rem breviter significandam putavi, quia, si forte excellentissimus... Fieri aliquid Romae posset... nihil scio... et Roma vobis venire...»

«Magnificentiae vestrae pro monitu valde obligor; certus tamen sum, si de hac re quaeretur, repertum iri patrem Christophorum cum eo quem dicitis homine non aliam ob causam egisse nisi ut ad sanam mentem eum reduceret. Patrem Christophorum ego novi».

«Vos quidem melius quam ego nostis qualis in saeculo fuerit, quas resculas adulescens fecerit».

«Haec ipsa est habitus gloria, domine comes, ut homo qui in saeculo hominibus materiam sermonum praebuerit, eo indutus alius evadat. At ex quo pater Christophorus hunc habitum gerit...»

«Credere velim; ex animo dico, credere velim; sed interdum, ut proverbio dicitur... habitus non facit monachum».

Proverbium non prorsus conveniebat; sed comes id festinanter in alterius locum substituerat, quod iam in extrema lingua habuerat: lupus pilum mutat, non vitium.

«Testimonia habeo», pergebat, «signa habeo...»

«Si certo scitis», ait provincialis, «hunc religiosum aliquid deliquisse — omnes labi possumus —, verum beneficium habebo si docear. Superior sum, indignus quidem; sed eo ipso sum ut corrigam, ut medear».

«Dicam: praeter illam molestam rem, quod pater ille eum quem dixi palam tuetur, alia quoque est ingrata, quae posset... Sed omnia inter nos simul componemus. Est, inquam, quod idem pater Christophorus cum nepote meo, domino Roderico ***, confligere instituit».

«O! Hoc doleo, doleo, vere doleo».

«Nepos meus adulescens est, vividus, sentit quis sit, lacessi non consuevit...»

«Meum erit de tali re accurate cognoscere. Ut iam magnificentiae vestrae dixi — et cum viro loquor cui non minor iustitia quam rerum humanarum usus inest —, omnes carne constamus, errori obnoxii... tam ab una parte quam ab altera; et si pater Christophorus peccaverit...»

«Videat paternitas vestra: res sunt, ut dicebam, inter nos finiendae, hic sepeliendae; quas nimium versare... peius facit. Scitis quid eveniat: hae offensiones, hae simultates interdum a nugis incipiunt, ac pergunt, pergunt... Si quis ad fundum penetrare velit, aut nihil conficit, aut centum aliae difficultates oriuntur. Sopire, praecidere, pater admodum reverende: praecidere, sopire. Nepos meus adulescens est; religiosus autem, ut audio, omnem adhuc adulescentis impetum, eius... propensiones habet; et nostrum est, qui annos iam habemus... nimis sane multos, nonne, pater admodum reverende?...»

Spectanti tum eadem fere species oblata esset quae interdum, cum in media tragoedia cantata, per errorem ante tempus scaena tollitur, et cantor cernitur qui, eo momento spectatorum esse quicquam in mundo immemor, cum sodali familiariter confabulatur. Vultus, gestus, vox comitis patrui, cum illud «nimis sane multos» diceret, omnia naturalia erant: nihil ibi artificii; vere illi molestum erat tot annos habere.

Non quod adulescentiae oblectamenta, alacritatem, venustatem deploraret: levitates, ineptias, miserrima! Causa doloris multo solidior graviorque erat:

sperabat altiorem quendam honorem, cum vacavisset; metuebatque ne ad id tempus ipse non perveniret.

Quem ubi adeptus esset, certum erat eum annos non amplius curaturum, nihil praeterea desideraturum, contentum moriturum: quod omnes qui rem aliquam vehementer cupiunt affirmant se facturos, cum eam consecuti fuerint.

Sed ipsum loqui sinamus. «Nostrum est», perrexit, «pro adulescentibus sapere eorumque male facta corrigere. Feliciter adhuc tempestive agimus; res nondum percrebruit; adhuc locus est bonum illud principiis obsta. Ignem a palea removere. Interdum homo qui uno loco non bene agit, aut alicuius incommodi causa esse potest, in alio mirifice se gerit. Paternitas vestra aptum huic religioso locum facile inveniet. Accedit illa altera res, quod in suspicionem venire potuerit eius qui... eum amotum cupiat; quem si aliquanto longius collocamus, uno itinere duo negotia conficimus: omnia sua sponte componuntur, vel, ut rectius dicam, nihil omnino turbatum est».

Hunc exitum pater provincialis ab ipso sermonis initio exspectaverat. «Sane», secum cogitabat, «video quo tendas. Consueta haec: cum miser frater vobis, aut alicui vestrum, displicet aut suspicionem movet, continuo superior, nec quaesito utrum iure an iniuria agat, eum amovere debet».

Cum autem comes finivisset longumque spiritum emisisset, qui plenae sententiae finem significaret, «Optime intellego», ait provincialis, «quid dominus comes dicere velit; sed antequam aliquid agatur...»

«Agitur aliquid et nihil agitur, pater admodum reverende: res naturalis, res usitata est. Quod nisi hoc consilium capitur, et statim, montem perturbationum, malorum Iliadem praevideo. Aliquid inconsulte... Nepotem quidem meum non crediderim... ego enim adsum... Sed quo res iam pervenit, nisi nos sine mora uno ictu praecidimus, fieri non potest ut consistat, ut occulta maneat... et tunc non iam de solo nepote meo agitur... Vespas irritamus, pater admodum reverende. Videtis: familia sumus, necessitudines habemus...»

«Insignes».

«Intellegitis: homines omnes quibus sanguis in venis est, quique in hoc mundo... aliquid sunt. Honoris certamen admiscetur; causa communis fit; atque tum... etiam qui pacis amicus est... Verus mihi cordis dolor esset debere... eo adduci... mihi qui semper in patres Cappuccinos tam propenso animo fui...! Vobis patribus, ut bene faciatis, quemadmodum tanto omnium bono exemplo facitis, pace opus est, contentionibus carere, bene convenire cum iis qui... Deinde propinquos habetis in saeculo... et ista honoris certamina, si paulo diutius progrediuntur, latius serpunt, ramos agunt, in se trahunt... dimidium mundi. Ego in hoc benedicto munere sum, quo cogor dignitatem quandam tueri...

Excellentissimus… domini collegae mei… omnia communis ordinis causa fiunt… eo magis propter illam alteram rem… Nostis quomodo haec agantur».

«Re quidem vera», ait pater provincialis, «pater Christophorus concionator est; et iam aliquid cogitabam… Postulatur a me ipso… Sed hoc tempore, his in rebus, poena videri posset; et poena prius quam res plane cognita…»

«Non poena, non: cautio prudentiae, consilium utrique commodum, quo impediantur mala quae possint… satis me explicavi».

«Inter dominum comitem et me res his finibus continetur; intellego. Sed, si ita se habet ut magnificentiae vestrae relatum est, fieri non posse arbitror quin aliquid in ea regione emanaverit. Ubique sunt instigatores, discordiarum auctores, vel certe curiosi malevoli, qui, si nobiles cum religiosis contendentes videre possunt, insana voluptate afficiuntur; et odorantur, interpretantur, garriunt… Sua cuique dignitas servanda est; mihi autem, ut superiori — indigno quidem —, expressum officium incumbit… Habitus honor… non res mea est… depositum est cuius… Dominus nepos vester, cum tam commotus sit, ut magnificentia vestra dicit, rem tamquam satisfactionem sibi datam accipere posset, atque… non dico iactare, triumphare, sed…»

«Itane putatis, pater admodum reverende? Nepos meus eques est qui apud homines aestimatur… pro gradu suo ac debito: coram me autem puer est, neque plus minusve faciet quam ego praescripsero. Immo amplius dicam: nepos meus nihil sciet. Quid nobis opus est rationem reddere? Haec inter nos ut bonos amicos agimus, inter nos manere debent. Nolite de eo laborare. Tacere iam didicisse debui». Et efflavit.

«Quod ad garrulos attinet», perrexit, «quid tandem dicent? Religiosum in aliam regionem concionatum ire tam usitatum est! Deinde nos qui videmus… nos qui providemus… nos quorum est… garrientium sermones curare non debemus».

«Ut tamen eos praeveniamus, bonum esset si dominus nepos vester hac occasione aliquid ostenderet, apertum aliquod amicitiae, observantiae signum daret… non propter nos, sed propter habitum…»

«Sane, sane; iustum est… Quamquam opus non est: scio Cappuccinos semper a nepote meo ut decet excipi. Suapte natura facit: ingenium familiae est; deinde scit mihi gratum esse. Ceterum hac occasione… aliquid extraordinarium… aequissimum est. Mihi permittite, pater admodum reverende; nepoti imperabo… Immo prudenter illi suggerendum erit, ne quid inter nos actum sit intellegat. Nolim enim emplastrum imponere ubi vulnus non est. Quod autem inter nos constitutum est, quo citius, eo melius. Et si locus aliquis paulo remotior inveniretur… ut omnis prorsus occasio tolleretur…»

«Ad Ariminenses concionator a me postulatur; ac fortasse, etiam nulla alia causa, in eum oculos conicere potuissem...»

«Peropportune, peropportune. Et quando...?»

«Quoniam faciendum est, cito fiet».

«Cito, cito, pater admodum reverende: hodie melius quam cras. Atque», perrexit deinde surgens, «si quid aut ego aut familia mea pro bonis patribus nostris Cappuccinis possumus...»

«Domus vestrae benignitatem experti novimus», inquit pater provincialis, ipse quoque surgens et post victorem suum ad ianuam tendens.

«Scintillam exstinximus», hic subsistens ait, «scintillam, pater admodum reverende, quae magnum incendium excitare poterat. Inter bonos amicos paucis verbis magnae res componuntur».

Ad ianuam ubi pervenit, eam late aperuit atque omnino voluit ut pater provincialis prior ingrederetur; in alterum conclave transierunt seque reliquis convivis adiunxerunt.

Magnum studium, magnam artem, magna verba ille vir in negotiis tractandis adhibebat; sed etiam fructus laboribus pares reportabat. Etenim eo quem rettulimus sermone perfecit ut frater Christophorus Pescarenico usque Ariminum pedibus iret: quae bella sane ambulatio est.

Vespere quodam Cappuccinus Mediolanensis Pescarenicum venit cum fasciculo patri custodi tradendo. Inerat fratri Christophoro oboedientiae praeceptum, ut Ariminum se conferret, ubi quadragesimali tempore concionaretur. Epistula ad custodem iubebat eum fratri significare ut omnem curam negotiorum quae in regione unde discedendum erat forte inchoavisset deponeret, nec ullum cum ea commercium epistularum retineret; frater qui litteras attulerat itineris comes futurus erat.

Custos nihil ea vespera dicit; mane fratrem Christophorum arcessit, oboedientiae praeceptum ostendit, iubet sportam, baculum, sudarium et cingulum sumere, atque cum eo quem praesentat patre socio statim in viam se dare.

Quanta haec plaga fratri nostro fuerit, vobis cogitandum relinquo. Renzus, Lucia, Agnes statim in mentem venerunt; atque, ut ita dicam, intra se exclamavit: «O Deus! Quid facient miselli illi, cum ego hic amplius non ero!» Sed oculos ad caelum sustulit seque accusavit quod fiduciae defuisset, quod ad rem ullam necessarium se credidisset. Manus in pectore crucis modo composuit, oboedientiae signum, caputque coram patre custode inclinavit; qui deinde eum in partem adduxit alterumque illud monitum dedit, verbis consilium, vi praeceptum. Frater Christophorus ad cellulam suam ivit, sportam sumpsit, breviarium, quadragesimales conciones, panem veniae in ea reposuit, tunicam

funiculo succinxit, confratribus qui in coenobio aderant valedixit, postremo benedictionem custodis petiit, et cum socio viam sibi praescriptam iniit.

Diximus dominum Rodericum, ad praeclarum inceptum perficiendum pertinaciorem quam umquam, statuisse terribilis cuiusdam hominis auxilium petere. Huius neque nomen neque cognomen neque titulum, ne coniecturam quidem de ullo horum dare possumus; quod eo mirabilius est, quod illius memoria in pluribus eius temporis libris — impressis, inquam, libris — reperitur.

Eundem esse hominem eadem facta dubitare non sinunt; ubique tamen summa cura nomen vitatur, quasi calamum, quasi manum scribentis adurere debuisset. Franciscus Rivola, in vita cardinalis Frederici Borromaei, de eo homine dicturus, «dominum opibus non minus potentem quam genere nobilem» appellat: atque ibi consistit.

Iosephus Ripamontius, qui quinto libro quintae decadis Historiae Patriae latius eum commemorat, «quendam», «istum», «illum», «hunc hominem», «illum virum» nominat.

«Referam», inquit illo suo eleganti sermone Latino, cuius sententiam hic quantum possumus reddimus, «casum cuiusdam qui, cum inter urbis proceres praecipuus esset, sedem suam in agro ad fines sito constituerat; ibique sceleribus se muniens, iudicia, iudices, omnem magistratum, summum imperium pro nihilo habebat, nullius arbitrio obnoxius vivebat, exsulum receptor, ipse olim exsul, deinde reversus quasi nihil accidisset…» Ex hoc scriptore alia quaedam loca sumemus, quae ad confirmandam illustrandamque anonymi nostri narrationem opportuna erunt; cum quo pergimus.

Facere quod legibus vetitum aut quacumque vi impeditum esset; arbitrum dominumque in alienis negotiis esse, nullo alio emolumento quam imperandi voluptate; ab omnibus timeri, iis imperare qui aliis imperare consuevissent: hae praecipuae semper illius cupiditates fuerant. Iam ab adulescentia, tot dominationum tot certaminum spectaculo ac fama, tot tyrannis conspectis, indignationem cum impatienti invidia permixtam sentiebat.

Adulescens et in urbe vivens nullam occasionem omittebat, immo quaerebat, cum clarissimis eius professionis hominibus contendendi, eorum consiliis adversandi, quo vires cum illis experiretur eosque ad officium reduceret, aut ad amicitiam suam petendam adduceret.

Plurimis opibus et comitatu, fortasse omnibus audacia constantiaque superior, multos ab omni aemulatione deterruit, multos male habuit, multos amicos habuit; non pares quidem amicos, sed quales solos probare poterat, subiectos, qui se inferiores agnoscerent, qui ad laevam eius starent.

Re tamen ipsa etiam ipse omnium illorum procurator atque instrumentum fiebat: neque enim illi tantum auxiliatorem in suis causis adhibere omittebant; illi autem se subducere erat de existimatione decedere et susceptum munus deserere.

Itaque et suo et alieno nomine tam multa fecit ut, cum neque nomen neque propinqui neque amici neque propria audacia eum adversus publica edicta tantasque potentium inimicitias tueri possent, cedere ac dicionis finibus exire cogeretur. Ad hanc rem pertinere credo insigne quoddam a Ripamontio narratum.

«Cum aliquando regionem relinquere cogeretur, tali secreto, tali reverentia, tali timiditate usus est: urbem eques, canum agmine stipatus, tuba sonante pertransiit; et praeter aulam gubernatoris vectus, contumeliosum ei nuntium apud custodes reliquit».

Absens neque veteres consuetudines abrupit neque commercium cum illis suis amicis omisit; qui cum eo coniuncti manserunt, ut Ripamontii verba ad litteram vertam, «occulto foedere ad atrocia consilia funestasque res coniuncti». Immo tum novas quasdam terribilesque necessitudines cum maioribus hominibus contraxisse videtur, de quibus idem historicus arcana brevitate loquitur.

«Externi etiam principes nonnulli», inquit, «opera eius saepius ad caedem aliquam magni momenti usi sunt, eique crebro longinqua auxilia hominum sub eius imperio servientium mittere debuerunt».

Tandem — post quantum temporis nescitur — sive potentis alicuius intercessione exsilii edictum sublatum est, sive hominis audacia immunitatis loco erat, domum redire constituit atque re vera rediit; non tamen Mediolanum, sed in castellum Bergomati agro finitimum, qui tum, ut omnes sciunt, Venetae dicionis erat.

«Domus illa», Ripamontium iterum cito, «quasi officina erat sanguinariorum mandatorum: servi quorum capitibus pretium propositum erat, quorum ars erat capita amputare; neque coquus neque culinae minister a caede immunis; puerorum manus cruentae». Praeter hanc pulchram domesticam familiam aliam quoque, ut idem historicus affirmat, similium hominum habebat, per varia utriusque dicionis loca, in quarum extremis vivebat, dispersos atque velut in stationibus collocatos, semper ad eius imperia paratos.

Omnes tyranni late circumcirca, alius alia occasione, inter amicitiam et inimicitiam extraordinarii illius tyranni eligere coacti erant. Sed iis qui primi resistere conati erant tam male cesserat ut nemo iam idem experiri auderet. Ne suis quidem rebus curandis ac seorsum vivendis quisquam ab eo liber manere poterat.

Veniebat eius nuntius denuntians ut tale inceptum omitteret, ut talem debitorem vexare desineret, aut quid simile: aut ita aut non respondendum erat. Cum altera pars, obsequio vassalli praestito, rem quamlibet ad arbitrium eius detulisset, altera in duram illam condicionem incidebat, aut sententiae eius standi aut se eius inimicum declarandi; quod idem fere erat atque, ut olim dicebatur, phthisi tertii gradus laborare.

Multi, cum iniustam causam haberent, ad eum confugiebant, ut re ipsa ius obtinerent; multi etiam iustam habentes, ut tantum patrocinium praeoccuparent adversarioque aditum clauderent: utrique peculiarius eius clientes fiebant.

Accidit interdum ut infirmus, a potente oppressus ac vexatus, ad eum se conferret; ille autem infirmi partes suscipiens potentem cogebat desistere, iniuriam reparare, veniam petere; aut, si pertinaciter resisteret, tale bellum ei inferebat ut ex iis locis quae oppresserat migrare cogeretur, vel celeriorem etiam terribilioremque poenam daret.

Atque his in casibus nomen illud tam formidatum tamque exsecratum ad tempus benedictum fuerat; quia, non dicam iustitia illa, sed remedium, compensatio illa qualiscumque, iis temporibus ab ulla alia vi, privata vel publica, exspectari non poterat. Saepius autem, immo fere semper, vis eius iniustarum voluntatum, atrocium ultionum, superbarum libidinum ministra fuerat atque erat.

Sed tam diversi illius potentiae usus semper eundem effectum habebant, ut hominum animis ingens opinio imprimeretur quantum ille velle et efficere posset, sive aequum id esset sive iniquum; haec enim duo hominum voluntati tot impedimenta obiciunt eosque tam saepe retrocedere cogunt.

Vulgarium tyrannorum fama plerumque exiguo illo regionis tractu continebatur ubi ditissimi ac potentissimi erant: singuli pagi suos habebant; atque inter se tam similes erant ut nulla causa esset cur homines eos curarent quorum iugum non sentirent. Huius autem nostri fama iam pridem per omnem agrum Mediolanensem diffusa erat: ubique eius vita popularium narrationum materies erat; nomenque eius aliquid invictum, insolitum, fabulosum significabat.

Suspicio quae ubique de sociis eius ac sicariis erat, ad eius memoriam ubique vivam servandam ipsa quoque conferebat. Suspiciones tantum erant: quis enim talem dependentiam aperte confessus esset? Sed quisque tyrannus socius eius esse poterat, quisque latro ex eius hominibus; atque ipsa incertitudo famam latius diffundebat terroremque ipsa obscuritate augebat.

Quotiens igitur alicubi ignotae sicariorum facies solitoque foediores apparebant, quotiens ingens facinus accidebat cuius auctor statim neque indicari

neque conici posset, proferebatur, susurrabatur nomen eius quem nos, propter benedictam illam, ne quid aliud dicam, auctorum nostrorum circumspectionem, Innominatum appellare cogemur.

A tetro illius castello ad aedes domini Roderici non amplius septem milia passuum intererant; hicque, vix dominus ac tyrannus factus, videre debuerat tam prope talem hominem illud munus exerceri non posse nisi aut cum eo contenderet aut consentiret.

Itaque se illi obtulerat amicusque factus erat, eo modo quo ceteri omnes, ut intellegitur; plus quam unum officium ei praestiterat — manuscriptum nihil amplius dicit —, et totiens mutuae gratiae auxiliique, quacumque occasione, promissa acceperat. Magnam tamen curam adhibebat ut talem amicitiam occultaret, aut certe ne appareret quam arta et cuius generis esset.

Dominus Rodericus tyrannus quidem esse volebat, non tamen silvestris tyrannus: ars illi instrumentum erat, non finis. Libere in urbe habitare, commodis, oblectamentis, honoribus vitae civilis frui cupiebat; ideo quibusdam rebus parcere, propinquos colere, magnatum amicitiam tueri, manum in iustitiae lancibus habere debebat, ut, si opus esset, eas in suam partem inclinaret aut e conspectu tolleret aut etiam aliquando capiti eius illideret qui hoc modo facilius quam privatae violentiae armis coerceri posset.

At familiaritas, immo foedus cum homine eius modi, cum aperto publicae potestatis hoste, ad haec certe non profuisset, praesertim apud comitem patruum.

Quod tamen ex ea amicitia celari non poterat, pro necessaria consuetudine cum homine haberi poterat cuius inimicitia nimis periculosa esset, atque ita necessitate excusari: nam qui aliis providere debet, nec vult aut rationem non invenit, tandem sinit ut alii rebus suis aliquatenus ipsi consulant; ac si aperte non consentit, alterum oculum claudit.

Mane quodam dominus Rodericus eques, venatorio apparatu, cum parvo satellitum peditum praesidio egressus est, Griso ad stapedem, quattuor aliis pone se; atque ad Innominati castellum contendit.

CAPUT VICESIMUM

Innominati castellum angustae atque tristis vallis imminebat, in summo colle qui ex aspero montium iugo prominet, neque facile dixeris utrum illi iunctus sit an ab eo seiunctus, mole saxorum ac rupium, cavernarum praecipitiorumque ambagibus, quae ad utrumque latus porriguntur. Ea tantum pars qua vallem spectat adiri potest: clivus satis arduus, sed aequalis ac continuus; superiora prata sunt, inferiores radices agri, passim casulis distincti.

Vallis fundus est alveus magnis saxis rotundis stratus, quo rivulus aut torrens infestus, pro anni tempore, decurrit; tum duarum dicionum limes erat. Adversa iuga, quae alterum, ut ita dicam, vallis parietem efficiunt, ipsa quoque paulum cultarum radicum habent; cetera sunt saxa abrupta ac scopuli, praerupta acclivia, invia ac nuda, praeter aliquot frutices in rimis atque in extremis marginibus.

Ex alto tetroque castello, velut aquila e cruento nido, ferus dominus omne circum spatium ubi pes humanus consistere posset sub oculis ac potestate tenebat, neque quemquam umquam supra se aut altiore loco videbat. Uno circumiecto oculorum obtutu totum illum ambitum, declivia, fundum, vias intus tritas percurrebat.

Via quae flexibus ac circuitibus ad terribile domicilium ascendebat, desuper spectanti velut serpens taenia explicabatur: e fenestris, e foraminibus ad tela emittenda, dominus venientis gradus otiose numerare centiesque arma in eum dirigere poterat. Etiam ex magno agmine, ea quam illic habebat satellitum manu, complures in semita prosternere aut ad ima devolvere potuisset antequam unus ad summum perveniret.

Ceterum non modo illuc ascendere, sed ne in valle quidem, ne per eam transeundo quidem, pedem ponere quisquam audebat nisi domino castelli probatus. Apparitor autem publicus, si se ibi ostendisset, pro hostili exploratore in castris deprehenso habitus esset. Narrabantur tragici casus eorum qui postremi rem tentare ausi erant; sed iam antiquae erant fabulae: nemoque adulescentium meminerat hominem eius generis in valle vel vivum vel mortuum vidisse.

Haec est loci descriptio quam anonymus tradit: de nomine nihil; immo, ne viam id investigandi monstret, de domini Roderici itinere tacet, eumque protinus in mediam vallem ad collis radices ponit, qua ardua tortuosaque semita incipit. Ibi taberna erat, quae etiam excubiarum statio appellari potuisset.

In vetere signo quod supra ostium pendebat, sol radiatus utrimque pictus erat; sed vox publica, quae nomina interdum ut tradita sunt repetit, interdum suo arbitrio refingit, tabernam illam non nisi Malam Noctem appellabat.

Ad sonitum equi appropinquantis puer improbus, tamquam Saracenus armatus, in limine apparuit; advenam conspicatus intro cucurrit, ut tres sicarios certiores faceret, qui chartis quibusdam sordidis ac tegularum modo incurvatis ludebant. Qui dux videbatur surrexit, ad ostium accessit, atque amici domini sui facie agnita reverenter salutavit. Dominus Rodericus comiter salute reddita rogavit an dominus in castello esset; cumque dux ille se ita credere respondisset, ex equo descendit habenasque Tiradritto, uni e comitatu suo, abiecit. Sclopetum deposuit Montanaroloque tradidit, quasi inutile onus deponeret quo expeditius ascenderet, re autem vera quod probe sciebat sclopetum per illum clivum portare non licere.

Deinde aliquot berlingas e sinu prompsit et Tanabuso dedit: «Vos me exspectate», inquiens, «et interim cum his bonis viris paulum hilare vivite». Postremo aliquot aureos scutatos eduxit atque in manum ducis imposuit, dimidiam partem ipsi, dimidiam inter eius homines dividendam assignans. Tum cum Griso, qui ipse quoque sclopetum deposuerat, pedibus ascendere coepit.

Interim tres illi supra dicti satellites et quartus Squinternotto — o quam pulchra nomina, tanta cura nobis servanda! — cum tribus Innominati hominibus et illo inter patibula educato puero remanserunt, lusuri, potaturi, facinora sua invicem narraturi.

Alius Innominati satelles, ipse quoque ascendens, dominum Rodericum paulo post assecutus est; aspexit, agnovit, ei se comitem adiunxit; atque ita molestia eum liberavit nomen suum dicendi aliamque sui rationem reddendi quotquot obviam habuisset quibus ignotus esset.

Ad castellum pervenit atque intromissus est, Griso tamen ad portam relicto; per obscurorum ambulacrorum ambages perque varias aulas sclopetis, acinacibus, hastis longis ornatas, quarum in singulis satelles aliquis excubabat, traductus, aliquantum exspectavit; deinde in eam aulam admissus est in qua Innominatus erat.

Hic ei obviam ivit, salutem reddens simulque manus vultumque intuens, ut ex consuetudine iamque paene invitus faciebat cum quovis qui ad eum veniret, quamvis ex vetustissimis probatissimisque amicis esset.

Magnus erat corpore, fuscus, calvus; pauci qui restabant capilli albi, vultus rugosus: primo aspectu plus quam sexaginta annos, quos habebat, ei tribuisses. Sed habitus, motus, acris lineamentorum duritia, sinister sed vividus oculorum fulgor corporis animique robur significabant quod in adulescente quoque extraordinarium fuisset.

Dominus Rodericus dixit se consilii auxiliique causa venisse; cum difficili negotio implicatus esset, a quo recedere honor non pateretur, promissorum eius

viri meminisse qui neque nimium neque frustra umquam promitteret; atque foedum illud negotium exponere coepit.

Innominatus, qui aliquid iam, sed confuse, noverat, attente audivit, tum quod talium fabularum curiosus erat, tum quod nomen sibi notum atque invisissimum ei rei immiscebatur, fratris Christophori, aperti tyrannorum hostis, verbis semper, factis ubi posset. Dominus Rodericus, sciens quocum loqueretur, difficultates incepti amplificare aggressus est: loci intervallum, monasterium, domina!...

Hic Innominatus, velut daemon in corde latens imperavisset, subito interpellavit seque rem in se suscipere dixit. Nomen miserae Luciae nostrae notavit dominumque Rodericum dimisit: «Brevi», inquiens, «a me cognoscetis quid vobis faciendum sit».

Si lector Aegidii illius scelerati meminit qui iuxta monasterium habitabat ubi misera Lucia recepta erat, sciat nunc illum unum ex artissimis intimisque scelerum sociis Innominati fuisse; ideo hic tam prompte tamque firme fidem dederat. At vix solus relictus est, non dicam paenituit, sed indignabatur se promisisse. Iam aliquanto ante incipiebat, si non conscientiae morsum, taedium quoddam scelerum suorum sentire.

Tot quae, si non in conscientia, certe in memoria cumulata erant, quotiens novum committebat excitabantur, foeda nimiaque animo obversabantur: velut oneris iam molesti pondus magis magisque augebatur. Repugnantia quaedam, quam in primis facinoribus senserat, deinde vicerat et paene funditus amiserat, nunc rursus animum eius stimulare coeperat.

Sed illis primis temporibus longae atque indefinitae vitae futurae imago, vigor viventis corporis intus perceptus, animum secura fiducia implebant; nunc contra futuri temporis cogitationes praeterita molestiora reddebant.

«Senescere! Mori! Et postea?» Quodque mirum est, mortis imago, quae in propinquo periculo, coram hoste, vires animi illius viri duplicare iramque fortitudine plenam inicere solebat, eadem, in noctis silentio, in castelli sui securitate apparens, subitum ei terrorem incutiebat.

Non erat mors ab adversario ipso quoque mortali intentata; non melioribus armis, non promptiore brachio repelli poterat; sola veniebat, intus oriebatur; fortasse adhuc longe aberat, sed singulis momentis gradum promovebat; atque dum mens cum dolore pugnabat ut eius cogitationem depelleret, illa appropinquabat.

Primis temporibus tam crebra exempla, continuum, ut ita dicam, violentiae, ultionis, caedis spectaculum, ferocem aemulationem inspirans, pro quadam etiam auctoritate adversus conscientiam valuerat; nunc identidem confusa sed terribilis singularis iudicii imago, rationis ab exemplo non pendentis, in animo

renascebatur; nunc quod e vulgari malorum turba excesserat, quod omnes anteibat, horrendae solitudinis sensum interdum afferebat.

Deum illum de quo loquentibus audiverat, quem tamen iam diu neque negare neque agnoscere curabat, dum hoc unum ageret ut perinde viveret ac si nullus esset, nunc quibusdam animi sine causa deiecti, terroris sine periculo momentis intra se clamantem audire videbatur: «Ego tamen sum».

In primo cupiditatum fervore lex, quam certe eius nomine annuntiari audiverat, odiosa tantum visa erat; nunc, cum repente in mentem redibat, mens invita eam tamquam rem quae suum exitum habitura esset comprehendebat. Sed hanc novam inquietudinem nedum cuiquam aperiret, altissime potius tegebat, tristioris ferociae specie dissimulabat; eademque ratione a se quoque occultare aut suffocare conabatur.

Invidens illis temporibus — quoniam neque delere neque oblivisci poterat — quibus iniquitatem sine conscientiae morsu, nullo alio quam successus cogitatu committere solebat, omni vi nitebatur ut redirent, ut antiquam illam voluntatem, promptam, superbam, immotam, retineret aut recuperaret, ut sibi persuaderet se eundem adhuc esse.

Ita hac occasione statim domino Roderico fidem obstrinxerat, ut omnem sibi aditum ad cunctationem clauderet.

Sed vix ille discesserat, cum sentiret firmitatem quam sibi ad promittendum imperaverat languescere, cogitationesque sensim animo obversari quae ad fidem fallendam sollicitarent; qua fide violata, apud amicum, apud inferiorem scelerum socium, infamis fieret. Ut igitur molestum illud certamen uno ictu finiret, Nibbium arcessivit, unum ex sollertissimis audacissimisque immanium facinorum ministris, quo ad commercium cum Aegidio uti solebat.

Atque firmo vultu imperavit ut statim equum conscenderet, recta Modoetiam iret, Aegidium de suscepta obligatione certiorem faceret eiusque auxilium ad eam implendam postularet.

Scelestus nuntius citius quam dominus exspectabat rediit cum Aegidii responso: rem facilem ac tutam esse; statim currum sibi mittendum, cum duobus aut tribus satellitibus probe personatis; cetera se curaturum remque confecturum esse. Hoc nuntio accepto, Innominatus, qualiscumque intus erat, ipsi Nibbio festinanter imperavit ut omnia ex Aegidii sententia pararet, cum duobus aliis quos nominavit ad expeditionem proficisceretur.

Si Aegidio ad scelus quod ab eo postulatum erat perpetrandum solis usitatis opibus niti necesse fuisset, tam firmum promissum tam cito certe non dedisset. Sed in ipso illo refugio, ubi omnia impedimento fore videbantur, atrox adulescens instrumentum occultum sibi soli notum habebat; quodque aliis summa difficultas fuisset, illi adminiculum erat.

Narravimus quomodo infelix domina semel verbis eius aures praebuerit; intellegere lector potuit illud non ultimum fuisse, sed primum dumtaxat gradum in via abominationis ac sanguinis. Eadem vox, quae ex scelere vim et, paene dixerim, auctoritatem ceperat, nunc innocentem eius custodiae commissam immolari imperabat.

Terribilis Gertrudi ea postulatio fuit. Luciam casu inopinato, sine culpa, amittere calamitas ei, acerba poena visa esset; nunc scelesta perfidia se ea privare iubebatur, instrumentum expiationis in novum conscientiae morsum convertere. Infelix omnes vias tentavit ut se ab horrendo imperio eximeret: omnes, praeter unam quae tuta erat, quaeque semper ante eam patebat.

Scelus dominus est asper atque inexorabilis, adversus quem nemo potens fit nisi qui omnino rebellat. Ad hoc Gertrudis animum inducere nolebat; et paruit.

Dies constitutus erat; pacta hora appropinquabat; Gertrudis, cum Lucia in privatum colloquii cubiculum secedens, solito magis blandiebatur, Luciaque blanditias accipiebat ac reddebat crescente caritate: sicut ovis sub manu pastoris qui palpat et molliter trahit sine metu tremula convertitur ut manum illam lambat, neque scit extra stabulum lanium se exspectare, cui pastor paulo ante vendiderit.

«Magnum mihi beneficium a vobis petendum est, quod vos sola praestare potestis. Tot homines meis imperiis parent; cui autem confidam, neminem habeo. Propter rem gravissimam, quam postea dicam, statim, statim mihi cum illo patre Cappuccinorum custode loquendum est qui vos huc ad me adduxit, mea misera Lucia; sed opus quoque est ut nemo sciat me illum arcessivisse. Vos sola estis per quam hunc nuntium occulte mittere possim».

Lucia tali petitione perterrita est; atque cum solita verecundia, magna tamen admiratione non celata, rationes statim protulit quibus se excusaret, quas domina intellegere debebat, quas praevidere debuerat: sine matre, sine ullo comite, per viam solitariam, in ignota regione...

Sed Gertrudis, infernali disciplina edocta, ipsa quoque tantam admirationem, tantum dolorem ostendit quod talem recusationem in ea inveniret cui maxime confidere putabat; simulavit se excusationes illas pro vanis habere! Clara luce, paucos gradus, viam quam Lucia ante paucos dies fecisset, quamque, etiamsi numquam vidisset, monstratam errare non posset!... Tantum dixit ut misera, simul commota ac stimulata, verba effunderet: «Bene igitur; quid mihi faciendum est?»

«Ite ad coenobium Cappuccinorum»; atque viam iterum descripsit: «Patrem custodem arcessite; soli dicite ut statim, statim ad me veniat, sed nemini dicat me esse quae eum arcessat».

«Quid autem procuratrici dicam, quae me numquam egredi vidit et quo ire velim interrogabit?»

«Conamini ne a quoquam visa transeatis; quod si non contigerit, dicite vos ad illam ecclesiam ire, ubi orationem facere promisistis».

Nova miserae virgini difficultas: mentiri. Sed domina iterum tam afflictam se recusationibus praebuit, tam turpe esse ostendit inanem scrupulum gratitudini anteponere, ut Lucia, attonita magis quam persuasa, ante omnia autem plus quam umquam commota, responderet: «Bene; ibo. Deus me adiuvet!» Atque se movit.

Gertrudis, quae per cancellos fixis turbidisque oculis eam sequebatur, ubi eam pedem in limen ponere vidit, velut invicto affectu oppressa os aperuit et dixit: «Audite, Lucia!»

Illa conversa ad cancellos rediit. Sed iam alia cogitatio, dominari consueta, in infelici Gertrudis mente iterum vicerat. Quasi datis praeceptis non contenta, viam quam Lucia tenere debebat iterum exposuit eamque dimisit: «Omnia ut dixi facite, et cito redite». Lucia discessit.

A nullo animadversa monasterii portam transiit, demissis oculis murum stringens viam iniit; acceptis indiciis et memoria sua adiuta oppidi portam invenit, exiit, tota in se collecta ac paulum tremens per viam publicam processit; paucis momentis ad eam quae ad coenobium ducebat pervenit agnovitque. Via illa demissa erat, et adhuc est, velut fluminis alveus inter duas altas ripas virgultis coronatas, quae super eam quasi fornicem efficiunt.

Lucia, cum eam ingrederetur omninoque desertam videret, maiorem metum sensit gradumque acceleravit; sed paulo post paulum animo confirmata est, cum itinerarium currum stantem videret et iuxta eum, ante apertum ostiolum, duos viatores huc illuc spectantes, quasi viae incertos.

Procedens unum ex duobus dicentem audivit: «Ecce bona puella quae viam nobis monstrabit». Re quidem vera, ubi ad currum pervenit, idem, moribus quam vultu comior, conversus ait: «Heus, puella, potestisne nobis viam Modoetiam versus monstrare?»

«Illac euntes in contrariam partem itis», respondebat misera; «Modoetia hac est...» Vertebatque se ut digito ostenderet, cum alter socius — Nibbius erat — repente lumbos eius complexus a terra sustulit. Lucia pavida caput retro vertit clamoremque edidit; latro eam vi in currum imposuit; qui in adversa sede sedebat prehendit et, quamvis illa se torqueret ac strideret, e regione sua sedere coegit; alius sudario ori admoto clamorem in faucibus oppressit. Interim Nibbius ipse quoque celerrime currum intravit; ostiolum clausum est, et currus citato cursu abreptus.

Alter, qui perfidam quaestionem proposuerat, in via relictus huc illuc circumspexit num quis ad Luciae clamores accurrisset. Nemo aderat; arbore in virgulto prehensa in ripam prosiluit atque evanuit.

Satelles Aegidii erat; ad domini sui ianuam, aliena se agere simulans, steterat ut videret quando Lucia e monasterio exiret; diligenter eam observaverat, quo posset agnoscere; deinde per compendium cucurrerat ut in loco constituto exspectaret.

Quis nunc huius terrorem, angustias describere, quid in animo eius ageretur exprimere poterit? Oculos pavidos late aperiebat, anxia ut horrendam condicionem cognosceret, statimque claudebat, foedarum illarum facierum horrore ac metu; se contorquebat, sed undique tenebatur; totas vires colligebat subitisque nisibus ad ostiolum se inicere conabatur; sed duo lacertosa brachia velut in imo curru confixam tenebant, quattuor aliae immanes manus ibi premebant.

Quotiens os aperiebat ut clamaret, sudarium clamorem in faucibus suffocabat.

Interim tria inferni ora, quam humanissimam vocem fingere poterant, repetebant: «Tacete, tacete, nolite timere; nihil vobis mali facere volumus». Post pauca tam anxii certaminis momenta quiescere visa est: brachia remisit, caput retro cadere sivit, palpebras aegre sustulit, immotis oculis; foedae illae facies coram positae in monstrosam quandam mixturam confundi atque agitari videbantur; color e vultu fugit, frigidus sudor eum perfudit, tota se remisit animoque defecit.

«Age, age, bono animo», dicebat Nibbius. «Bono animo, bono animo», alii duo scelesti repetebant; sed omnium sensuum amissio Luciam tum ab horrendarum illarum vocum consolationibus audiendis tuebatur.

«Diabole! Mortua videtur», unus ait; «quid si vere mortua sit?»

«O, mortua!» alter respondit. «Una ex illis defectionibus est quae mulieribus accidunt. Ego scio, quotiens aliquem in alterum mundum mittere volui, sive vir sive femina erat, maiore conatu opus fuisse».

«Agite», ait Nibbius, «officium vestrum curate, neque alia quaerite. Sclopeta brevibus latisque fistulis e cistula promite parataque tenete; nam in hac silva quam nunc ingredimur semper latrones nidulantur. Non ita in manibus, diabole! Post terga reponite, ibi iacentia. Non videtis hanc esse velut pullum imbre madefactum qui nihilo paene exanimetur? Si arma viderit, potest vere mori. Et cum ad se redierit, diligenter cavete ne terreatis; nolite tangere nisi signum dedero; ego ad tenendam sufficio. Et tacete: me loqui sinite».

Currus interim, continuo cursu vectus, in silvam processerat.

Post aliquod tempus misera Lucia quasi e gravi molestoque somno sensus recipere coepit atque oculos aperuit. Aliquantum laboravit ut horrenda quae eam circumdabant discerneret, cogitationes colligeret; tandem terribilem condicionem suam iterum intellexit. Paucis quae redierant viribus primum usa est ut rursus ad ostiolum se coniceret foras eruptura; sed retenta nihil amplius potuit quam ad momentum feram loci solitudinem per quem vehebatur aspicere.

Iterum clamavit; sed Nibbius, immani manu cum sudario sublata, «Agite», quam mollissime potuit ait, «tacete; vobis melius erit. Nihil mali facere volumus; sed nisi tacetis, nos vos tacere cogemus».

«Dimittite me! Qui estis? Quo me ducitis? Cur me cepistis? Dimittite me, dimittite!»

«Dico ne timeatis: non infans estis; intellegere debetis nos nihil mali vobis velle. Non videtis nos centies occidere potuisse, si malum animum haberemus? Quiescite igitur».

«Non, non; sinite me meam viam ire; ego vos non novi».

«Nos vos novimus».

«O sanctissima Virgo! Quomodo me novistis? Per caritatem, dimittite me. Qui estis? Cur me cepistis?»

«Quia nobis imperatum est».

«Quis? Quis? Quis vobis imperare potuit?»

«Tacete!» severa facie Nibbius inquit. «Talia a nobis non quaeruntur».

Lucia iterum repente ad ostiolum se inicere conata est; sed cum frustra esse videret, rursus ad preces confugit. Demisso capite, genis lacrimis perfusis, voce fletu interrupta, manibus ante labra coniunctis, «O», dicebat, «per Dei sanctissimaeque Virginis amorem dimittite me! Quid mali vobis ego feci? Misera creatura sum quae nihil vobis fecit. Quod vos mihi fecistis, ex animo remitto, Deumque pro vobis orabo. Si cui vestrum filia aut uxor aut mater est, cogitate quid illa pateretur, si in hac condicione esset. Mementote nobis omnibus moriendum esse, vosque aliquando optaturos ut Deus misericordia erga vos utatur. Dimittite me, hic me relinquite; Dominus efficiet ut viam meam inveniam».

«Non possumus».

«Non potestis? O Domine! Cur non potestis? Quo me ducere vultis? Cur?...»

«Non possumus; frustra est. Nolite timere: nihil mali vobis volumus. Quiescite, et nemo vos tanget».

Dolore confecta, anxia, magis magisque perterrita quod verba sua nihil efficere videbat, Lucia ad Eum conversa est qui corda hominum in manu tenet et, cum vult, durissima mollire potest. In angulum currus quantum potuit se

collegit, brachiis in pectore in crucem compositis aliquamdiu mente oravit; deinde, corona precatoria educta, rosarium dicere coepit, maiore fide maioreque affectu quam umquam antea in vita.

Interdum sperans misericordiam quam implorabat impetratam esse, ad illos rursus deprecandos convertebatur, semper tamen frustra. Tum iterum sensibus destituta cadebat, iterum ad se redibat, rursus easdem angustias perpessura. Sed iam animus non sustinet eas diutius describere: nimis dolorosa misericordia nos ad finem illius itineris properare cogit, quod plus quattuor horas duravit, post quod aliae horae plenae angustiis nobis transigendae erunt. Ad castellum transeamus ubi infelix exspectabatur.

Exspectabat Innominatus insolita inquietudine, insolita animi trepidatione. Mirum! Homo ille qui tot caedes frigido animo iusserat, qui tot in facinoribus dolores a se illatos pro nihilo habuerat, nisi interdum ut feram ultionis voluptatem ex iis gustaret, nunc, cum huic ignotae, miserae rusticae manus inferri iussisset, horrorem quendam, paene terrorem sentiebat.

Ex alta castelli fenestra aliquamdiu ad unum vallis exitum spectabat; ecce currus emersit lenteque procedebat: primus enim citatus cursus equorum impetum consumpserat viresque domuerat. Quamquam e loco unde spectabat non maior videbatur uno ex illis curriculis quae pueris ludendi causa dantur, statim agnovit et cor acrius pulsare sensit.

«Ineritne?» statim cogitavit; atque secum pergebat: «Quantum mihi taedium ista affert! Ab ea nos expediamus».

Volebatque unum ex satellitibus vocare statimque obviam currui mittere, qui Nibbio imperaret ut converteret atque illam ad aedes domini Roderici duceret. Sed imperiosum «non» in animo resonans consilium illud dissipavit. Torquebatur tamen necessitate aliquid imperandi; intolerabile erat otiose currum illum exspectare, qui lente gradatim veniebat quasi proditio, quid scio? quasi poena. Itaque vetulam quandam suam arcessivit.

Haec in ipso castello ex vetere eius custode nata erat, ibique omnem vitam egerat. Quae ab incunabulis viderat atque audiverat magnificam terribilemque dominorum potestatis opinionem menti impresserant; atque praecipuum quod ex praeceptis exemplisque hauserat erat omnibus in rebus illis parendum esse, quoniam multum mali multumque boni facere possent.

Officii notio, velut semen in omnium hominum cordibus deposita, in illius animo una cum reverentia, terrore, servili cupiditate evoluta, se illis adiunxerat atque accommodaverat. Cum Innominatus, dominus factus, tam horrendum virium usum instituisset, haec initio horrorem quendam simul et altiorem subiectionis sensum experta erat.

Tempore adsueverat iis quae tota die ante oculos atque in auribus habebat: potens atque effrenata tanti domini voluntas quasi fatalis quaedam iustitia ei erat. Iam adulta cuidam domestico nupserat; qui paulo post periculosam expeditionem ingressus ossa in via reliquit, illam viduam in castello.

Ultio quam dominus statim sumpsit feram consolationem attulit superbiamque auxit quod sub tali tutela esset. Ex eo tempore rarissime pedem extra castellum posuit; sensimque humanae vitae vix alias notiones retinuit praeter eas quas in illo loco accipiebat. Nulli peculiari ministerio addicta erat; sed in illa satellitum caterva nunc hic nunc ille assidue aliquid faciendum dabat: idque eam rodebat.

Nunc pannos resarciendos habebat, nunc cibum ex expeditione redeuntibus festinanter parandum, nunc vulneratos curandos. Illorum autem imperia, obiurgationes, gratiae contumeliis ac conviciis condiebantur: «vetula» solitum eius nomen erat; contumeliosa cognomina, quorum semper aliquid adhaerebat, pro re et amici animo variabant.

At illa, in desidia turbata et ad iram provocata — quae duae praecipuae eius cupiditates erant —, eas comitates interdum verbis reddebat in quibus Satanas plus ingenii sui quam in provocantium verbis agnovisset.

«Vides illum currum infra?» dominus ei dixit.

«Video», respondit vetula, mento acuto porrecto et oculis cavis intentis, quasi ad ipsos orbitarum margines eos protrudere conaretur.

«Lecticam clausam statim parari iube; ingredere, et ad Malam Noctem te ferri iube. Statim, statim, ut ante illum currum pervenias; nam mortis gradu procedit. In illo curru est... esse debet... puella. Si adest, dic Nibbio meo nomine ut eam in lecticam imponat, ipse statim huc ad me veniat. Tu in lectica cum illa... puella eris; cum huc veneritis, in cubiculum tuum duces. Si quaerit quo ducas, cuius castellum sit, cave ne...»

«O!» inquit vetula.

«Sed», Innominatus perrexit, «animum ei confirma».

«Quid ei dicam?»

«Quid dicas? Animum ei confirma, inquam. Ad hanc aetatem pervenisti, neque scis quomodo homini, cum volumus, animum confirmemus! Numquamne cordis dolorem sensisti? Numquam timuisti? Nescis quae verba talibus in momentis iucunda sint? Talia ei dic: inveni, malam rem! Abi».

Postquam illa discessit, Innominatus aliquantum ad fenestram constitit, oculis in currum fixis, qui iam multo maior apparebat; deinde ad solem eos sustulit, qui illo momento post montem se condebat; tum nubes supra dispersas aspexit, quae ex fuscis paene subito igneae factae sunt. Recessit, fenestram clausit, atque per cubiculum ultro citroque ambulare coepit, festinantis viatoris gradu.

CAPUT VICESIMUM PRIMUM

Vetula cucurrerat ut pareret et imperaret, auctoritate illius nominis quod, a quocumque ibi prolatum, omnes ad festinandum adigebat; neque enim cuiquam in mentem veniebat quemquam tam audacem esse ut eo falso uteretur. Re vera ad Malam Noctem paulo ante currum pervenit; quem ubi venire vidit, e lectica clausa descendit, aurigae ut consisteret significavit, ad ostiolum accessit, atque Nibbio caput exserenti domini mandata submissa voce rettulit.

Lucia, curru subsistente, excussa est et ex quodam torpore ad se rediit. Sanguinem iterum conturbari sensit, os oculosque late aperuit ac prospexit. Nibbius se receperat; vetula autem, mento in ostiolo posito, Luciam intuens dicebat: «Venite, mea puella; venite, misera; mecum venite: iussa sum vos bene tractare animumque confirmare».

Ad muliebris vocis sonum misera consolationem sensit, paulisper animum recepit; sed continuo in obscuriorem terrorem relapsa est. «Quae estis?» tremula voce dixit, attonitos oculos in vetulae vultum defigens.

«Venite, venite, misera», haec repetebat. Nibbius et alii duo, ex verbis atque insolite mitigata illius voce domini voluntatem conicientes, oppressae blandis verbis persuadere conabantur ut pareret.

Illa autem foras spectare pergebat; et quamquam locus ferus atque ignotus custodumque securitas nullam auxilii spem concipere sinebant, os tamen ad clamandum aperiebat; sed cum Nibbium iisdem oculis minaciter eam intuentem videret, quibus antea sudario ostentato minatus erat, clamorem repressit, tremuit, se contorsit, prehensa in lecticam clausam imposita est. Deinde vetula intravit; Nibbius duos carnifices sequi iussit, ipse celeriter ascensum iniit ut domini mandatis occurreret.

«Quae estis?» anxie Lucia ignotum deformeque os interrogabat. «Cur vobiscum sum? Ubi sum? Quo me ducitis?»

«Ad eum qui vobis bene facere vult», respondebat vetula, «ad magnum... Felices quibus ille bene vult! Felix vestra sors, felix! Nolite timere, hilari animo estote: mihi imperavit ut animum vobis confirmarem. Dicetis ei, nonne? me vobis animum confirmavisse?»

«Quis est? Cur? Quid a me vult? Ego eius non sum. Dicite ubi sim; dimittite me; dicite istis ut me dimittant, ut ad aliquam ecclesiam ferant. O vos, quae mulier estis, in nomine Mariae Virginis...!»

Sanctum illud suaveque nomen, primis annis cum veneratione repetitum, deinde tam diu neque invocatum neque fortasse auditum, in animo miserae

vetulae quae id tum audiebat obscurum quendam, insolitum tardumque animi motum excitabat, velut lucis memoria in sene qui puer caecus factus esset.

Innominatus interim, ad castelli portam stans, deorsum spectabat; lecticam paulatim venientem videbat, ut antea currum; ante eam autem, intervallo singulis momentis crescente, Nibbium cursu ascendentem. Ubi hic ad summum pervenit, dominus sequi iussit, secumque in castelli conclave duxit.

«Quid igitur?» ibi consistens ait.

«Omnia ad amussim», inclinato corpore Nibbius respondit. «Nuntius suo tempore, femina suo tempore, nemo in loco, unus tantum clamor, nemo apparuit, auriga promptus, equi boni, nullus occursus; sed...»

«Sed quid?»

«Sed... verum dico: maluissem mihi imperari ut eam a tergo sclopeto conficerem, neque verba audirem neque faciem viderem».

«Quid? Quid? Quid dicere vis?»

«Volo dicere toto illo tempore, toto illo tempore... nimium misericordiae in me excitavit».

«Misericordiam! Quid tu de misericordia scis? Quid est misericordia?»

«Numquam tam bene intellexi quam hac vice. Misericordia res est aliquantum similis metui: si quis ei in se dominari permittit, non iam vir est».

«Audiamus igitur quid ista fecerit ut te ad misericordiam moveret».

«O domine illustrissime! Tamdiu... flere, orare, tales oculos facere, pallescere prorsus velut mortua; deinde singultus, iterum preces, et quaedam verba...»

«Nolo istam in domo», secum interim Innominatus cogitabat. «Bestia fui cum me obligavi; sed promisi, promisi. Ubi procul erit...» Capiteque ad imperandum versus Nibbium sublato, «Nunc», ait, «misericordiam depone; equum conscende, unum comitem sume, duos si vis; et ad aedes illius domini Roderici quem nosti citato cursu perge. Dic ut mittat... sed statim, statim, alioquin...»

Sed alia intus vox «non», priore imperiosior, finire prohibuit. «Non», firma voce dixit, quasi tacitae illius vocis imperium palam proferret, «non: abi, quiesce; cras mane... facies quod dixero!»

«Daemonem aliquem ista a suis partibus habet», solus deinde cogitabat, stans, brachiis in pectore complicatis, obtutu fixo in eam pavimenti partem ubi radius lunae, per altam fenestram ingrediens, quadratum pallidae lucis describebat, crassis cancellis in tabulae lusoriae formam divisum et minutioribus vitrorum intervallis subtilius incisum. «Daemonem aliquem, aut... angelum aliquem qui eam protegit... Nibbio misericordiam!... Cras mane, primo mane, hinc ista abeat, ad suam sortem; neque amplius de ea loquamur, et...» pergebat secum eo animo quo quis puero indocili imperat, sciens non pariturum, «et ne

cogitemus quidem amplius. Bestia ille Rodericus ne gratias agendo caput mihi obtundat; nam... nihil amplius de ista audire volo. Servivi ei quia... quia promisi; et promisi quia... fatum meum est. Sed volo ut hoc officium ille bene mihi rependat. Videamus...»

Animo reputabat quid difficile pro mercede et quasi pro poena postulare posset; sed verba illa rursus animum transierunt: «Nibbio misericordiam!»

«Quomodo ista efficere potuit?» pergebat ea cogitatione tractus. «Volo eam videre... Immo, non... Ita, volo eam videre».

Atque ex conclavi in conclave progressus scalulam invenit, per quam manibus viam temptans ascendit, ad vetulae cubiculum venit, ostium calce pulsavit.

«Quis est?»

«Aperi».

Ad eam vocem vetula tribus saltibus prosiluit; statim auditus est pessulus per anulos labi, ostiumque late apertum est. Innominatus e limine circumspexit, et ad lucernae lumen, quae super mensulam ardebat, Luciam humi contractam vidit, in angulo ab ostio remotissimo.

«Quis te iussit eam illic proicere, velut pannorum saccum, misera?» irata fronte vetulae dixit.

«Posuit se ubi placuit», humiliter illa respondit. «Omnia feci ut animum confirmarem; ipsa quoque dicere potest; sed nulla ratio profuit».

«Surgite», ait Innominatus ad Luciam accedens. Lucia autem, cui pulsatio, ostii apertio, viri aspectus, verba nova terrori iam territae animae addiderant, magis quam umquam in angulum sese conglobaverat, vultu manibus condito, nullo alio motu quam quod tota tremuit.

«Surgite: nihil mali vobis facere volo... et bene facere possum», dominus repetivit. «Surgite!» deinde intonuit illa vox, indignata quod bis frustra imperasset.

Velut ipso metu novas vires nacta, infelicissima statim in genua se erexit, manibusque coniunctis, ut coram sacra imagine fecisset, oculos in Innominati faciem sustulit statimque demisit: «Adsum», inquiens; «occidite me».

«Dixi nihil mali vobis me velle», mitigata voce Innominatus respondit, vultum illum dolore ac terrore turbatum intuens.

«Bono animo, bono animo», vetula dicebat; «si ipse dicit nihil mali vobis se velle...»

«Cur igitur», Lucia perrexit voce in qua cum tremore metus quaedam desperatae indignationis fiducia audiebatur, «cur me inferni poenas pati cogitis? Quid ego vobis feci?...»

«Num vos male tractaverunt? Dicite».

«O, male tractaverunt! Dolo, vi me ceperunt! Cur? Cur me ceperunt? Cur hic sum? Ubi sum? Misera creatura sum; quid vobis feci? In nomine Dei...»

«Deus, Deus», Innominatus interpellavit, «semper Deus! Qui se defendere non possunt, qui vires non habent, semper hunc Deum in medium proferunt, quasi cum eo locuti sint. Quid isto vestro verbo postulatis? Ut me...?» Sententiamque imperfectam reliquit.

«O Domine! Postulare! Quid ego misera postulare possum nisi ut mei misereamini? Deus tam multa propter unum misericordiae opus remittit! Dimittite me; per caritatem dimittite! Non expedit ei qui aliquando moriturus est miseram creaturam tantum pati cogere. O vos, qui imperare potestis, dicite ut me dimittant! Vi huc adducta sum. Mittite me cum hac femina ad ***, ubi mater mea est. O Virgo sanctissima! Mater mea! Mater mea, per caritatem, mater! Fortasse hinc non longe abest... montes meos vidi! Cur me cruciatis? Iubete me ad ecclesiam duci. Pro vobis tota vita orabo. Quid vobis oneris est unum verbum dicere? O ecce! Video vos ad misericordiam moveri: dicite verbum, dicite. Deus tam multa propter unum misericordiae opus remittit!»

«O cur non filia est unius ex illis canibus qui me proscripserunt», Innominatus cogitabat, «unius ex illis ignavis qui me mortuum cupiunt! Tum istis clamoribus fruerer; nunc autem...»

«Nolite bonum impulsum repellere!» ferventer Lucia pergebat, recreata cum quandam cunctationis speciem in tyranni vultu atque habitu cerneret. «Si vos hanc caritatem non praestatis, Dominus praestabit: me mori faciet, et mihi finita erunt; sed vobis!... Fortasse aliquando etiam vos... Sed non, non: semper ego Dominum orabo ut ab omni malo vos tueatur. Quid vobis oneris est unum verbum dicere? Si has ipsi poenas experiremini...!»

«Agite, animum confirmate», Innominatus interpellavit suavitate quae vetulam obstupefecit. «Num quid mali vobis feci? Num minatus sum?»

«O non! Video vos benigno esse animo, huius miserae creaturae vos misereri. Si velitis, ceteris omnibus magis me terrere, me mori facere possitis; contra autem... paulum cor meum levastis. Deus huius rei vobis praemium reddet. Misericordiae opus perficite: liberate me, liberate».

«Cras mane...»

«O nunc, statim me liberate...»

«Cras mane iterum nos videbimus, inquam. Agite, interim animum confirmate. Quiescite. Cibo egere debetis. Iam afferetur».

«Non, non; moriar si quis huc intraverit; moriar. Vos me ad ecclesiam ducite... illos passus Deus vobis in meritum numerabit».

«Femina veniet cibum allatura», Innominatus dixit; quo dicto ipse quoque miratus est talem rationem sibi in mentem venisse, necessitatemque aliquam inveniendi ortam esse, ut mulierculam securam redderet.

«Et tu», statim perrexit ad vetulam conversus, «hortare ut comedat; in hoc lecto cubitum mitte; et si te sociam vult, bene; sin minus, una nocte humi dormire potes. Animum confirma, inquam; hilarem tene. Ne de te conqueri debeat!»

Haec locutus celeriter ad ostium contendit. Lucia surrexit accurritque ut retineret precesque renovaret; sed iam evanuerat.

«O me miseram! Claudite, statim claudite». Cum valvas iungi pessulumque labi audivisset, iterum in angulum sese contraxit. «O me miseram!» singultans rursus exclamavit. «Quem nunc orabo? Ubi sum? Dicite vos, dicite per caritatem, quis ille dominus sit... qui mecum locutus est?»

«Quis sit, eh? Quis sit? Vultis ut dicam? Exspecta dum dicam. Quia vos tuetur, superbiam sumpsistis; vultis vobis satisfieri, me autem poenas dare. Ipsum interrogate. Si etiam hoc vobis praestarem, non ea bona verba mihi contingerent quae vos audivistis». «Vetula sum, vetula sum», inter dentes mussitans perrexit. «Maledictae puellae, quae sive flent sive rident pulchrae videntur, semperque ius habent».

Sed Luciae singultus audiens et minacis domini praecepti recordata, ad miseram in angulo contractam se inclinavit atque molliore voce perrexit: «Agite, nihil mali dixi; hilari animo estote. Ne quaerite quae dicere non possum; ceterum bono animo estote. O si sciretis quot homines laeti essent si eum ita loquentem audirent ut vobiscum locutus est! Hilarem vos praebete: iam cibus veniet; ego autem, quae intellego... ex eo modo quo locutus est, bonus cibus aderit. Deinde cubitum ibitis et... angulum aliquem mihi quoque, spero, relinquetis», subiunxit voce invita iracunda.

«Nolo comedere, nolo dormire. Sinite me; ne accedite; ne hinc discedite!»

«Non, non, agite», vetula dixit, recedens atque in sella vilissima considens; unde miseram obtutibus simul timidis atque malignis aspiciebat, deinde suum cubile spectabat, se tota nocte fortasse inde exclusam fore aegre ferens, frigusque increpans. Sed cenae cogitatione ac spe sibi quoque partem fore recreabatur.

Lucia frigus non animadvertebat, famem non sentiebat; quasi attonita, ne dolorum quidem ac terrorum suorum nisi confusum sensum habebat, similem imaginibus quas febri laborans somniat.

Ad pulsationem excussa est, vultuque perterrito sublato clamavit: «Quis est? Quis est? Nemo intret!»

«Nihil, nihil; boni nuntii», vetula dixit. «Martha est quae cibum affert».

«Claudite, claudite!» Lucia clamabat.

«Iam, iam, statim», vetula respondebat; corbeque e Marthae manibus accepta eam dimisit, ostium rursus clausit, corbem in mensa medio cubiculo posita deposuit. Deinde iterum atque iterum Luciam invitavit ut bonis illis rebus frueretur.

Verbis utebatur quae ipsa efficacissima ad famem miserae excitandam putabat; in exclamationes de exquisito ciborum sapore erumpebat. «Tales buccellae, quarum homines nostri generis, si quando gustare possunt, diu meminerunt! Vinum quod dominus cum amicis bibit... cum aliquis ex illis venit... et hilare vivere volunt! Hem!» Sed ubi omnes illecebras frustra esse vidit, «Vos estis quae non vultis», ait. «Ne cras ei dicatis me vobis animum non confirmavisse. Ego comedam; plus satis vobis relinquetur, cum sapere et oboedire volueritis». His dictis avide comedere coepit. Satiata surrexit, ad angulum accessit, et super Luciam inclinata iterum invitavit ut cibum sumeret, deinde cubitum iret.

«Non, non, nihil volo», illa respondit languida voce quasi somnolenta. Tum firmius perrexit: «Clausumne est ostium? Bene clausum?» Per cubiculum circumspexit, surrexit, manibus porrectis, suspecto gradu illuc ibat.

Vetula ante eam cucurrit, manum ad pessulum porrexit, quassavit: «Auditis? Videtis? Bene clausum est? Contentane nunc estis?»

«O contenta! Ego hic contenta!» Lucia dixit, in angulum suum rediens. «Sed Dominus me hic esse novit!»

«Venite cubitum: quid illic canis instar contracta facere vultis? Quis umquam commoda repudiavit cum habere posset?»

«Non, non; sinite me».

«Vos ita vultis. Ecce bonum locum vobis relinquo; in margine cubabo; incommode propter vos iacebo. Si cubitum venire vultis, quid faciendum sit scitis. Mementote me saepius rogavisse». Haec dicens vestita sub stragula se condidit; omniaque siluerunt.

Lucia immota in illo angulo manebat, tota in globum contracta, genibus sublatis, manibus super genua positis, vultu manibus condito. Neque somnus neque vigilia erat, sed celeris successio, turbida vicissitudo cogitationum, imaginum, terrorum.

Nunc sui magis compos, horrendaque eo die visa et passa distinctius recordans, obscuras illius formidabilis condicionis, qua implicabatur, rationes dolore intenta considerabat; nunc mens in obscuriorem etiam regionem rapta cum simulacris ex incertitudine ac terrore natis luctabatur.

Diu in his angustiis mansit; tandem plus quam umquam fessa ac deiecta torpentia membra extendit, se reclinavit, vel reclinata cecidit, aliquamdiuque in statu vero somno similiore mansit. Sed repente velut interna voce excitata

resipuit, necessitatemque sensit penitus resipiscendi, integram mentem recipiendi, cognoscendi ubi esset, quomodo, cur.

Aurem sonitui intendit: lentus erat stertor vetulae, raucus et anhelus. Oculos late aperuit et languidum lumen vicissim apparere ac evanescere vidit: lucernae ellychnium erat quod, prope exstinctum, tremulam lucem emittebat statimque, ut ita dicam, retrahebat, velut unda ad ripam venit ac recedit; luxque illa, a rebus fugiens antequam formam distinctumque colorem acciperent, nihil oculis nisi confusarum rerum successionem offerebat.

Sed recentes imagines in mentem cito redeuntes adiuvabant ut discerneret quod sensibus confusum apparebat. Infelix experrecta carcerem suum agnovit: omnes horrendi diei transacti memoriae, omnes futuri terrores simul invaserunt; ipsa nova post tot motus quies, illa requietis species, illa solitudo in qua relinquebatur novum metum afferebant; tantoque dolore victa est ut mori cuperet.

Sed tum recordata est se saltem orare posse; unaque cum ea cogitatione subita velut spes in corde orta est. Coronam iterum sumpsit rosariumque rursus dicere coepit; et dum prex e tremulis labris procedebat, cor vagam fiduciam augeri sentiebat. Subito alia cogitatio mentem pertransiit: orationem gratiorem certiusque exaudiendam fore, si in tanta miseria aliquod etiam donum offerret.

Recordata est quod carissimum habebat, vel habuerat; eo enim momento animus nullum nisi terroris affectum sentire, nullum nisi liberationis desiderium concipere poterat. Recordata est, statimque id sacrificare statuit.

Surrexit atque in genua se dedit, manibus ante pectus coniunctis, ex quibus corona pendebat; vultum oculosque ad caelum sustulit atque dixit: «O Virgo sanctissima! Tu, cui totiens me commendavi, quae totiens me consolata es, quae tot dolores passa es et nunc tanta gloria frueris, quae tot miracula pro miseris afflictis fecisti, adiuva me! Fac ut ex hoc periculo evadam, fac ut salva ad matrem meam redeam, o Mater Domini; tibi voveo me virginem mansuram; misero illi meo in perpetuum renuntio, ut nullius umquam nisi tua sim».

His verbis prolatis caput demisit, coronamque collo circumposuit, quasi consecrationis signum simulque tutelam, quasi arma novae militiae cui se adscripserat. Humi iterum consedit, tranquillitatem quandam latioremque fiduciam animum intrare sensit. In mentem venit illud «cras mane» ab ignoto potente repetitum, atque in eo verbo salutis promissum audire visa est.

Sensus tanto certamine defatigati sensim in illa cogitationum quiete sopiti sunt; tandem, iam prope lucem, protectricis suae nomine in labris imperfecto, Lucia somno profundo atque continuo obdormivit.

Sed alius quidam in eodem castello idem facere voluisset, nec umquam potuit.

A Lucia digressus, vel paene profugus, cenae eius mandatis datis, certis castelli locis de more inspectis, semper illa viva imagine in mente, illis verbis in auribus resonantibus, dominus in cubiculum se abdiderat; festinanter tumultuoseque intus se clauserat, quasi contra hostium manum muniendus esset; vestibus pari festinatione depositis cubitum ierat. Sed imago illa, praesentior quam umquam, eo momento dicere videbatur: «Tu non dormies».

«Quae me stulta mulierculae curiositas», cogitabat, «invasit, ut eam videre vellem? Recte dicit bestia ille Nibbius: non iam vir est homo; verum est, non iam vir!... Egone? Ego non iam vir sum, ego? Quid accidit? Quid, malum, in me incidit? Quid novi est? Nesciebamne antehac mulieres stridere? Viri quoque interdum stridunt cum resistere non possunt. Quid, malum! Numquamne mulieres balantes audivi?»

Hic, ne multa quidem investigatione memoriae adhibita, ipsa memoria plures casus ei repraesentavit in quibus neque preces neque lamenta eum ab exsequendis propositis moverant. Sed talium facinorum recordatio, nedum firmitatem iam deficientem ad hoc perficiendum redderet, nedum molestam illam misericordiam exstingueret, terrorem potius quendam, nescio quam paenitentiae rabiem excitabat.

Ita solacio videbatur ad primam illam Luciae imaginem redire, adversus quam animum confirmare conatus erat. «Vivit ista», cogitabat; «hic est; adhuc tempus est; possum dicere: ite, laetamini; possum vultum illum mutari videre; possum etiam dicere: ignoscite mihi... Ignoscite? Ego veniam petam? A muliere? Ego!... Ah, tamen! Si verbum, tale verbum mihi prodesse, aliquid huius diri animi cruciatus levare posset, dicerem; sentio me dicturum. Quo redactus sum! Non iam vir sum, non iam vir!... Age!» deinde dixit, irate se in lecto iam durissimo, sub stragulis iam gravissimis versans. «Age! Nugae sunt quae alias quoque per caput meum transierunt. Transibit et haec».

Ut transiret, rem aliquam gravem cogitando quaerebat, unam ex iis quae animum vehementer occupare solebant, cui totum applicaret; sed nullam invenit. Omnia mutata apparebant: quod olim cupiditates acrius stimulabat, iam nihil desiderabile habebat; cupiditas, quasi equus umbra repente perterritus et obnitens, ulterius ire nolebat.

Incepta nondum perfecta cogitans, pro studio ea perficiendi, pro ira ob impedimenta — ira enim tum suavis visa esset —, tristitiam, paene terrorem de iam factis passibus sentiebat. Tempus ante eum apparuit omni proposito, omni occupatione, omni voluntate vacuum, intolerandis tantum memoriis plenum; omnes horae similes ei quae tam lenta, tam gravis capiti incumbebat.

Omnes latrones suos in imaginatione instruebat, nec inveniebat quod cuiquam eorum imperaret, quod ad se pertineret; immo eos revisere, inter eos

esse, novum pondus, fastidii molestiaeque cogitatio erat. Si occupationem in posterum diem, rem quae fieri posset invenire volebat, cogitare debebat se postridie miseram illam liberare posse.

«Liberabo, ita; ubi primum dies lucescet, ad eam curram et dicam: ite, ite. Curabo ut comes adsit... At promissum? At fides data? At dominus Rodericus?... Quis est dominus Rodericus?»

Velut qui inopinata molestaque superioris interrogatione opprimitur, Innominatus statim huic respondere cogitavit, quam ipse sibi proposuerat, vel potius novus ille ipse, subito terribiliter auctus, qui quasi veterem iudicaturus surgebat.

Quaerebat igitur rationes quibus paene antequam rogaretur adduci potuisset ut susciperet se ignotae infelici, sine odio, sine timore, tantum dolorem illaturum, quo illi serviret; sed nedum rationes inveniret quae tum ad factum excusandum bonae viderentur, vix ipse sibi explicare poterat quomodo eo adductus esset.

Voluntas illa non tam deliberatio fuerat quam subitus animi motus antiquis usitatisque affectibus oboedientis, consequentia mille antecedentium factorum; et sui ipsius examinator cruciatus, ut unius facti rationem sibi redderet, in totius vitae examinationem demersus est.

Retro, retro, ex anno in annum, ex obligatione in obligationem, ex sanguine in sanguinem, ex scelere in scelus: singula conscio novatoque animo redibant, separata ab affectibus qui ea velle atque facere suaserant; redibant ea monstruosa specie quam illi affectus tum conspici non siverant. Omnia sua erant; ille erat illa omnia: huius cogitationis horror, ad singulas imagines renascens, omnibus adhaerens, ad desperationem usque crevit.

Furibundus in lecto consedit, furibundus manus ad parietem lecto proximum iecit, sclopetum manuale prehendit, detraxit, et... cum vitam intolerabilem finiturus esset, cogitatio terrore, inquietudine, ut ita dicam, superstite correpta, in tempus prorupit quod post suum quoque exitum fluere pergeret.

Cum horrore sibi fingebat cadaver suum deforme, immotum, vilissimo superstiti in praedam datum; postridie in castello admirationem, confusionem, omnia sursum deorsum versa; se sine vi, sine voce, nescio quo proiectum. Fingebat sermones qui ibi, circumcirca, longe haberentur; inimicorum gaudium.

Ipsae tenebrae, ipsum silentium aliquid tristius ac terribilius in morte ostendebant; sibi videbatur non dubitaturus, si interdiu, sub divo, coram hominibus esset: in flumen se inicere et evanescere. Talibus cruciantibus imaginibus absorptus, pollice convulso sclopeti canem tollebat ac demittebat; tum alia cogitatio animo illuxit. «Si altera illa vita, de qua puero mihi

narraverunt, de qua semper quasi de re certa loquuntur, si vita illa nulla est, si sacerdotum commentum est, quid ago? Cur moriar? Quid refert quod feci? Quid refert? Insania mea est... At si haec altera vita est...!»

Ad tale dubium, ad tale periculum, nigrior graviorque desperatio eum invasit, ex qua ne morte quidem effugere posset. Telum cadere sivit; manibus crines prehendens, dentibus crepitans, tremens manebat.

Subito verba in mentem redierunt quae paucis ante horis iterum atque iterum audiverat: «Deus tam multa propter unum misericordiae opus remittit!» Nec iam humili supplicis sono quo prolata erant redibant, sed voce auctoritatis plena quae simul longinquam spem inferebat.

Solacii momentum fuit: manus a temporibus removit, habitu compositiore oculos mentis in eam defixit a qua verba audiverat; videbatque non ut captivam suam, non ut supplicem, sed ut gratias et consolationes largientem. Diem anxie exspectabat ut ad eam liberandam curreret, ut alia refrigerii ac vitae verba ex eius ore audiret; ipse se eam ad matrem ducere fingebat.

«Et postea? Quid cras faciam reliquo die? Quid perendie? Quid post perendiem? Et nox? Nox quae post duodecim horas redibit! O nox! Non, non, nox!» In molestam futuri inanitatem relapsus frustra temporis usum, rationem qua dies noctesque transigeret quaerebat.

Nunc castellum deserere proponebat, in longinquas regiones ire ubi nemo eum ne nomine quidem nosset; sed sentiebat se, ipsum se, semper secum futurum. Nunc obscura spes renascebatur animum antiquum, antiquas cupiditates recuperandi, hoc tantum quasi transitorium delirium esse. Nunc diem timebat qui eum suis tam misere mutatum ostenderet; nunc suspirabat quasi lucem etiam cogitationibus allaturum.

Ecce autem sub ipsam auroram, paucis momentis postquam Lucia obdormiverat, dum ita immotus sedet, quasi soni undam auribus advenientem sensit, parum distinctam, sed quae nescio quid laetum habebat. Attendit, agnovitque longinquum campanarum festum pulsum; post pauca momenta e montibus quoque vocis imaginem audivit, quae identidem concentum languide repetebat cum eoque confundebatur. Paulo post alium propiorem campanarum pulsum audit, ipsum quoque festum; deinde alium.

«Quae laetitia est? Quid boni omnibus istis contigit?» Ex illo spinarum cubili prosiluit; semivestitus ad fenestram aperiendam cucurrit atque aspexit.

Montes nebula semivelati erant; caelum non tam nubilum quam tota una cinerea nubes erat; sed luce sensim tamen crescente, in via per fundum vallis homines transeuntes cernebantur, alii ex aedibus exeuntes ac proficiscentes; omnes eandem in partem, ad exitum a dextra castelli, omnes festis vestibus, singulari alacritate.

«Quid, malum, isti habent? Quid laeti in hac maledicta regione est? Quo omnis illa turba vadit?» Fidelem satellitem, qui in proximo cubiculo dormiebat, voce excitavit, quaesivitque quae causa illius motus esset. Ille, non plus quam dominus sciens, respondit se statim inquisitum iturum. Dominus ad fenestram innixus mansit, totus in mobile spectaculum intentus.

Viri erant, feminae, pueri, gregatim, bini, singuli: hic antecedentem assecutus se ei comitem adiungebat; ille e domo exiens primo obvio sociabatur; una ibant, velut amici ad iter pactum. Motus communem festinationem communeque gaudium manifeste indicabant; variarumque campanarum, aliarum propiorum, aliarum remotiorum, sonus non concinnus sed consentiens quasi illorum gestuum vox videbatur, vicemque eorum verborum praestabat quae ad tantam altitudinem pervenire non poterant.

Spectabat, spectabat; atque in corde plus quam curiositas crescebat sciendi quid tandem tam multis tam diversis hominibus parem animi motum communicare posset.

CAPUT VICESIMUM SECUNDUM

Paulo post satelles rediit nuntiavitque cardinalem Fredericum Borromaeum, archiepiscopum Mediolanensem, pridie ad *** venisse atque ibi totum illum diem mansurum; nuntium autem adventus, vesperi per finitimos pagos divulgatum, omnes ad virum illum visendum excitavisse; campanasque laetitiae magis quam hominum monendorum causa pulsari. Dominus solus relictus in vallem spectare perrexit, etiam cogitabundior.

«Propter hominem! Omnes festinant, omnes laetantur, ut hominem videant! Et tamen suum quisque istorum daemonem habebit qui cruciet. Sed nemo, nemo talem qualis meus est habebit; nemo talem noctem egit qualem ego egi! Quid habet ille homo ut tot homines laetos faciat? Nummos aliquot quos temere distribuet... At isti non omnes eleemosynae causa eunt. Quid igitur? Gestum aliquem in aere, verbum aliquod... O si verba quae consolari possunt mihi haberet! Si...! Cur non ego quoque eo? Cur non?... Ibo, ibo; et cum eo loqui volo: solus cum solo loqui volo. Quid dicam? Quidquid... quidquid... Audiam quid ille homo dicere sciat!»

Hoc consilio nondum satis distincte capto vestiri festinanter perfecit, casaca quadam indutus cuius forma militare quiddam habebat; sclopetum manuale in lecto relictum sumpsit et ab una parte cingulo suspendit; ab altera aliud, quod e clavo parietis detraxit; in eodem cingulo pugionem posuit, sclopetumque longius, paene aeque ac ipse clarum, e pariete detractum per humerum suspendit; petasum sumpsit, e cubiculo exiit, atque ante omnia ad illud contendit ubi Luciam reliquerat.

Sclopetum longius foris in angulo prope ostium deposuit, pulsavit simulque vocem edidit. Vetula uno saltu e lecto descendit et ad aperiendum cucurrit. Dominus intravit, per cubiculum circumspexit, Luciam in angulo suo contractam ac quietam vidit.

«Dormit?» submissa voce vetulam rogavit. «Illic dormit? Haecne imperaveram, misera?»

«Omnia feci», illa respondit; «sed neque comedere umquam voluit neque venire...»

«Sine eam tranquille dormire; cave ne perturbes. Et cum experrecta erit... Martha huc in proximum conclave veniet, tuque mittes qui afferat quidquid illa rogaverit. Cum experrecta erit... dic me... dominum ad breve tempus profectum, rediturum, atque... omnia quae illa volet facturum».

Vetula prorsus obstupuit, secum cogitans: «Num ista princeps aliqua est?»

Dominus exiit, sclopetum longius recepit, Martham in proximo conclavi opperiri iussit, primum satellitem quem obvium habuit excubias agere, ne quis praeter illam feminam cubiculum intraret; deinde castello egressus cursu descendere coepit.

Manuscriptum non dicit quam longe castellum ab eo pago, in quo cardinalis erat, abesset; sed ex rebus quas narraturi sumus apparet non plus quam longa ambulatio esse debuisse. Ex eo solo quod vallis incolae, immo longinquiores quoque, ad eum pagum confluebant, id conici non posset; nam in illius temporis memoriis invenimus homines e viginti milibus passuum atque amplius gregatim ad Fredericum visendum venisse.

Satellites qui in clivo occurrebant, domino transeunte reverenter consistebant, exspectantes num quid imperaret aut secum ad aliquam expeditionem ducere vellet; neque quid de vultu eius deque obtutibus quibus inclinationibus eorum respondebat existimarent sciebant.

Ubi in viam publicam venit, viatores id mirabantur, quod eum sine comitatu videbant. Ceterum omnes loco cedebant, tam late ut etiam comitatui suffecisset, petasumque reverenter tollebant. Ad pagum perveniens magnam turbam invenit; sed nomen eius statim ex ore in os transiit, et turba ultro viam aperiebat. Ad unum accessit quaesivitque ubi cardinalis esset. «In parochi domo», ille se inclinans respondit, locumque monstravit.

Dominus illuc ivit, in areolam intravit ubi multi sacerdotes erant, qui omnes admirante ac suspiciosa attentione eum aspexerunt. Vidit e regione ostium late apertum in exiguam aulam ducens, ubi alii multi sacerdotes convenerant. Sclopetum longius detraxit et in areae angulo reclinavit; deinde aulam intravit: ibi quoque obtutus, susurri, nomen repetitum, silentium. Ille ad unum conversus rogavit ubi cardinalis esset, cum eo se loqui velle.

«Extraneus sum», sacerdos interrogatus respondit; circumspiciensque cappellanum cruciferum vocavit, qui in aulae angulo tum maxime socio submissa voce dicebat: «Ille? Ille tam famosus? Quid hic illi rei est? Procul hinc!» Sed vocatus, voce per commune silentium resonante, venire debuit; Innominatum inclinato capite salutavit, quid vellet audivit, oculisque anxia curiositate in eius vultum sublatis statimque demissis, paulisper mansit; deinde dixit, vel balbutivit: «Nescio an dominus illustrissimus... hoc momento... adsit... sit... possit... Sed ibo visum». Invitusque nuntiatum ivit in proximum cubiculum ubi cardinalis erat.

Hoc loco historiae nostrae paulisper nobis consistendum est, sicut viator longo per aridum ferumque solum itinere fessus ac tristis sub pulchrae arboris umbra, in herba, iuxta viventis aquae fontem commoratur et aliquantum temporis morando terit.

In eum virum incidimus cuius nomen ac memoria, quocumque tempore menti obversantur, placido reverentiae motu iucundoque benevolentiae sensu eam recreant. Quanto nunc magis post tot doloris imagines, post multiplicem taediosamque pravitatem contemplatam! De hoc viro pauca omnino dicenda sunt: qui audire non curat, pergere autem in historia cupit, recta ad proximum caput transeat.

Fredericus Borromaeus, anno MDLXIV natus, unus fuit ex iis hominibus, quovis tempore raris, qui egregium ingenium, omnes magnarum divitiarum opes, omnia condicionis praestantis commoda, perpetuum studium ad meliora quaerenda atque exercenda contulerunt. Vita eius similis est rivo qui purus e rupe scaturiens, numquam stagnans neque turbatus, longo per varia loca cursu purus in flumen se effundit.

Inter commoda et pompam iam a pueritia ad ea abnegationis humilitatisque verba attendit, ad eas sententias de voluptatum vanitate, de superbiae iniustitia, de vera dignitate verisque bonis, quae sive in cordibus sentiuntur sive non sentiuntur, per ipsam primam religionis doctrinam ex aetate in aetatem traduntur.

Attendit, inquam, ad verba illa, ad sententias; serio accepit, gustavit, veras invenit; vidit igitur alia verba aliasque contrarias sententias veras esse non posse, quae tamen pari fiducia, interdum iisdem labris, ex aetate in aetatem traduntur; constituitque veras illas actionum cogitationumque normam habere.

Persuasum habens vitam non destinari ut multis onus, paucis festum sit, sed omnibus munus cuius quisque rationem reddat, iam puer cogitare coepit quomodo suam utilem sanctamve redderet.

Anno MDLXXX consilium ecclesiastico ministerio se dedicandi declaravit, habitumque e manibus cognati sui Caroli sumpsit, quem fama iam tum vetus atque universalis sanctum praedicabat. Paulo post collegium ab eo Ticini conditum ingressus est, quod adhuc gentis eorum nomen fert; ibi praescriptis occupationibus assidue incumbens, duas alias sua sponte suscepit: doctrinam Christianam rudissimis ac maxime derelictis e populo tradere, et aegrotos visere, ministrare, consolari, adiuvare.

Auctoritate quam omnia ibi ei conciliabant usus est, ut socios ad easdem operas sibi adiungendos alliceret; in omni re honesta utilique quasi principatum exempli exercebat, quem propria animi dona fortasse parere potuissent etiamsi condicione infimus fuisset. Alterius generis commoda, quae sua condicio afferre poterat, non modo non petiit, sed omni studio vitavit.

Mensam pauperem potius quam frugalem voluit, vestitu paupere potius quam simplici usus est; his omnis vitae ratio habitusque conveniebant. Neque umquam

hunc vitae cultum mutandum putavit, quantumvis propinqui quidam clamarent ac quererentur eum ita familiae dignitatem deicere.

Aliud bellum cum institutoribus sustinuit, qui furtim et quasi ex insidiis ornatiorem aliquam supellectilem ante eum, in eum, circum eum ponere conabantur, aliquid quo a ceteris distingueretur et quasi loci princeps appareret; sive ita tandem gratiam inituros putabant, sive servili illo studio movebantur quod alieno splendore tumet ac recreatur, sive ex iis prudentibus erant qui virtutes non minus quam vitia suspectas habent, perfectionem semper in medio esse praedicant, mediumque eo ipso loco statuunt quo ipsi pervenerunt atque commode consistunt.

Fredericus non modo illis conatibus non cessit, sed auctores etiam reprehendit; idque inter pubertatem atque adulescentiam.

Vivente cardinale Carolo, sex et viginti annis maiore, coram illo gravi sollemnique vultu qui sanctitatem tam vive exprimebat eiusque opera commemorabat, cui, si opus fuisset, manifesta ac spontanea omnium circumstantium observantia, quotquot et qualescumque essent, singulis momentis auctoritatem auxisset, Fredericum puerum atque adulescentulum tali superiori moribus ac cogitatione conformari studuisse non est profecto mirandum. At valde memorabile est, eo mortuo, neminem animadvertere potuisse Frederico, tum viginti annorum, ducem ac censorem defuisse.

Crescens ingenii, doctrinae, pietatis fama, propinquitas et studia plurium cardinalium potentium, familiae auctoritas, ipsum nomen cui Carolus in hominum animis sanctitatis excellentiaeque notionem paene adiunxerat, omnia quae homines ad ecclesiasticas dignitates ducere debent, omnia quae possunt, ad eas illi praedicendas concurrebant.

Sed ille corde persuasum habens quod nemo Christianam fidem professus ore negare potest, nullam iustam hominis super homines excellentiam esse nisi in eorum ministerio, dignitates timebat vitareque studebat; non certe quod aliis servire recusaret — paucae enim vitae in eo aeque ac sua consumptae sunt —, sed quod se neque satis dignum neque satis idoneum tam alto periculosoque ministerio existimaret.

Itaque cum anno MDXCV Clemens VIII Mediolanensem archiepiscopatum ei obtulisset, vehementer perturbatus apparuit et sine cunctatione recusavit. Expressissimo deinde pontificis imperio cessit.

Tales significationes — quis nescit? — neque difficiles neque rarae sunt; neque simulatio maiore ingenii nisu ad eas edendas eget quam scurrilitas ad eas sine ullo suo dispendio irridendas.

Sed num ideo desinunt esse naturalis virtuosi sapientisque affectus significatio? Vita verborum probatio est; atque verba illum affectum

exprimentia, etiamsi per omnium mundi impostorum ac derisorum labra transierint, semper pulchra erunt ubi vita sui commodi neglegens et sacrificiis plena antecesserit ac secuta erit.

In Frederico archiepiscopo singulare perpetuumque studium apparuit, ut e divitiis, tempore, curis, ex toto denique se ipso, nihil sibi sumeret nisi quantum prorsus necessarium esset. Dicebat, ut omnes dicunt, ecclesiasticos reditus patrimonium pauperum esse; quomodo autem re ipsa hanc sententiam intellegeret, ex hoc perspiciatur.

Voluit aestimari quantum victus sui famulorumque constaret; cumque dictum esset victum illum sescentis scutatis constare — scutatus tum dicebatur aureus nummus qui, eodem semper pondere atque metalli puritate manentibus, postea zecchinus appellatus est —, iussit quotannis totidem e privata sua arca in mensae episcopalis arcam numerari, quod sibi ditissimo ex illo patrimonio vivere licere non putaret.

De suo autem tam parce atque exacte sibi metiebatur ut vestem non deponeret antequam omnino attrita esset; simplicis tamen cultus studio, ut scriptores aequales notarunt, exquisitae munditiae studium iungebat: duo sane in illa sordida ac sumptuosa aetate memorabiles habitus.

Item ne quid e frugalis mensae reliquiis disperderetur, eas pauperum hospitio attribuit; unusque ex iis eius iussu cotidie triclinium intrabat ut quae superessent colligeret. Curae fortasse angustae, miserae, anxiae virtutis opinionem moverent, mentis minutiis implicatae et ad alta consilia ineptae, nisi haec bibliotheca Ambrosiana exstaret, quam Fredericus tam animosa liberalitate concepit, tantis sumptibus a fundamentis exstruxit. Quam ut libris codicibusque instrueret, praeter eos quos ipse magna cura magnoque impendio iam collegerat atque donavit, octo viros ex doctissimis peritissimisque quos habere potuit ad emendum misit per Italiam, Galliam, Hispaniam, Germaniam, Flandriam, in Graeciam, ad Libanum, Hierosolymam. Ita circiter triginta milia voluminum impressorum et quattuordecim milia codicum manuscriptorum collegit.

Bibliothecae collegium doctorum adiunxit: novem fuerunt, ab eo quamdiu vixit stipendiis sustentati; post mortem, cum ordinarii reditus impendio non sufficerent, ad duos redacti sunt. Eorum munus erat varia studia colere, theologiam, historiam, litteras, antiquitates ecclesiasticas, linguas orientales, ea lege ut quisque opus aliquod de materia sibi attributa ederet. Adiunxit collegium quod ipse trilingue dixit, ad Graecam, Latinam, Italicam linguas discendas; collegium alumnorum qui iis disciplinis linguisque instituerentur, eas aliquando docturi; officinam typographicam linguarum orientalium, Hebraicae scilicet, Chaldaicae, Arabicae, Persicae, Armeniacae; pinacothecam, statuarum

porticum, et scholam trium praecipuarum artium quae formis exprimendis operam dant.

Ad has iam instructos magistros invenire potuit; ad cetera quam multum negotii librorum codicumque collectio ei attulerit vidimus. Certe difficilius inveniri debebant typi illarum linguarum, tum multo minus quam nunc in Europa cultarum; difficilius etiam quam typi, homines.

Satis erit dicere eum ex novem doctoribus octo e iuvenibus seminarii alumnis elegisse; hinc conici potest quid de studiis eo tempore absolutis deque iam parta eruditorum fama iudicaret: iudicium ei consentaneum quod posteritas tulisse videtur, cum et studia et famas oblivione obruerit.

In legibus quas bibliothecae usui atque administrationi statuit, perpetuae utilitatis consilium cernitur, non solum per se pulchrum, sed multis ex partibus sapientia et humanitate longe supra communes eius temporis opiniones atque mores positum.

Bibliothecario praecepit ut cum doctissimis Europae viris commercium servaret, ut ab iis de scientiarum statu certior fieret, optimosque cuiusque generis libros nuper editos cognosceret atque compararet; ut studiosis libros ignotos sed utiles indicaret; iussit omnibus, sive civibus sive peregrinis, facultatem ac tempus pro necessitate iis utendi dari.

Hoc propositum nunc omnibus maxime naturale videri debet, cum bibliothecae institutione penitus coniunctum; tum non ita erat.

Atque in Ambrosianae historia, a Petro Paulo Bosca, qui post Frederici mortem bibliothecarius fuit, scripta — ea sententiarum structura iisque elegantiis quae saeculo communes erant —, singularis res expresse notatur, quod in hac bibliotheca, a privato homine fere tota suo sumptu erecta, libri publico conspectui paterent, cuicumque petenti darentur, atque etiam sedes, charta, calami, atramentarium praeberentur, ut quae opus essent annotaret; cum in alia quadam illustri publica Italiae bibliotheca libri ne videri quidem possent, sed in armariis clausi essent, unde non promebantur nisi bibliothecariorum comitate, cum eos ad breve tempus ostendere libuisset; convenientibus studendi commoditatem praebere ne in cogitationem quidem veniebat.

Itaque tales bibliothecas augere erat libros communi usui subtrahere: una ex illis colendi rationibus, quales multae tum erant atque adhuc sunt, quae agrum sterilem reddunt.

Nolite quaerere quos effectus haec Borromaei institutio in publicam doctrinam habuerit: facile esset duabus sententiis, eo quo probari solet modo, demonstrare aut mirabiles fuisse aut nullos; investigare autem atque aliquatenus explicare quales vere fuerint magni laboris, parvi fructus, alieni temporis res esset.

Sed cogitate quam generosus, quam prudens, quam benevolus, quam perseverans humanae emendationis amator esse debuerit is qui talem rem voluit, eo modo voluit, atque effecit, in tanta ignorantia, inertia, communi ab omni studioso labore aversione; adeoque inter illa «Quid refert?» et «Num aliud cogitandum non erat?» et «O pulchrum inventum!» et «Hoc quoque deerat», similiaque, quae certe plura fuerunt quam scutati ab eo in opus impensi; fuerunt autem centum quinque milia, maxima ex parte sui.

Ut talem virum summe beneficum ac liberalem appellemus, non opus videri potest scire an multos alios in praesentem egentium opem impenderit; sunt fortasse etiam qui talia impendia, ac paene dixerim omnia impendia, optimam utilissimamque eleemosynam putent. Fredericus autem eleemosynam proprie dictam inter praecipua officia numerabat; in hac quoque re, ut in ceteris, facta opinioni consentiebant.

Vita eius continua in pauperes largitio fuit; de ipsa autem fame, quam historia nostra iam commemoravit, paulo post quaedam narrandi occasio erit, ex quibus apparebit quam sapienter quamque humaniter etiam hac liberalitate usus sit. Ex multis singularibus huius virtutis exemplis quae vitae eius scriptores notarunt, unum hic afferemus.

Cum comperisset nobilem quendam artibus ac vexationibus uti, ut filiam, quae nubere malebat, monacham faceret, patrem arcessivit; ab eoque expressit veram vexationis causam esse quod quattuor milia scutatorum non haberet, quae ad filiam convenienter collocandam necessaria putabat; Fredericus quattuor milia scutatorum filiae dotis nomine dedit.

Fortasse cuiquam haec nimia liberalitas, parum considerata, stultis superbi libidinibus nimis indulgens videbitur; quattuor milia scutatorum centum aliis modis melius impendi potuisse.

Ad hoc nihil respondendum habemus nisi optandum esse ut saepe videantur excessus virtutis tam liberae a dominantibus opinionibus — sua cuique aetati sunt —, tam immunis a communi inclinatione, qualis hic fuit quae hominem movit ut quattuor milia scutatorum daret, ne puella monacha fieret.

Inexhausta huius viri caritas non minus in omni habitu quam in dando eminebat. Omnibus aditu facilis, iis praesertim quos humili loco natos vocant hilarem vultum affectuosamque comitatem se debere putabat, eo magis quo minus apud ceteros inveniunt. Hic quoque cum bonis illis viris «ne quid nimis» pugnandum habuit, qui eum in omnibus finibus contineri voluissent, suis scilicet finibus.

Unus ex illis, cum Fredericus asperum montanumque pagum visitans pauperes quosdam pueros doceret et inter interrogandum docendumque eos amanter permulceret, monuit ut cautius tot blanditias pueris praeberet, quoniam nimis

sordidi ac nauseam moventes essent; quasi bonus vir putaret Frederico aut sensum ad id detegendum defuisse, aut perspicaciam ut ipse tam subtilem rationem inveniret. Talis, quibusdam temporum rerumque condicionibus, eorum infelicitas est qui quibusdam dignitatibus praesunt: cum tam raro inveniantur qui eos de vitiis moneant, non desunt audaces qui bene agentes reprehendant.

At bonus episcopus, non sine quadam indignatione, respondit: «Animae meae sunt, fortasse numquam iterum faciem meam videbunt; et non vultis ut eos amplectar?»

Rarissima tamen in eo indignatio erat; mirabantur morum suavitatem, tranquillitatem imperturbabilem, quam mirae naturae felicitati tribuisses; erat autem perpetuae disciplinae effectus, qua vivida ac sensibilis indoles regebatur. Si quando severum, immo asperum se praebuit, erga pastores sibi subiectos fuit quos avaritiae, neglegentiae aliarumve culparum, nobili ministerii spiritui maxime adversarum, reos deprehendisset.

In omnibus quae aut utilitatem suam aut temporalem gloriam contingere possent, nullum umquam laetitiae, doloris, ardoris, perturbationis signum dedit: mirabile, si hi motus in eius animo non excitabantur; mirabilius, si excitabantur.

Non modo ex multis conclavibus quibus interfuit ea de eo opinio manavit, numquam ad summum illum locum ambitioni tam optabilem, pietati tam terribilem eum aspiravisse; sed aliquando, cum potens collega suffragium suum factionisque suae — foedum verbum, sed eo utebantur — suffragia obtulisset, Fredericus ita repudiavit ut ille consilium deponeret et alio se converteret.

Eadem modestia, eadem dominandi aversatio in communissimis vitae occasionibus aeque apparebant. Intentus et indefessus in disponendo atque regendo ubi officium suum esse putabat, alienis negotiis se immiscere semper vitavit; immo rogatus quoque omnem rationem adhibebat ut ab interponenda opera se excusaret: moderatio ac verecundia, ut omnes sciunt, non usitata in iis qui bonum studiose sectantur, qualis Fredericus erat.

Si cupiditati memorabilium eius animi notarum colligendarum indulgeremus, singularis profecto virtutum specie contrariarum certeque raro coniunctarum summa exsisteret.

Aliam tamen illius pulchrae vitae proprietatem notare non omittamus: quod, cum negotiis, administratione, sacris muneribus, doctrina tradenda, audientibus admittendis, dioecesis visitationibus, itineribus, contentionibus plena esset, non tantum studiis locus fuit, sed tam magnus ut viro soli litteris dedito suffecisset. Re quidem vera inter tot tam diversas laudis causas Fredericus apud aequales etiam docti viri nomen habuit.

Non tamen dissimulandum est eum firma persuasione tenuisse atque longo tempore constanter in usu defendisse opiniones quae hodie omnibus non tam male fundatae quam mirae viderentur; etiam iis, inquam, qui eas rectas invenire magnopere cuperent.

Qui in hoc eum defendere vellet, paratam haberet excusationem tam usitatam ac receptam, errores temporis potius quam ipsius fuisse; quae excusatio in quibusdam rebus, cum ex singularium factorum examine constet, aliquid, immo multum valere potest; sed nuda ita ac caeca, ut solet, adhibita prorsus nihil significat.

Itaque cum neque implicatas quaestiones simplicibus formulis solvere neque digressionem nimis producere velimus, ne exponere quidem instituimus; satis est obiter significasse nos in viro universo tam admirabili non omnia aeque admirabilia praedicare, ne funebrem orationem scribere voluisse videamur.

Non certe lectoribus iniuriam facimus, si suspicamur aliquem eorum quaerere num vir hic tanti ingenii tantique studii monumentum reliquerit. Immo quam multa reliquit! Circiter centum opera eius supersunt, magna parvaque, Latina Italicaque, impressa et manuscripta, in bibliotheca ab eo condita servata: tractatus de moribus, orationes, dissertationes de historia, de antiquitate sacra ac profana, de litteris, de artibus, de aliis rebus.

«Quomodo igitur», lector ille dicet, «tot opera oblivione obruuntur, aut certe tam parum nota sunt, tam parum requiruntur? Quomodo tanto ingenio, tanto studio, tanta hominum rerumque experientia, tanta meditatione, tanto boni pulchrique amore, tanta animi sinceritate, tot aliis dotibus quae magnum scriptorem efficiunt, ex centum operibus ne unum quidem reliquit ex iis quae etiam ab iis qui non omnia probant insignia iudicantur, quorum titulos etiam qui non legunt noverunt? Quomodo universa ne numero quidem apud nos posteros nomini eius litterariam famam pepererunt?»

Quaestio sine dubio rationabilis est, resque perquam digna consideratione: huius enim rei causas multa universa facta observando inveniremus; inventae autem plures alias similes res explicarent.

Sed multae ac prolixae essent; deinde quid si vobis non placerent? Si nasum contrahere cogerent? Satius igitur erit narrationis filum repetere, atque pro longiore de hoc viro sermone eum agentem, auctore nostro duce, spectatum ire.

CAPUT VICESIMUM TERTIUM

Cardinalis Fredericus, dum horam exspectabat qua ad ecclesiam officia divina celebratum iret, studiis incumbebat, ut per omnia temporis intervalla facere solebat, cum cappellanus crucifer turbato vultu intravit.

«Insolitus visitator, vere insolitus, domine illustrissime!»

«Quis est?» cardinalis rogavit.

«Ipse dominus...», cappellanus perrexit; syllabisque magna significatione distinctis nomen illud protulit quod lectoribus nostris scribere non possumus. Deinde subiunxit: «Ipse foris adest, nihilque aliud petit quam ut ad dominationem vestram illustrissimam admittatur».

«Ille!» cardinalis dixit, vultu animato, libro clauso, e sella surgens. «Veniat! Statim veniat!»

«Sed...», cappellanus immotus respondit, «dominatio vestra illustrissima scire debet quis iste sit: proscriptus ille, famosus ille...»

«Nonne episcopo praeclara fortuna est, cum talis homo ipsum visere voluerit?»

«Sed...», cappellanus institit, «de quibusdam rebus loqui numquam possumus, quia dominus nugas esse dicit; tamen cum res postulat, officium mihi videtur... Officii studium inimicos parit, domine; certoque scimus plures sceleratos iactare ausos esse se aliquando...»

«Et quid fecerunt?» cardinalis interpellavit.

«Dico istum scelerum redemptorem esse, desperatum, qui cum desperatissimis furiosisque commercium habeat, qui mitti possit...»

«O quae disciplina ista est», Fredericus subridens iterum interpellavit, «ut milites imperatorem ad timendum hortentur?» Deinde gravis et cogitabundus factus perrexit: «Sanctus Carolus eo non venisset ut deliberaret num talem hominem recipere deberet; ipse quaesitum ivisset. Statim intro vocate: iam nimis exspectavit».

Cappellanus abiit, secum dicens: «Remedium nullum: sancti isti omnes obstinati sunt».

Ostio aperto, in conclave ubi dominus et ceteri erant prospiciens, vidit turbam in una parte contractam susurrantem atque obliquis oculis illum intuentem, qui solus in angulo relictus erat. Ad eum processit, interimque quantum poterat oculorum angulis totum metiens cogitabat quod, malum, armamentarium sub illa casaca lateret; profecto antequam intromitteret saltem eum monere debuisse... sed animum inducere non potuit. Accessit atque dixit:

«Dominus vos exspectat. Placetne mecum venire?» Eumque per exiguam turbam, quae statim in duas partes cessit, praecedens dextra laevaque obtutus dabat significantes: «Quid vultis? Nonne vos quoque scitis eum semper suo arbitrio facere?»

Vix Innominatus introductus erat, cum Fredericus sollicito serenoque vultu, apertis brachiis, velut desiderato homini obviam ivit, statimque cappellano ut exiret significavit; ille paruit.

Duo relicti paulisper tacuerunt, diverso modo suspensi.

Innominatus, qui inexplicabili agitatione quasi vi illuc abreptus potius quam certo consilio ductus erat, quasi vi etiam manebat, duobus contrariis affectibus discerptus: desiderio illo ac spe confusa interni cruciatus levamen inveniendi; contra vero indignatione, pudore quod velut paenitens, subiectus, miser illuc veniret, culpam confessurus, hominem imploraturus. Verba non inveniebat, ne quaerere quidem ferme conabatur.

Tamen oculos in viri illius faciem tollens, imperioso simul ac suavi venerationis sensu magis magisque penetrari se sentiebat; qui fiduciam augens indignationem mitigabat, superbiamque non aperte aggrediens frangebat atque, ut ita dicam, tacere iubebat.

Erat enim Frederici species ex iis quae excellentiam annuntiant amarique faciunt.

Habitus naturaliter compositus, paene invitus maiestate plenus, annis neque incurvatus neque tardatus; oculus gravis ac vividus, frons serena ac cogitabunda; cum canitie, in pallore, inter abstinentiae, meditationis, laboris vestigia, virginei cuiusdam floris species. Omnia vultus lineamenta indicabant aliis aetatibus adfuisse quod proprie pulchritudo vocatur; gravium benevolarumque cogitationum consuetudo, diuturna animi tranquillitas, hominum amor, continua ineffabilis spei laetitia substituerant paene dixerim senilem pulchritudinem, quae in magnifico illo purpurae simplici cultu etiam magis eminebat.

Ipse quoque aliquamdiu in Innominati vultu defixum tenuit acutum obtutum, diu exercitatum ad cogitationes ex facie colligendas; cumque sub illa tristitia et perturbatione aliquid magis magisque deprehendere videretur consentaneum spei quam primo talis adventus nuntio conceperat, totus animatus, «O», ait, «quam pretiosa haec visitatio est! Quantam vobis gratiam pro tam bono consilio debere me oportet, quamquam mihi aliquid reprehensionis habet!»

«Reprehensionis!» dominus admirans exclamavit, illis tamen verbis illoque habitu mollitus, gaudens quod cardinalis glaciem fregisset sermonemque aliquem inchoavisset.

«Certe mihi reprehensio est», hic perrexit, «quod a vobis praeveniri me passus sim, cum iam pridem totiens ipse ad vos venire debuissem».

«Ad me, vos! Scitis quis sim? Rectene nomen meum dixerunt?»

«Haec consolatio quam sentio, quamque certe vultu meo expressam videtis, num vobis videtur mihi ad ignoti nuntium aut aspectum oriri debuisse? Vos eam efficitis: vos, inquam, quem quaerere debueram; vos, quem tantopere amavi et deflevi, pro quo tantum oravi; vos, quem ex filiis meis, quos tamen omnes et ex animo diligo, maxime recipere atque amplecti cupivissem, si id sperare posse credidissem. Sed Deus solus miracula facere novit, suppletque infirmitati ac tarditati miserorum servorum suorum».

Innominatus ad tam ardentem sermonem attonitus stabat, ad verba quae tam firme respondebant iis quae nondum dixerat neque satis dicere statuerat; commotus sed stupefactus tacebat. «Quid igitur?» Fredericus etiam amantius perrexit. «Bonum mihi nuntium affertis, tam diuque desiderare cogitis?»

«Bonum nuntium, ego? Infernum in corde habeo, et bonum nuntium vobis dabo? Dicite vos, si scitis, quis sit bonus iste nuntius quem a mei simili exspectatis».

«Deum cor vestrum tetigisse vosque sibi adiungere velle», cardinalis tranquille respondit.

«Deus! Deus! Deus! Si eum viderem! Si sentirem! Ubi est iste Deus?»

«Vos me rogatis? Vos? Et cui propior est quam vobis? Nonne in corde sentitis qui vos premit, agitat, quiescere non sinit, simulque allicit, spem quietis, consolationis praesagire facit, consolationis plenae, immensae, statim ac eum agnoveritis, confessi eritis, imploraveritis?»

«O certe! Aliquid hic habeo quod premit, quod rodit! Sed Deus! Si hic Deus revera exsistit, si is est quem praedicant, quid de me facturum putatis?»

Desperato sono haec dicta sunt; sed Fredericus sollemni voce, velut placida inspiratione, respondit: «Quid Deus de vobis facere potest? Quid vult? Potentiae suae bonitatisque signum; ex vobis gloriam elicere vult quam nemo alius ei dare possit. Quod mundus tam diu contra vos clamat, quod mille ac mille voces opera vestra detestantur...» Innominatus excussus est, atque ad tam insolitum sermonem paulisper stupuit; magis etiam quod non indignationem, sed prope levamen sentiebat. «Quae inde», Fredericus pergebat, «Deo gloria venit? Voces sunt terroris, voces proprii commodi; voces fortasse etiam iustitiae, sed tam facilis, tam naturalis iustitiae! Nonnullae fortasse, heu, invidiae miserae istius potentiae vestrae, istius ad hunc diem deplorandae animi securitatis. Cum autem vos ipsi ad vitam vestram damnandam, ad vos accusandos surrexeritis, tum, tum Deus glorificabitur! Et quaeritis quid Deus de vobis facere possit? Quis ego sum, homuncio, ut iam vobis dicere possim quem fructum tantus Dominus ex vobis

capere possit, quid ex impetuosa ista voluntate, ex immota constantia, amore, spe, paenitentia animata atque incensa facere possit? Quis vos estis, miser homo, ut putetis vos per vos maiora mala excogitare atque efficere potuisse quam Deus vos bona velle atque operari possit efficere? Quid Deus de vobis facere potest? Et ignoscere? Et salvos facere? Et redemptionis opus in vobis perficere? Nonne haec magnifica sunt eoque digna? O cogitate: si ego homunculus, ego miser, tam plenus tamen mei ipsius, ego qualis sum, nunc tam ardenter salutem vestram desidero ut pro ea paucos qui mihi supersunt dies cum gaudio darem — ipse mihi testis est —, o cogitate quanta, qualis esse debeat caritas Eius qui hanc tam imperfectam, tam vividam tamen mihi infundit; quomodo vos diligat, quomodo vos velit Ille qui amorem vestri, quo consumor, mihi praecipit atque inspirat!»

Dum haec verba e labris procedebant, vultus, oculi, omnis motus sensum eorum spirabant. Auditoris facies, antea distorta ac convulsa, primo attonita et intenta facta est; deinde ad altiorem minusque anxium motum composita. Oculi, qui ab infantia lacrimas non noverant, intumuerunt; verbis finitis vultum manibus texit atque in profusum fletum erupit, qui ultima clarissimaque responsio fuit.

«Deus magne et bone!» Fredericus exclamavit, oculis manibusque ad caelum sublatis. «Quid ego umquam feci, servus inutilis, pastor somnolentus, ut me ad hoc gratiae convivium vocares, ut me tanto tam laeto prodigio interesse dignum faceres!» Haec dicens manum porrexit ut Innominati manum prehenderet.

«Non!» hic clamavit. «Non! Procul, procul a me vos; ne manum illam innocentem ac beneficam inquinetis. Nescitis quidquid haec fecerit quam premere vultis».

«Sinite», Fredericus ait, amanti vi prehendens, «sinite me manum istam premere quae tot iniurias reparabit, tot beneficia sparget, tot afflictos levabit, ad tot hostes inermis, pacifica, humilis porrigetur».

«Nimium est!» Innominatus singultans dixit. «Sinite me, domine; bone Frederice, sinite. Populus frequens vos exspectat; tot bonae animae, tot innocentes, tot qui e longinquo venerunt ut semel vos videant, ut audiant; vos autem moramini... cum quo!»

«Relinquamus nonaginta novem oviculas», cardinalis respondit; «in monte tutae sunt: ego nunc cum ea esse volo quae erraverat. Illae animae fortasse nunc multo laetiores sunt quam si miserum hunc episcopum viderent. Fortasse Deus, qui in vobis misericordiae prodigium operatus est, in eas gaudium diffundit cuius causam nondum sentiunt. Populus ille fortasse nobiscum nescit se coniunctum; fortasse Spiritus in corda eorum indistinctum caritatis ardorem immittit, precem quam pro vobis exaudit, gratiarum actionem cuius vos, adhuc

ignoti, causa estis». Haec dicens brachia collo Innominati circumdedit; ille, cum se subducere conatus paulisper restitisset, cessit, quasi caritatis impetu victus, ipse quoque cardinalem complexus est, vultumque tremulum ac mutatum in humero eius deposuit.

Lacrimae eius ardentes in incontaminatam Frederici purpuram cadebant; huius innocentes manus amanter membra illa premebant, casacam illam complexae, quae violentiae proditionisque arma gestare consueverat.

Innominatus e complexu solutus oculos rursus una manu texit, simulque faciem tollens exclamavit: «Deus vere magnus! Deus vere bonus! Nunc me novi, intellego quis sim; iniquitates meae ante me sunt; me ipsum horreo; et tamen... tamen refrigerium sentio, gaudium, ita, gaudium quale numquam in tota horrenda hac vita sensi!»

«Praegustatio quaedam est», Fredericus dixit, «quam Deus vobis dat ut ad ministerium suum alliciat, ut ad novam vitam fortiter ineundam animet, in qua tantum vobis destruendum, tantum reparandum, tantum flendum erit!»

«Me infelicem!» dominus exclamavit. «Quam multa, quam multa... quae nihil nisi flere potero! Sed quaedam saltem suscepta habeo, modo inchoata, quae saltem interrumpere possum; unum habeo quod statim interrumpere, tollere, reparare possum».

Fredericus attendit; Innominatusque breviter, sed exsecrationis verbis etiam fortioribus quam nos usi sumus, vim Luciae illatam narravit, miserae terrores, cruciatus, quemadmodum imploravisset, quam agitationem illae preces sibi iniecissent, eamque adhuc in castello esse...

«Ah, ne tempus perdamus!» Fredericus exclamavit, misericordia ac sollicitudine anhelans. «Beati vos! Hoc divinae veniae pignus est: posse vos salutis instrumentum fieri ei cui ruinae esse volebatis. Deus vos benedicat! Deus vos benedixit! Scitisne unde sit misera haec nostra afflicta?»

Dominus Luciae pagum nominavit.

«Non longe hinc abest», cardinalis ait. «Laudetur Deus; et verisimile est...» Haec dicens ad mensulam cucurrit tintinnabulumque agitavit.

Statim cappellanus crucifer anxius intravit, primumque Innominatum aspexit; mutata illa facie oculisque fletu rubentibus visis, cardinalem intuitus est; sub immota compositione in eius vultu grave quoddam gaudium ac prope impatiens studium cernens, ore aperto attonitus mansisset, nisi cardinalis eum statim ex contemplatione excitavisset rogando an inter parochos ibi congregatos adesset is qui *** praeerat.

«Adest, domine illustrissime», cappellanus respondit.

«Statim veniat», Fredericus dixit, «et cum eo huius ecclesiae parochus».

Cappellanus exiit in conclave ubi sacerdotes congregati erant; omnes oculi ad eum conversi sunt. Ille, ore adhuc aperto, vultu adhuc stuporem exprimente, manibus sublatis ac per aera agitatis, «Domini! Domini!» ait, «haec mutatio dexterae Excelsi». Per breve tempus nihil amplius dixit; deinde muneris sui sono voceque receptis subiunxit: «Dominatio sua illustrissima ac reverendissima huius paroeciae parochum et parochum *** accersit».

Prior vocatus statim processit; simulque e media turba vox mirabunda «Egone?» audita est.

«Nonne vos parochus estis ***?» cappellanus repetivit.

«Ita prorsus; sed...»

«Vos dominatio sua illustrissima et reverendissima vult».

«Mene?» eadem vox rursus dixit, una syllaba clare significans: «Quid mihi cum ea re?» Sed hac vice una cum voce homo quoque prodiit, ipse dominus Abundius, invito gradu, vultu inter admirationem et taedium. Cappellanus manu annuit, quasi diceret: «Age, eamus; tantane mora?» Duosque parochos praecedens ad ostium ivit, aperuit, introduxit.

Cardinalis Innominati manum dimisit, quocum interim quid faciendum esset constituerat; paulum secessit, huius ecclesiae parochum nutu vocavit.

Breviter exposuit quid ageretur, rogavitque an bonam aliquam feminam statim invenire posset quae lectica ad castellum Luciam arcessitum ire vellet: feminam animo prudentiaque praeditam, quae in tam novo itinere bene se gerere sciret, aptissimis modis uti, convenientissima verba invenire, quibus miseram confirmaret ac tranquillaret; cui post tot angustias tantaque in perturbatione ipsa liberatio novam confusionem animo inicere posset.

Paulisper cogitans parochus respondit se aptam personam habere, atque exiit. Cardinalis alio nutu cappellanum vocavit, cui imperavit ut lecticam lecticariosque statim parari, duas mulas sterni curaret. Cappellano quoque egresso ad dominum Abundium conversus est.

Hic, qui iam iuxta stabat ut ab altero domino procul esset, qui interim nunc hunc nunc illum obliquis oculis sublatis aspiciebat, secum semper excogitans quid tandem tot ambages sibi vellent, propius accessit, se inclinavit, atque dixit: «Significatum mihi est dominationem vestram illustrissimam me voluisse; sed errasse eos credo».

«Non erraverunt», Fredericus respondit. «Bonum nuntium habeo quem vobis dem, et munus consolans suavissimumque. Puella e vestra paroecia, quam perditam deploraveritis, Lucia Mondella, inventa est; hic prope est, in domo cari huius amici mei; vosque nunc cum eo et cum femina quam huius loci parochus quaesitum ivit ibitis; ibitis, inquam, vestram illam creaturam acceptum atque huc comitabimini».

Dominus Abundius omnia fecit ut molestiam — quid dico? — anxietatem atque amaritudinem celaret quam talis propositio, vel imperium, inferebat. Cum autem iam tempus non esset ut deformem vultum iam formatum solveret atque componeret, profundo capitis inclinatu, velut oboedientiae signo, occultavit. Neque sustulit nisi ut aliam profundam reverentiam Innominato exhiberet, miserabili obtutu dicente: «In manibus vestris sum; miseremini; parcere subiectis».

Deinde cardinalis rogavit quos propinquos Lucia haberet.

«Ex propinquis cum quibus vivat aut vixerit solam matrem habet», dominus Abundius respondit.

«Estne illa in suo pago?»

«Ita, domine».

«Quoniam», Fredericus perrexit, «misera puella tam cito domum restitui non poterit, magnum ei solacium erit matrem statim videre. Itaque, si huius loci parochus non redierit antequam ego ad ecclesiam proficiscar, quaeso ei dicite ut plaustrum aut iumentum inveniat, hominemque prudentem mittat qui feminam quaerat et huc adducat».

«Quid si ego ipse matrem arcessitum irem?» dominus Abundius dixit.

«Non, non vos; aliud iam rogavi», cardinalis respondit.

«Dicebam», dominus Abundius replicavit, «ut miserae matris animum praepararem. Admodum tenero animo est; opus est homine qui eam noverit et sciat quomodo cum ea agendum sit, ne prodesse volens noceat».

«Idcirco vos rogo ut parochum moneatis idoneum hominem eligere: vos alibi multo necessarior estis», cardinalis respondit. Dicere autem voluisset: misera illa puella multo magis indiget ut statim notam faciem, certum hominem, in illo castello videat, post tot cruciatus horas, in terribili futuri obscuritate. Sed haec ratio coram tertio tam aperte dicenda non erat.

Mirum tamen cardinali visum est dominum Abundium rationem ne ex levi quidem indicio intellexisse, nedum sua sponte excogitavisse; tam aliena loco propositio atque instantia videbantur ut aliquid subesse putaret. In faciem aspexit facileque timorem detexit cum illo terribili homine eundi, illam domum vel ad pauca momenta intrandi.

Ut igitur ignavas illas umbras funditus dissiparet, cumque nollet parochum seorsum adducere et occulte susurrare, novo amico tertio praesente, aptissimum putavit facere quod etiam sine hac causa fecisset, cum ipso Innominato loqui; ex responsis tandem dominus Abundius intellegeret eum non iam esse timendum.

Ad Innominatum igitur accessit et ea spontanea fiducia quae in novo vehementique affectu non minus quam in antiqua familiaritate invenitur,

«Nolite credere», ait, «me hodie hac visitatione contentum fore. Redibitis, nonne, cum bono hoc sacerdote?»

«An redibo?» Innominatus respondit. «Etiamsi repudiaretis, ad ianuam vestram pertinax manerem, ut mendicus. Mihi vobiscum loquendum est! Necesse mihi est vos audire, vos videre! Vobis egeo!»

Fredericus manum prehendit, pressit, atque dixit: «Placeat igitur nobiscum prandere. Exspecto. Interim ego cum populo oratum gratiasque actum eo; vos primos misericordiae fructus collectum».

Dominus Abundius inter has significationes stabat velut puer timidus, qui quemquam tuto mulcentem canem suum magnum, hirsutum, rubris oculis, nomine morsibus ac terroribus famoso videat, dominumque audiat dicentem canem bonam bestiam esse, quietam, quietam: dominum aspicit, neque contradicit neque assentitur; canem aspicit, neque accedere audet ne bona bestia dentes ostendat, etiamsi blandiendi causa; discedere non audet ne animadvertatur; et intra se dicit: «O si domi essem!»

Cardinali, qui exire coeperat, Innominatum adhuc manu tenens secumque ducens, rursus in oculos incidit miser homo qui pone remanebat, demissus, maerens, invitus frontem corrugans.

Cogitans fortasse eum dolere quod neglegi se ac velut in angulo relinqui putaret, eo magis comparatum cum facinoroso tam bene recepto, tam amanter tractato, transiens ad eum conversus paulisper constitit, amanter subridens dixit: «Domine paroche, vos semper mecum estis in boni Patris nostri domo; hic autem... hic perierat, et inventus est».

«O quantum gaudeo!» dominus Abundius dixit, ambobus simul magna reverentia praestita.

Archiepiscopus antecessit, ostium impulit, quod duo servi, alter hinc alter illinc stantes, statim extrinsecus late aperuerunt; mirabileque par avidis cleri in aula congregati oculis apparuit.

Visi sunt duo vultus in quibus diversus, aeque tamen altus animi motus depictus erat: grata caritas, humile gaudium in venerabili Frederici facie; in Innominati vultu confusio solacio temperata, novus pudor, compunctio, per quam tamen feri illius acrisque ingenii vigor adhuc elucebat.

Postea compertum est pluribus spectantium illud Isaiae dictum tum in mentem venisse: lupus et agnus pascentur simul, et leo et bos comedent paleas. Pone veniebat dominus Abundius, quem nemo curavit.

Ubi in medium conclave pervenerunt, ex altera parte cubicularii adiutor cardinalis intravit ad eumque accessit, ut nuntiaret mandata a cappellano relata exsecuta esse, lecticam et duas mulas paratas, solam feminam exspectari quam parochus adducturus esset.

Cardinalis iussit ut, simul ac parochus venisset, cum domino Abundio statim loqui faceret; omnia deinde ad huius et Innominati imperia parata essent. Innominati manum iterum, velut valedicens, pressit: «Vos exspecto». Ad dominum Abundium salutandum conversus est, deinde ad eam partem quae ad ecclesiam ducebat processit. Clerus secutus est, partim turba, partim processione: duo itineris socii soli in conclavi remanserunt.

Innominatus totus in se collectus, cogitabundus, impatiens stabat dum tempus veniret Luciam suam e poenis carcereque tollendi; suam nunc tam diverso sensu quam pridie! Vultus intus repressam animi agitationem exprimebat, quae suspicioso domini Abundii oculo aliquid peius facile videri poterat.

Oblique eum aspiciebat, amicum sermonem instituere cupiebat; sed «Quid dicam?» cogitabat. «Iterumne dicam: gratulor? Cui rei gratulor? Quod, cum hactenus daemon fueritis, tandem honestus homo ut alii fieri constituistis? Bella salutatio! Hem, hem, hem! Quocumque modo verba vertam, gratulatio nihil aliud significabit. At num verum erit eum honestum factum esse, tam repente! Tot significationes in hoc mundo fiunt, tot de causis! Quid ego scio, interdum? Et interim mihi cum eo eundum! In illud castellum! O rem! O rem! O rem! Si quis hoc mane dixisset! Ah, si salvus evadere potero, audiet domina Perpetua quae me huc vi adegit, cum nulla necessitas esset, extra meam plebem: omnes, inquit, parochi circumcirca, etiam longinquiores, conveniebant; non oportebat postremum esse; et hoc et illud; atque in tale negotium me implicare! O me miserum! Et tamen aliquid illi dicendum».

Cogitando et recogitando invenerat se dicere posse: «Numquam talem felicitatem exspectavissem, ut tam venerabili comitatu fruerer». Iam os aperiebat, cum cubicularii adiutor cum loci parocho intravit; qui feminam in lectica paratam esse nuntiavit, deinde ad dominum Abundium conversus est ut alterum cardinalis mandatum ab eo acciperet.

Dominus Abundius ut potuit in ea mentis confusione rem expedivit, deinde ad adiutorem accessit atque dixit: «Saltem quietum iumentum mihi date; nam, ut verum dicam, malus equitator sum».

«Nolite dubitare», adiutor cum dimidio risu respondit; «mula secretarii est, qui litteratus est».

«Bene...», dominus Abundius respondit, secumque cogitavit: «Caelum feliciter vertat».

Dominus ad primum nuntium cursu se moverat; ad ostium perveniens dominum Abundium pone relictum animadvertit. Constitit ut eum exspectaret; cum ille festinans et quasi veniam petens accessisset, inclinato capite, comi

humilique gestu priorem transire iussit; quae res miseri afflicti stomachum aliquantum composuit.

Sed vix in areolam pedem posuit, aliud novum vidit quod exigui solacii partem sustulit: Innominatum ad angulum accedentem, sclopetum una manu fistula, altera balteo prehendentem, et expedito motu, quasi arma exerceret, humero suspendentem.

«Eheu! Eheu! Eheu!» dominus Abundius cogitavit. «Quid illo instrumento facere vult? Bellum cilicium, bella conversi disciplina! Quid si quid subitae libidinis incidat? O expeditionem! O expeditionem!»

Si dominus ille vel leviter suspicari potuisset quales cogitationes per socii caput transirent, dici non potest quid ad confirmandum eum facturus fuerit; sed mille milibus passuum a tali suspicione aberat. Dominus autem Abundius diligenter cavebat ne quid faceret quod aperte significaret: «Dominationi vestrae non confido». Ad viae ostium pervenerunt; duo iumenta parata invenerunt. Innominatus in id quod agaso obtulit prosiluit.

«Nullumne vitium habet?» dominus Abundius cubicularii adiutorem interrogavit, pede iam ad stapedem sublato rursus humi posito.

«Bono animo ascendite: agnus est». Dominus Abundius, adiutore sustinente, ad sellam repens, sursum, sursum, sursum, tandem insidet.

Lectica, paucis passibus ante eos a duabus mulis portata, ad lecticarii vocem mota est; atque comitatus profectus.

Praeter ecclesiam populo refertissimam transeundum erat per aream, ipsam quoque loci incolis ac peregrinis plenam, qui ecclesiam intrare non potuerant. Iam magnus nuntius pervagatus erat; ad comitatus aspectum, ad hominis illius, paucis ante horis terroris et exsecrationis, nunc laetae admirationis obiecti, aspectum, murmur quasi plausus in turba ortum est; dum locum dabant, simul se invicem premebant ut propius viderent.

Lectica transiit, Innominatus transiit; ante apertam ecclesiae portam petasum sustulit, frontemque tam formidatam ad ipsam mulae iubam inclinavit, inter centum voces susurrantes: «Deus vos benedicat!» Dominus Abundius ipse quoque petasum sustulit, se inclinavit, caelo commendavit; sed cum sollemnem confratrum pleno cantu canentium concentum audiret, invidiam, maestam teneritudinem, tantum cordis dolorem sensit ut lacrimas aegre contineret.

Extra habitatum locum, in aperto agro, in viae flexibus interdum omnino desertis, nigrius velum cogitationibus obductum est. Nihil aliud erat in quo oculos cum fiducia deponeret nisi lecticarius, qui, cum cardinali serviret, certe bonus homo esse debebat, neque simul imbellem speciem praebebat.

Interdum viatores apparebant, etiam gregatim, ad cardinalem visendum properantes; id domino Abundio refrigerium erat, sed transitorium: ibatur enim ad terribilem vallem, ubi nulli nisi amici subditi occurrerent; et quales subditi! Cum amico nunc plus quam umquam colloqui cupiebat, tum ut magis magisque exploraret, tum ut benevolum servaret; sed tam cogitabundum videns voluntatem amittebat.

Secum igitur loquendum fuit; ecce partem eorum quae miser in itinere sibi dixit: nam si omnia scriberemus, liber ex iis fieret.

«Mirum sane est quod tam sancti quam improbi vivum argentum in corpore habere debeant, nec sua perpetua agitatione contenti sint, sed totum, si possint, genus humanum in saltationem trahere velint; et maxime negotiosi me ipsum quaesitum veniant, qui neminem quaero, crinibusque in res suas trahant, cum nihil aliud petam quam ut vivere sinar! Demens ille scelestus dominus Rodericus! Quid illi deesset ut felicissimus omnium esset, si tantillum iudicii haberet? Dives, iuvenis, observatus, cultus: bene vivere eum taedet; necesse est ut sibi atque aliis mala quaerat».

«Posset otiosi Michelaccii artem exercere; non, domine: mulieres vexandi munus exercere vult, insanissimum, nequissimum, furiosissimum in toto mundo; posset curru in paradisum ire, vult claudo pede ad diaboli domum. At iste...!» Hic eum aspiciebat, quasi suspicaretur illum «istum» cogitationes audire. «Iste, postquam mundum sceleribus turbavit, nunc conversione turbat... si vera est».

«Interim mihi experiendum!... Actum est: cum tali furore in corpore nati sunt, semper strepitum faciant necesse est. Tantane difficultas est tota vita honestum hominem agere, ut ego egi? Non, domine: discerpendum, occidendum, daemonis partes agendae... o me miserum!... deinde perturbatio etiam in paenitentia. Paenitentiam, si bona voluntas est, domi quiete agere licet, sine tanto apparatu, sine tanto proximorum incommodo».

«At dominatio sua illustrissima statim, statim apertis brachiis: care amice, amice care; omnia quae iste dicit credere, quasi miracula facientem vidisset; continuo consilium capere, manibus pedibusque in rem irrumpere, cito hac, cito illac: apud me hoc praecipitatio vocatur. Sine minimo pignore miserum parochum in eius manus tradere! Hoc est hominem pari et impari aleae committere».

«Sanctus episcopus, qualis ille est, parochos ut pupillam oculorum suorum tueri debet. Paululum patientiae, paululum prudentiae, paululum caritatis etiam cum sanctitate consistere posse mihi videtur... Et si tota simulatio esset? Quis omnes hominum fines novit? Hominum, inquam, qualis iste est? Cogitare me

cum eo ad domum eius ire debere! Aliquis daemon subesse potest: o me miserum! Melius est non cogitare».

«Quae Luciae difficultas ista est? Num cum domino Roderico pactum erat? Quales homines! Saltem res clara esset. Sed quomodo iste eam in ungues accepit? Quis scit? Omnia cum illustrissimo secreta; mihi autem, quem sic cursitare cogunt, nihil dicitur. Alienas res scire non curo; sed cum quis cutem suam periculo committit, ius etiam habet sciendi. Si vere ad miseram creaturam recipiendam iremus, patienter ferrem! Quamquam statim secum adducere poterat».

«Deinde, si ita conversus est, si sanctus pater factus est, quid me opus erat? O chaos! Sed caelum faxit ut ita sit: magnum incommodum fuerit, sed ferendum! Pro misera quoque Lucia gaudebo; ipsa quoque magnum periculum evasit; caelum novit quid passa sit; misereor, sed ad meam perniciem nata est... Saltem in eius cor videre possem, quid sentiat. Quis cognoscere potest? Ecce nunc sanctus Antonius in deserto videtur, nunc ipse Holofernes».

«O me miserum! Me miserum! Sed caelum me adiuvare tenetur, quoniam non mea libidine huc me immisi».

Re quidem vera cogitationes quasi per Innominati vultum transire videbantur, ut turbida hora nubes ante solis faciem transeunt, singulis momentis feram lucem frigidamque obscuritatem alternantes. Animus, suavibus Frederici verbis adhuc inebriatus et velut refectus atque in nova vita renovatus, ad misericordiae, veniae, amoris ideas se tollebat; deinde sub terribili praeteritorum pondere recidebat.

Anxie quaerebat quae iniquitates reparari possent, quid interrumpi, quae remedia expeditissima tutissimaque essent, quomodo tot nodi solverentur, quid tot sociis faceret: ipsa cogitatio stupefaciebat. Ad eam ipsam expeditionem, facillimam ac tam prope finem, impatientia cum angore mixta procedebat, cogitans miseram interim pati, Deus sciret quantum, et ipsum, qui eam liberare tanto ardore cupiebat, ipsum esse qui interim in poena teneret.

Ubi duae viae erant, lecticarius convertebatur ut sciret quam caperet; Innominatus manu monstrabat simulque festinare significabat.

Vallem intrant. Quo tum animo erat miser dominus Abundius! In illa celebri valle se esse, de qua tot horrenda audiverat! Illos celebres homines, florem satellitum Italiae, homines sine metu ac misericordia, carne atque ossibus videre, unum aut duos aut tres singulis viae flexibus obvios habere! Domino submissi se inclinabant; sed quales adusti vultus, quales rigidi mystaces, quales minaces oculi, qui domino Abundio dicere videbantur: «Iste sacerdos conficiendus?» Adeo ut in summo quodam terrore secum diceret: «Utinam eos matrimonio coniunxissem! Nihil peius mihi accidere poterat». Interim per lapidosam

semitam iuxta torrentem procedebatur: ultra asperae, obscurae, inhabitatae rupes; citra hominum genus quod omnem solitudinem optabilem redderet. Dantes in mediis Malebolgis non peius se habebat.

Praeter Malam Noctem transeunt: satellites in limine stabant, qui domino reverentiam exhibuerunt, socium autem lecticamque curiosis oculis aspexerunt. Illi quid cogitarent nesciebant: iam mane solum profectum esse Innominatum res insolita fuerat; reditus non minus erat. Praedamne ducebat? Et quomodo solus ceperat? Cur lectica aliena? Cuius vestis famularis illa erat? Spectabant, spectabant, nemo movebatur: nam id dominus oculis imperabat.

Clivum ascendunt, ad summum perveniunt.

Satellites in planitie ac porta stantes huc illuc recedunt ut liber aditus sit; Innominatus ne amplius moveantur significat, calcaribus admotis lecticam praeterit; lecticario dominoque Abundio ut sequantur annuit; in primam aream intrat, ex ea in alteram; ad ostiolum contendit; satellitem ad stapedem tenendam accurrentem gestu removet atque dicit: «Tu ibi consiste, nemo veniat». Descendit, mulam festinanter cancellis alligat, ad lecticam accedit, feminae quae velum retraxerat appropinquat, submissa voce ait: «Statim consolamini; statim facite ut intellegat se liberam esse, in amicorum manibus. Deus mercedem reddet». Deinde lecticario ut aperiat annuit; ad dominum Abundium accedit, vultu tam sereno qualem ille nec umquam viderat nec posse esse crediderat, in quo boni operis tandem perficiendi gaudium depictum erat, atque etiam submissa voce dicit: «Domine paroche, non veniam peto pro incommodo quod mea causa patimini: pro Eo facitis qui bene remuneratur, pro hac vestra misera». His dictis altera manu frenum, altera stapedem tenet, ut dominum Abundium descendentem adiuvet.

Vultus ille, verba illa, gestus vitam reddiderant. Suspirium emisit quod iam per horam intus erraverat, exitum numquam inveniens; ad Innominatum se inclinavit, voce demississima respondit: «Quid dicitis? Sed, sed, sed, sed...!» Atque ut potuit de iumento delapsus est.

Innominatus hanc quoque mulam alligavit, lecticarioque ibi exspectare iusso clavem e sinu prompsit, ostium aperuit, intravit, parochum feminamque introduxit; eos ad scalulam praecessit; omnesque tres taciti ascenderunt.

CAPUT VICESIMUM QUARTUM

Lucia paulo ante experrecta erat; eiusque temporis partem laboraverat, dum plane expergisceretur ac turbidas somni imagines a recordatione rerum verarum distingueret, quae nimis similis erat funestae aegrotantis visioni. Anus statim accesserat et voce illa coacte humili dixerat: «Ah! dormivistis? Potuistis in lecto dormire; totiens id vobis heri vesperi dixi». Cumque nihil responderetur, eodem supplicantis atque irascentis sono perrexerat: «Comedite tandem; sapite. Hui, quam deformis vobis vultus est! Cibo vobis opus est. Quid si, cum redierit, in me irascatur?»

«Non, non; abire volo, ad matrem meam ire volo. Dominus mihi promisit; dixit: cras mane. Ubi est dominus?»

«Exiit; mihi dixit se mox rediturum et quidquid velletis facturum».

«Ita dixit? ita dixit? Bene igitur; ad matrem meam ire volo, statim, statim».

Ecce autem in proximo cubiculo pedum strepitus auditur, deinde pulsus ad ostium. Anus accurrit et rogat: «Quis est?»

«Aperi», respondet submissa voce is cuius vox nota erat. Anus pessulum retrahit; Innominatus, leviter valvas impellens, paulum aperit; anum exire iubet, dominum Abundium cum bona muliere statim intro mittit. Ostium rursus paene claudit, post id consistit, anum in remotam immanis illius castelli partem dimittit; quemadmodum alteram quoque mulierem, quae foris excubabat, iam dimiserat.

Tot motus, illud exspectationis momentum, primus ignotarum personarum aspectus Luciam nova trepidatione concusserunt: cui quamvis praesens condicio intolerabilis esset, omnis tamen mutatio suspicionem novumque metum afferebat. Aspexit, sacerdotem et mulierem vidit; paulum animo confirmata est. Attentius spectat: ipse est, an non est? Dominum Abundium agnoscit atque oculis defixis velut fascinata manet.

Mulier ad eam accedens se inclinavit, eam miseranter intuens manusque prehendens, quasi simul blandiretur atque erigeret: «O misella!» inquit, «venite, venite nobiscum».

«Quae estis?» rogavit Lucia; sed responso non exspectato ad dominum Abundium rursus conversa est, qui duobus passibus aberat, vultu ipse quoque misericordiae pleno. Rursus oculos in eum defixit et exclamavit: «Vos! vos estis? dominus parochus? Ubi sumus?... O me miseram! non sum compos mei!»

«Non, non», respondit dominus Abundius, «ego profecto sum; bono animo estote. Videtis? Huc venimus, ut vos abducamus. Ipse sum parochus vester, huc de industria veni, equo vectus...»

Lucia, quasi omnes vires uno momento recepisset, celeriter exsiluit; deinde rursus duos illos vultus intuens dixit: «Beata igitur Virgo vos misit».

«Credo quidem», inquit bona mulier.

«Sed abire possumus? vere abire possumus?» repetivit Lucia, voce depressa, timide ac suspiciose circumspiciens. «Et tot homines illi...?» perrexit, labiis metu atque horrore contractis et trementibus; «et ille dominus... ille homo...! Promiserat quidem mihi...»

«Ipse quoque hic adest; de industria nobiscum venit», ait dominus Abundius; «foris exspectat. Eamus cito; ne virum talem exspectare sinamus».

Tum is de quo sermo erat ostium impulit et se ostendit. Lucia, quae paulo ante eum desideraverat, immo, cum nulla alia re in mundo speraret, eum unum desideraverat, nunc, postquam amicos vultus viderat amicasque voces audierat, subitum horrorem reprimere non potuit; contremuit, spiritum continuit, bonae mulieri adhaesit atque vultum in eius sinu abscondit.

Innominatus, eo vultu conspecto in quem iam superiore vespere oculos defixos tenere non potuerat, nunc diuturno dolore atque inedia pallidiore, fracto, anxio, prope limen constiterat. Ut autem illum terroris motum vidit, oculos demisit, momento altero immobilis ac mutus mansit; deinde respondens iis quae misella non dixerat: «Verum est», exclamavit; «ignoscite mihi!»

«Venit ut vos liberet; non iam idem est; bonus factus est. Auditis eum veniam a vobis petere?» dicebat bona mulier Luciae ad aurem.

«Num quid amplius dici potest? Agite, caput tollite; nolite pueriliter agere; ut cito abire possimus», dicebat dominus Abundius. Lucia caput extulit, Innominatum aspexit et, cum illius frontem demissam, oculos deiectos perturbatosque vidisset, mixto solacii, gratitudinis et misericordiae affectu capta dixit: «O mi domine! Deus vobis misericordiae vestrae praemium reddat!»

«Et vobis centuplicetur bonum quod ista verba vestra mihi attulerunt».

His dictis conversus ad ostium ivit ac primus exiit. Lucia plane recreata, brachium praebente muliere, eum secuta est; postremus dominus Abundius. Gradibus descenderunt, ad ostium in aream patens pervenerunt. Innominatus id late aperuit, ad lecticam accessit, ostiolum reclusit atque urbanitate quadam paene timida — utraque res in eo nova erat — Luciae brachium sustinens eam ascendere adiuvit, deinde bonam mulierem. Tum domini Abundii mulam solvit eumque quoque conscendere adiuvit.

«O quantus honor!» dixit ille; atque multo expeditius quam primum ascenderat ascendit. Comitatus profectus est, ubi Innominatus quoque equo

insedit. Frons eius erecta erat; oculi solitam imperii significationem receperant. Satellites qui occurrebant in eius vultu gravis cogitationis atque insolitae animi occupationis vestigia quidem videbant; sed nihil amplius intellegebant nec intellegere poterant.

In castello nihil adhuc de tanta illius viri mutatione sciebatur; coniectura certe nemo istorum ad eam pervenisset.

Bona mulier statim lecticae vela obduxerat; deinde Luciae manus amanter prehensas tenens eam miserationis, gratulationis ac teneri amoris verbis consolari coeperat. Cumque videret praeter tot perpessorum lassitudinem rerum confusionem atque obscuritatem impedire quominus misella liberationis gaudio plene frueretur, quidquid aptissimum invenire poterat dicebat ad miseras eius cogitationes extricandas ac velut in ordinem redigendas.

Vicum ad quem irent nominavit.

«Itane?» inquit Lucia, quae eum haud procul a suo abesse sciebat. «O Virgo sanctissima, gratias tibi ago! Mater mea! mater mea!»

«Statim mittemus qui eam arcessat», dixit bona mulier, quae id iam factum esse nesciebat.

«Ita, ita; Deus vobis mercedem reddat... Vos autem quae estis? Quomodo venistis...»

«Parochus noster me misit», ait bona mulier; «nam huic domino Deus cor tetigit — benedictus sit! — et ad vicum nostrum venit, ut cum domino cardinali archiepiscopo loqueretur; illum enim sanctum virum ibi visitationis causa habemus. Atque eum suorum nefandorum peccatorum paenituit, vitamque mutare vult; dixitque cardinali se miseram innocentem puellam rapi iussisse, quae vos estis, collato consilio cum alio quodam qui Deum non timet; quem esse possit parochus mihi non dixit».

Lucia oculos in caelum sustulit.

«Fortasse vos scietis», perrexit bona mulier; «utcumque est, dominus cardinalis cogitavit, cum de puella ageretur, mulierem comitem adhibendam esse; parochumque iussit aliquam quaerere. Parochus pro sua benignitate ad me venit...»

«O! Dominus caritatis vestrae praemium vobis reddat!»

«Quid dicitis, misella mea? Et dominus parochus mihi dixit ut vos animo confirmarem, statim recreare conarer, vobisque ostenderem quemadmodum Dominus miraculo vos servavisset...»

«Ah, ita! vere miraculo, intercedente beata Virgine».

«Itaque bono animo estote, ignoscite ei qui malum vobis fecit, gaudete quod Deus eius misertus est; immo pro eo orate: nam praeter meritum quod inde comparabitis, cor quoque vestrum laxari sentietis».

Lucia oculis annuit, tam clare quam verbis fieri potuisset, tanta autem suavitate quantam verba exprimere non potuissent.

«Bona puella!» perrexit mulier; «et cum parochus quoque vester in vico nostro adesset — tot enim ex omni circuitu adsunt, ut quattuor exsequiarum solemnia communia inde confici possint — dominus cardinalis eum etiam comitem mittere statuit; sed parum auxilii fuit. Iam audiveram hominem esse nihili; hac autem occasione vere mihi videre contigit eum magis impeditum esse quam pullum in stuppa».

«At hic...» rogavit Lucia, «hic qui bonus factus est... quis est?»

«Quid? nescitis?» ait bona mulier, eumque nominavit.

«O misericordiam!» exclamavit Lucia.

Illud nomen quotiens cum horrore audierat in compluribus narratiunculis, ubi semper, ut in aliis fabulis monstri nomen, versabatur! Nunc autem cogitans se in tam terribili eius potestate fuisse atque nunc misericordi eius custodia contineri, tam horrendam calamitatem tamque subitam liberationem reputans, considerans cuius ille vultus esset quem torvum, deinde commotum, deinde humilem viderat, velut extra se rapta manebat, identidem tantum dicens: «O misericordiam!»

«Magna profecto misericordia est!» dicebat bona mulier; «dimidio fere mundo magnum solacium esse debet. Cogitate quot homines perturbatos tenebat; nunc autem, ut parochus noster mihi dixit... et vel ipsum vultum aspicienti, sanctus factus est! Quin et opera statim apparent».

Si diceremus bonam hanc mulierem nullo magno studio teneri clarius cognoscendae tam mirae rei in qua partes agere contigerat, non verum diceremus. Sed ad eius laudem dicendum est eam, reverenti erga Luciam misericordia affectam atque muneris sibi commissi gravitatem dignitatemque quodammodo sentientem, ne cogitavisse quidem de interrogatione importuna aut otiosa facienda; omnia eius per illud iter verba miserae puellae solacium sollicitamque curam praestabant.

«Deus scit quamdiu nihil comederitis!»

«Non iam memini... Iam diu».

«Misella! Vires reficere necesse erit».

«Ita», respondit Lucia voce tenui.

«Domi meae, Deo gratias, statim aliquid inveniemus. Animum sumite; iam parum viae restat».

Lucia deinde languida in imum lecticae recessum recidebat velut sopita; tum bona mulier eam quiescere sinebat.

Domino Abundio reditus hic non erat certe tam anxius quam iter paulo ante factum; sed ne iucunda quidem peregrinatio fuit. Cessante ingenti illo metu,

primo se omni pondere levatum senserat; mox autem centum aliae molestiae in animo pullulare coeperunt: ut, magna arbore evulsa, humus aliquamdiu vacua manet, deinde tota malis herbis operitur.

Ad cetera omnia sentienda acutior factus erat, neque in praesentibus rebus neque in cogitatione futurarum pro dolor, deerat quo se cruciaret. Incommodum illius vehendi modi, cui parum assueverat, multo magis nunc quam eundo sentiebat, praesertim initio, dum a castello ad imum vallis descendebant.

Lecticarius, Innominati nutibus incitatus, iumenta bono gradu agere iubebat; duo iumenta eodem gradu proxime sequebantur. Quo fiebat ut in locis quibusdam abruptioribus miser dominus Abundius, quasi postico vecte attolleretur, praeceps in anteriorem partem inclinaretur ac, se sustinendi causa, manu ad ephippii arcum fulciri deberet. Nec tamen rogare audebat ut lentius iretur; contra vero e regione illa quam citissime evadere cupiebat.

Praeterea, ubi via in aggere aut supercilium secus ducebat, mula, more sui generis, quasi de industria vexandi causa semper ad exteriorem partem tendebat pedesque in ipso margine ponebat; dominus autem Abundius infra se paene ad perpendiculum descensum, vel, ut ipse cogitabat, praecipitium cernebat. — Tu quoque, — secum iumento dicebat, — maledicto illo studio pericula quaeris, cum tam lata via pateat! —

Et habenam in alteram partem trahebat, sed frustra. Itaque, ut solebat, ira metuque se rodens alieno arbitrio duci se patiebatur. Satellites non tantopere eum iam terrebant, cum certius sciret quid dominus sentiret.

— Sed, — tamen reputabat, — si huius magnae conversionis fama huc intus emanaverit dum adhuc adsumus, quis scit quomodo isti accipient? Quis scit quid oriatur? Quid si putaverint me missionarium huc venisse! Me miserum! martyrio me afficient! — Innominati torvus vultus eum non offendebat. — Ad istas facies coercendas, — cogitabat, — non minus quam haec ipsa opus est; etiam ego intellego. Sed cur mihi contingere debet ut inter omnes istos verser? —

Tandem ad imum descensum perventum est, atque e valle quoque demum exierunt. Innominati frons paulatim explicabatur. Dominus quoque Abundius vultum naturalem recepit, caput paulum ex humeris exprompsit, brachia cruraque expedivit, rectius sedere coepit, quod longe aliam speciem praebebat, liberius respiravit et animo quietiore alia remotiora pericula considerare instituit.

— Quid dicet ingens illa bestia, dominus Rodericus? Ita frustratum remanere, cum damno atque ludibrio! Cogitemus sane quam acerbum id ei futurum sit. Nunc vero daemoniace saeviet. Vide ne in me quoque irascatur, quod huic caerimoniae interfui.

Si iam tum ausus est duos illos daemones mittere, qui me tali modo in via tractarent, nunc quid faciet quis scit? Cum illustrissima dominatione certare non potest; multo enim potentior illo est, et frenum illic rodendum erit. Venenum tamen intus habebit et in aliquem effundere volet. Quomodo hae res finiuntur? Ictus semper deorsum cadunt; panniculi in auras iaciuntur.

Luciae, ut par est, illustrissima dominatio curabit ut tuto sit; miser ille alter male mulcatus extra iactum est et suam iam partem accepit: ecce ego panniculus factus sum. Crudele sane esset post tot molestias, tot agitationes, nullo comparato merito, me poenam subire.

Quid nunc illustrissima dominatio ad me defendendum faciet, postquam me in hanc rem periculosam implicavit? Num mihi praestare potest ne damnatus ille aliquid peius quam ante faciat? Deinde tot negotia animo versat! tot rebus manum admovet! Quomodo omnibus attendi potest? Aliquando res magis implicatas quam ante relinquunt.

Qui bene faciunt, universim faciunt: ubi ea voluptate fruuntur, satis habent neque molestiam suscipere volunt omnes consequentias persequendi. Qui autem malo faciendo delectantur, plus diligentiae adhibent, ad finem usque rem urgent, numquam quiescunt, quia cancrum illum intus rodentem habent.

Egone dicam me huc expresso illustrissimae dominationis imperio, non mea voluntate venisse? Videar iniquitatis partes tueri. O sanctum caelum! Ego iniquitatis partes! Propter voluptates nimirum quas mihi affert! Quidquid est, optimum erit Perpetuae rem ut se habet narrare, deinde sinere Perpetuam passim divulgare. Modo ne cardinali libido incidat aliquid publice ostentandi, scaenam supervacuam agendi, me quoque implicandi.

Certe, simul venerimus, si e templo exierit, ad eum quam celerrime salutandum ibo; sin minus, excusatione relicta recta domum meam pergam. Lucia bene munita est; me iam opus non est; post tot molestias mihi quoque licere potest requiem petere. Deinde... ne forte cardinali cupiditas quoque oriatur totam historiam cognoscendi mihique de nuptiarum negotio ratio reddenda sit! Hoc unum deerat. Et si ad meam quoque paroeciam visitandam venerit!...

O! erit quod erit; ante tempus me perturbare nolo: satis malorum habeo. Nunc domum me includam. Dum cardinalis in his regionibus est, dominus Rodericus non audebit insanias exercere. Deinde... Deinde? Ah! video ultimos annos male mihi exigendos esse! —

Comitatus pervenit, cum sacra nondum absoluta essent; per eandem turbam, non minus quam prius commotam, transiit, deinde divisus est. Duo equites in plateolam lateralem deflexerunt, cuius in extremo parochi domus erat; lectica ad bonae mulieris domum processit.

Dominus Abundius quod cogitaverat fecit: statim ut descendit, Innominatum effusissimis officiis salutavit rogavitque ut se apud cardinalem excusaret; nam protinus ad paroeciam redeundum sibi esse ob negotia urgentia. Quaesitum ivit quem equum suum appellabat, id est baculum in conclavis angulo relictum, atque iter ingressus est. Innominatus cardinalis e templo reditum exspectavit.

Bona mulier, Lucia in optimo culinae loco collocata, cibum quo eam reficeret parare festinabat, quadam rustica cordialitate gratias et excusationes repudians quas illa subinde renovabat.

Propere sarmentis sub ahenum additis, in quo bonus capo natabat, ius fervere fecit eoque scutellam iam panis segmentis instructam implevit ac tandem Luciae porrigere potuit. Cumque videret misellam singulis cochlearibus vires recipere, sibi voce clara gratulabatur quod res eo die accidisset quo, ut dicebat, felis in foco non esset.

«Omnes hodie», addebat, «aliquid parare student, praeter miserrimos illos qui vix panem e vicia et pultem e sorgo habent; at hodie a domino tam caritativo omnes aliquid accepturos sperant. Nos, caelo gratias, non in ea condicione sumus: mariti mei artificio et exiguis bonis quae possidemus vivimus. Itaque interim sine cura comedite; mox capo maturus erit, vosque paulo melius reficere poteritis». His dictis ad prandium curandum mensamque sternendam rediit.

Lucia, viribus aliquantum receptis animoque magis magisque sedato, interim se componere coeperat, consuetudine quadam atque innato munditiae pudorisque studio: solutas turbatasque crinium plexuras rursus composuit ac firmavit, sudarium in pectore et circa collum aptavit.

Quae dum agit, digiti in rosarium quod superiore nocte collo imposuerat implicati sunt; oculi illuc decurrerunt; subita in mente perturbatio facta est. Voti memoria, tot praesentibus sensibus hactenus oppressa atque suffocata, repente excitata clara et distincta apparuit.

Tum omnes animi vires, vix receptae, uno momento rursus oppressae sunt; nisi animus ille innocentiae, obsequii divinae voluntati ac fiduciae vita tam praeparatus fuisset, consternatio eo momento percepta desperatio fuisset. Post fervorem cogitationum quae sine verbis oriuntur, prima quae in mente formata sunt haec erant: — O me miseram, quid feci! —

Sed vix ea cogitaverat, cum velut horrore affecta est. Omnes voti circumstantiae redierunt: intolerabilis angustia, nulla auxilii spes, precum ardor, plenus animi sensus quo promissum datum erat.

Post gratiam autem impetratam promissi paenitere sacrilega ingratitudo ei visa est, perfidia erga Deum atque beatam Virginem; visa est talis infidelitas

novas ac terribiliores calamitates attrahere, inter quas ne in precibus quidem amplius sperare posset. Itaque momentaneam illam paenitentiam abicere festinavit.

Rosarium devote de collo sustulit atque manu tremente tenens votum confirmavit et renovavit, simul intima animi supplicatione petens ut vires ad illud implendum sibi darentur, ut a cogitationibus et occasionibus servaretur quae animum, etsi non a proposito removere, nimis tamen agitare possent.

Renzi absentia, sine ulla reditus probabilitate, illa absentia quae hactenus tam acerba fuerat, nunc providentiae consilium visa est, quae utrumque eventum ad unum finem concurrere fecisset; studebatque in altero rationem invenire cur altero contenta esset. Hanc cogitationem secuta pariter sibi fingebat eandem providentiam, ut opus absolveret, rationem inventuram qua Renzus quoque se submitteret, non iam cogitaret...

Sed ea cogitatio, vix inventa, mentem quae eam quaesiverat turbavit. Misera Lucia, sentiens cor paene ad paenitentiam inclinari, ad preces, ad confirmationes, ad pugnam rediit; ex qua, si hac expressione uti licet, tamquam victor fessus et vulneratus super hostem prostratum surrexit: non dico interfectum.

Subito pedum strepitus et laetarum vocum clamor auditur. Familiola e templo redibat. Duae puellulae et puer salientes intrant; paulisper consistunt ut curiose Luciam aspiciant, deinde ad matrem currunt eamque circumstipant. Alius ignotae hospitis nomen, quomodo curque venerit rogat; alius visa miracula narrare vult. Bona mulier omnibus et ad omnia respondet: «Tacete, tacete».

Deinde gradu quietiore, sed sollicita caritate in vultu expressa, paterfamilias intrat.

Is erat, nisi iam diximus, sartor vici et circumiectae regionis; homo qui legere sciebat, qui re vera non semel Legendas Sanctorum, Guerrinum Miserum et Regios Franciae legerat, atque in illis partibus ingeniosus et doctus habebatur. Laudem tamen modeste recusabat, hoc tantum dicens, se vocationem erravisse; quod si studiis operam dedisset pro tot aliis...! Ceterum homo optimae indolis.

Quoniam adfuerat cum uxor a parocho rogata esset ut illud caritatis iter susciperet, non solum approbaverat, sed etiam animum addidisset si opus fuisset. Nunc autem, postquam sacra, pompa, concursus ac maxime cardinalis contio omnes eius bonos affectus, ut dicitur, extulerant, domum redibat exspectans ac sollicite cupiens scire quomodo res cecidisset, miseramque innocentem servatam invenire.

«Aspicite», dixit ingredienti bona mulier, Luciam ostendens; quae rubore suffusa surrexit atque aliquid excusationis balbutire coeperat. Ille autem accedens

interpellavit, magna laetitia eam excipiens atque exclamans: «Bene venistis, bene venistis! Caeli benedictio huic domui estis. Quam gaudeo vos hic videre! Iam quidem certus eram vos ad bonum portum perventuras; numquam enim inveni Dominum miraculum coepisse quod non bene absolveret; sed gaudeo vos hic videre. Misera puella! Magnum tamen est miraculum accepisse!»

Ne quis credat eum solum, quod Legendas legerat, eventum ita appellavisse. In toto vico totaque vicinia, quamdiu eius memoria mansit, nullis aliis verbis narratus est. Et, ut verum dicamus, cum fimbriis quae illi adiectae sunt, aliud nomen convenire non poterat.

Deinde sensim ad uxorem accedens, quae ahenum e catena solvebat, submissa voce dixit: «Bene omnia cesserunt?»

«Optime; postea tibi omnia narrabo».

«Ita, ita; commodo tuo».

Cibis mox in mensa positis, domina Luciam arcessivit, adduxit, sedere iussit atque ala caponis avulsa eam ante illam posuit; ipsa quoque cum marito consedit, amboque hospitem fractam ac verecundam ad comedendum hortabantur.

Sartor a primis morsibus magno verborum pondere disserere coepit, interpellantibus pueris qui circa mensam stantes comedebant; nimis enim multa nova viderant, ut diu audientium tantum partes agerent. Solemnes caerimonias describebat, deinde ad conversionem mirabilem narrandam transiliebat. Sed quae maxime eum moverat et ad quam saepissime redibat, cardinalis contio erat.

«Cum eum ibi ante altare videres», dicebat, «dominum talem, quasi parochum...»

«Et auream illam rem quam in capite habebat...» dicebat puellula.

«Tace. Cum cogites, inquam, dominum talem, hominem tam doctum, qui, ut ferunt, omnes quotquot sunt libros legit, quo nemo alius umquam pervenit, ne Mediolani quidem; cum cogites eum ita se accommodare scire, ut eiusmodi res dicat quas omnes intellegant...»

«Ego quoque intellexi», dixit altera garrula.

«Tace! Quid tu intellegere potuisti?»

«Intellexi eum Evangelium explicare pro domino parocho».

«Tace. Non dico eos qui aliquid sciunt; illos enim intellegere oportet; sed etiam durissimi capitis homines, imperitissimi, orationis filum sequebantur. Nunc rogate num verba quae dicebat repetere possint: sane! ne unum quidem recuperarent; sed sententiam hic habent. Et cum dominum illum numquam nominaret, quam plane intellegere licebat de eo loqui velle! Ad intellegendum autem satis fuisset observare quando in oculis lacrimas haberet. Tum omnis populus flere...»

«Verissimum est», erupit puer; «sed cur omnes sic flebant, tamquam infantes?»

«Tace. Et tamen dura corda in hoc vico sunt. Vereque ostendit, quamvis fames sit, Domino gratias agendas atque animo contento esse oportere: quod possumus facere, industriam adhibere, invicem adiuvare, deinde contentos esse. Nam calamitas non est pati et pauperem esse; calamitas est malum facere. Nec pulchra tantum verba sunt: scimus enim ipsum quoque pauperis more vivere et panem ori suo subtrahere ut esurientibus det, cum lautissimam prae omnibus vitam agere possit. Ah! tum hominem loquentem audire iuvat; non ut tot alios: facite quae dico, nolite facere quae facio. Deinde vere ostendit etiam eos qui divites non sunt, si plus habent quam necesse est, obligari ut partem tribuant laborantibus».

Hic ipse sermonem interrupit, quasi subita cogitatione captus. Paulum substitit; deinde ciborum qui in mensa erant catillum composuit, pane addito catillum in mappulam posuit, quattuor eius angulis prehensis maiori filiolae dixit: «Accipe». In alteram manum vasculum vini dedit, adiecitque: «Abi ad Mariam viduam hic vicinam; haec ei relinque et dic ea esse ut aliquantum cum pueris suis gaudeat. Sed comiter, vide; ne videatur te eleemosynam illi dare. Et nemini quem obviam habueris quidquam dixeris; cave etiam ne frangas».

Luciae oculi lacrimis maduerunt et recreantem animi teneritudinem sensit, quemadmodum iam ex prioribus sermonibus solacium acceperat quale sermo ad hoc ipsum comparatus praebere non potuisset. Animus illis descriptionibus, illis pompae imaginibus, misericordiae admirationisque motibus allectus, ipso narrantis ardore captus, a dolorosis de se cogitationibus abstrahebatur; ad eas quoque reversus fortior adversus eas se inveniebat.

Ipsa magni sacrificii cogitatio, quamvis amaritudinem non amisisset, simul aliquid nescio cuius austeri solemnisque gaudii habebat.

Paulo post parochus vici intravit dixitque se a cardinali missum qui de Lucia cognosceret, eam moneret cardinalem eo die ipsam videre velle atque sartori uxori eius nomine gratias ageret. Ambo commoti atque confusi verba non inveniebant quibus talibus tanti viri officiis responderent.

«Et mater vestra nondum venit?» dixit parochus Luciae.

«Mater mea!» exclamavit illa. Cum parochus adderet se iussu archiepiscopi eam arcessi iussisse, praecinctorium ad oculos admovit atque in effusas lacrimas prorupit, quibus diu etiam postquam parochus discesserat indulgebat.

Ubi tumultuosi affectus quos nuntius excitaverat cogitationibus quietioribus cedere coeperunt, misella recordata est solacium illud nunc tam propinquum, matrem rursus videndi, paucis ante horis tam insperatum, a se ipsa terribilibus illis horis nominatim imploratum et quasi condicionem voto adiectum esse. Fac

ut salva ad matrem meam redeam, dixerat; eaque verba nunc distincta memoriae redibant.

Magis quam umquam in promisso servando confirmata est, atque iterum et acerbius scrupulum concepit de illo me miseram! quod primo momento secum dixerat.

Agnes quidem, dum de ea loquebantur, iam haud procul aberat. Facile cogitari potest quomodo misera mulier afflicta sit tam insperata invitatione atque nuntio necessario mutilo et confuso de periculo, iam, ut dici poterat, praeterito, sed formidando; de casu terribili, cuius nuntius nec singula narrare nec rationem explicare sciebat, ipsa autem nihil habebat unde per se rem intellegeret.

Manibus in capillos coniectis, saepius «O Domine! O beata Virgo!» clamans, nuntio multa interrogato ad quae respondere nesciebat, properanter ac festinanter in carruculam ascenderat; per viam frustra exclamare atque interrogare pergebat. Sed aliquo loco domino Abundio occurrerat, qui lentissime veniebat, singulis passibus baculum anteponens.

Post «O!» utrimque dictum, ille substiterat, illa currum sistere iusserat ac descenderat; ambo se in castanearum nemus iuxta viam seposuerant. Dominus Abundius eam de iis certiorem fecerat quae scire potuerat et videre coactus erat. Res clara non erat; saltem tamen Agnes certior facta est Luciam prorsus in tuto esse, atque respiravit.

Deinde dominus Abundius alium sermonem ingredi voluerat, longaque eam doctrina instruere quomodo se cum archiepiscopo gereret, si ille, ut probabile erat, cum ea filiaque loqui cuperet; maxime autem de matrimonio verbum non esse faciendum... Sed Agnes, intellegens bonum virum tantum sua causa loqui, eum reliquerat, nihil promittens, immo nihil statuens; prorsus alia enim cogitanda habebat. Iter rursus ingressa erat.

Tandem carrucula advenit atque ante sartoris domum consistit. Lucia festinanter surgit; Agnes descendit et intro currit: altera in alterius amplexu sunt.

Sartoris uxor, quae sola ibi aderat, utramque confirmat, sedat, cum iis gratulatur; deinde, semper discreta, solas relinquit, dicens se lectum eis paratum ire: habere se quo id sine suo incommodo faciat; utcumque autem res esset, et se et maritum potius in terra dormire velle quam illas aliunde hospitium quaerere sinere.

Post primos amplexus singultusque effusos, Agnes Luciae casus cognoscere voluit, atque illa anxie narrare coepit. Sed, ut lector scit, historia erat quam totam nemo noverat; ipsi quoque Luciae partes obscurae ac prorsus inexplicabiles erant.

Praecipue fatalis ille rerum concursus, quod terribilis currus eo ipso viae loco adfuerat cum Lucia insolito casu illac transiret: qua de re mater filiaque centum coniecturas faciebant, numquam verum assequentes, immo ne prope quidem accedentes.

Quod ad primarium insidiarum auctorem attinebat, neutra non putare poterat dominum Rodericum esse.

«O atram animam! O titionem inferni!» exclamabat Agnes; «sed veniet etiam illi hora sua. Dominus Deus pro merito reddet; tum ille quoque experietur...»

«Non, non, mater, non!» interpellavit Lucia; «nolite ei dolorem optare, nemini optate! Si sciretis quid sit pati! Si expertae essetis! Non, non! potius Deum beatamque Virginem pro eo oremus: ut Deus cor eius tangat, quemadmodum alterius huius miseri domini, qui illo peior erat; nunc autem sanctus est».

Horror quo Lucia afficiebatur tam recentia tamque saeva memorando non semel eam in medio sermone consistere coegit; non semel dixit animum sibi ad pergendum non sufficere, multisque lacrimis fusis aegre sermonem recepit. Alius tamen affectus in quodam narrationis loco eam suspendit: ubi ad votum pervenit.

Metus ne mater imprudentem et praecipitem eam diceret atque, ut in nuptiarum negotio fecerat, laxam aliquam suam conscientiae regulam proferret quam eam vi probare vellet; aut ne, misera mulier, alicui rem secreto narraret, vel tantum ut lucem consiliumque acciperet, atque ita vulgaret, quod Lucia vel cogitando erubescebat; pudor etiam quidam ipsius matris, inexplicabilis repugnantia eam materiam ingrediendi: haec omnia simul effecerunt ut gravem illam circumstantiam tegeret, statuens eam prius patri Christophoro aperire.

Sed quam perculsa est, cum de eo roganti responsum est eum non iam adesse, missum esse in regionem longe longissime remotam, regionem quae certum quoddam nomen haberet!

«Et Renzus?» inquit Agnes.

«In tuto est, nonne?» sollicite dixit Lucia.

«Hoc certum est, quia omnes dicunt; pro certo habetur eum in agrum Bergomatem confugisse; locum ipsum autem nemo dicere scit, neque ille adhuc quidquam nuntiavit. Fortasse rationem nondum invenit».

«Ah, si in tuto est, gratias Domino agamus!» dixit Lucia, atque sermonem mutare conabatur; cum is re improvisa interruptus est: cardinalis archiepiscopi adventu.

Ille, e templo reversus ubi eum reliquimus, cum ab Innominato accepisset Luciam salvam et incolumem venisse, una cum eo prandium sumpserat, ad dextram suam collocato, inter sacerdotum coronam, qui satis intueri non

poterant vultum ita sine infirmitate mansuetum, sine abiectione humilem, eumque cum imagine comparare quam de viro iam dudum animo conceperant.

Prandio confecto, duo rursus soli se receperant. Post colloquium priore multo longius Innominatus ad castellum suum profectus erat, eadem qua mane mula vectus; cardinalis autem, parocho arcessito, dixerat se ad domum ubi Lucia hospitio accepta esset duci velle.

«O domine praesul», responderat parochus, «ne vos incommodetis: statim mittam qui puellam huc venire iubeat, matrem quoque, si venit, etiam hospites, si cardinalis vult, omnes quos illustrissima dominatio vestra desiderat».

«Ipse eos visere cupio», responderat Fredericus.

«Illustrissima dominatio vestra se incommodare non debet; statim eos arcessam: res unius momenti est», institerat parochus alienum opus impediens, ceterum bonus vir, non intellegens cardinalem hac visitatione calamitati, innocentiae, hospitalitati atque suo ipsius ministerio simul honorem habere velle. Sed cum superior eandem voluntatem rursus expressisset, inferior se inclinavit et movit.

Ut duo viri in via conspecti sunt, omnis qui ibi erat populus ad eos ivit; paucisque momentis undique accurrerunt, qui poterant ad latera, ceteri promiscue pone eos ambulantes. Parochus identidem dicebat: «Agite, retro, recedite; at! at!» Fredericus autem dicebat: «Sinite eos», et procedebat, nunc manum ad populum benedicendum attollens, nunc ad pueros qui se inter pedes insinuabant demittens atque mulcens.

Sic ad domum pervenerunt et intraverunt; turba foris congesta mansit. In turba autem sartor quoque erat, qui, ut ceteri, oculis defixis ore aperto secutus erat, nesciens quo tandem irent. Ut inopinatum illum locum vidit, sibi viam dari iussit — cogitate quanto strepitu — clamans iterum iterumque: «Sinite transire cui transeundum est!» atque intravit.

Agnes et Lucia crescentem in via fremitum audierunt; dum cogitant quid sit, ostium late aperiri vident et purpuratum cum parocho apparere.

«Haec est?» rogavit prior posteriorem; eo annuente, ad Luciam accessit, quae cum matre constiterat, ambae admiratione et pudore immobiles ac mutae. Sed vocis sonus, vultus, habitus maximeque Frederici verba mox eas recreaverunt. «Misera puella», coepit, «Deus permisit ut magnae probationi subiceremini; sed etiam ostendit se oculos a vobis non avertisse, vestri non oblitum esse. In tutum vos restituit; vobisque ad magnum opus usus est, ut uni magnam misericordiam praestaret multosque simul levaret».

Hic domina in cubiculo apparuit, quae ad strepitum ipsa quoque ad fenestram accesserat et, viso quis domum intraret, se ut poterat composuerat atque scalas decurrerat. Eodem fere tempore sartor per aliud ostium intravit. Sermone

instituto viso, ambo in angulum se receperunt, ubi summa cum reverentia constiterunt.

Cardinalis, iis comiter salutatis, cum mulieribus loqui perrexit, solaciis interrogationes aliquas immiscens, ut videret num in responsis occasionem inveniret benefaciendi iis quae tantum perpessae essent.

«Utinam omnes sacerdotes tales essent qualis dominatio vestra, qui pauperum partes aliquantum tuerentur, neque eos in difficultates conicerent ut ipsi evaderent», dixit Agnes, tam familiari amantique Frederici habitu animata atque cogitatione irritata dominum Abundium, postquam semper alios immolasset, etiam parvum effusae animi querelae solacium vetare velle apud eum qui se superior esset, cum rara occasione id licuisset.

«Dicite sane quidquid cogitatis», dixit cardinalis; «libere loquimini».

«Hoc dico, si dominus parochus noster officio functus esset, rem ita non cessuram fuisse».

Sed cum cardinalis rursus urgeret ut apertius explicaret, impediri coepit, quod historiam narrare debebat in qua ipsa quoque partes habuerat quas vulgari non curabat, praesertim apud tantum virum.

Rationem tamen invenit qua paulum detrahendo rem componeret: narravit de nuptiis constitutis, de domini Abundii recusatione; superiorum praetextum quem ille attulerat non omisit — ah, Agnes! — atque ad domini Roderici conatum transiluit et quomodo moniti fugere potuissent. «Sed vero», adiecit atque conclusit, «fugere, ut in eundem casum rursus incideremus! Si autem dominus parochus sincere rem nobis dixisset miserosque meos iuvenes statim matrimonio coniunxisset, protinus omnes una, clam, procul abissemus, in locum quem ne aer quidem scivisset. Ita tempus amissum est, acciditque quod accidit».

«Dominus parochus huius rei mihi rationem reddet», dixit cardinalis.

«Non, domine, non, domine», statim inquit Agnes; «non ideo locuta sum; nolite eum increpare, quia quod factum est factum est; deinde nihil prodest: homo ita comparatus est; si res rursus eveniret, idem faceret».

Lucia autem, huic narrationis modo non assensa, adiecit: «Nos quoque male fecimus; apparet non fuisse voluntatem Domini ut res succederet».

«Quid mali vos facere potuistis, misera puella?» dixit Fredericus.

Lucia, quamvis mater furtim torvos oculos in eam conicere conaretur, conatum in domo domini Abundii factum narravit ac conclusit: «Male fecimus; et Deus nos castigavit».

«Ex eius manu accipite dolores quos pertulistis et bono animo estote», dixit Fredericus; «nam cui gaudendi et sperandi causa erit, nisi ei qui passus est atque se ipsum accusare cogitat?»

Deinde rogavit ubi sponsus esset; cumque ab Agnete audisset — Lucia capite oculisque demissis tacebat — eum ex suo vico fugisse, admirationem doloremque sensit et ostendit, causamque scire voluit.

Agnes, quantum potuit, narravit ea pauca quae de Renzi rebus sciebat.

«Audivi de hoc iuvene», dixit cardinalis; «sed quomodo is qui eiusmodi rebus implicatus est de matrimonio cum tali puella agere poterat?»

«Iuvenis probus erat», dixit Lucia, erubescens, voce tamen firma.

«Iuvenis quietus erat, etiam nimis», adiecit Agnes; «id a quovis rogare potestis, etiam a domino parocho. Quis scit quas illic fraudes, quas artes excogitaverint? Parum opus est ut pauperes improbi videantur».

«Verum est, pro dolor», dixit cardinalis; «de eo sine dubio quaeram». Iuvenis nomine et cognomine acceptis, ea in libello memoriali notavit. Adiecit se paucos post dies in vicum earum proficisci cogitare; tum Luciam sine timore illuc venire posse; interim se locum ei provisurum ubi tuta esset, donec omnia optime componerentur.

Deinde ad dominos domus conversus est, qui statim accesserunt. Gratias quas per parochum egerat renovavit quaesivitque num contenti essent paucos illos dies hospitio recipere eas quas Deus illis misisset.

«O! ita, domine», respondit mulier, voce et vultu multo plura significantibus quam sicca illa responsio pudore intercepta. Maritus autem, praesentia talis interrogatoris et cupidine in tanta occasione sibi honorem comparandi excitatus, pulchram aliquam responsionem anxie meditabatur.

Frontem contraxit, oculos oblique torsit, labia compressit, totis viribus ingenii arcum intendit, quaesivit, scrutatus est, mutilarum cogitationum dimidiatorumque verborum concursum intus sensit. Sed instabat momentum; cardinalis iam significabat se silentium interpretatum esse. Miser homo os aperuit et dixit: «Facile conicere potestis!» Aliud venire noluit. Qua re non solum eo momento deiectus mansit; sed postea quoque semper importuna illa memoria tanti honoris accepti voluptatem corrumpebat. Quotiens autem ad id rediens atque se cogitatione in eundem casum reponens verba inveniebat, quasi adverso numine, quorum quodvis melius fuisset quam insulsum illud Facile conicere potestis! Sed, ut vetus proverbium dicit, consilio post rem accepto fossae plenae sunt.

Cardinalis discessit, dicens: «Benedictio Domini sit super hanc domum».

Vespere autem parochum rogavit quomodo decenter compensari posset homini, qui dives esse non debebat, hospitalitas sumptuosa, illis praesertim temporibus.

Parochus respondit neque artis quaestum neque reditus agellorum quos bonus sartor suos habebat eo anno revera sufficere ut erga alios liberalis esse posset; sed,

cum superioribus annis aliquid reposuisset, eum inter eos numerari posse qui in vicinia commodissime viverent, atque paulo amplius sine detrimento impendere, ut hos sumptus certe libenter faceret. Ceterum nullam fore rationem qua ullam mercedem accipere induceretur.

«Probabiliter», dixit cardinalis, «debitores habet qui solvere nequeunt».

«Cogitate, illustrissime domine: miseri isti solvunt ex eo quod fructuum superest; anno superiore nihil superfuit, hoc autem omnibus deest quod necessarium est».

«Bene», dixit Fredericus; «omnia ista debita solvenda suscipio; gratumque mihi facietis, si ab eo singulorum nominum indicem accipietis et solvetis».

«Summa haud immodica erit».

«Eo melius; et, pro dolor, etiam egentiores habebitis qui aes alienum non habent quia neminem inveniunt qui sibi credat».

«Ah, pro dolor! Facimus quod possumus; sed quomodo omnibus talibus temporibus succurratur?»

«Curate ut eos meis sumptibus vestiat, eumque bene solvite. Hoc quidem anno quidquid in panem non abit mihi subreptum videtur; sed hic singularis casus est».

Nolumus tamen diei illius historiam claudere, quin breviter narremus quomodo Innominatus eum finierit.

Hoc tempore conversionis eius fama ipsum in valle antecesserat; statim diffusa ubique stuporem, anxietatem, aegritudinem, susurrum excitaverat. Primis satellitibus vel servis — idem erat — quos vidit annuit ut sequerentur, deincepsque ceteris. Omnes sequebantur nova animi suspensione et solita reverentia, donec crescente semper comitatu ad castellum pervenit.

Iis qui in porta erant annuit ut cum ceteris sequerentur; primam aream ingressus ad medium processit atque ibi adhuc equo sedens tonantem clamorem edidit: signum usitatum, ad quod omnes sui qui audivissent accurrerent. Momento qui per castellum dispersi erant ad vocem venerunt iam congregatis se adiungentes, omnes dominum intuentes.

«Ite et me in magna aula exspectate», dixit eis, eosque ex alta vectura discedentes spectavit. Deinde descendit, mulam ipse ad stabulum duxit atque eo ivit ubi exspectabatur. Ubi apparuit, magnus susurrus qui erat statim cessavit; omnes in alteram partem se contraxerunt, magno aulae spatio illi vacuo relicto: circiter triginta esse poterant.

Innominatus manum sustulit, quasi subitum illud silentium servaret, caput extulit quod omnium sodalium capita superabat, atque dixit:

«Audite omnes, nemoque loquatur nisi interrogatus. Filii! Via qua hactenus ivimus ad imum inferni ducit. Non hoc dicam ut vos obiurgem, ego qui omnes

antecedo, omnium pessimus; sed audite quae dicenda habeo. Deus misericors ad vitam mutandam me vocavit; mutabo eam, iam mutavi: ita faciat cum omnibus vobis. Scitote igitur et certum habetote me statuisse potius mori quam quidquam amplius adversus sanctam eius legem facere. Omnia scelesta mandata quae a me accepistis singula revoco; intellegitis me; immo iubeo ne quid eorum faciatis quae iussa erant. Aeque certum habetote neminem posthac me tuente, mihi servientem, malum facere posse. Qui his condicionibus manere vult, mihi filii loco erit; atque libenter ipse cibo carebo, ut infimum vestrum extremo etiam pane domi relicto satiare possim. Qui non vult, accipiet quod mercedis debetur et munus insuper; abire poterit, sed numquam rursus huc pedem inferat, nisi vitam mutandi causa: ad hoc enim semper apertis brachiis excipietur. Hac nocte cogitate; cras mane singulos vocabo ut mihi respondeatis, tum nova imperia dabo. Nunc recedite, quisque ad locum suum. Deusque qui tantam mihi misericordiam praestitit bonam vobis cogitationem mittat».

Hic finivit, omniaque in silentio manserunt. Quamvis variae tumultuosaeque cogitationes in pravis illis capitibus ferverent, nullum earum signum foris apparuit. Vocem domini accipere solebant tamquam voluntatis declarationem cui contradici non posset; vox autem illa, voluntatem mutatam nuntians, nullum indicium dabat eam debilitatam esse.

Nemini eorum ne in mentem quidem venit posse, quod ille conversus esset, imperium in illum sibi vindicare, ei ut alteri homini respondere. Sanctum in eo videbant, sed unum e sanctis qui capite erecto gladioque in manu pinguntur.

Praeter timorem, erga eum etiam amorem quasi fidelium clientium habebant, praecipue qui in eius possessionibus nati erant, magnaque ea pars erat; omnes autem benevolentiam cum admiratione habebant, atque coram eo quandam, ut ita dicam, verecundiam sentiebant, quam etiam rudissimi atque petulantissimi animi coram praestantia iam agnita experiuntur.

Quae tum ex eius ore audierant, auribus quidem invisa erant, mentibus autem nec falsa nec prorsus aliena. Si ea milies deriserant, non quia non crederent, sed ut risu praevenirent timorem quem serio cogitantibus allatura essent. Nunc autem, cum eius timoris effectum in tali animo qualis domini erat cernerent, alius magis, alius minus, nemo fuit quin saltem aliquamdiu eundem timorem conciperet.

Accedebat quod ii inter eos qui mane extra vallem versantes magnum nuntium primi acceperant simul viderant ac rettulerant gaudium et alacritatem populi, amorem et venerationem erga Innominatum, quae in locum veteris odii veterisque terroris venerant.

Itaque in viro quem semper, ut ita dicam, de imo in altum spectaverant, etiam cum ipsi magna ex parte eius vis essent, nunc multitudinis admirationem

atque idolum videbant; super ceteros eum videbant, longe aliter quidem quam antea, sed non minus; semper extra vulgi ordinem, semper principem.

Stupefacti igitur manebant, alter de altero incertus, quisque de se. Alius se rodebat; alius cogitabat quo hospitium atque munus quaesitum iret; alius explorabat num ad vitam probi hominis se accommodare posset; alius quoque verbis motus quandam ad id inclinationem sentiebat; alius, nihil statuens, omnia interim promittenda censebat, manendum ad panem tam liberaliter oblatum et tum tam rarum comedendum, tempus comparandum: nemo verbum edidit.

Cumque Innominatus, sermone finito, imperiosam illam manum rursus sustulisset ut discederent significaret, taciti summissique, quasi ovium grex, omnes una se proripuerunt. Ipse quoque post eos exiit et primum in media area consistens crepusculo spectavit quomodo se dividerent atque quisque ad suum locum tenderet.

Deinde ascendens lanternam suam sumpsit, areas rursus, ambulacra, aulas circumivit, omnes aditus invisit; ubi omnia quieta vidit, tandem dormitum ivit. Ita, dormitum: nam somnus eum urgebat.

Negotia implicata simulque urgentia, quamvis semper quaesisset, numquam ulla rerum condicione tam multa sibi imposita habuerat quam tum; et tamen somnus eum urgebat. Conscientiae morsus qui superiore nocte somnum ademerant non modo non sedati erant, sed etiam vehementius, severius, imperiosius clamabant; et tamen somnus eum urgebat.

Ordinem et quasi imperium quod ibi tot annis, tot curis, tam singulari audaciae perseverantiaeque coniunctione constituerat, nunc ipse paucis verbis in discrimen adduxerat; illorum infinitam subiectionem, ad omnia promptam voluntatem, latronum illam fidem in qua tamdiu acquiescere solitus erat, nunc ipse concusserat; auxilia sua in acervum difficultatum verterat, confusionem incertitudinemque domum intulerat; et tamen somnus eum urgebat.

In cubiculum igitur ivit, ad lectum illum accessit in quo superiore nocte tot spinas invenerat, iuxtaque eum genua flexit, precandi animo. Invenit re vera in secreto quodam profundoque mentis angulo preces quas puer recitare doctus erat; recitare coepit, atque verba illa tamdiu ibi convoluta alterum post alterum quasi e glomere explicabantur.

Varios inter se et vix explicabiles animi motus sentiebat: quandam dulcedinem in ipso reditu ad innocentiae consuetudines; acriorem dolorem cogitanti abyssum quam inter illud tempus et hoc posuisset; ardorem ad novam conscientiam expiationis operibus perveniendi, ad statum quam proximum innocentiae ad quam redire non poterat; gratitudinem ac fiduciam in

misericordia quae eum ad eum statum adducere posset totque iam signa dederat se velle.

Deinde surgens lectum ingressus est et statim obdormivit.

Sic dies ille finitus est, tam celebris adhuc cum anonymus noster scriberet; nunc autem, nisi ille fuisset, nihil de eo sciretur, saltem de singulis rebus: nam Ripamontius et Rivola supra laudati nihil dicunt nisi tam insignem tyrannum post colloquium cum Frederico mirabiliter vitam mutavisse, idque in perpetuum. Quot autem sunt qui duorum illorum libros legerint? Pauciores etiam quam qui nostrum legent.

Et quis scit an in ipsa valle, si quis quaerere velit atque invenire sciat, tenuis quaedam et confusa rei memoria supersit? Tot res ab eo tempore acciderunt!

CAPUT VICESIMUM QUINTUM

Postridie in Luciae vico totoque agro Leucensi nihil nisi de ea, de Innominato, de archiepiscopo et de alio quodam loquebantur, qui, quamvis libentissime per hominum ora volitaret, tum ea re facile caruisset: dominum Rodericum dicimus.

Non quod antea de eius factis non loquerentur; sed sermones interrupti et secreti erant: duos inter se familiarissimos esse oportebat, ut de tali re aperte agerent. Nec omnes affectus quos capere potuissent illis sermonibus infundebant; homines enim, ut generaliter loquamur, ubi indignatio sine gravi periculo effundi nequit, non solum minus eam ostendunt aut penitus apud se continent quam sentiunt, sed re vera etiam minus sentiunt.

Nunc autem quis sibi temperasset quin quaereret ac dissereret de eventu tam celebri, in quo caeli manus apparuerat atque duo tales viri tantam laudem habebant? Alter, in quo tam animosus iustitiae amor tantae auctoritati iungebatur; alter, cuius in persona ipsa vis arrogans se submisisse videbatur, satellitumque audacia, ut ita dicam, ad arma tradenda atque quietem petendam venisse. Tali comparatione dominus Rodericus aliquantum pusillus fiebat.

Tum omnes intellegebant quid esset innocentiam vexare ut dehonestari posset, eam tam impudenti pertinacia, tam atroci vi, tam abominandis insidiis persequi. Hac occasione tot alia illius domini facinora recensebantur; de omnibusque quod sentiebant dicebant, quisque eo animosior, quod omnes secum consentire animadvertebat. Universus susurrus erat, universus fremitus; procul tamen, ob tot satellites quos ille circum se habebat.

Magna huius publici odii pars etiam in amicos eius et aulicos recidebat. Vehementer castigabatur dominus praetor, semper surdus, caecus, mutus de tyranni factis; ille quoque e longinquo, quod, etsi privatos satellites non habebat, publicos apparitores habebat. Cum doctore Azzecca-garbugli, cui nihil praeter verba et artes erat, et ceteris aulicis minoribus eius similibus non tanta cautio adhibebatur: digitis monstrabantur et torvis oculis spectabantur; itaque aliquamdiu consultum duxerunt ne per vias apparerent.

Dominus Rodericus, improviso illo nuntio quasi fulmine ictus, tam diverso ab eo quem de die in diem, de momento in momentum exspectabat, duos dies in palatiolo suo latuit, cum satellitibus solis se rodens; tertio Mediolanum profectus est.

Si nihil nisi populi murmur fuisset, fortasse, cum res tantum processissent, de industria mansisset ut illud sustineret, immo ut occasionem quaereret in

aliquem audaciorem animadvertendi, ut ceteris exemplum daret; sed eum expulit quod certo compertum erat cardinalem in eas quoque partes venturum.

Comes patruus, qui totius historiae nihil sciebat nisi quae Attilius dixerat, certe postulasset ut dominus Rodericus tali tempore magnifice appareret atque a cardinali publice honorificentissime exciperetur: qua autem via eo pervenire posset, quisque videt. Id postulasset atque singillatim sibi narrari iussisset; praeclara enim occasio erat ostendendi quanti familia a summa quadam auctoritate aestimaretur.

Ut tam molesta difficultate se expediret, dominus Rodericus quodam mane ante solem ortum surrexit, in currum se contulit, Griso aliisque satellitibus foris ante et pone dispositis; ceteris servis iussis postea sequi, velut fugitivus profectus est, velut — liceat nobis personas nostras illustri aliqua comparatione extollere — velut Catilina Roma, fremens ac iurans se mox alio apparatu rediturum, ut ulcisceretur.

Interim cardinalis agri Leucensis paroecias visitabat, singulas singulis diebus. Quo die ad Luciae paroeciam perventurus erat, magna iam incolarum pars in viam ei obviam exierat.

In vici ingressu, iuxta ipsam duarum nostrarum mulierum domunculam, arcus triumphalis stabat, perticis erectis palisque transversis exstructus, stramine muscoque tectus, viridibus rusci et aquifolii ramis ornatus, puniceis bacis distinctis. Templi frons tapetibus ornabatur; de singulis fenestrarum marginibus stragula et lintea explicata pendebant, infantium fasciae vexillorum instar dispositae: quidquid ex pauca necessaria supellectile speciem, bene vel male, superflui praebere posset.

Circa horam vicesimam secundam, qua cardinalis exspectabatur, etiam qui domi remanserant, senes, mulieres puerique maxima ex parte, obviam profecti sunt, partim ordine, partim turmatim, praeeunte domino Abundio, inter tantam laetitiam tristis: tum ob strepitum qui eum stupefaciebat, tum ob hominum ante retroque concursum, qui, ut identidem dicebat, vertiginem ei afferebat, tum ob occultam curam ne mulieres garrivissent atque sibi de matrimonio ratio reddenda esset.

Ecce cardinalis apparet, vel potius turba in cuius medio lectica vehebatur, suis circumstantibus; ex omnibus enim his nihil praeter indicium quoddam in aere, super omnia capita, videbatur: pars crucis quam cappellanus mula vectus portabat. Qui cum domino Abundio ibant, promiscue festinaverunt ut alteri turbae se adiungerent; ille, ter quaterque dicens «Lente; ordine; quid facitis?», indignans conversus est et «Babylonia est, Babylonia est» secum murmurans templum, dum vacuum erat, ingressus ibi exspectavit.

Cardinalis procedebat, benedictiones manu tribuens et ex hominum ore recipiens, quos comites aegre paulum retro continere poterant. Quia e Luciae vico erant, insolita archiepiscopo amoris signa dare cupiebant; sed id haud facile erat, cum ubique, quo ille venisset, omnes quantum possent facere solerent.

Iam ipso pontificatus initio, cum primum sollemniter in templum maximum ingrederetur, tanta fuerat circa eum turbae pressio atque impetus, ut de eius vita timeretur; nobilesque aliqui proxime adstantes gladios strinxerant ut multitudinem terrerent ac repellerent. Tantum in illis moribus inordinati atque violenti inerat, ut etiam in benevolentia episcopo intra templum ostendenda et moderanda prope caedem ventum esset.

Ne illa quidem defensio fortasse suffecisset, nisi magister et submagister caerimoniarum, Clerici quidam et Picozzi, iuvenes sacerdotes corpore animoque validi, eum brachiis sustulissent atque a porta ad summum altare totum portassent. Ex illo tempore, inter tot episcopales visitationes quas egit, primus in templum ingressus sine ioco inter labores pastorales, interdum inter pericula ab eo suscepta, numerari potest.

In hoc quoque templum ut potuit intravit; ad altare ivit et, aliquamdiu precatus, more suo brevem ad populum sermonem habuit, de amore suo erga eos, de eorum salutis desiderio atque de ratione qua ad posteri diei sacra se praeparare deberent. Deinde in parochi domum se recepit atque inter alios sermones de Renzo eum interrogavit. Dominus Abundius dixit iuvenem aliquantum ardentem, aliquantum pertinacem, aliquantum iracundum esse.

Sed ad quaestiones accuratiores et certiores respondere debuit eum probum esse seque etiam non posse intellegere quomodo Mediolani omnia illa facinora quae dicerentur fecisset.

«Quod ad puellam attinet», perrexit cardinalis, «vobis quoque videtur eam nunc tuto domum suam redire atque ibi tuto habitare posse?»

«In praesentia», respondit dominus Abundius, «venire ac manere potest ut vult: in praesentia dico; sed», addidit suspirans, «opus esset illustrissimam dominationem vestram semper hic vel saltem prope esse».

«Dominus semper prope est», dixit cardinalis; «ceterum ego curabo ut tuta sit». Statimque imperavit ut postridie primo mane lectica cum praesidio mitteretur ad duas mulieres arcessendas.

Dominus Abundius inde exiit laetissimus quod cardinalis de duobus iuvenibus locutus esset nec recusati matrimonii rationem quaesivisset. — Ergo nihil scit, — secum dicebat; — Agnes tacuit: miraculum! Verum est eos iterum conventuros; sed alteram illi disciplinam dabimus, dabimus. — Nesciebat autem miser Fredericum de ea re ideo non egisse, quod diutius otiosiore tempore agere

constituerat; antequam autem debitam reprehensionem adhiberet, eius quoque rationes audire volebat.

Sed boni praesulis consilia Luciae in tutum collocandae inutilia facta erant: ex quo eam reliquerat, res evenerant quas nobis narrare necesse est.

Duae mulieres paucis illis diebus quos in sartoris hospitali domuncula degere debuerunt, quantum potuerunt, pristinum quaeque vitae cursum receperant. Lucia statim opus petiverat atque, ut in monasterio fecerat, in cubiculum remota, ab hominum oculis longinqua, suebat, suebat. Agnes modo foras ibat, modo una cum filia operabatur.

Sermones earum quo amantiores eo tristiores erant: utraque ad separationem parata erat; ovis enim redire non poterat ut tam prope lupi speluncam habitaret. Quando autem atque qualis huius separationis finis futurus esset? Futura obscura et implicata erant, praesertim alteri earum.

Agnes tamen laetas suas in iis coniecturas faciebat: Renzum tandem, nisi quid adversi accidisset, mox de se nuntiare debere; et si opus locumque consistendi invenisset, si — quidni? — promissis staret, cur non ad eum commigrare liceret? De his rebus speratis iterum atque iterum cum filia loquebatur; cui nescio utrum audire maiorem dolorem an respondere maiorem molestiam afferret.

Magnum suum secretum semper apud se tenuerat; quamvis doleret tam bonam matrem dolo fallere, neque hoc primum esse, tamen pudore et variis quos supra diximus timoribus quasi invincibiliter retenta, de die in diem nihil dicens differebat. Consilia eius longe alia quam matris erant, vel, ut rectius dicamus, nulla erant: providentiae se permiserat.

Conabatur igitur eum sermonem cadere sinere aut avertere; vel generaliter dicebat se nihil amplius in hoc mundo sperare aut cupere, praeterquam ut mox rursus cum matre coniungi posset. Plerumque fletus opportune ad verba interrumpenda veniebat.

«Scis cur ita tibi videatur?» dicebat Agnes. «Quia tantum passa es neque verum tibi videtur res in bonum verti posse. Sed sine Dominum agere; et si... Sine aliquid lucis, vel minimum spei lumen appareat; tum mihi dicere poteris num nihil amplius cogites». Lucia matrem osculabatur et flebat.

Ceterum inter eas et hospites statim magna amicitia nata erat; ubi enim nasceretur nisi inter beneficiis affectos et benefactores, cum utrique boni homines sint? Agnes praesertim cum domina multa confabulabatur. Sartor autem fabulis et moralibus sermonibus aliquod oblectamentum praebebat; ad prandium maxime semper aliquid pulchri narrandum habebat, de Bovone Antonensi aut de Patribus eremi.

Haud procul ab illo vico par magni nominis ruri degebat: dominus Ferrantes et domina Praxedes; familiae nomen, ut solet, in anonymi calamo mansit. Domina Praxedes erat nobilis mulier aetate provecta, ad benefaciendum valde propensa: ars sane dignissima quam homo exercere possit, sed quam, pro dolor, sicut ceteras omnes, etiam corrumpere potest.

Ut bonum facias, quid bonum sit cognoscere debes; sicut autem omnia alia, bonum cognoscere non possumus nisi inter affectus nostros, per iudicia nostra, cogitationibus nostris, quae persaepe ita se habent ut possunt. Cum cogitationibus domina Praxedes ita agebat ut cum amicis agendum esse dicunt: paucas habebat, sed paucas illas valde diligebat. Inter paucas, malo casu, multae pravae erant, neque eae minus carae.

Itaque ei accidebat ut pro bono sibi proponeret quod bonum non esset; aut pro instrumentis ea sumeret quae potius in contrariam partem rem traherent; aut licita crederet quae minime essent, confusa quadam opinione eum qui plus faciat quam officium postulat plus etiam posse quam iure liceat. Accidebat ut in rebus id quod vere aderat non videret, aut videret quod non aderat; et multa similia, quae omnibus, ne optimis quidem exceptis, accidere possunt et accidunt, dominae autem Praxedi nimis saepe, nec raro omnia simul.

Audito magno Luciae casu omnibusque quae ea occasione de puella dicebantur, cupiditate eam videndi capta est, currumque cum sene comite ad matrem filiamque arcessendas misit. Haec humeros contrahebat et sartorem, qui nuntium attulerat, orabat ut rationem inveniret qua eam excusaret.

Dum de simplicibus hominibus agebatur qui puellam miraculi cognoscere cupiebant, sartor libenter hoc officium praestiterat; in hoc autem casu recusatio species rebellionis videbatur. Tot gestus, tot exclamationes edidit, tot res dixit: non ita fieri; magnam domum esse; dominis non negari; earum fortunam esse posse; dominam Praxedem, praeter cetera, etiam sanctam esse: tot denique, ut Lucia cedere deberet, eo magis quod Agnes omnes rationes totidem «Certe, certe» confirmabat.

Ut coram domina adstiterunt, illa eas magnifice excepit multumque gratulata est, interrogavit, suasit; omnia cum quadam quasi innata superioritate, tot tamen humilibus verbis correcta, tanta cura temperata, tanta pietate condita, ut Agnes paene statim, Lucia paulo post, a gravi reverentiae pondere levari se sentirent quod primo nobilis praesentia incusserat; immo quandam in ea illecebram invenerunt.

Et, ut ad finem veniamus, domina Praxedes, audito cardinalem hospitium Luciae quaerendum suscepisse, cupidine mota bonum illud propositum simul adiuvandi et praeveniendi, se puellam domi accepturam obtulit; ubi, nullo certo

ministerio obligata, pro sua voluntate alias mulieres in operibus adiuvare posset. Adiecit se cardinalem de re certiorem facturam.

Praeter manifestum ac praesens bonum quod in tali opere inerat, domina Praxedes aliud videbat atque sibi proponebat, fortasse, ut ipsa putabat, maius: cerebrum corrigere, in bonam viam reducere eam cui id valde opus esset. Nam ex quo primum de Lucia audiverat, statim sibi persuaserat puellam quae nequam homini, seditioso, denique e patibulo elapso se despondere potuisset, aliquod vitium, aliquam culpam occultam habere debere.

Dic mihi quibuscum verseris, dicam tibi quis sis. Luciae adventus eam persuasionem confirmaverat. Non quod penitus, ut aiunt, bona puella non videretur; sed multa erant reprehendenda. Illud demissum caput, mento in iuguli foveola quasi defixo, illud non respondere aut brevissime quasi coacte respondere pudorem indicare poterant; sed certe multam pertinaciam significabant: facile coniectare erat illud caput suas cogitationes habere.

Et ille singulis momentis rubor, suspiria repressa... Duo autem magni oculi, qui dominae Praxedi minime placebant. Pro certo habebat, quasi bono auctore cognovisset, omnes Luciae calamitates caeli poenam esse ob amicitiam cum illo nequam, monitionemque ut se prorsus ab eo seiungeret; quod cum ita esset, ad tam bonum finem cooperari statuebat.

Nam, ut saepe aliis et sibi dicebat, omne suum studium erat caeli voluntati obsequi; sed saepe graviter errabat, quod pro caelo suum cerebrum accipiebat. De altero tamen proposito quod diximus vel minimum indicium dare diligenter cavit. Hoc unum e praeceptis eius erat: ut hominibus bene facere possis, in plerisque casibus primum esse ne eos consilii participes facias.

Mater et filia altera alteram aspexerunt. In dolorosa separationis necessitate, utrique oblatum accipiendum visum est, si nihil aliud, quia villa tam prope vicum suum erat: unde, ut pessime caderent res, proxima rusticatione rursus propinquae essent unaque convenire possent. Cum utraque ex alterius oculis consensum intellexisset, ambae ad dominam Praxedem conversae gratias egerunt eo modo quo accipitur.

Illa officia et promissa renovavit dixitque se statim litteras missuram cardinali tradendas.

Discedentibus mulieribus, litteras a domino Ferrante componi iussit; cuius, cum litteratus esset, ut accuratius dicemus, opera in gravioribus occasionibus tamquam scribae utebatur. Cum de tali occasione ageretur, dominus Ferrantes omnem suam doctrinam adhibuit atque, exemplari uxori ad transcribendum dato, rectam scribendi rationem vehementer commendavit: nam etiam haec inter multa quae didicerat numerabatur, atque inter pauca in quibus domi imperium habebat.

Domina Praxedes diligentissime transcripsit litterasque ad sartoris domum misit. Id factum est duobus tribusve diebus antequam cardinalis lecticam mitteret qua mulieres in vicum suum reducerentur.

Advenientes ad domum parochialem descenderunt, ubi cardinalis erat. Iussum erat ut statim introducerentur; cappellanus, qui primus eas vidit, paruit, tantum retinens quantum opus erat ut festinanter aliquid de caerimoniis cum cardinale adhibendis deque titulis ei tribuendis doceret: quod facere solebat quoties illo inscio poterat.

Misero homini perpetuum tormentum erat videre quam parum ordinis circa cardinalem hac in re servaretur. «Omnia», dicebat cum ceteris domesticis, «ob nimiam bonitatem benedicti illius viri, ob tantam familiaritatem». Narrabatque se non semel suis auribus etiam audivisse ei responderi: Ita, domine; Non, domine.

Eo momento cardinalis cum domino Abundio de paroeciae negotiis loquebatur; itaque huic non fuit locus etiam suas, ut cupiebat, mulieribus disciplinas tradendi. Tantum, cum exiens eas intro procedentes praeteriret, oculis annuere potuit, ut significaret se eis contentum esse easque bene facturas, si nihil dicere pergerent.

Post primas ex altera parte salutationes et ex altera inclinationes, Agnes litteras e sinu deprompsit cardinalique porrexit, dicens: «A domina Praxede sunt, quae se illustrissimam dominationem vestram optime nosse dicit, domine praesul; ut sane inter vos magnos dominos omnes vos cognoscere debetis. Cum legeritis, videbitis».

«Bene», dixit Fredericus, ubi legit atque e domini Ferrantis floribus sensus sucum expressit. Domum illam satis noverat ut certus esset Luciam bono animo invitari atque ibi ab insidiis et violentia persecutoris tutam fore. Quid de dominae Praxedis ingenio iudicaret, certum nuntium non habemus.

Probabiliter non illa erat quam ad talem finem elegisset; sed, ut alibi diximus aut significavimus, non solebat ab aliis constituta rescindere, etiamsi melius ipse constituere potuisset.

«Pacato animo hanc quoque separationem atque incertitudinem in qua estis accipite», adiecit deinde; «confidite mox finem futurum atque Dominum res ad eum exitum ducere velle ad quem direxisse videbatur; certum tamen habetote quidquid ille volet id vobis optimum fore». Luciae praesertim alia quaedam amantia monita dedit, utrique alia solacia; benedixit eis easque dimisit.

Vix foras exierant, cum amicorum amicarumque examen eas circumdedit, tota, ut ita dicam, communitas quae exspectabat et domum velut triumphantes deduxit. Inter omnes illas mulieres certamen erat gratulandi, miserandi, interrogandi; omnesque dolore exclamabant, cum audirent Luciam postridie

discessuram. Viri officia offerre certabant; quisque ea nocte domunculae custodiam suscipere volebat.

Qua de re anonymus noster proverbium componere opportunum duxit: Multos auxiliatores vultis? Date operam ne iis egeatis.

Tot officia Luciam confundebant et stupefaciebant; Agnes autem tam levi de causa non perturbabatur. Re tamen vera Luciae quoque profuerunt, aliquantum eam a cogitationibus et memoriis abstrahendo quae, pro dolor, etiam inter strepitum ad illud limen, in illis cubiculis, singulis rebus visis excitabantur.

Ad campanae sonum qui sacra mox incipienda nuntiabat, omnes ad templum se moverunt; nostris mulieribus alia triumphalis processio fuit.

Sacris absolutis, dominus Abundius, qui ad videndum cucurrerat num Perpetua omnia ad prandium bene paravisset, a cardinali vocatus est. Statim ad magnum hospitem ivit; qui, cum eum prope venire sivisset: «Domine paroche», coepit; verba autem ita dicta sunt ut initium longi gravisque sermonis esse intellegi deberet: «Domine paroche, cur miseram illam Luciam cum sponso suo matrimonio non coniunxistis?»

— Istae hodie mane saccum exinaniverunt, — cogitavit dominus Abundius; responditque murmurans: «Illustrissimus dominus certe de perturbationibus audivit quae in illo negotio ortae sunt; tanta confusio fuit ut ne hodie quidem res perspicue intellegi possit. Quod illustrissima dominatio vestra inde quoque conicere potest, quod puella post tot casus velut miraculo hic adest; iuvenis autem post alios casus ubi sit nescitur».

«Quaero», repetivit cardinalis, «num verum sit vos ante omnes istos casus, cum die constituto rogaremini, matrimonium celebrare recusavisse; et quam ob causam».

«Re vera... si illustrissima dominatio vestra sciret... quae minae... quam terribilia mandata acceperim ne loquerer...» Atque ibi sine conclusione substitit, quodam gestu quo reverenter intellegi posset importunum esse amplius scire velle.

«At!» dixit cardinalis, voce et vultu gravioribus quam solebat; «episcopus vester, pro suo officio et ad vestram causam purgandam, a vobis scire vult cur non feceritis quod ex ordine officii vestri erat facere».

«Domine praesul», dixit dominus Abundius, se quam minimum faciens, «non id dicere volui... Sed mihi visum est, cum res implicatae, veteres et sine remedio sint, inutile esse rursus agitare... Tamen, tamen, inquam... scio illustrissimam dominationem vestram miserum suum parochum prodere nolle. Nam videtis, domine praesul: illustrissima dominatio vestra ubique esse non potest; ego autem hic expositus maneo... Tamen, si iubetis, dicam, omnia dicam».

«Dicite; nihil aliud velim quam vos culpa vacare invenire».

Tum dominus Abundius dolorosam historiam narrare coepit, sed praecipuum nomen tacuit, pro eo substituens: magnus dominus; ita prudentiae tribuens quidquid in tanto discrimine tribui poterat.

«Nec aliam causam habuistis?» rogavit cardinalis, ubi dominus Abundius finivit.

«Sed fortasse non satis explicavi», respondit ille; «sub poena mortis mihi denuntiaverunt ne illud matrimonium celebrarem».

«Et haec vobis causa satis gravis videtur cur certum officium implere omittatis?»

«Semper officium meum facere conatus sum, etiam cum gravi meo incommodo; sed ubi de vita agitur...»

«Et cum Ecclesiae vos obtulistis», dixit Fredericus graviore etiam sono, «ut istud ministerium susciperetis, num illa vitam vobis tutam promisit? Num dixit officia ministerio coniuncta omni impedimento libera, omni periculo immunia fore? An dixit, ubi periculum inciperet, ibi officium cessaturum? Nonne diserte contrarium dixit? Nonne monuit se vos mittere quasi agnum inter lupos? Nesciebatisne violentos esse quibus displicere posset quod vobis imperaretur? Is a quo doctrinam exemplumque accepimus, cuius imitatione pastores appellari sinimus nosque appellamus, cum in terram veniret ad id munus exercendum, num hanc condicionem posuit ut vita salva esset? Ad eam autem servandam, conservandam, inquam, paucos dies diutius in terra, damno caritatis atque officii, num sancta unctione, manuum impositione, sacerdotii gratia opus erat? Mundus ipse hanc virtutem dare, hanc doctrinam tradere satis potest. Quid dico? O dedecus! Mundus ipse eam recusat. Mundus suas quoque leges facit, quae malum aeque ac bonum praecipiunt; suum quoque evangelium habet, superbiae et odii evangelium; nec vult dici amorem vitae causam esse cur eius praecepta transgrediantur. Non vult, eique oboeditur. Nos autem! Nos promissionis filii atque nuntii! Quid esset Ecclesia, si iste vester sermo omnium fratrum vestrorum esset? Ubi esset, si talibus doctrinis in mundum apparuisset?»

Dominus Abundius capite demisso stabat; animus eius inter illa argumenta erat velut pullus in accipitris unguibus, qui eum in ignota aeris spatia sublatum tenent, in aere quem numquam spiravit. Cum videret aliquid respondendum esse, quadam coacta submissione dixit: «Illustrissime domine, fortasse erraverim. Si vita pro nihilo habenda est, quid dicam nescio. Sed ubi cum certis hominibus agitur, cum hominibus qui vim habent neque rationes audire volunt, etiam si quis fortem se praebere velit, quid inde lucrari possit nescio. Is dominus est, cum quo neque vincere neque aequo Marte decertare licet».

«Et nescitisne pati pro iustitia nostram esse victoriam? Si hoc nescitis, quid praedicatis? Cuius rei magister estis? Quod bonum nuntium pauperibus annuntiatis? Quis a vobis postulat ut vim vi vincatis? Certe aliquando non rogabimini num potentes in officio continere sciveritis; ad id enim neque missio neque facultas vobis data est. Sed profecto rogabimini num instrumentis quae in manu vestra erant usi sitis ad id faciendum quod vobis praescriptum erat, etiam si illi tam temerarii essent ut prohiberent».

— Mirabiles etiam hi sancti sunt, — interim cogitabat dominus Abundius; — revera, si sucum exprimamus, duorum iuvenum amores illis plus cordi sunt quam miseri sacerdotis vita. — Ipse quidem libenter contentus fuisset si sermo ibi finiretur; sed cardinalem ad omnem pausam in habitu eius manere videbat qui responsum exspectaret: confessionem, defensionem, aliquid denique.

«Iterum dico, domine praesul», respondit igitur, «me fortasse erravisse… Fortitudinem nemo sibi dare potest».

«Cur igitur, possim dicere, ministerio vos obligavistis quod bellum cum saeculi cupiditatibus gerendum imponit? Sed potius hoc dicam: quomodo non cogitatis, si in isto ministerio, quocumque modo id susceperitis, fortitudo vobis ad officia implenda necessaria est, esse Qui eam infallibiliter det, si ab eo petatis? Creditisne tot milliones martyrum natura fortes fuisse? Natura nullam vitae rationem habuisse? Tot adulescentes qui eam gustare incipiebant, tot senes qui iam propinquum eius finem deplorare solebant, tot virgines, tot uxores, tot matres? Omnes fortitudinem habuerunt, quia fortitudo necessaria erat et ipsi confidebant. Infirmitatem et officia vestra cognoscentes, num cogitavistis vos ad difficiles casus praeparare in quos incidere poteratis, in quos re vera incidistis? Ah! si per tot annos pastoralis officii gregem vestrum amavistis — et quomodo non amavissetis? — si in eo cor, curas, delicias posuistis, fortitudo in necessitate deesse non debuit: amor intrepidus est. Bene igitur, si eos amabatis qui spirituali curae vestrae commissi sunt, quos filios appellatis, cum videretis duobus eorum una vobiscum minas intendi, ah certe! sicut carnis infirmitas pro vobis tremere fecit, ita caritas pro eis trepidare fecerit. Primo illo timore humiliati eritis, quia ex miseria vestra ortus erat; vires ad eum vincendum et expellendum imploraveritis, quia tentatio erat. Sed sanctum nobilemque pro aliis, pro filiis vestris timorem audiveritis; ille quietem non dederit; ille excitaverit, coegerit ad cogitandum atque faciendum quidquid posset ad periculum eis imminens avertendum… Quid vobis timor, quid amor inspiravit? Quid pro eis fecistis? Quid cogitavistis?»

Et tacuit, quasi responsum exspectans.

CAPUT VICESIMUM SEXTUM

Ad talem quaestionem dominus Abundius, qui etiam minus definitis aliquid respondere conatus erat, ne verbum quidem articulare potuit.

Et, ut verum dicamus, nos quoque, hoc manuscripto ante oculos, calamo in manu, quibus non nisi cum verbis certandum est nec quidquam praeter lectorum reprehensiones metuendum, nos quoque, inquam, quandam ad pergendum repugnantiam sentimus. Nescio quid insoliti reperimus in eo quod tam parvo labore tot pulchra fortitudinis et caritatis praecepta proferimus, operosae pro aliis sollicitudinis, sui ipsius sacrificii sine fine.

Sed cum cogitemus haec ab eo dicta esse qui etiam faciebat, animo confirmato pergimus.

«Non respondetis?» repetivit cardinalis. «Ah, si pro vestra parte fecissetis quod caritas, quod officium requirebat, quocumque modo res cecidissent, responsum vobis nunc non deesset. Vos ipsi igitur videte quid feceritis. Iniquitati paruistis, neglecto quod officium praescribebat. Ei exacte paruistis: vobis se ostenderat ut desiderium suum denuntiaret, sed occulta manere volebat iis qui se ab ea defendere et cavere possent; strepitum fieri nolebat, secretum volebat, ut insidiarum vel violentiae consilia suo otio maturaret. Transgressionem vobis et silentium imperavit; transgressi estis et tacuistis. Nunc a vobis quaero num amplius feceritis; vos mihi dicetis num verum sit vos recusationis praetextus mendicavisse, ne causam aperiretis». Atque aliquamdiu constitit, rursus responsum exspectans.

— Hoc quoque garrulae rettulerunt, — cogitabat dominus Abundius; sed nihil se dicendum habere significabat. Itaque cardinalis perrexit: «Num verum sit vos miseris illis falsa dixisse, ut in ignorantia, in tenebris contineretis in quibus eos iniquitas volebat... Ergo credere debeo; nihil igitur mihi restat nisi una vobiscum erubescere et sperare vos una mecum fleturos. Videte quo vos duxerit — Deus bone! et modo excusationis causa afferebatis — ista vitae cura quae finem habere debet. Vos duxit... libere haec verba refellite, si iniusta videntur; salubrem ad humiliationem accipite, si non sunt... vos duxit ad infirmos decipiendos, ad filios vestros mendacio fallendos».

— Ecce quomodo res aguntur, — secum adhuc dicebat dominus Abundius; — illi satanae — Innominatum cogitabat — brachia circa collum; mihi autem ob dimidium mendacium, quod tantum ad cutem servandam dixi, tantus strepitus. Sed superiores sunt, semper recte sentiunt. Hoc sidus meum est, ut

omnes me impetant, etiam sancti. — Clara autem voce dixit: «Peccavi; intellego me peccavisse; sed quid facere debebam in tali discrimine?»

«Et adhuc rogatis? Nonne vobis dixi? An dicere debui? Amare, fili; amare et orare. Tum sensissetis iniquitatem quidem minas intendere, ictus inferre posse, imperia autem non habere; secundum Dei legem coniunxissetis quos homo separare volebat; innocentibus illis miseris ministerium praestitissetis quod iure a vobis petebant. Eventuum sponsor Deus mansisset, si viam ab eo monstratam ingressi essetis; aliam viam ingressi, vos ipsi eventuum sponsores manetis. Et quorum eventuum! Num autem omnia humana praesidia deerant? Num nulla salutis via patebat, si circumspicere, cogitare, quaerere voluissetis? Nunc scire potestis miseros vestros, si matrimonio coniuncti essent, salutem suam per se curaturos fuisse; parati erant a facie potentis fugere, iam sibi perfugii locum destinaverant. Sed etiam sine hoc, nonne in mentem venit vos tandem superiorem habere? Qui qua ratione ius haberet vos arguendi quod officio defuissetis, nisi etiam officio teneretur vos adiuvandi ut illud impleretis? Cur non cogitavistis episcopum vestrum de impedimento certiorem facere quod infamis violentia ministerio vestro exercendo opponebat?»

— Perpetuae consilia! — stomachans cogitabat dominus Abundius; cui inter illos sermones vivissime ante oculos obversabantur satellitum facies atque cogitatio dominum Rodericum vivere et valere, aliquandoque gloriosum, triumphantem, iratum rediturum.

Etsi praesens illa dignitas, vultus sermoque eum confundebant et aliquem timorem incutiebant, erat tamen timor qui non penitus subiugaret neque mentem impediret quominus calcitraret. Nam in animo hoc inerat: cardinalem tandem neque sclopeto neque gladio neque satellitibus uti.

«Quomodo non cogitavistis», pergebat ille, «si innocentibus insidiis petitis aliud perfugium non pateret, me adesse qui acciperem, in tutum ponerem, si eos ad me misissetis, derelictos ad episcopum misissetis, tamquam rem eius, tamquam pretiosam partem, non dico oneris, sed divitiarum eius? Quod ad vos attinet, ego pro vobis sollicitus factus essem; ego dormire non debuissem donec certus essem ne capillum quidem vobis tortum iri. Egone non habuissem quo modo, quo loco vitam vestram tutam ponerem? Sed hominem illum qui tam audax fuit, creditisne nihil audaciae amissurum fuisse, si scivisset consilia sua extra hunc locum nota, mihi nota esse, me vigilare atque statuisse omnibus quae in manu mea essent auxiliis vos defendere? Nesciebatis hominem, sicut nimis saepe plus promittit quam praestiturus sit, ita non raro plus minari quam postea committere audeat? Nesciebatis iniquitatem non suis tantum viribus niti, sed etiam aliorum credulitate et metu?»

— Ipsae Perpetuae rationes, — etiam hic cogitavit dominus Abundius, non reputans consensum ancillae suae et Frederici Borromaei de iis quae fieri potuissent atque debuissent multum adversus se valere.

«Vos autem», perrexit et conclusit cardinalis, «nihil vidistis, nihil videre voluistis nisi temporale periculum vestrum; quid mirum si tale visum est ut propter illud cetera omnia neglegeretis?»

«Quia ego istas facies vidi», excidit domino Abundio; «ego ista verba audivi. Illustrissima dominatio vestra pulchre loquitur; sed oporteret in miseri sacerdotis condicione versari atque in ipso discrimine fuisse».

Vix ea protulerat cum linguam momordit; intellexit se nimis ira victum esse et secum dixit: — Nunc grando veniet. — Sed oculis dubitanter sublatis miratus est videre illius viri vultum, quem numquam nec divinare nec intellegere poterat, videre, inquam, ex auctoritate et reprehensione gravi ad gravitatem compunctam atque cogitabundam transire.

«Pro dolor!» dixit Fredericus. «Talis est misera et terribilis condicio nostra. Rigorose ab aliis exigere debemus quod Deus scit an ipsi parati simus dare; iudicare, corrigere, reprehendere debemus; et Deus scit quid in eodem casu faceremus, quid in similibus fecerimus! Sed vae mihi, si infirmitatem meam alieni officii mensuram, doctrinae meae normam sumere deberem! Certum tamen est me simul cum doctrinis exemplum aliis dare debere, non similem fieri legis doctori qui alios oneribus gravat quae ferre non possunt, quae ipse ne digito quidem tangeret. Bene igitur, fili et frater: quoniam praesidentium errores saepe aliis notiores quam ipsis sunt, si scitis me ex pusillanimitate, quacumque consideratione aliquod officium neglexisse, libere dicite, facite ut resipiscam; ut, ubi exemplum defuit, saltem confessio suppleat. Libere mihi infirmitates meas obicite; tum verba in ore meo plus virium habebunt, quia acrius sentietis ea non mea esse, sed Eius qui vobis et mihi vires necessarias dare potest ad faciendum quod praecipiunt».

— O sanctum virum! Sed quale tormentum! — cogitabat dominus Abundius; — etiam in se ipsum: dum excutiat, omnia permisceat, reprehendat, inquirat, etiam in se ipsum. — Clara autem voce dixit: «O domine praesul! Num mecum iocamini? Quis nescit forte pectus, zelum intrepidum illustrissimae dominationis vestrae?» Secum autem adiecit: — Etiam nimis. —

«Non laudem petebam, quae me tremere facit», dixit Fredericus; «nam Deus defectus meos cognoscit, et quod ipse quoque novi satis est ut confundar. Sed voluissem, velim nos coram eo una confundi ut una confidamus. Vellem, vestri amore, intellegatis quantum agendi ratio vestra legi adversata sit, quantum sermo vester adversetur ei legi quam tamen praedicatis, secundum quam iudicabimini».

«Omnia in me cadunt», dixit dominus Abundius; «sed istae personae quae haec ad vos relaturae venerunt non dixerunt se domum meam fraude intravisse ut me opprimerent et matrimonium contra regulas facerent».

«Dixerunt, fili; sed hoc me angit, hoc prosternit, quod adhuc vos excusare cupitis; quod accusando vos excusare putatis; quod accusationis materiam sumitis ex eo quod pars confessionis vestrae esse deberet. Quis eos, non dico in necessitatem, sed in tentationem coniecit faciendi quod fecerunt? Num irregularem illam viam quaesivissent, nisi legitima clausa esset? Num pastori insidiari cogitavissent, si eius brachiis excepti, ab eo adiuti et consilio instructi essent? Num eum opprimere, nisi se abscondisset? Hos vos accusatis? Et indignamini quod post tot calamitates — quid dico? — in media calamitate verbum querelae pastori suo, vestro, dixerint? Quod oppressi ad superiores confugiunt et afflicti queruntur, id mundo invisum est, talis mundus est; nos autem! Et quid vobis profuisset, si tacuissent? Vestrum intererat ut eorum causa integra ad Dei iudicium perveniret? Nonne nova vobis est causa has personas amandi, cum iam tot habeatis, quod occasionem dederunt sinceram episcopi vestri vocem audiendi, quod facultatem dederunt melius cognoscendi et ex parte solvendi magnum debitum quo illis tenemini? Ah! si vos provocavissent, offendissent, vexavissent, dicerem vobis — et num dicere deberem? — eos ideo ipsum amare. Amate eos quia passi sunt, quia patiuntur, quia vestri sunt, quia infirmi sunt, quia venia vobis opus est: ad quam vobis impetrandam cogitate quantum eorum preces valeant».

Dominus Abundius tacebat; sed non iam illud erat silentium coactum et impatiens. Tacebat ut qui plura cogitanda quam dicenda habet. Verba quae audiebat insperatae conclusiones erant, novae applicationes, doctrinae tamen in mente sua antiquae et non controversae. Aliorum malum, a cuius consideratione timor sui semper abstraxerat, nunc novo modo eum movebat.

Etsi omnem conscientiae morsum quem contio efficere volebat non sentiebat — idem enim timor semper aderat defensoris officio fungens — aliquid tamen sentiebat: quandam sui displicentiam, aliorum miserationem, mixturam teneri affectus atque confusionis. Erat, si haec comparatio permittitur, velut funiculus candelae umidus et contusus, qui ad magnae facis flammam admotus primo fumat, scintillat, crepitat, nihil admittere vult; tandem tamen accenditur et, bene vel male, ardet.

Aperte se accusasset, flevisset, nisi domini Roderici cogitatio obstitisset; tamen satis commotus apparebat ut cardinalis animadverteret verba sua non inania fuisse.

«Nunc», perrexit ille, «alter domo sua fugitivus, altera eam relictura, ambo nimis validis causis ab ea longe manere coacti, nulla fere spe hic umquam

coniungendi, contenti sperare Deum alibi coniuncturum; nunc, pro dolor, vobis non egent; pro dolor, occasionem illis benefaciendi non habetis, neque brevis nostra providentia ullam in futuro detegere potest. Sed quis scit an Deus misericors aliquam vobis praeparet? Ah, ne elabi sinatis! Quaerite, excubate, orate ut nasci faciat».

«Non deerit opera mea, domine praesul, non deerit, vere», respondit dominus Abundius, voce quae eo momento vere ex corde veniebat.

«Ah, ita, fili, ita!» exclamavit Fredericus; dignitateque amoris plena conclusit: «Caelum scit quam alios omnino sermones vobiscum habere cupierim. Ambo iam diu viximus; caelum scit quam durum mihi fuerit canitiem vestram obiurgationibus contristare, quanto libentius communes curas et molestias una consolati essemus, de beata spe loquentes cui tam prope accessimus. Placeat Deo ut verba quibus tamen vobiscum uti debui vobis et mihi prosint. Nolite efficere ut illo die a me rationem exigat, quod vos in officio retinuerim cui tam infeliciter defuistis. Redimamus tempus: media nox prope est; Sponsus tardare non potest; lampades nostras accensas teneamus. Misera et vacua corda Deo offeramus, ut ea implere dignetur caritate quae praeterita reparat, futura confirmat, sapienter timet et confidit, plorat et gaudet; quae in omni casu ea virtus fit qua egemus».

His dictis se movit, dominusque Abundius secutus est.

Hic anonymus nos monet non hoc solum duorum virorum colloquium fuisse, neque Luciam solam colloquiorum materiam; se autem intra hoc constitisse, ne a narrationis argumento principali longius abiret.

Eadem de causa se alia memorabilia a Frederico per totam visitationem dicta non commemoraturum, neque liberalitatem eius, neque sedatas discordias, vetera odia inter personas, familias, integra oppida exstincta vel, quod pro dolor frequentius erat, sopita; neque aliquem ferocem satellitem aut tyrannulum mansuefactum, vel in omnem vitam vel in aliquod tempus. Quarum rerum semper plus minusve erat in omni dioecesis loco ubi vir ille praestantissimus aliquantum morabatur.

Dicit deinde postridie mane dominam Praxedem, ut constitutum erat, venisse ad Luciam arcessendam et cardinalem salutandum; qui puellam laudavit atque vehementer commendavit. Lucia a matre divulsa est, quibus lacrimis cogitare potestis; domuncula sua exiit, iterum vico valedixit, duplici illa amaritudine quam sentit qui locum relinquit quondam unice carum, qui talis amplius esse nequit.

Sed matri valedictio non ultima erat; domina enim Praxedes dixerat se paucos adhuc dies in villa sua mansuram, quae haud multum aberat. Agnes filiae promisit se illuc visum venturam, ut dolorosius vale daret atque acciperet.

Cardinalis quoque iam ad visitationem continuandam profecturus erat, cum parochus paroeciae in qua Innominati castellum erat advenit et colloquium petiit.

Introductus fasciculum et litteras ab illo domino obtulit; quibus rogabat ut Luciae mater centum scuta aurea in fasciculo inclusa accipere induceretur, quae puellae doti servirent vel ad eum usum quem ipsae meliorem putarent. Simul rogabat ut eis diceret, si umquam quocumque tempore aliquid ipsis praestare eum posse arbitrarentur, miseram puellam, pro dolor, satis scire ubi habitaret; sibi autem hoc unum ex optatissimis fortunae donis fore.

Cardinalis statim Agnetem arcessivit, mandatum rettulit quod pari gaudio atque admiratione auditum est, ei rotulum obtulit; quem sine magnis ambagibus accepit. «Deus illi domino mercedem reddat», dixit; «et illustrissima dominatio vestra multas multas gratias agat. Nec cuiquam quidquam dicat, quia hic vicus est quidam... Ignoscite, videte; scio virum talem eiusmodi res non circumgarrire; sed... intellegitis me».

Domum tacitissima ivit, in cubiculum se clausit, rotulum explicuit; quamvis praeparata, admirans vidit tot nummos novos, omnes in acervulo, suos, quorum fortasse numquam plus quam unum simul, atque id raro, viderat. Numeravit, aliquantum laboravit ut nummos rursus margine erectos componeret omnesque contineret, cum subinde tumescerent et ex imperitis digitis elaberentur. Tandem rotulo ut potuit restituto, in panniculum posuit, involucrum, parvum globum fecit, funiculo circum arcte ligavit atque in angulum stramenticii sui inseruit.

Reliquum diem nihil nisi animo versare, futura consilia facere, crastini diei adventum desiderare egit. Lectum ingressa diu vigilavit, animo ad illos centum nummos, quos sub se habebat, intento; obdormiscens eos somnio vidit. Prima luce surrexit et statim ad villam ubi Lucia erat iter fecit.

Haec autem, quamvis magna illa repugnantia de voto loquendi non imminuta esset, constituerat tamen se cogere atque matri aperire in illo colloquio, quod diu ultimum dici deberet.

Simul ac solae esse potuerunt, Agnes vultu vividissimo voce tamen submissa, quasi adesset aliquis a quo audiri nollet, coepit: «Magnum aliquid tibi dicendum habeo»; insperatamque fortunam narravit.

«Deus illi domino benedicat», dixit Lucia; «ita vobis commode vivere licebit atque alicui etiam benefacere poteritis».

«Quid?» respondit Agnes. «Non vides quanta cum tantis pecuniis facere possimus? Audi: nihil praeter te habeo, praeter vos duos dicere possum; nam Renzum, ex quo te alloqui coepit, semper filii loco habui. Hoc unum refert, ne quid mali ei acciderit, cum nihil umquam nuntiaverit; sed heus! num omnia

male cadere debent? Speremus non ita esse, speremus. Ego quidem ossa in vico meo relinquere cupivissem; sed nunc, cum tu ibi propter illum nebulonem manere non possis, vel tantum cogitando eum vicinum esse, vicus mihi invisus factus est; vobiscum autem ubique maneo. Iam tum parata eram vobiscum etiam ad extremum mundum ire, semperque in ea sententia fui; sed sine pecunia quid fit? Nunc intellegis? Pauculos illos nummos quos miser tanto labore tantaque parsimonia reposuerat, iustitia venit et omnia everrit; sed in compensationem Dominus fortunam nobis misit. Itaque, ubi rationem invenerit nuntiandi num vivat, ubi sit, quid cogitet, ego Mediolanum ad te arcessendam veniam; ego te arcessam. Alias magnum aliquid mihi visum esset; sed calamitates homines expeditos faciunt. Usque ad Modoetiam profecta sum et quid sit iter facere scio. Virum gravem mecum ducam, cognatum, ut puta Alexium e Maggianico; nam si de ipso vico loquamur, vir gravis non est. Cum illo veniam; sumptus enim ipsae praestabimus, et... intellegis?»

Cum autem videret Luciam, pro eo ut animaretur, magis dolere, nec quidquam praeter tenerum affectum sine laetitia ostendere, sermonem interrupit atque dixit: «Sed quid habes? nonne tibi videtur?»

«Misera mater!» exclamavit Lucia, brachio collo eius circumiecto et vultu in sinu abscondito.

«Quid est?» rursus anxie rogavit mater.

«Prius vobis dicere debui», respondit Lucia, vultum attollens lacrimasque tergens; «sed numquam animum habui: ignoscite mihi».

«Dic igitur».

«Non possum amplius miseri illius uxor esse!»

«Quid? quid?»

Lucia, capite demisso, pectore anhelante, lacrimans sine ploratu, ut qui rem narrat quae, etsi displiceat, mutari nequit, votum aperuit. Simul manibus iunctis iterum matris veniam petiit quod hactenus non locuta esset; oravit ne rem ulli viventi animae diceret atque se ad id quod promisisset implendum adiuvaret.

Agnes stupens et consternata manebat. Ob silentium erga se servatum indignari volebat; sed graves de re cogitationes propriam illam molestiam suffocabant. Dicere volebat: quid fecisti? Sed sibi videbatur hoc esse caelo irasci, eo magis quod Lucia vivissimis coloribus noctem illam rursus pingebat, desperationem tam atram et liberationem tam insperatam, inter quas promissum datum erat, tam expressum, tam sollemne.

Interim Agneti hoc illudque exemplum in mentem veniebat, quod saepius narrari audiverat, quod ipsa filiae narraverat, mirarum terribiliumque poenarum ob violatum aliquod votum illatarum. Aliquantum quasi fascinata mansit; deinde dixit: «Et nunc quid facies?»

«Nunc», respondit Lucia, «Domini est curare, Domini et beatae Virginis. In eorum manus me tradidi; hactenus non me reliquerunt, nunc non relinquent cum... Gratia quam mihi a Domino peto, unica gratia post animae salutem, haec est ut ad vos redire me faciat; eam dabit, ita, dabit. Illo die... in illa raeda... O Virgo sanctissima!... illi homines!... Quis mihi dixisset eos me ad illum ducere qui postridie me ad vos iterum videndas ducturus esset?»

«Sed matri tuae non statim dicere!» inquit Agnes, levi ira amore ac misericordia temperata.

«Ignoscite mihi; animum non habebam... et quid profuisset vos paulo ante affligere?»

«Et Renzus?» dixit Agnes, caput quatiens.

«Ah!» exclamavit Lucia, se excutiens; «miserum illum amplius cogitare non debeo. Apparet iam non fuisse destinatum... Videte quomodo Dominus nos plane separatos tenere voluisse videatur. Et quis scit...? Sed non, non: Dominus eum a periculis servaverit atque etiam feliciorem sine me faciet».

«Sed interim», repetivit mater, «nisi te in perpetuum obligavisses, ceteris omnibus, modo Renzo nihil mali acciderit, illis pecuniis remedium inveneram».

«Sed ista pecunia», respondit Lucia, «num ad nos venisset, nisi illam noctem passa essem? Dominus voluit omnia ita evenire: fiat voluntas eius». Verbaque in fletu exstincta sunt.

Inopinato illo argumento Agnes cogitabunda mansit. Post aliquot momenta Lucia, singultibus repressis, perrexit: «Nunc, cum res facta sit, bono animo nos accommodare debemus; vos autem, misera mater, me adiuvare potestis: primum Dominum pro misera filia orando, deinde... necesse est miserum illum scire. Vos curate, hanc quoque caritatem mihi facite; vos enim curare potestis. Ubi scietis quo loco sit, facite ut scribatur, virum invenite... ipsum consobrinum vestrum Alexium, qui prudens et caritativus est, nos semper dilexit neque garriet. Facite ut ille scribat quomodo res evenerit, ubi fuerim, quomodo passa sim, Deum ita voluisse, eum cor suum pacare debere, me autem numquam, numquam cuiusquam esse posse. Et rem comiter ei explicet, doceat me promisisse, me vere votum fecisse. Ubi sciet me beatae Virgini promisisse... semper timorem Dei habuit. Vos autem, ubi primum aliquid de eo audieritis, mihi scribi facite, scire facite eum valere; deinde... nihil amplius mihi nuntietis».

Agnes tota commota filiae confirmavit omnia ut vellet factum iri.

«Aliud aliquid vobis dicere velim», perrexit illa; «misero illi, nisi ei malo suo in mentem venissem, non evenissent quae evenerunt. Per mundum vagatur; quaestus initium ei praeciderunt, res eius abstulerunt, illa quae reposuerat, misero, scitis quam ob causam... Nos autem tantam pecuniam habemus! O

mater! quoniam Dominus tantum boni misit, miserumque illum — verene eum vestrum habebatis... ita, filii loco — o, dimidium utrique date; Deus enim certe non deerit. Tutam occasionem quaerite et ei mittite; caelum scit quantum egeat!»

«Quid igitur putas?» respondit Agnes. «Vere ei mittam. Miser iuvenis! Cur me pecunia illa tam laetari putas? Sed...! Vere tota laeta huc veneram. Quidquid est, mittam illi, misero Renzo! Sed ille quoque... scio quid dicam; certe pecunia eum qui eget delectat; sed haec non erit quae eum pinguem faciat».

Lucia matri de tam prompto liberalique assensu gratias egit, ea gratitudine atque amore ut observanti intellegi posset cor eius adhuc omnia cum Renzo dividere, fortasse magis quam ipsa crederet.

«Et sine te quid ego misera mulier faciam?» dixit Agnes, ipsa quoque flens.

«Et ego sine vobis, misera mater? et in aliena domo? et illic Mediolani...! Sed Dominus cum utraque erit; deinde nos rursus coniunget. Post octo aut novem menses nos rursus videbimus; et interim, immo antea, spero, ille res ad nos coniungendas composuerit. Sinamus illum agere. Hanc gratiam semper semper a beata Virgine petam. Si aliud quid illi offerre haberem, facerem; sed tam misericors est ut gratis mihi impetret».

His et aliis similibus saepe iteratis querelae solaciique verbis, doloris et obsequii, multis monitis et promissis nihil dicendi, multis lacrimis, post longos repetitosque amplexus, mulieres discesserunt, invicem promittentes se proximo autumno ad summum rursus conventuras; quasi promissum servare in earum potestate esset, et sicut tamen in talibus casibus semper fit.

Interim multum temporis praeterire coepit, neque Agnes quidquam de Renzo cognoscere poterat. Nec litterae nec nuntii ab eo veniebant; ex omnibus vici et viciniae hominibus quos interrogare potuit, nemo plus quam ipsa sciebat.

Nec sola frustra quaerebat: cardinalis Fredericus, qui non tantum honoris causa miseris mulieribus dixerat se de misero iuvene cogniturum, statim re vera scripserat ut de eo certior fieret.

A visitatione Mediolanum reversus responsum acceperat, quo dicebatur indicati hominis domicilium reperiri non potuisse; eum quidem aliquamdiu apud cognatum in certo vico mansisse, ubi nullam de se famam excitasset; quodam autem mane subito evanuisse, ipsumque cognatum nescire quid de eo factum esset, nec nisi rumores vagos atque contrarios qui circumferebantur repetere posse: iuvenem ad Orientem militaturum se adscripsisse, in Germaniam transisse, flumen vadando periisse. Non omissum iri diligenter observare num quid certius cognosci posset, ut statim illustrissimae ac reverendissimae dominationi nuntiaretur.

Postea illi aliique rumores etiam in agrum Leucensem diffusi sunt atque ideo ad Agnetis aures pervenerunt. Misera mulier omnia faciebat ut perspiceret quis verus esset, ad huius illiusve fontem perveniret; sed numquam quidquam inveniebat praeter illud dicunt, quod etiam hodie per se tot rebus fidem facere sufficit.

Interdum, vix aliquis rumor ei narratus erat, cum alius veniret diceretque nihil verum esse; sed ut alium pro eo daret aeque mirum aut funestum. Rumores omnes inanes: res ita se habuit.

Mediolani gubernator atque in Italia dux generalis, dominus Gonzalus Fernandez de Cordova, magnum strepitum apud dominum residentem Venetum Mediolani fecerat, quod maleficus, publicus latro, praedae et caedis auctor, clarus ille Laurentius Tramaglinus, qui in ipsis iustitiae manibus seditionem excitaverat ut liberaretur, in agro Bergomate acciperetur et tegeretur.

Residens responderat rem sibi novam esse atque se Venetias scripturum, ut excellentiae eius eam explanationem dare posset quam res ferret.

Veneti pro instituto habebant sericariorum Mediolanensium voluntatem in agrum Bergomatem migrandi adiuvare atque alere, itaque curare ut multa ibi commoda invenirent, maxime illud sine quo cetera omnia nihil sunt: securitatem.

Cum tamen inter duos magnos litigantes necesse semper sit tertium aliquid, quantumvis parvum, lucrari, Bortolus secreto monitus est, a quo nescitur, Renzum in illo vico non satis tutum esse, meliusque facturum si in aliam officinam intraret, nomine quoque aliquamdiu mutato.

Bortolus ex levi indicio intellexit, nihil amplius quaesivit, ad consobrinum nuntiatum cucurrit, eum in cisio secum sumpsit, ad aliud filatorium, quindecim fortasse milia passuum ab illo distans, duxit atque sub Antonii Rivolta nomine domino commendavit, ipsi quoque e dicione Mediolanensi orto et sibi iamdiu noto. Hic, quamvis annus tenuis esset, rogari non sustinuit ut artificem acciperet quem probum et peritum vir probus rei peritus commendabat.

Experimento autem nihil nisi de quaestu sibi gratulandum habuit; excepto quod primo iuvenem aliquantum socordem esse putaverat, quia, cum clamaretur «Antoni!», plerumque non respondebat.

Paulo post Venetiis imperium tranquillo stilo ad Bergomatis capitaneum venit, ut cognosceret ac referret num in eius iurisdictione, praesertim in certo vico, quidam homo versaretur. Capitaneus, diligentia adhibita sicut intellexerat desiderari, responsum negans transmisit; id residenti Mediolani transmissum est, ut ille magno cancellario transmitteret, qui domino Gonzalo Fernandez de Cordova transmittere posset.

Nec deerant curiosi qui a Bortolo scire vellent cur iuvenis non amplius adesset quoque ivisset. Primae interrogationi Bortolus respondebat: «Quid dicam! evanuit». Ut autem pertinaciores pacatos dimitteret nec verae rei suspicionem daret, utile duxerat aliis alios ex illis rumores tradere quos supra rettulimus: tamquam incertis tamen, quos ipse quoque audisset, nullo certo testimonio accepto.

Sed cum quaestio cardinalis mandato fieret, eius nomine tecto, quodam gravitatis mysterii apparatu qui magni viri nomine agi significaret, Bortolus tanto magis suspicatus est et solito modo respondendum putavit; immo, cum de magno viro ageretur, omnes nuntios simul dedit quos in variis occasionibus singillatim excuderat.

Ne tamen credatur dominum Gonzalum, tantum virum, vere in miserum montanum filatorem odium concepisse; quasi forte certior factus de irreverentia et malis verbis ab illo in regem suum Maurum collo catenatum dictis ulcisci vellet; aut eum tam periculosum hominem iudicaret ut etiam fugitivum persequeretur, ne remotum quidem vivere sineret, ut senatus Romanus Hannibalem.

Dominus Gonzalus nimis multas nimisque magnas res animo versabat, ut tantam de Renzi factis curam haberet; si autem habere visus est, ex singulari rerum concursu ortum est quo miser, nullo suo consilio atque inscius, neque tum neque umquam sciens, tenuissimo invisibilique filo tot illis tantisque rebus annexus est.

CAPUT VICESIMUM SEPTIMUM

Iam non semel nobis de bello mentio incidit quod tum de successione in diciones ducis Vincentii Gonzaga, secundi eius nominis, fervebat; sed semper inter res properandas, ita ut numquam nisi obiter illud attingere potuerimus. Nunc autem ad narrationem nostram intellegendam necesse est paulo plura de eo cognoscere.

Haec qui historiam novit scire debet; sed quoniam, iusto de nobis ipsis sensu, putare debemus opus hoc a nemine nisi ab indoctis legi posse, non male fecerimus si hic tantum dicamus quantum satis sit ad eos, quibus opus est, leviter instituendos.

Diximus, eo duce mortuo, primum successionis ordine vocatum Carolum Gonzaga, caput stirpis minoris in Galliam translatae, ubi ducatus duos, Nivernensem et Retheliensem, possidebat, Mantuae possessionem iniisse; nunc addimus: Montis Ferrati quoque: quod ipsa festinatio in calamo relinquere nos fecerat.

Aula Matritensis, quae quovis pacto novum principem a duobus illis feudis excludere volebat — hoc quoque diximus — et ad excludendum ratione indigebat, quia bella sine ratione suscepta iniusta essent, se vindicem declaraverat iuris quod in Mantuam alius Gonzaga, Ferrantes, princeps Guastallae, in Montem Ferratum Carolus Emmanuel I, dux Sabaudiae, et Margarita Gonzaga, vidua ducissa Lotharingiae, sibi esse contendebant.

Dominus Gonzalus, qui e familia Magni Capitanei erat nomenque eius ferebat, iamque in Flandria bellum gesserat, vehementissime cupidus aliud in Italia gerendi, fortasse maxime ardebat ut hoc indiceretur. Interim, praedictae aulae voluntatem interpretans et imperia praeveniens, cum duce Sabaudiae foedus de Monte Ferrato invadendo dividendoque pepigerat; quod deinde a comite duce facile ratum haberi impetraverat, ei persuadens Casale facile expugnari posse, quod munitissimus locus erat partis regi Hispaniae pactae.

Regis tamen nomine profitebatur se nullum agrum occupare velle nisi depositi titulo, donec imperator sententiam diceret. Hic, partim alienis officiis, partim propriis causis motus, novo duci investituram interim negaverat atque denuntiaverat ut controversas diciones sibi in sequestro traderet: se deinde, partibus auditis, diciones ei cui ius esset redditurum esse. Cui rei Nivernensis parere noluerat.

Is quoque amicos magni momenti habebat: cardinalem Richelieu, dominos Venetos et papam, qui, ut diximus, Urbanus VIII erat.

Sed primus, tum Rupellae obsidione et bello cum Anglia occupatus, factione reginae matris Mariae Medicae impeditus, quae certis suis causis Nivernensi familiae adversabatur, nihil nisi spem dare poterat. Veneti neque moveri neque declarare se volebant, nisi prius exercitus Gallicus in Italiam descendisset; dum ducem clam ut poterant iuvabant, apud aulam Matritensem et gubernatorem Mediolanensem protestationibus, propositis, hortationibus utebantur, modo placidis, modo minacibus, pro temporum ratione.

Papa Nivernensem amicis commendabat, pro eo apud adversarios intercedebat, compositionis consilia faciebat; copias in aciem ducere prorsus nolebat.

Ita duo socii ad inferenda arma tanto tutius rem constitutam incipere potuerunt. Dux Sabaudiae a sua parte Montem Ferratum ingressus erat; dominus Gonzalus cupidissime Casale obsederat, sed non omnem ibi voluptatem inveniebat quam sibi finxerat: ne putetis bellum totum rosis sterni.

Aula non pro desideriis eum iuvabat, immo necessarissima deesse sinebat; socius nimis iuvabat, hoc est, parte sua occupata, eam quae regi Hispaniae attributa erat paulatim praecerpebat. Dominus Gonzalus quantum dici potest se rodebat; sed timens ne, si vel paululum tumultuaretur, Carolus ille Emmanuel, tam in artibus agendis sollers et in foederibus mobilis quam in armis fortis, ad Galliam se converteret, alterum oculum claudere, rem devorare, tacere debebat. Obsidio autem male procedebat, longa, interdum retro cedens, tum ob obsessorum firmam, vigilantem, constantem rationem, tum ob paucitatem militum suorum, et, ut quidam historici dicunt, ob multa quae ipse peccabat.

Hic nos veritatem suo loco relinquimus, parati etiam, si ita res vere se habuit, eam pulcherrimam iudicare, si causa fuit ut in illa expeditione vel unus homo eo minus interfectus, laceratus aut mutilatus sit, atque, ceteris paribus, vel tantum paulo minus Casalis tegulae laesae sint. In his difficultatibus Mediolanensis seditionis nuntium accepit atque ipse accurrit.

Hic in relatione quae ei facta est mentio quoque fuit Renzi fugae rebellis et clamosae, factorum verorum et suppositorum quae comprehensionis causa fuerant; scieruntque etiam dicere eum in agrum Bergomatem confugisse. Haec circumstantia domini Gonzali animum advertit.

Ex alia omnino parte certior factus erat Venetos ob Mediolanensem tumultum cristas erexisse; primo credidisse eum Casalis obsidionem solvere coactum iri, adhucque putare stupentem et valde sollicitum esse: eo magis quod statim post illum eventum nuntius venerat a dominis illis exoptatus, ab eo formidatus, Rupellam deditam esse.

Cumque eum et ut hominem et ut rei publicae tractatorem vehementer ureret dominos illos ita de rebus suis iudicare, omnem occasionem captabat

persuadendi per coniecturam se nihil pristinae securitatis amisisse; diserte enim affirmare se nihil timere perinde est ac nihil dicere.

Bona ratio est offensum se ostendere, queri, postulare. Itaque, cum residens Venetus venisset ut salutaret simulque ex vultu et habitu interiora exploraret — omnia notate; haec enim est politica ex illa vetere subtili arte — dominus Gonzalus, postquam de tumultu leviter locutus est, ut vir qui iam omnibus remedium adhibuit, strepitum illum de Renzo excitavit, quem iam nostis; sicut etiam scitis quid inde secutum sit.

Postea rem tam minutam et, quantum ad se, confectam non amplius curavit. Cum tandem post multum temporis responsum in castra ad Casale, quo redierat et ubi longe alia animo versabat, allatum est, caput sustulit et agitavit, velut bombyx folium quaerens; momento substitit ut memoriam rei, cuius sola umbra manebat, revocaret. Rem recordatus est, fugitivam confusamque personae imaginem cepit, ad alia transiit neque amplius cogitavit.

Renzus autem, qui ex paucis sibi oblique significatis quidvis potius quam tam benignam neglegentiam suspicari debebat, diu nullam aliam curam vel, ut rectius dicam, nullum aliud studium habuit quam latenter vivere. Cogitate quanto desiderio arderet mulieribus de se nuntiandi earumque nuntios accipiendi; sed duae magnae difficultates obstabant.

Altera, quod ipse quoque scribae se committere deberet; miser enim scribere nesciebat, ne legere quidem, si latius verbum accipias. Si autem, ut fortasse memineritis, a doctore Azzecca-garbugli de ea re interrogatus ita responderat, non iactantia neque, ut dicitur, ostentatio fuerat; verum erat eum typis impressa legere scire, suo tempore adhibito: scripta longe alia res sunt.

Cogebatur igitur tertium suarum rerum, tanti secreti participem facere; hominem autem qui calamum tenere sciret et cui fidere liceret illis temporibus non tam facile inveniebas, praesertim in loco ubi neminem diu novisses.

Altera difficultas erat etiam tabellarium habere: hominem qui in eas ipsas partes iret, litteras suscipere vellet atque vere curare ut redderentur; quae omnia in uno homine reperire pariter difficile erat.

Tandem quaerens et requirens invenit qui pro se scriberet. Sed, cum nesciret num mulieres adhuc Modoetiae essent aut ubi essent, utile duxit litteras Agneti destinatas in alias ad patrem Christophorum includere.

Scriba etiam fasciculum perferendum suscepit; tradidit cuidam qui haud procul a Pescarenico transiturus erat; is multis commendationibus in caupona secus viam loco proximo reliquit. Cum ad fratrum conventum inscriptus esset fasciculus, eo pervenit; quid autem postea de eo factum sit numquam cognitum est. Renzus, responso non apparente, alias litteras fere prioribus similes componi

iussit et in alias ad amicum quendam Leucensem, vel cognatum si ita erat, includi.

Alius lator quaesitus atque inventus est; hoc tempore litterae ad eam cui destinatae erant pervenerunt. Agnes Maggianicum properavit, ab Alexio consobrino suo legi atque explicari iussit; responsum cum eo composuit, quod ille chartae mandavit. Inventus est modus id Antonio Rivolta in locum domicilii mittendi; omnia tamen non tam cito quam nos narramus. Renzus responsum accepit atque rursus scribi iussit. Ita inter utramque partem commercium litterarum initum est, nec celere nec ordinatum, sed tamen per saltus et intervalla continuatum.

Ut autem huius commercii imaginem habeas, aliquantum scire oportet quomodo tum talia fierent, immo quomodo fiant; hac enim in re parum aut nihil mutatum esse credo.

Rusticus qui scribere nescit et cui scribendum esset ad eum convertitur qui artem noverit, quem, quantum potest, inter suae condicionis homines eligit, quia alios veretur aut parum iis confidit. Eum de antecedentibus rebus ordine ac perspicuitate plus minusve servatis instruit, eodemque modo rem chartae mandandam exponit.

Litteratus partim intellegit, partim male intellegit, aliquid suadet, aliquam mutationem proponit, dicit: sinite me agere. Calamum capit, alterius cogitationes ut potest in litterariam formam redigit, corrigit, meliores facit, verba nunc exaggerans nunc leniens, etiam omittens, prout rei utilius sibi videtur; neque enim aliter fieri potest: qui plus ceteris scit materiale instrumentum in eorum manibus esse non vult, et cum aliena negotia ingreditur ea quoque aliquantum suo arbitrio procedere vult.

Nihilo minus praedictus litteratus non semper omnia quae velit dicere potest; interdum omnino alia dicit. Etiam nobis, qui typis edenda scribimus, id accidit. Cum litterae ita compositae ad manus eius cui destinatae sunt perveniunt, si ille quoque alphabeti usu caret, ad alterum eiusdem generis litteratum eas defert, qui legit et explicat.

Oriuntur controversiae de interpretandi ratione; is enim cuius res agitur, priorum factorum cognitione nixus, certa verba unam rem significare contendit; lector, scripturae usum sequens, aliam significare affirmat. Tandem necesse est eum qui nescit in manus scientis se dare atque responsum illi committere; quod ad priorum litterarum gustum factum simili rursus interpretationi subicitur.

Quod si praeterea materia litterarum secreti aliquid habet, si arcana negotia intersunt quae tertio aperiri nolimus, si forte litterae intercidant; si hac de causa etiam expresso consilio res non plane aperte dictae sunt: tum, si commercium vel

paulum duraverit, tandem partes se mutuo intellegunt ut olim duo scholastici qui quattuor iam horas de entelechia disputassent. Nolo enim similitudinem e rebus viventibus sumere, ne aliquis nobis alapae ictus contingat.

Nostrorum autem duorum qui litteras mittebant condicio ipsa erat quam diximus. Primae Renzi nomine scriptae litterae multas materias continebant.

Primum, praeter fugae narrationem multo breviorem, sed etiam multo implicatiorem ea quam legistis, praesentis condicionis relationem; ex qua tam Agnes quam eius interpres longissime aberant a sensu claro et integro eruendo. Monitum secretum, mutatio nominis, tutum esse sed latere debere: res per se mentibus illorum parum familiares, in litteris autem etiam quasi notis arcanis expressae.

Deinde anxiae ardentesque quaestiones de Luciae casibus, cum obscuris et dolentibus indiciis de rumoribus qui usque ad Renzum pervenerant. Denique incertae et remotae spes, consilia in futurum iacta, interim promissa et preces ut data fides servaretur, patientia neque animus amitteretur, meliora tempora exspectarentur.

Post aliquantum temporis Agnes fidam rationem invenit qua ad Renzi manus responsum perveniret cum quinquaginta scutis a Lucia ei attributis. Tanto auro viso, Renzus quid cogitaret nesciebat; animo admiratione et anxia dubitatione agitato, quae laetitiae locum non dabant, scribam quaesitum cucurrit ut litteras interpretaretur tamque insoliti mysterii clavem acciperet.

In litteris Agnetis scriba, post aliquam querelam de priorum obscuritate, ad illius personae — ita dicebat — terribilem historiam describendam transibat, perspicuitate fere pari; hic quinquaginta scutorum rationem reddebat. Deinde de voto agebat, per ambages tamen, addens verbis directioribus atque apertioribus consilium ut cor pacaret neque amplius cogitaret.

Parum afuit quin Renzus in lectorem interpretem irasceretur: tremebat, horrebat, furebat propter ea quae intellexerat atque ea quae intellegere non potuerat. Ter quaterque terribiles litteras sibi relegi iussit, modo melius intellegere sibi visus, modo obscuris factis iis quae ante clara visa erant. Atque in illa affectuum febre scribam statim calamum sumere et respondere voluit.

Post vehementissima quae fingi possint misericordiae terrorisque verba de Luciae casibus: «Scribite», dictans pergebat, «me cor pacare nolle nec umquam pacaturum; non esse haec consilia quae tali iuveni qualis ego sum dentur; pecuniam me non tacturum, reponere atque depositam servare ad puellae dotem; puellam enim meam esse debere; me de promissione nihil scire; semper quidem audivisse beatam Virginem intercedere ut afflictos adiuvet et gratias impetret, sed ut vexet atque fidem frangat numquam audivisse; id stare non posse; hac

pecunia nos hic domum constituere debere; et si nunc aliquantum impeditus sim, tempestatem esse quae cito praetereat»; aliaque similia.

Agnes deinde eas litteras accepit et rursus scribi iussit; commerciumque eo modo quem diximus continuatum est.

Lucia, ubi mater, nescio qua ratione, ei nuntiare potuit illum vivere, tutum esse et monitum, magnum solacium sensit; nihilque amplius cupiebat nisi ut Renzus sui oblivisceretur, vel, ut exactissime dicamus, ut de ipsa obliviscenda cogitaret. Ipsa autem centies in die simile de illo consilium capiebat, omnibusque etiam rationibus utebatur ut perficeret.

Assidue operabatur, tota in eo occupata esse studebat; ubi Renzi imago se offerebat, ipsa preces memoriter dicebat aut canebat. Sed imago illa, prorsus quasi malitiam haberet, plerumque non tam aperte veniebat; furtim post alias subibat, ita ut mens se recepisse non animadverteret nisi postquam aliquantum temporis adfuisset.

Luciae cogitatio saepe apud matrem erat; quomodo non fuisset? Renzusque animo fictus sensim tertius se adiungebat, quemadmodum verus totiens fecerat. Ita cum omnibus personis, in omnibus locis, in omnibus praeteritorum memoriis se insinuabat. Et si misella interdum de futuro suo somniare sibi permitteret, etiam ibi ille apparebat ut vel hoc diceret: ego certe non adero.

Etsi igitur nihil de eo cogitare desperatum opus erat, minus tamen atque minus vehementer quam cor vellet cogitare Lucia aliquatenus efficiebat; melius etiam effecisset, si sola voluisset. Sed domina Praxedes aderat, quae, ipsa quoque tota in eo intenta ut illum ex animo eius expelleret, nullum melius remedium invenerat quam saepe de eo loqui. «Quid igitur?» dicebat; «non iam illum cogitamus?»

«Neminem cogito», respondebat Lucia.

Domina Praxedes tali responso non acquiescebat; facta, non verba requiri respondebat, de puellarum moribus late disserebat, quae, dicebat, «ubi effrenatum aliquem in corde habent — eo enim semper inclinant — numquam eum evellunt. Honestam, rationi consentaneam condicionem cum probo et composito viro, si quo casu dissolvitur, statim patienter ferunt; sed perditus homo insanabile vulnus est». Tum miseri absentis panegyricum incipiebat, nebulonis qui Mediolanum ad furandum et iugulandum venisset; Luciamque confiteri volebat quas ille improbitates etiam in suo vico certe fecisset.

Lucia, voce pudore, dolore et ea indignatione tremente quae in miti animo humilique fortuna locum habere poterat, confirmabat atque testabatur miserum illum in suo vico numquam nisi bonum de se sermonem excitavisse; velle se, dicebat, aliquem inde adesse quem testem adhiberet.

Etiam de Mediolanensibus casibus, quos parum noverat, eum defendebat ipsa cognitione quam eius et morum a pueritia habebat. Defendebat, vel defendere sibi proponebat, puro caritatis officio, veritatis amore et, ut ipsum verbum dicamus quo sensum suum sibi explicabat, tamquam proximum. Sed ex his defensionibus domina Praxedes nova argumenta sumebat quibus Luciae probaret cor eius adhuc perditum illi adhaerere.

Et re vera illis momentis quomodo res se haberet haud facile dixerim.

Indigna imago quam anus de misero faciebat contrario quodam effectu in puellae mente vividiorem distinctioremque quam umquam ideam excitabat, quam tam longa consuetudine conceperat. Memoriae vi compressae confertim explicabantur; aversatio et contemptus tot veteres aestimandi causas revocabant; caecum violentumque odium fortius misericordiam excitabat. Quis scit quantum cum his affectibus alterius illius esse vel non esse posset, qui post eos tam facile in animos subit? Cogitemus quid in iis faciat unde vi expellendus est.

Utcumque res se habebat, sermo a Luciae parte numquam longe processisset; verba enim cito in lacrimas desinebant.

Si domina Praxedes aliquo inveterato contra eam odio ad talem agendi rationem impulsa esset, fortasse lacrimae illae eam movissent et finem facere coegissent; sed cum boni causa loqueretur, pergebat neque se flecti sinebat: sicut gemitus et supplices clamores hostis arma retinere possunt, chirurgi ferrum non possunt.

Officio tamen pro illo tempore bene functa, a pungendo et obiurgando ad exhortationes et consilia veniebat, laude quoque aliqua condita, ut sic acre dulci temperaret atque facilius effectum obtineret, animum omni ex parte movendo.

Certe ex illis rixis, quae semper idem fere initium, medium, finem habebant, bonae Luciae non proprie odium erga acerbam monitricem manebat; cetera enim suavissime eam tractabat, et in hoc quoque bona voluntas apparebat. Manebat tamen talis cogitationum affectuumque fervor et tumultus, ut multum temporis multumque laboris opus esset ad qualemcumque priorem quietem redeundum.

Bene illi eveniebat quod non sola erat cui domina Praxedes benefacere deberet; itaque rixae tam frequentes esse non poterant. Praeter reliquos servos, quorum omnia capita plus minusve corrigi et duci debebant, praeter ceteras occasiones idem officium ex bono corde multis praestandi quibus nihil debebat, occasiones quas quaerebat si sponte non offerrentur, quinque etiam filias habebat: nullam domi, sed quae plus cogitationis afferrent quam si adessent.

Tres moniales erant, duae nuptae; atque domina Praxedes naturaliter tria monasteria duasque domos regendas habere se inveniebat. Magnum et implicatum opus, eo laboriosius quod duo mariti, patribus, matribus, fratribus

freti, et tres abbatissae, aliis dignitatibus multisque monialibus adiutae, eius regimen accipere nolebant.

Bellum erat, immo quinque bella, occulta, comia aliquatenus, sed viva et sine induciis. In omnibus illis locis assidua cura erat sollicitudinem eius vitandi, consiliis aditum claudendi, postulata eludendi, eam quantum fieri posset de omnibus rebus in tenebris tenendi. Non dico contentiones et difficultates quas in aliis negotiis etiam alienioribus tractandis inveniebat: scitur hominibus plerumque vi benefaciendum esse.

Ubi zelus eius libere exerceri poterat, domus erat: ibi omnis persona prorsus omninoque eius auctoritati subiecta erat, excepto domino Ferrante, quocum res omnino singulari modo se habebat.

Vir studiosus neque imperare neque parere amabat. Uxorem dominam in omnibus domesticis rebus dominari, bene; se autem servum esse, non. Si rogatus aliquando calami officium praestabat, id erat quod suo ingenio conveniebat; ceterum etiam in hoc negare sciebat, cum ei non persuaderetur quod illa scribi volebat.

«Ipsa operam det», dicebat in talibus casibus; «ipsa faciat, quoniam res tam clara videtur». Domina Praxedes, postquam aliquamdiu frustra temptaverat eum a sinendo alios agere ad agendum adducere, intra hoc se continuit ut saepe contra eum murmuraret, laboris fugitantem appellaret, hominem suis opinionibus haerentem, litteratum; quo titulo simul cum ira aliquantum etiam delectationis inerat.

Dominus Ferrantes longas horas in conclavi studiorum suorum degebat, ubi haud contemnendam librorum copiam habebat, paulo minus quam trecenta volumina: omnia selecta, omnia ex probatissimis operibus, variarum materiarum, quarum in singulis plus minusve versatus erat.

In astrologia plus quam amator habebatur, idque merito; non enim generales tantum notiones et vulgare vocabulorum genus de influxibus, aspectibus, coniunctionibus possidebat, sed apte ac velut e cathedra disserere sciebat de duodecim caeli domibus, de circulis maximis, de gradibus lucidis et tenebrosis, de exaltatione et deiectione, de transitibus et revolutionibus, denique de certissimis reconditissimisque scientiae principiis.

Iam fortasse viginti anni erant ex quo frequentibus longisque disputationibus Cardani domificationem tuebatur contra alium doctum qui Alcabitii rationi ferociter adhaerebat, mera pertinacia, ut dominus Ferrantes dicebat. Qui, veterum praestantiam libenter agnoscens, ferre tamen non poterat recentioribus ius negari etiam ubi tam manifeste haberent ut quisque videret.

Scientiae historiam quoque plus quam mediocriter noverat; ubi res poscebat celeberrima vaticinia comprobata citare sciebat, de aliis claris praedictionibus

irritis subtiliter atque erudite disserere, ut demonstraret culpam non scientiae esse sed eius qui ea bene uti nescivisset.

Ex philosophia antiqua quantum sufficere posset didicerat et semper amplius discebat, Diogenem Laertium legendo. Cum tamen illa systemata, quamvis pulchra, omnia recipi nequeant, atque philosopho auctorem eligere necesse sit, dominus Ferrantes Aristotelem elegerat; qui, ut ille dicebat, nec antiquus nec modernus est: philosophus simpliciter est.

Varia quoque opera sapientissimorum subtilissimorumque inter recentiores sectatorum eius habebat. Impugnantium opera numquam legere voluerat, ne tempus perderet, ut dicebat; neque emere, ne pecuniam. Per exceptionem tamen celeberrimis illis viginti duobus libris De subtilitate aliisque quibusdam operibus antiperipateticis Cardani in bibliotheca locum dabat, ob eius in astrologia praestantiam; dicens eum qui tractatum De restitutione temporum et motuum coelestium et librum Duodecim geniturarum scribere potuisset etiam errantem audiri mereri; maximum illius viri vitium fuisse quod nimium ingenii haberet; neminemque fingere posse quo etiam in philosophia pervenisset, si semper recta via mansisset.

Ceterum, quamvis doctorum iudicio dominus Ferrantes consummatus peripateticus haberetur, sibi tamen non satis scire videbatur. Non semel magna cum modestia dixit essentiam, universalia, animam mundi et rerum naturam non tam clara esse quam credi posset.

Philosophiam naturalem oblectamento magis quam studio habuerat; ipsa Aristotelis de hac materia opera atque Plinii legerat potius quam didicerat. Nihilo minus, his lectionibus, notitiis obiter ex generalis philosophiae tractatibus collectis, Magia naturali Portae, tribus Cardani historiis lapidum, animalium, plantarum, Tractatu de herbis, plantis, animalibus Alberti Magni et aliis minoris momenti operibus aliquantum perlustratis, opportune colloquium sustentare sciebat de mirabilissimis multorum simplicium viribus ac singularissimis proprietatibus disserendo; sirenum et unius phoenicis formas moresque accurate describendo; explicando quomodo salamandra in igne sine incendio versetur, quomodo remora, pisciculus ille, vim atque artem habeat cuiusvis magnae navis cursum subito in alto mari sistendi, quomodo roris guttae in concharum sinu margaritae fiant, quomodo chamaeleon aere alatur, quomodo ex glacie paulatim per saecula indurata crystallus formetur, aliaque mirabilissima naturae secreta.

In magiae et veneficii secretis altius penetraverat, cum, ut anonymus noster dicit, de scientia multo magis celebrata magisque necessaria ageretur, in qua res multo maioris momenti sint et propius ad manum, ut comprobari possint. Non opus est dicere eum in tali studio numquam alium finem habuisse nisi erudiri

pessimasque magorum artes penitus cognoscere, ut ab iis cavere seque defendere posset.

Duce praesertim magno Martino Delrio, viro illius scientiae, ex professo disserere poterat de maleficio amatorio, de maleficio somnifero, de maleficio hostili atque de infinitis speciebus trium horum praecipuorum maleficiorum generum, quae, pro dolor, ut idem anonymus dicit, cotidie tam dolorosis effectibus exerceri videntur.

Aeque latae et fundatae erant domini Ferrantis historicae notitiae, praesertim universalis historiae; in qua auctores eius erant Tarcagnota, Dolce, Bugatti, Campana, Guazzo, probatissimi denique.

Sed quid tandem historia, saepe dicebat dominus Ferrantes, sine politica? Viae dux qui ambulat, ambulat, nemine sequente qui viam discat, itaque gressus perdit; sicut politica sine historia is est qui sine duce ambulat. Erat igitur in armariis eius tabulatum rerum publicarum doctoribus destinatum, ubi inter multos parvae molis et secundae famae eminebant Bodinus, Cavalcanti, Sansovino, Paruta, Boccalini.

Duo tamen erant libri quos dominus Ferrantes in hac materia omnibus longe anteponebat; quos usque ad certum tempus primos appellare solebat, numquam statuens utri soli is gradus conveniret. Alter Princeps et Discursus celebris scribae Florentini: nebulo quidem, dicebat dominus Ferrantes, sed profundus; alter Ratio Status non minus celebris Ioannis Boteri: probus quidem, item dicebat, sed acutus.

Sed paulo ante tempus quo nostra historia circumscribitur prodierat liber qui de principatu controversiam finivit, etiam duorum illorum fortissimorum decertatorum operibus praelatus, ut dominus Ferrantes dicebat; liber in quo omnes malitiae ad cognoscendum omnesque virtutes ad exercendum inclusae et quasi destillatae reperiuntur; parvus ille liber, sed totus aureus; uno verbo, Statista regnans domini Valeriani Castiglione, viri illius celeberrimi, quem, ut dici potest, maximi litterati certatim extollebant, maximi principes invicem eripere contendebant. Illius viri quem papa Urbanus VIII, ut notum est, magnificis laudibus honoravit; quem cardinalis Borghese et Neapolitanus prorex dominus Petrus de Toledo sollicitaverunt, alter ut papae Pauli V gesta, alter ut regis catholici bella in Italia describeret, uterque frustra; quem Ludovicus XIII, rex Galliae, cardinalis Richelieu suasu historiographum suum nominavit; cui dux Carolus Emmanuel Sabaudiae idem munus contulit; cuius in laudem, ut alia gloriosa testimonia praetereamus, ducissa Christina, christianissimi regis Henrici IV filia, in diplomate inter multos titulos numerare potuit «certam famam qua in Italia primus aetatis nostrae scriptor habetur».

Sed si in omnibus praedictis scientiis dominus Ferrantes eruditus dici poterat, una erat in qua professoris nomen merebatur atque habebat: scientia equestris. Non tantum de ea vere peritus disserebat, sed saepe rogatus ut rebus honoris interesset semper aliquam sententiam dabat.

In bibliotheca atque, ut ita dicam, in memoria, opera probatissimorum huius materiae scriptorum habebat: Paridis dal Pozzo, Fausti da Longiano, Urrea, Muzio, Romei, Albergato, dialogos Torquati Tassi, Fornum Primum et Fornum Secundum; cuius etiam omnes tam Hierosolymae liberatae quam Hierosolymae expugnatae locos qui in re equestri auctoritatem habere possent paratos habebat et, si opus esset, memoriter citare sciebat.

Auctor autem auctorum in eius iudicio erat celebris noster Franciscus Birago, quocum etiam non semel de honoris causis iudicaverat; qui vicissim de domino Ferrante singularis aestimationis verbis loquebatur.

Ex quo insignes illius scriptoris Discursus equestres prodierant, dominus Ferrantes sine dubitatione praedixerat opus auctoritatem Olevani eversurum et una cum aliis nobilibus sororibus velut codicem summae auctoritatis apud posteros mansurum: vaticinium, inquit anonymus, quod quomodo impletum sit quisque videre potest.

Hinc deinde ad litteras amoeniores transit; sed nos dubitare incipimus num lector revera magno desiderio teneatur cum eo in hoc censu pergendi, immo timere ne iam nobis servilis librarii nomen, taediosi autem cum laudato anonymo dividendum comparaverimus, quia simpliciter eum hucusque secuti sumus in re a principali narratione aliena, in qua probabiliter tam late non est versatus nisi ut doctrinam ostentaret ostenderetque se a litterarum studiis suae aetatis non abfuisse.

Itaque scriptum quod scriptum est relinquentes, ne labor noster pereat, cetera omittimus ut ad viam redeamus: eo magis quod longum nobis spatium percurrendum est antequam ullam personam nostram conveniamus, longius etiam antequam eas inveniamus quarum rebus lector certe maxime studet, si cuiquam rei in his omnibus studet.

Usque ad autumnum sequentis anni MDCXXIX omnes, alii sua voluntate, alii coacti, in eodem fere statu manserunt in quo eos reliquimus, neque cuiquam quidquam accidit neque quisquam alius quidquam facere potuit relatu dignum. Venit autumnus quo Agnes et Lucia se rursus conventuras putaverant; sed magnus publicus eventus consilium illud dissipavit, quod certe inter minimos eius effectus fuit.

Deinde alii magni eventus secuti sunt, qui tamen nullam memorabilem mutationem in nostrarum personarum fortuna attulerunt.

Tandem novi casus, communiores, validiores, extremi, etiam ad illos, etiam ad infimos eorum secundum mundi gradus pervenerunt: sicut turbo vastus, urgens, vagus, arbores scindens et evellens, tecta perturbans, campanaria nudans, muros deiiciens eorumque fragmenta huc illuc iactans, etiam stipulas inter herbas latentes attollit, in angulis arida leviaque folia quaerit quae minor ventus eo compulerat, eaque suae rapinae involuta circumfert.

Nunc autem, ut privata quae narranda restant clara fiant, necesse omnino est publicorum illorum narrationem, quantum possumus, praemittere, etiam paulo longius repetitam.

CAPUT DUODETRICESIMUM

Post illam seditionem die Sancti Martini et postridie exortam, annonae copia Mediolanum velut miraculo redisse visa est. Apud omnes pistores panis affatim; pretium quale optimis annis; farinae pro rata parte. Qui illis duobus diebus clamare aut etiam aliquid amplius facere operam dederant, iam — paucis captis exceptis — habebant quo sibi gratularentur; nec putetis eos, ubi primus ille comprehensionum terror cessavit, gratulari destitisse.

In foris, in angulis, in cauponulis aperta laetitia; inter dentes congratulabantur atque iactabant se rationem invenisse qua panis vilior fieret. Inter festa tamen et audaciam inerat — quidni inesset? — sollicitudo quaedam ac praesagium rem non diu duraturam.

Pistores et farinarios obsidebant, sicut in altera illa copia facticia atque fugaci, quam prima Antonii Ferrer constitutio pretii pepererat, iam fecerant; omnes sine parsimonia consumebant; qui paucos nummos repositos habebant, eos in panem farinasque convertebant; arcas, dolia parva, aeneos lebetes pro horreis habebant.

Ita dum certatim praesenti vilitate fruuntur, efficiebant, non dico ut diu permanere non posset — quod iam per se fieri non poterat —, sed ut vel ad breve tempus perdurare difficilius in dies esset.

Ecce autem die quinto decimo Novembris Antonius Ferrer, *De orden de Su Excelencia*, edictum promulgavit, quo iis qui frumentum aut farinam domi haberent quidquam eius generis emere prohibebatur; omnibus autem vetabatur plus panis emere quam ad duorum dierum usum satis esset, sub poenis pecuniariis et corporalibus pro arbitrio Excellentiae Suae constituendis; quibus id muneris esset atque omnibus hominibus mandabatur ut violatores indicarent; iudicibus ut domos sibi indicatas scrutarentur; simul tamen pistoribus denuo imperabatur ut tabernas pane bene instructas tenerent, sub poena, si defecissent, quinque annorum ad remos, vel graviore, arbitrio Excellentiae Suae.

Qui tale edictum exsecutum esse animo fingere potest, praeclara profecto fingendi vi praeditus sit oportet; ac certe, si omnia quae tum promulgabantur edicta exsecutioni mandabantur, ducatus Mediolanensis saltem tot homines in mari habere debuit quot nunc Magna Britannia habere possit.

Quidquid id est, cum pistoribus imperaretur ut tantum panis facerent, providendum quoque erat ne materia panis ipsis deesset. Excogitatum erat — ut in annonae penuria semper renovatur studium eas res in panem convertendi

quae alioquin aliter consumuntur —, excogitatum, inquam, erat ut oryza pani qui mixtus dicebatur admisceretur.

Die tertio et vicesimo Novembris edictum dimidiam cuiusque oryzae nondum decorticatae partem — *risone* hic vocabant et etiamnum vocant — vicario duodecimque annonae praefectis reservabat; qui sine illorum permissu ea usus esset, merce amissa ternis scutis pro singulis modiis multabatur. Haec lex, ut quisque videt, omnium aequissima est.

Sed haec oryza emenda erat, idque pretio a panis pretio nimis discrepante. Ingentem differentiam supplendi onus urbi impositum erat; sed decurionum consilium, quod pro ea susceperat, eodem die tertio et vicesimo Novembris statuit praefecto significare se diutius id sustinere non posse.

Praefectus igitur edicto diei septimi Decembris supradictae oryzae pretium duodecim libras pro modio constituit; qui pluris posceret, itemque qui vendere recusaret, ei mercis amissionem ac multam eiusdem pretii denuntiavit, et graviorem poenam pecuniariam atque etiam corporalem usque ad remos, arbitrio Excellentiae Suae, pro condicione rerum ac personarum.

Oryzae decorticatae pretium iam ante tumultum constitutum erat; sicut verisimile est tritici ceterorumque usitatiorum frumentorum pretium legitimum, sive, ut voce in recentioribus annalibus celeberrima utamur, *maximum*, aliis edictis, quae nobis videre non contigit, constitutum esse.

Cum ita panis et farina Mediolani viles manerent, consequens erat ut ex agris homines perpetuo agmine ad emendum accurrerent. Dominus Gonzalus, ut huic rei, quam ipse incommodum appellat, mederetur, alio edicto diei quinti decimi Decembris vetuit panem cuius pretium viginti solidos excederet ex urbe efferri; poena erat ipsius panis amissio et quinque et viginti scutorum multa; qui solvendo non esset, bis in publico fune suspensus torquendus, et graviori etiam poena, ut moris erat, arbitrio Excellentiae Suae afficiendus.

Die secundo et vicesimo eiusdem mensis — cur tam sero, non apparet — simile de farinis ac frumentis mandatum promulgavit.

Multitudo rapina et incendio copiam efficere voluerat; magistratus eam remis et fune conservare volebant. Instrumenta inter se congruebant; quid autem ad finem pertinerent, lector videt; quantum re vera ad eum consequendum valerent, mox videbit.

Facile quoque intellegitur, nec inutile est animadvertere, inter illa mira consilia nexum tamen necessarium intercedere: singula ex antecedente necessario sequebantur, omnia ex primo, quo pani pretium tam longe a vero constituebatur, ab eo scilicet quod naturaliter ex ratione inter necessitatem et copiam nasceretur.

Tale remedium multitudini semper tam aequum quam simplex et facile factu visum est, nec aliter videri potuit; naturale igitur est ut in angustiis ac doloribus famis illud cupiat, imploret et, si potest, imponat. Deinde, prout effectus sentiuntur, eos quibus res incumbit singulis mederi oportet lege quae homines facere vetet id ad quod antecedente lege impellebantur.

Liceat hic obiter singularem rerum concursum animadvertere.

In regione vicina atque aetate nobis propinqua, aetate recentioris historiae celeberrima maximeque memorabili, similibus in rebus ad similia remedia confugitum est — eadem fere dixeris, si rem spectes, sola magnitudinis ratione diversa et eodem paene ordine —, quamvis tempora adeo mutata essent atque doctrina per Europam, in illa autem regione fortasse magis quam alibi, crevisset; idque praecipue quia magna plebis moles, ad quam illa doctrina non pervenerat, iudicium suum diu obtinere ac, ut ibi dicitur, eos qui leges ferebant invitos ad sua consilia cogere potuit.

Ita, ut ad nostra redeamus, duo denique praecipui tumultus fructus fuerant: alimentorum in ipso tumultu vastatio et vera iactura; deinde, quamdiu pretium lege constitutum mansit, effusa, incauta, immoderata consumptio ex eo exiguo frumento quod tamen ad novam messem sufficere debebat. His communibus effectibus addantur quattuor miseri, tamquam tumultus duces laqueo suspensi: duo ante Furnum Furcillarum, duo in capite viae ubi vicarii annonae domus erat.

Ceterum historiae illorum temporum tam fortuito compositae sunt, ut ne illud quidem in iis reperias, quo modo aut quando violenta illa pretii constitutio cessaverit. Si certis nuntiis deficientibus coniecturas proponere licet, crediderim eam paulo ante aut paulo post diem quartum et vicesimum Decembris, quo illud supplicium sumptum est, sublatam esse.

Quod ad edicta attinet, post ultimum quod rettulimus eiusdem mensis die secundo et vicesimo datum, nulla alia de annona reperimus: sive perierunt, sive quaerentes nos fugerunt, sive denique magistratus, remediorum suorum vanitate animo deiecti, etsi non edocti, atque rebus oppressi, eas suo cursu ferri passi sunt.

Reperimus quidem apud plures historicos — qui ad magnos eventus describendos magis quam ad causas eorum atque progressus notandos inclinabant — regionis, et urbis praecipue, imaginem extrema hieme ac vere, cum mali causa, inaequalitas scilicet inter alimenta et necessitatem, nec iis remediis sublata quae effectus ad tempus sustulerant, immo aucta, nec satis frumenti aliunde importati copia depulsa esset: cui importationi publicarum privatarumque facultatum inopia, finitimarum regionum penuria, commercii exiguitas, tarditas et impedimenta, ipsaeque leges ad pretium deprimendum ac

depressum conservandum latae obstabant; cum, inquam, vera famis causa, vel potius fames ipsa, nullo impedimento tota vi ageret.

En illius tristis imaginis exemplar.

Quovis passu tabernae clausae; officinae magna ex parte desertae; viae spectaculum dictu inenarrabile, miseriarum perpetuus cursus, aerumnarum quasi domicilium perpetuum. Qui mendicando vitam agere solebant, iam pauciores facti, novae multitudini permixti et in ea perditi, ad hoc redacti ut eleemosynas interdum cum iis contenderent a quibus alias acceperant.

Tirones ac iuvenes a tabernarum dominis dimissi, qui, lucro cotidiano deminuto aut omnino cessante, ex reliquiis et sorte aegre vivebant; ipsi domini, quibus negotiorum intermissio bonorum amissio atque exitium fuerat; operarii atque etiam magistri omnium artium et artificiorum, tam vulgarium quam elegantiorum, tam necessariorum quam ad luxuriam pertinentium, ab ostio ad ostium, de via in viam vagabantur, angulis innixi, in saxis stratis ad domos ac templa recubantes, eleemosynam flebiliter petentes aut inter necessitatem et pudorem nondum victum haerentes, macilenti, viribus destituti, frigore ac fame tremuli in vestibus tritis atque exiguis; quae tamen in multis vestigia pristinae commoditatis servabant, sicut in otio atque abiectione nescio quod industriarum ac liberarum consuetudinum indicium apparebat.

Miserabili turbae permixti erant, nec exigua eius pars, servi a dominis dimissi qui tum a mediocri fortuna ad angustias reciderant, aut, quamvis locupletissimi, tali anno solitam comitatus pompam alere non poterant. His tam variis egentibus addatur aliorum numerus qui partim ex illorum quaestu vivere solebant: infantes, mulieres, senes, cum pristinis suis sustentatoribus conglobati aut aliis locis ad mendicandum dispersi.

Aderant etiam, comis passis, pannis laceris sed ambitiose ornatis, vel etiam nescio quo corporis habitu ac gestu, nota illa quam consuetudines vultibus imprimunt, eo conspicuiore ac clariore quo ipsae insolentiores sunt, insignes, multi ex eo satellitum genere, qui, communi rerum condicione scelerato illo pane amisso, eum iam misericordiae causa petebant.

Fame domiti, non nisi precibus cum ceteris certantes, perterriti, attoniti, per eas vias se trahebant quas tamdiu erecto capite, oculis suspiciosis ac ferocibus, divitibus mirisque vestibus, ingentibus pinnis, pretiosis armis ornati, compti, unguentis delibuti calcaverant; humiliterque manum porrigebant quam totiens insolenter ad minandum aut perfide ad feriendum sustulerant.

Sed foedissimum fortasse simulque misericordia dignissimum spectaculum rustici praebebant, singuli, bini, integris familiis; mariti, uxores, infantibus in collo aut post terga alligatis, puerulis manu ductis, senibus pone sequentibus. Alii, domibus suis a militibus illic hospitantibus aut transeuntibus occupatis ac

spoliatis, desperati fugerant; inter quos erant qui, ut maiorem misericordiam moverent atque velut singularis miseriae insigne ostenderent, livores et cicatrices ictuum monstrabant, quos pauca illa extrema alimenta defendentes aut caecam beluinamque licentiam fugientes acceperant.

Alii, peculiari illa plaga intacti, sed duabus illis a quibus nullus angulus immunis fuerat, sterilitate et tributis, ad ea quae belli necessitates vocabantur explenda immodicis magis quam umquam antea, compulsi, ad urbem venerant ac veniebant, tamquam ad antiquam sedem extremumque divitiarum et piae munificentiae perfugium.

Qui recens advenerant, magis etiam quam incerto incessu novoque vultu, admiratione atque indignatione distingui poterant, quod tantam miserorum inundationem, tantam certationem reperirent eo loco ubi se singulares misericordiae causas fore, omniumque oculos et auxilia in se conversuros putaverant.

Ceteri, qui iam diutius aut brevius per urbis vias errabant atque habitabant, subsidiis impetratis aut velut sorte acceptis, in tanta facultatum et necessitatis inaequalitate, se sustentantes, obscuriorem fessioremque consternationem in vultibus et gestibus depictam ferebant.

Vario vestitu, qui adhuc vestiti dici poterant, vario etiam aspectu: pallida inferioris regionis ora, sole fusca mediae planitiei et collium, rubicunda montanorum; sed omnia attenuata atque deformata, omnia oculis cavis, obtutu defixo, inter trucem et vecordem; capilli incompti, barbae longae et horridae; corpora labore adulta et indurata, inopia nunc exhausta; cutis rugosa in brachiis adustis, in tibiis pectoribusque extenuatis quae inter pannos incompositos apparebant.

Aliter quidem, sed non minus dolendus quam ille prostrati roboris aspectus, erat naturae citius victae, languoris atque defectionis magis destitutae aspectus, in sexu et aetate infirmioribus.

Hic illic per vias, iuxta domorum parietes, paulum straminis calcati, contriti, immundisque quisquiliis permixti. At ea sordium congeries tamen caritatis munus erat atque diligentiae opus: cubilia quibusdam illorum miserorum parata, ubi noctu caput deponerent.

Interdum ibi etiam interdiu aliquis iacere aut se prosternere videbatur, cui lassitudo aut ieiunium vires ademerat cruraque debilitaverat; nonnumquam miser ille lectus cadaver sustinebat; nonnumquam aliquis repente velut pannus decidere ac mortuus in silice remanere videbatur.

Iuxta aliquod ex illis cubilibus viator quoque aut vicinus, subita misericordia adductus, inclinatus conspiciebatur. Alicubi auxilium maiore providentia

ordinatum apparebat, manu divite atque amplis beneficiis assueta motum; eaque manus boni Frederici erat.

Sex sacerdotes elegerat, in quibus vivam perseverantemque caritatem robusta corporis constitutio comitaretur atque adiuvaret; eos binos distribuerat, singulisque paribus tertiam urbis partem peragrandam assignaverat, baiulis pone sequentibus, variis cibis, aliis subtilioribus atque celerius reficientibus remediis, et vestibus oneratis. Singulis diebus mane tres illae binae sodalitates diversis partibus vias ingrediebantur, ad eos quos humi desertos videbant accedebant, singulis pro necessitate auxilium dabant.

Qui iam animam agentes cibum capere non poterant, extrema religionis auxilia atque solacia accipiebant. Esurientibus ius, ova, panem, vinum distribuebant; aliis, diuturniore ieiunio extenuatis, iura decocta, destillata, vinum generosius porrigebant, eos prius, si necesse erat, spirituosis remediis reficientes. Simul vestes dabant ad foedissimam ac miserrimam nuditatem tegendam.

Nec hic eorum ministerium finiebatur: bonus pastor voluerat ut, saltem quo pervenire posset, auxilium efficax neque momentaneum afferret. Miseris quibus prima illa refectio satis virium ad standum et ambulandum reddidisset, paulum pecuniae dabant, ne renascens egestas et alterius subsidii inopia mox eos ad pristinum statum reducerent; ceteris hospitium ac victum in aliqua ex proximis domibus quaerebant.

In locupletiorum domos plerumque caritatis causa atque ut a cardinali commendati recipiebantur; in aliis, ubi bonae voluntati facultates deessent, sacerdotes rogabant ut miser mercede aleretur, pretium constituebant atque eius partem statim numerabant.

Eorum deinde qui ita recepti erant indicem parochis dabant, ut eos visitarent; ipsi quoque ad visendum redibant.

Non opus est dicere Fredericum nec ad hunc extremum dolorum gradum curas suas coartavisse nec eum exspectavisse ut misericordia moveretur. Ardens illa versatilisque caritas omnia sentire, in omnibus operari, accurrere quo praevenire non potuerat, tot, ut ita dicam, formas sumere debebat quot necessitas variabat.

Omnes enim facultates suas colligens, parsimoniam severiorem adhibens, pecuniam aliis liberalitatibus destinatam attingens, quarum momentum iam longe minus erat, omnem rationem pecuniae conficiendae quaesiverat, ut eam universam in esurientium subsidium impenderet.

Magnas frumenti copias emerat earumque bonam partem ad ea dioecesis loca miserat ubi maxima penuria erat; cum autem auxilium multo minus esset quam

necessitas, salem quoque misit, «quo», ut rem narrans Ripamontius ait,[3] «pratorum herbae et arborum cortices in cibum convertuntur». Frumenta item ac pecunias urbis parochis distribuerat; ipse urbem vicatim visitabat, eleemosynas largiens; multas pauperes familias clam sublevabat; in archiepiscopali palatio, ut testatur aequalis scriptor, medicus Alexander Tadinus, in suo Commentario quem saepe infra citandi occasio erit, singulis diebus mane bina milia scutellarum iuris oryzae distribuebantur.[4]

Sed haec caritatis opera, quae sane magnifica appellare possumus, si consideremus ab uno homine eiusque solis facultatibus proficisci — Fredericus enim proposito suo constanter aliorum liberalitatis dispensator esse recusabat —, haec una cum aliorum privatorum largitionibus, etsi non tam uberibus, multis tamen, una cum subsidiis quae decurionum consilium decreverat atque annonae tribunali distribuenda mandaverat, exigua adhuc erant prae tanta necessitate.

Dum quibusdam montanis fame iam morituris cardinalis caritate vita prorogabatur, alii ad idem extremum perveniebant; priores, finito modico illo auxilio, recidebant; aliis in partibus, non oblitis sed, ut minus afflictis, ab ea caritate quae eligere cogebatur postpositis, angustiae mortiferae fiebant; ubique peribatur, undique ad urbem accurrebatur.

Hic duo milia, ponamus, esurientium robustiorum atque ad aemulos superandos viamque sibi faciendam peritiorum, ius impetraverant quo eo die non morerentur; sed alia plura milia remanebant atque invidebant illis quos fortunatiores dicere liceat, cum inter relictos saepe uxores, liberi ac patres eorum essent? Et dum quibusdam urbis partibus nonnulli desertissimi atque ad extrema redacti humo levabantur, reficiebantur, recipiebantur ac per aliquod tempus alebantur, centum aliis locis alii cadebant, languebant aut etiam exspirabant, sine auxilio, sine refrigerio.

Per totum diem in viis confusus supplicum vocum fremitus audiebatur; noctu gemituum susurrus, intermissus interdum altis lamentis subito erumpentibus, ululatibus, gravibus precantium vocibus quae in acutos clamores desinebant.

Memorabile est in tanta aerumnarum mole, in tanta querellarum varietate, nullum umquam seditionis conatum apparuisse, nullum clamorem erupisse: saltem ne minimum quidem eius indicium reperitur. Atqui inter eos qui ita vivebant ac moriebantur, haud pauci erant homines ad omnia potius quam ad

3 Historiae Patriae, Decadis V, Lib. VI, pag. 386.

4 Ragguaglio dell'origine et giornali successi della gran peste contagiosa, venefica et malefica, seguita nella città di Milano etc. Milano, 1648, pag. 10.

patiendum educati; centeni ex iis ipsis qui die Sancti Martini tam vehementer auditi erant.

Nec putandum est exemplum quattuor miserorum, qui pro omnibus poenas dederant, nunc universos coercuisse: quam vim habere poterat, non praesentia, sed memoria suppliciorum in animos multitudinis errantis atque coactae, quae se velut ad lentum supplicium damnatam videbat, iamque patiebatur? Sed nos homines fere ita comparati sumus: contra mediocria mala indignati ac furentes insurgimus, sub extremis taciti curvamur; patimur, non obsequentes sed stupidi, summam eius quod initio intolerabile appellaveramus.

Vacuum quod mors cotidie in illa miserabili multitudine faciebat, cotidie plus quam explebatur: perpetuus erat concursus, primum ex vicinis pagis, deinde ex toto agro, deinde ex civitatibus dicionis, postremo etiam ex aliis.

Interim ex hac quoque urbe cotidie pristini incolae discedebant: alii ut tot vulnerum aspectui se subducerent; alii, cum locum sibi a novis mendicitatis aemulis quasi occupatum viderent, exiebant extremum desperatumque periculum facturi, ut auxilium alibi peterent, ubicumque esset, ubi saltem petentium turba non tam conferta nec certamen tam acre esset.

Occurrebant inter se contrario itinere hi atque illi peregrini, alteris alteri horroris spectaculum, tristis experientia et sinistrum omen loci ad quem utrique tendebant. Sed quisque viam suam pergebat, si non iam mutandae sortis spe, saltem ne sub caelum iam invisum rediret, ne loca reviseret in quibus desperaverat.

Nisi quod aliquis, viribus omnino deficientibus, in via cadebat ibique mortuus remanebat: tristius etiam spectaculum miseriarum sociis, ceteris viatoribus horroris obiectum, fortasse etiam exprobrationis. «Ipse vidi», scribit Ripamontius, «in via quae muros circumit mulieris cadaver... Herba semirosa ex ore prominebat, labraque velut furentis conatus speciem adhuc servabant... Fasciculum in umero habebat, infantem fasciis pectori alligatum, qui flens mammam poscebat... Et misericordes homines supervenerant, qui, miserulo e terra sublato, eum auferebant, primum interim maternum officium ita exsequentes.»

Illa pompae ac pannorum, superfluitatis ac miseriae oppositio, solitum communium temporum spectaculum, tum omnino cessaverat. Panni ac miseria paene ubique erant; quidquid ab iis distinguebatur, vix parcae mediocritatis speciem praebebat.

Nobiles simplici demissoque vestitu, vel etiam trito et angusto, ambulare videbantur; alii quia communes miseriae causae eorum quoque fortunam eo usque mutaverant aut patrimonia iam perturbata everterant; alii sive metu ne

fastu desperationem publicam irritarent, sive pudore ne communi calamitati insultarent.

Potentes illi violenti, invisi simul atque metu reveriti, qui satellitum agmine circumdati incedere solebant, iam paene soli, demisso capite, vultibus qui pacem offerre ac petere viderentur, ambulabant. Alii, qui etiam in secundis rebus humanioribus cogitationibus modestioribusque moribus fuerant, ipsi quoque confusi, consternati ac velut oppressi videbantur perpetuo miseriae aspectu quae non solum auxilii facultatem, sed paene dixerim ipsas misericordiae vires superabat.

Qui aliquid eleemosynae dare poterant, tristem tamen electionem inter famem et famem, inter urgentes et urgentes necessitates facere debebant.

Ac vix pia manus ad miseri manum accedere videbatur, cum circum aliorum miserorum certamen exoriebatur; quibus plus virium supererat, procedebant ut instantius peterent; extenuati, senes, pueri macilentas manus tollebant; matres infantes flentes, laceris fasciis male involutos atque languore in manibus suis duplicatos, elevabant ac procul ostendebant.

Ita hiems et ver transierunt; iamque aliquandiu sanitatis tribunal annonae administrandae magistratus monebat contagionis periculum urbi imminere, tanta miseria per omnes eius partes congesta; proponebatque ut mendici variis in hospitiis colligerentur.

Dum haec sententia disputatur, dum probatur, dum facultates, rationes, loca quibus ad effectum adducatur considerantur, cadavera in viis in dies magis augentur; eadem fere ratione cetera quoque miseriarum moles crescit.

In annonae tribunali aliud consilium, tamquam facilius atque expeditius, proponitur: omnes mendicos, sanos aegrotosque, unum in locum, in lazaretum, congregare, ubi publicis sumptibus alantur ac curentur. Ita statuitur contra sanitatis tribunal, quod in tam magna frequentia periculum cui mederi vellent auctum iri obiciebat.

Mediolanense lazaretum — si forte haec historia in manus alicuius venerit qui id neque oculis neque ex descriptione noverit — est saeptum quadrilaterum ac paene quadratum extra urbem, ad laevam portae quae orientalis dicitur, tantum a moenibus distans quantum fossa, via circumiecta et aquae ductus, qui ipsum saeptum circuit, occupant.

Duo latera maiora circiter quingentos passus longa sunt; cetera duo fortasse quindecim minus; omnia ab exteriori parte in parvas aedes unius tabulati dividuntur; intus tria eorum perpetua porticus concamerata circuit, parvis tenuibusque columnis sustentata.

Cellulae ducentae octoginta octo, aut circiter, erant: nostris diebus magna apertura in medio facta, et parva in angulo frontis eius lateris quod viam

publicam praeterit, nescio quot abstulerunt. Tempore historiae nostrae duo tantum aditus erant: unus in medio latere quod urbis muros spectat, alter e regione in opposito. In medio interioris spatii parvum templum octangulum erat, atque etiamnum est.

Totius aedificii, anno millesimo quadringentesimo undenonagesimo pecunia ex privato legato inchoati, deinde publicis pecuniis aliorumque testatorum ac donatorum sumptibus continuati, primus usus, ut ipsum nomen indicat, hic fuit ut, si res postularet, peste laborantes reciperet. Quae pestis multo iam ante id tempus solebat, ac multo post solebat, bis, quater, sexies, octies per saeculum apparere, modo in hac, modo in illa Europae regione, interdum magnam eius partem occupans, vel etiam universam in longitudinem latitudinemque percurrens.

Eo autem tempore de quo loquimur lazaretum tantum mercibus ad praescriptum tempus segregandis deponendis inserviebat.

Nunc, ut locus liberaretur, sanitatis legum severitas neglecta est; expiationibus et experimentis praescriptis properatissime factis, merces universae simul dimissae sunt. Stramen in omnibus cellulis sterni iussum est; alimenta eius generis atque ea copia qua fieri potuit provisa; omnesque mendici publico edicto invitati sunt ut illuc se reciperent.

Multi sponte concurrerunt; omnes qui aegri per vias ac fora iacebant illuc transportati sunt; paucis diebus ex utroque genere plura quam tria milia hominum convenerunt. Sed multo plures erant qui foris remanserunt.

Sive quisque ceteros abituros exspectabat, ut ipse cum paucis urbis eleemosynis frueretur, sive naturalis illa a clausura aversatio erat, sive pauperum diffidentia erga omnia quae divites ac potentes ipsis proponunt — diffidentia quae semper communi et eorum qui eam sentiunt et eorum qui movent ignorantiae, pauperum numero atque legum imprudentiae respondet —, sive vere sciebant quale re ipsa beneficium offerretur, sive haec omnia simul, sive quid aliud: illud constat, maximam partem, invitatione neglecta, per vias aegre se trahere perrexisse.

Quod ubi visum est, ab invitatione ad vim transire placuit. Lictores circumire iussi sunt, qui mendicos in lazaretum cogerent, resistentes vinctos ducerent; pro singulis autem his decem solidorum praemium constitutum est: ecce quomodo, vel in maximis angustiis, publicae pecuniae semper reperiantur, ut perperam impendantur.

Quamvis autem, ut annonae tribunal coniecerat, immo expresse voluerat, aliquot mendici ex urbe excederent, ut alibi viverent aut morerentur, liberi saltem, tanta tamen venatio fuit ut brevi recepti, partim hospites, partim captivi, ad decem milia accederent.

Mulieres et pueros separatis locis collocatos esse supponere libet, quamquam illius temporis monumenta nihil de ea re dicunt.

Regulae autem et consilia ad ordinem recte servandum certe non deerant; sed quisque animo fingat qualis ordo, illis praesertim temporibus illisque in rebus, in tam vasta variaque frequentia constitui et servari potuerit, ubi cum voluntariis coacti erant; cum iis quibus mendicitas necessitas, dolor, pudor erat, ii quibus ars; cum multis in honesta agrorum atque officinarum industria educatis, multi alii in foris, in tabernis, in potentium violentorum palatiis ad otium, ad fraudem, ad irrisionem, ad vim instituti.

Quomodo autem universi habitaverint et aliti sint, cum dolore conicere possemus, si certa testimonia non haberemus; sed habemus. Viceni triceni in singulis illis cellulis congesti dormiebant, aut sub porticibus recubantes super paulum straminis putridi foetentisque, aut in nuda terra. Nam iussum quidem erat ut stramen recens et satis multum esset, saepeque mutaretur; re autem vera pravum, exiguum fuerat, nec mutabatur.

Iussum etiam erat ut panis boni generis esset: quis enim procurator umquam dixit ut prava pararentur ac distribuerentur? Sed quod communibus in rebus ne ad minorem quidem usum obtineri potuisset, quomodo tum atque ad tantam multitudinem obtineretur? Dictum est illo tempore, ut in monumentis invenimus, panem lazareti gravibus rebus neque nutrientibus adulteratum esse; ac nimis credibile est hanc querellam non ex inanibus illis fuisse.

Aquae quoque penuria erat: aquae, inquam, vivae ac salubris. Pro communi puteo habendus erat ductus qui saepti muros circumit, humilis, tardus, alicubi etiam limosus, eo deinde redactus quo usus atque vicinitas tantae talisque multitudinis eum redigere poterant.

His omnibus mortis causis, eo efficacioribus quod in corpora aegra aut valetudine infirma agebant, accedebat magna temporis intemperies: imbres pertinaces, quibus siccitas etiam pertinacior successerat, atque una praecox et vehemens aestus.

Malis addatur malorum sensus, taedium ac furor captivitatis, pristinarum consuetudinum recordatio, carorum amissorum dolor, absentium sollicita memoria, mutuus cruciatus atque horror, tot alii abiecti aut irati animi motus, illuc allati aut ibi nati; deinde mortis, tot causis frequentis factae atque ipsius iam novae potentisque causae, metus et perpetuum spectaculum.

Nec mirum erit mortem intra illud saeptum ita crevisse ac regnasse ut pestilentiae speciem, apud multos etiam nomen, acciperet: sive omnium illarum causarum coniunctio atque incrementum nihil aliud faciebant quam vim morbi mere epidemici augere; sive — ut etiam in fame minus gravi minusque diuturna contingere videtur — contagio quaedam ibi locum habebat, quae in corporibus

inopia, prava alimentorum qualitate, intemperie, sordibus, aerumna atque animi abiectione affectis ac praeparatis temperamentum, ut ita dicam, tempusque sibi proprium, condiciones denique necessarias inveniret quibus nasceretur, aleretur ac multiplicaretur — si imperito licet haec verba obiter proferre, secundum coniecturam a quibusdam rerum naturalium studiosis propositam ac nuper, multis rationibus multaque cautione, ab uno non minus diligenti quam ingenioso renovatam[5] —; sive deinde contagio ab initio in ipso lazareto erupisset, ut ex obscura atque inaccurata relatione sanitatis medici putavisse videntur; sive iam antea vivebat et clam gliscebat — quod fortasse verisimilius videtur, si quis consideret inopiam iam veterem atque communem, mortes iam frequentes fuisse —, in illamque permanentem turbam illata nova ac terribili celeritate propagata esset.

Quaecumque harum coniecturarum vera est, mortuorum in lazareto numerus cotidianus brevi centum excessit.

Dum eo loco omnia cetera languor, angustiae, terror, querimoniae, fremitus erant, in annonae tribunali pudor, stupor, incertitudo. Disputatum est; sanitatis sententia audita; nihil inventum praeterquam ut infectum redderetur quod tanto apparatu, tanta impensa, tot vexationibus factum erat. Apertum est lazaretum; omnes pauperes non aegri qui remanserant dimissi sunt, atque furenti gaudio foras proruperunt.

Urbs antiqua querella, sed debiliore et interrupta, rursus resonuit; eandem turbam rariorem ac miserabiliorem, ut Ripamontius ait, ob cogitationem quo modo tantum deminuta esset, rursus vidit. Aegri ad Sanctam Mariam de Stella, quae tum pauperum hospitium erat, translati sunt; ubi maxima pars periit.

Interim tamen beati illi agri flavescere incipiebant. Mendici ex agris advenae singuli ad suos agros, ad messem tamdiu exoptatam, redierunt. Bonus Fredericus extremo caritatis nisu novoque invento eos dimisit: unicuique rustico qui ad archiepiscopium veniret, Iulium nummum ac falcem messoriam dari iussit.

Messe tandem fames cessavit; mortalitas autem, epidemica sive contagiosa, in dies deminuta, usque ad autumnum protracta est. Iam finiebatur, cum ecce novum flagellum.

Multae res magni momenti, ex iis quibus praecipue historicarum nomen datur, interea acciderant. Cardinalis Richelieu, Rupella, ut dictum est, capta, pace cum Angliae rege utcumque composita, in consilio regis Franciae proposuerat atque potenti sua oratione persuaserat ut duci Nivernensi efficaciter subveniretur; simul ipsum regem ad expeditionem per se ducendam adduxerat.

---

5 Del morbo petecchiale... e degli altri contagi in generale, opus doctoris F. Enrico Acerbi, Cap. III, § 1 et 2.

Dum apparatus fiunt, comes Nassovius, legatus imperatoris, Mantuae novo duci denuntiabat ut diciones in Ferdinandi manus traderet, alioqui illum exercitum ad eas occupandas missurum.

Dux, qui rebus magis desperatis tam duram tamque suspectam condicionem accipere recusaverat, iam propinquo Franciae auxilio confirmatus eo magis recusabat; verbis tamen quibus negatio quantum fieri posset circumduceretur atque produceretur, et oblatis obsequii testimoniis specie etiam amplioribus, damno autem minoribus. Legatus discesserat, vim adhibitum iri denuntians.

Mense deinde Martio cardinalis Richelieu cum rege, exercitui praepositus, re vera descenderat; a Sabaudiae duce transitum petiverat; actum erat, nihil conclusum; post proelium Gallis secundum denuo actum, pactumque confectum, in quo dux, praeter cetera, pepigerat ut Cordova Casalis obsidionem solveret, seque, si ille recusaret, cum Gallis ad ducatus Mediolanensis invasionem copias coniuncturum esse spoponderat.

Dominus Gonzalus, ratus se haud magno quidem damno expediri, Casalis obsidionem solverat, quo statim Gallorum manus ad praesidium augendum intraverat.

Hac occasione Achillinus ad Ludovicum regem celebre illud sonettum scripsit:

Sudate, o ignes, ad metalla paranda,

et alterum, quo eum hortabatur ut statim ad Terram Sanctam liberandam proficisceretur. Sed fato datum est ut poetarum consilia non audiantur; et si in historia facta aliquibus eorum monitis consentanea reperitis, libere dicite res iam antea constitutas fuisse. Cardinalis Richelieu contra in Franciam redire statuerat, propter negotia quae ipsi urgentiora videbantur.

Hieronymus Soranzo, Venetorum legatus, potuit quidem rationes ad eam sententiam oppugnandam afferre; sed rex et cardinalis, eius orationem solutam aeque ac Achillini versus audientes, cum maxima exercitus parte redierunt, sex tantum milibus hominum Segusii relictis ad transitum servandum et velut pactionis arrabonem.

Dum ille exercitus altera parte discedebat, Ferdinandi exercitus ex altera appropinquabat; Rhaetorum agrum ac Vallem Tellinam invaserat; in agrum Mediolanensem descendere parabat. Praeter omnia damna quae ex tali transitu timeri poterant, certi nuntii ad sanitatis tribunal venerant pestem in illo exercitu latere; cuius tum in Germanicis copiis semper scintilla aliqua erat, ut Varchius ait, de ea loquens quam ante saeculum Florentiam intulerant.

Alexander Tadinus, unus ex sanitatis conservatoribus — sex erant praeter praesidem, quattuor magistratus et duo medici —, a tribunali iussus est, ut ipse

in Commentario supra laudato narrat,[6] praefecto horrendum periculum exponere quod regioni immineret, si ea gens per eam transiret ad Mantuam obsidendam, ut fama percrebuerat.

Ex omnibus domini Gonzali actis apparet eum magna cupiditate flagravisse locum sibi in historia comparandi; quae de eo profecto non potuit non agere; sed, ut saepe ei accidit, illud eius factum memoria dignissimum, responsum quod tum Tadino dedit, aut non cognovit aut litteris mandare neglexit.

Respondit se nescire quid faceret; utilitatis atque existimationis rationes, propter quas ille exercitus motus esset, gravioris momenti esse quam periculum expositum; nihilo tamen minus periculo, quantum fieri posset, occurrendum atque in Providentia sperandum esse.

Ut igitur quam optime mederentur, duo sanitatis medici — supradictus Tadinus et Senatore Settala, filius Ludovici celeberrimi — in eo tribunali proposuerunt ut sub gravissimis poenis vetaretur quidquam ullius generis a militibus transituris emi. Sed praesidi huius mandati necessitatem persuadere non potuerunt: «viro», ut ait Tadinus, «multae bonitatis, qui credere non poterat tot milium hominum mortes ex commercio huius gentis rerumque eius eventuras». Hoc factum tamquam unum ex illius temporis singularibus referimus; certe enim, ex quo sanitatis tribunalia sunt, nulli alteri talis collegii praesidi contigit simili ratione uti, si ratio appellari potest.

Quod ad dominum Gonzalum attinet, paulo post illud responsum Mediolano discessit; tristisque ei fuit discessus, sicut causa tristis erat. Propter adversos belli eventus, cuius auctor atque dux fuerat, removebatur; populus autem famem sub eius imperio toleratam ipsi imputabat.

Quid de peste egisset, aut ignorabatur, aut certe nemo ea re sollicitabatur, ut infra videbimus, praeter sanitatis tribunal et duos praesertim medicos. Cum igitur raeda itineraria e regio palatio exiret, hastatorum custodia circumdatus, duobus tubicinibus equis vectis praeeuntibus, aliisque nobilium raedis sequentibus, magnis sibilis exceptus est a pueris in foro cathedralis templi congregatis, qui eum confertim secuti sunt.

Comitatus, viam quae ad portam Ticinensem ducit, qua exeundum erat, ingressus, in media hominum multitudine versari coepit, quorum pars illic exspectabat, pars accurrebat; eo magis quod tubicines, caerimoniarum observantissimi, a regio palatio usque ad portam canere non destiterunt. Ac in quaestione postea de illo tumultu habita unus ex iis, obiurgatus quod tuba canendo tumultum auxisset, respondit: «Care domine, haec ars nostra est; et si Excellentiae Suae non placuisset nos canere, silentium nobis imperare debuit.»

6 Pag. 16.

Sed dominus Gonzalus, sive aversabatur quidquam facere quod metum ostenderet, sive timebat ne hoc multitudinem audaciorem redderet, sive re vera aliquantum attonitus erat, nihil imperabat. Multitudo, quam custodes frustra repellere conati erant, raedas antecedebat, circumdabat, sequebatur, clamans: «Discedit fames! Discedit sanguis pauperum!» atque peiora.

Cum portae appropinquassent, lapides quoque, lateres, pomorum reliquias, cortices omnis generis, solitam denique talium tumultuum munitionem, inicere coeperunt; pars in muros cucurrit atque inde extremum in exeuntes raedas telorum imbrem effudit. Statim deinde dispersi sunt.

In domini Gonzali locum missus est marchio Ambrosius Spinola, cuius nomen iam in bellis Flandricis militarem illam celebritatem acquisiverat quae etiamnunc manet.

Interim Germanicus exercitus, cui summa cum potestate praeerat comes Rambaldus de Collalto, alius Italicus dux, minore, non tamen infima fama, mandatum certum acceperat ut ad Mantuanam expeditionem proficisceretur; menseque Septembri ducatum Mediolanensem ingressus est.

Exercitus illis temporibus adhuc magna ex parte e mercennariis militibus constabant, a ducibus quibus ea ars erat conductis, huius aut illius principis mandato, interdum etiam suo sumptu, ut deinde una cum ipsis operam suam venderent. Magis quam stipendiis homines ad eam artem rapinae spe atque omnibus licentiae illecebris alliciebantur.

Disciplina stabilis atque universalis nulla erat; neque tam facile cum auctoritate diversorum ducum partim libera congruere potuisset.

Ipsi autem duces nec de disciplina subtiliter laborabant, nec, etiam si vellent, intellegitur qua ratione eam instituere ac servare potuissent. Nam illius generis milites aut contra ducem novatorem, cui rapinam abolere in mentem venisset, rebellassent, aut saltem eum solum ad signa custodienda reliquissent.

Praeterea, cum principes illas, ut ita dicam, manus conducendo magis hominum multitudinem, qua res agendas tutiores redderent, spectarent quam ut numerum ad facultatem solvendi, plerumque valde exiguam, accommodarent, stipendia fere tarde, per partes ac minutatim dabantur; spoliaque regionum quibus ea calamitas accidebat velut supplementum tacite conventum fiebant.

Celebre est, paene ut ipsum Wallenstein nomen, eius dictum: facilius esse exercitum centum milium hominum quam duodecim milium alere. Hic autem de quo loquimur magna ex parte iis constabat qui sub eius imperio Germaniam vastaverant, bello illo inter bella et per se et propter effectus celeberrimo, quod a triginta annorum spatio quo duravit postea nomen accepit; tum autem annus eius undecimus agebatur.

Quin etiam ipsius legio, a legato eius ducta, aderat; ceterorum ducum maxima pars sub eo copias duxerat, et non unus ex iis ibi erat qui post quattuor annos ad miserabilem illum exitum, quem omnes norunt, ei inferendum adiuturi erant.

Duodetriginta milia peditum erant, septem milia equitum; et, e Valle Tellina in agrum Mantuanum descendentes, totum Adduae cursum per duos lacus ramos, deinde rursus fluminis usque ad exitum in Padum sequi debebant, postea bonam huius ripae partem praeterire: octo omnino dierum iter intra ducatum Mediolanensem.

Magna incolarum pars in montes confugiebat, optimis rebus secum portatis pecoribusque ante se actis; alii remanebant, sive ne aegrum aliquem desererent, sive ut domum ab incendio servarent, sive ut pretiosis rebus conditis ac defossis invigilarent; alii quia nihil habebant quod perderent, aut etiam aliquid se quaesituros sperabant.

Ubi prima manus ad locum stationis perveniebat, statim per eum ac finitimos locos diffundebatur eosque prorsus diripiebat: quidquid erat quo frui aut quod auferre possent, evanescebat; reliqua aut destruebant aut corrumpebant; supellex in ligna, domus in stabula vertebantur; ut verbera, vulnera, stupra taceamus. Omnia inventa, omnes ad res servandas artes plerumque irritae erant, interdum graviora damna afferebant.

Milites, etiam huius belli insidiarum longe peritiores, omnes domorum latebras scrutabantur, muros aperiebant ac diruebant; terram recens motam in hortis facile agnoscebant; in ipsos montes ad pecora rapienda ascenderunt; in speluncas, nebulone aliquo loci duce, intraverunt, divitem qui ibi se occultasset quaerentes; eum ad ipsius domum trahebant atque minarum verberumque cruciatu thesaurum absconditum indicare cogebant.

Tandem discedebant; discesserant; tympanorum aut tubarum sonus procul emori audiebatur; aliquot trepidae quietis horae succedebant; deinde novus exsecrabilis tympanorum pulsus, novus exsecrabilis tubarum clangor aliam manum adesse nuntiabat.

Hi, cum praedam iam non reperirent, tanto maiore furore reliqua vastabant, dolia ab illis exhausta, fores conclavium in quibus nihil supererat comburebant, ipsas quoque domos incendebant; tantoque acrius, ut facile intellegitur, homines vexabant; ita in dies peius per viginti dies: in tot enim manus exercitus divisus erat.

Colicum primum ducatus oppidum fuit quod illi daemones invaserunt; deinde in Bellanum irruerunt; inde in Vallem Saxinam ingressi per eam dispersi sunt, ex qua in agrum Leucensem effusi sunt.

CAPUT UNDETRICESIMUM

Hic inter miseros pavore perculsos homines nobis iam notos reperimus.

Qui dominum Abundium non vidit eo die quo simul nuntii de exercitu descendente, appropinquante, omniaque foede tractante pervulgati sunt, is quid perturbatio ac terror sit non satis novit.

Veniunt; triginta, quadraginta, quinquaginta milia sunt; daemones sunt, Ariani, Antichristi; Cortem Novam diripuerunt; Primam Lunam incenderunt; Introbbium, Pasturum, Barsium vastant; Balabbium pervenerunt; cras hic aderunt: tales voces ex ore in os volitabant; simul cursitabatur, alii alios retinebant, tumultuose consilia conferebantur, dubitabatur utrum fugerent an manerent, mulieres congregabantur ac manibus capillos prehendebant.

Dominus Abundius, cui fugere certum erat, prius quam cuiquam ac magis quam cuiquam certum, quacumque tamen via ingrederetur, quocumque confugeret, impedimenta insuperabilia ac formidolosa pericula cernebat. «Quid faciam?» clamitabat. «Quo eam?» Montes, ut itineris difficultatem omittamus, tuti non erant: iam enim compertum erat Germanos milites, ubicumque vel indicium praedae vel spem habuissent, velut feles in ipsos montes conscendere.

Lacus tumebat; ventus vehementer flabat. Praeterea plerique nautae, veriti ne milites aut impedimenta traicere cogerentur, cum lembis in adversam ripam se receperant; pauci qui remanserant, hominibus ultra modum onerati iam discesserant, eosque, pondere ac procella iactatos, singulis paene momentis in discrimine esse ferebant.

Ut longius atque extra eam viam quam exercitus esset emensurus se conferret, nec raedam nec equum nec ullum aliud vehiculum invenire licebat. Pedibus Abundius haud longum iter conficere potuisset, verebaturque ne in via deprehenderetur.

Ager Bergomensis non tam longe aberat quin uno die pedibus adiri posset; sed sciebatur alam equitum, quos cappellettos vocabant, Bergomo propere emissam esse, quae iuxta fines discurreret ut Germanos metu contineret; hi autem daemones carne induti non minus quam illi erant, atque ex sua parte quidquid mali poterant faciebant.

Miser, oculis errantibus et vix sui compos, per aedes cursitabat; Perpetuam sequebatur, ut cum ea quid agendum esset statueret. At Perpetua, dum pretiosissima quaeque domus colligeret eaque vel sub tecto vel in abditis angulis occultaret, anhela, sollicita, manibus brachiisque onusta praetercurrebat et respondebat: «Iam iam haec in tuto collocavero; deinde nos quoque quod ceteri

faciunt faciemus.» Retinere eam Abundius volebat ac diversa consilia secum expendere; illa vero, et negotiis et festinatione et pavore quo ipsa quoque tenebatur, et ira quam domini metus ei movebat, tunc minus quam umquam tractabilis erat.

«Alii sibi consulunt; nos quoque nobis consulemus. Ignoscat, sed nihil aliud potest nisi impedire. Num ceteris quoque cutem servandam non esse putat? Num milites ad ipsum unum oppugnandum veniunt? Posset etiam in his rebus manum admovere, potius quam se nobis inter pedes ingerat, ploret omniaque impediat.» His similibusque responsis ab eo se expediebat, iam constituto, ubi tumultuarium illud opus utcumque perfecisset, brachio eum tamquam puerum prehendere atque in montem pertrahere.

Sic solus relictus ad fenestram accedebat, prospectabat, aures intendebat; quempiam praetereuntem conspicatus voce partim flebili partim obiurgatoria clamabat: «Hanc caritatem misero vestro parocho praestate, ut equum, mulum, asinum aliquem quaeratis. Fierine potest ut nemo mihi opem ferre velit? O quales homines! Exspectate saltem, ut ego quoque vobiscum veniam; exspectate dum quindecim aut viginti sitis, qui me una abducatis, ne destituar. Num canum manibus me relinquere vultis? Nescitis plerosque Lutheranos esse, quibus sacerdotem necare pro meritorio opere sit? Vultisne me hic relinquere ad martyrium subeundum? O quales homines! O quales homines!»

Sed quibus ista dicebat? Hominibus qui sub pauculae supellectilis pondere curvi transibant, de rebus quas domi relinquebant cogitantes, vaccas suas ante se agentes, liberos quoque pro viribus oneratos post se ducentes, et mulieres eos qui ambulare nequirent in ulnis portantes. Alii nihil respondentes neque sursum respicientes pergebant; alius dicebat: «Eh, domine! Faciat et ipse quod potest; beatus, cui de familia cogitandum non est; sibi succurrat, consilium capiat.»

«O me miserum!» exclamabat Abundius. «O quales homines! Qualia pectora! Caritas nulla est; quisque de se cogitat, de me cogitare nemo vult.» Et rursus Perpetuam quaesitum ibat.

«En, recte advenit!» illa inquit. «Quid de pecunia?»

«Quid faciemus?»

«Mihi det; eam una cum mensae instrumentis hic in horto defodiam.»

«Sed...»

«Sed, sed! Huc det; paucos nummos retineat ad id quod forte opus fuerit, et me agere sinat.»

Paruit Abundius, ad arcam accessit, thesaurulum suum deprompsit ac Perpetuae tradidit; quae «Eo,» inquit, «ut in horto ad radices fici defodiam,» atque abiit. Paulo post rediit cum corbe victualibus instructo et parva sporta

dorsuali vacua; in huius fundo lintea quaedam sua dominique propere componere coepit, dicens interim: «Breviarium certe ipse feret.»

«Sed quo imus?»

«Quo ceteri omnes? Primum in viam prodibimus; ibi audiemus ac videbimus quid facere expediat.»

Eo ipso momento intravit Agnes, sportula umeris imposita et vultu hominis qui magni momenti consilium allaturus advenit.

Agnes quoque, cum sola domi esset et aliquid adhuc ex illo Innominati auro haberet, talium hospitum adventum opperiri noluerat; aliquandiu autem haesitaverat quo se reciperet.

Ipsae reliquiae aureorum, qui famis mensibus tam multum ei profuerant, praecipua causa sollicitudinis et dubitationis erant; audiverat enim in pagis iam occupatis eos quibus pecunia esset in multo atrociore condicione versatos, simul externorum vi atque insidiis popularium obiectos.

Verum erat eam de beneficio quod e caelo, ut aiunt, in se delapsum erat nemini nisi domino Abundio aperuisse; ad eum subinde ibat, ut sibi aureum commutaret, semper aliquid relinquens quod alicui se pauperiori tribueret. Sed pecunia abdita possessorem, eum praesertim qui multam tractare non consuevit, perpetua sollicitudine tenet ne quis eam suspicetur.

Dum igitur ipsa quoque ea quae secum ferre non poterat hic illic pro facultate occultabat et de aureis cogitabat quos in thoracem insuerat, recordata est Innominatum una cum illis liberalissimas auxilii sui pollicitationes misisse; recordata est quae de arce eius in loco tam munito posita audiverat, quo domino invito non nisi aves pervenire possent; statuitque eo ire ac perfugium petere.

Quaerenti autem qua ratione ab illo agnosceretur statim Abundius in mentem venit; qui post illum cum archiepiscopo sermonem semper eam comiter exceperat, eoque libentius quod id sine cuiusquam offensione facere posset, et, cum ambo iuvenes abessent, abesset etiam occasio rogationis quae benevolentiam eius in gravissimum discrimen adduceret.

Putavit in tanta perturbatione miserum etiam magis quam se impeditum ac trepidum fore, et hoc consilium ipsi quoque valde probari posse; id consilium allatura venerat. Cum Perpetua eum nacta, utrique aperuit.

«Quid dicitis, Perpetua?» rogavit Abundius.

«Dico consilium e caelo missum esse, nihil temporis terendum esse, protinus nobis in viam exeundum.»

«Et deinde...»

«Et deinde, et deinde, cum eo pervenerimus, laeti erimus. Illum dominum iam constat nihil malle quam proximis benefacere; ipse quoque gaudebit nos recipere. Illuc, in ipsis finibus et tam alte in aere, certe milites non venient. Et

deinde, et deinde, ibi etiam quod edamus inveniemus; nam in montibus, his paucis Dei donis consumptis,» atque ea dicens cibaria in sporta super lintea componebat, «in malum incidissemus.»

«Conversusne vere est? Vere conversus, ha?»

«Quid adhuc dubitandum est, post omnia quae novimus, post ea quae ipse etiam vidit?»

«Quid si nos ipsos in caveam coniecerimus?»

«Quam caveam? Cum tot istis dubitationibus quas fingit, ignoscat, ad exitum numquam veniremus. Bene, Agnes! Optimum sane consilium vobis in mentem venit.» Sporta in mensula posita, brachia in lora inseruit eamque umeris sustulit.

«Nonne,» ait Abundius, «vir aliquis inveniri possit qui nobiscum veniat suumque parochum tueatur? Si nebulonem quempiam offenderimus, quorum heu nimis multi vagantur, quid mihi vos auxilii feretis?»

«Aliud ad tempus perdendum!» exclamavit Perpetua. «Nunc vir quaerendus, cum quisque rebus suis prospicere debeat! Age! Breviarium sumat et galerum, et abeamus.»

Abiit Abundius ac momento post rediit, breviarium sub brachio, galerum in capite, baculum manu tenens; egressi sunt omnes tres per ostiolum in areolam patens. Perpetua clausit, magis ne consuetum officium neglegeret quam quod serae et valvis confideret, clavemque in sinum condidit. Abundius praeteriens ecclesiam respexit et inter dentes dixit: «Populi est eam custodire, quippe quae ipsi inserviat. Si aliquid caritatis erga ecclesiam suam habent, curabunt; sin nihil habent, ipsi viderint.»

Per agros taciti processerunt, quisque de suis rebus cogitans et circumspiciens, Abundius praesertim, num qua suspecta species, num quid insoliti appareret. Nemo obviam veniebat: homines aut domi erant, ut aedes tuerentur, sarcinas colligerent, res absconderent, aut vias ingressi quae recta ad montes ducebant.

Postquam iterum atque iterum suspiraverat paucasque voces interiecerat, Abundius continentius mussitare coepit.

Duci Nivernensi succensebat, qui in Gallia commode vivere et principem agere potuisset, Mantuae autem dux fieri toto orbe invito vellet; imperatori, qui, cum ceteris prudentior esse deberet, aquam suo cursu defluere non sineret, sed de singulis rebus pertinaciter contenderet: denique ipse semper imperator futurus erat, sive Titius sive Sempronius Mantuae dux esset.

Praecipue in praesidem invehebatur, cuius erat omnia facere ut calamitates a regione arceret, cum eas ipse accerseret: omnia ob meram bellandi voluptatem. «Oporteret,» dicebat, «illos dominos hic esse, ut viderent experirenturque

quanta ista voluptas sit. Praeclaras rationes reddere debebunt! Interim vero poenas dant qui nihil commiserunt.»

«Istos paulisper omittat; certe non illi nobis auxilium allaturi sunt,» dicebat Perpetua. «Istae, ignoscat, sunt ex consuetis eius fabulis quae nihil efficiunt. Illud potius mihi molestum est...»

«Quid est?»

Perpetua, quae illo itineris spatio quid festinanter occultasset otiose reputaverat, queri coepit hanc rem se oblitam esse, illam male reposuisse; hic vestigium reliquisse quod fures ad praedam duceret, illic...

«Egregie!» inquit Abundius, de vita iam satis securus ut de rebus angi posset. «Egregie! Itane fecistis? Ubi vobis mens erat?»

«Quid?» exclamavit Perpetua, paulisper consistens manibusque, quantum sporta sinebat, in latera nixis. «Quid? Nunc mihi ista exprobrabit, cum ipse mentem mihi eriperet, pro eo quod opem ac fiduciam ferret! Fortasse magis de rebus domus quam de meis cogitavi; nemo mihi manum admovit; et Martham et Magdalenam agere debui. Si quid male cesserit, nihil habeo quod mihi imputem: etiam plus quam debui feci.»

Has concertationes Agnes interrumpebat, de malis suis ipsa quoque disserens; neque tam incommodo ac damno dolebat quam spe amissa brevi Luciam suam amplectendi. Nam, si meministis, in illum ipsum autumnum spem contulerant; nec credibile erat dominam Praxedem in talibus rebus ad eas partes rusticatum venturam: quin, si adesset, inde potius discessisset, ut ceteri omnes qui ibi aestivabant.

Locorum conspectus eas Agnetis cogitationes vividiores doloremque acriorem reddebat. E semitis egressi viam publicam ceperant, illam ipsam qua misera mulier, cum apud sartorem una cum filia commorata esset, filiam secum domum reducens venerat, quam tam brevi tempore apud se habitura esset. Et iam pagus apparebat.

«Illos certe bonos homines salutatum ibimus,» inquit Agnes.

«Etiam ut paulisper requiescamus; nam huius sportae me satis taedet; tum ut aliquid edamus,» ait Perpetua.

«Ea lege ne tempus teramus; non enim voluptatis causa peregrinamur,» conclusit Abundius.

Expansis brachiis recepti magnoque gaudio conspecti sunt: boni facti memoriam referebant. Quam plurimis benefacite, hic ait auctor noster, eoque saepius accidet ut vultus obvios habeatis qui vos exhilarent.

Agnes, bonam feminam complexa, in largissimas lacrimas erupit, quibus valde levata est; et ad ea quae illa maritusque de Lucia quaerebant singultibus respondebat.

«Meliore quam nos condicione est,» dixit Abundius. «Mediolani est, extra pericula, procul ab his diabolicis rebus.»

«Fugiunt igitur dominus parochus et comites?» inquit sartor.

«Certe,» dominus atque ancilla una voce responderunt.

«Eorum vicem doleo.»

«Iter facimus,» dixit Abundius, «ad arcem ***.»

«Recte consuluerunt: tuti erunt tamquam in ecclesia.»

«Hicne autem non timent?» quaesivit Abundius.

«Dicam, domine paroche: si proprie de militum hospitiis, ut dici solet, loquamur, illi huc venire non deberent: nimis a via eorum absumus, gratia caelo. Ad summum excurrere aliqui possint, quod Deus avertat; sed utcumque erit tempus; prius alii nuntii audiendi sunt e miseris pagis ubi castra ponent.»

Placuit paulisper ibi manere ut animam reciperent; cumque prandii hora esset, «Domini,» inquit sartor, «pauperem mensam meam honestare debent: simpliciter; hilari certe vultu excipiemini.»

Perpetua aliquid se habere dixit quo ieiunium solveretur. Post mutuas aliquot urbanitatis contentiones convenerunt ut, quemadmodum aiunt, ollulas conferrent et una pranderent.

Pueri laetissime circa Agnetem, veterem amicam, constiterant. «Cito, cito!» Sartor puellulae imperavit — illi quae Mariae viduae cibum attulerat: quis scit num eius adhuc memineritis! — ut paucas castaneas praecoces, in angulo repositas, echinatis corticibus eximeret atque torrendas poneret.

«Tu autem,» puero dixit, «in hortum abi, persicam arborem concute ut pauci fructus decidant, eosque huc affer: omnes, audis? Tu vero,» alteri dixit, «ficum ascende et paucos maturissimos decerpe. Istam quidem artem etiam nimis bene nostis.» Ipse ad dolium suum parvum vinum haustum ivit, uxor lintea mensae petiit. Perpetua cibaria deprompsit; mensa instruitur: sudarium et catinus fictilis nitidus in honoratiore loco domino Abundio ponuntur, cum cochleari fuscinulaque quae Perpetua in sporta habebat.

Consederunt ac pransi sunt, si minus magna laetitia, multo certe maiore quam quisquam convivarum se eo die habiturum speraverat.

«Quid de tanta perturbatione censet, domine paroche?» inquit sartor. «Historiam Maurorum in Gallia legere mihi videor.»

«Quid censeam? Hoc quoque mihi incidere debuit!»

«At bonum perfugium elegerunt,» ille perrexit. «Quis, malum, illuc per vim ascendat? Et socios invenient: nam iam audivimus multos illuc confugisse aliosque usque advenire.»

«Spero,» ait Abundius, «nos bene exceptos iri. Bonum illum dominum novi; et cum alias mihi contigit ut cum eo essem, adeo humanus fuit!»

«Mihi autem,» inquit Agnes, «per illustrissimum dominum archiepiscopum nuntiari iussit, si quid opus esset, satis fore ut ad ipsum venirem.»

«Praeclara sane conversio!» iterum Abundius. «Et perseverat, nonne? Perseverat.»

Sartor fuse de sancta Innominati vita narrare coepit, quomodo, qui olim viciniae flagellum fuisset, eiusdem exemplum ac benefactor evasisset.

«Et illa turba quam secum habebat?... Tot servi?...» rursus Abundius, qui non semel de his aliquid audiverat, sed numquam satis tranquillo animo erat.

«Plerique dimissi,» respondit sartor; «qui remanserunt, rationem vitae mutaverunt, et quam mutaverunt! Denique arx illa Thebais facta est; haec ipse novit.»

Tum cum Agnete de cardinalis adventu loqui coepit. «Magnus vir!» dicebat. «Magnus vir! Dolendum quod tam celeriter hinc transiit, ut ne paululum quidem eum honorare potuerim. Quam libenter iterum cum eo colloquerer, paulo commodius!»

Postquam a mensa surrexerunt, effigiem cardinalis typis impressam Agneti ostendit, quam valvae affixam habebat, tum viri venerandi causa, tum ut cuivis advenienti dicere posset dissimilem esse; nam ipse cardinalem coram prope et otiose in eo ipso cubiculo contemplatus erat.

«Hacne re ipsum exprimere voluerunt?» dixit Agnes. «Vestitu similis est, sed...»

«Nonne dissimilis est?» inquit sartor. «Hoc et ego semper dico; nos non fallunt, ha? Sed certe nomen eius subest: monumentum est.»

Abundius properabat; sartor se plaustrum inventurum promisit quo ad imum clivum veherentur; statim quaesitum abiit et paulo post rediit nuntians id adventare. Tum ad Abundium conversus ait: «Domine paroche, si forte librum aliquem illuc ferre velit, quo tempus traducat, pro paupere facultate mea ei inservire possum; nam ego quoque lectione paulum delector. Non res sunt dignae ipso, libri vulgari sermone scripti; sed tamen...»

«Gratias, gratias,» respondit Abundius. «Talia sunt tempora ut vix iis legendis vacare possim quae ex officio legere debeo.»

Dum gratiae aguntur ac recusantur, salutationes et fausta vota, invitationes et promissa in reditu iterum consistendi commutantur, plaustrum ante ianuam advenit. Sportas imponunt, ascendunt, secundamque itineris partem paulo maiore et corporis et animi quiete ingrediuntur.

Vera de Innominato sartor Abundio dixerat. Ille a die quo eum reliquimus ea perpetuo facere perrexerat quae tum sibi proposuerat: damna compensare, pacem petere, pauperibus succurrere, denique, prout occasio daretur, semper benefacere.

Quam fortitudinem olim in laedendo ac sese defendendo ostenderat, eam nunc ab utroque abstinendo praestabat.

Semper solus atque inermis ibat, paratus ad omnia quae post tot illatas iniurias sibi accidere possent; persuasum habebat novam iniuriam commissum iri, si vis adhiberetur in tutelam eius qui tam multis tam multa deberet; quidquid mali sibi inferretur, id adversus Deum iniuriam, adversus se iustam retributionem fore, eiusque iniuriae vindicandae se omnium minimum ius habere.

Nihilo tamen minus inviolatus manserat quam cum ad sui custodiam tot aliorum brachia suumque armata teneret. Memoria pristinae feritatis et praesentis mansuetudinis conspectus, altera quae tot ultionis cupiditates reliquisse debuerat, altera quae ultionem tam facilem reddebat, contra ad admirationem illi conciliandam et conservandam consentiebant, quae praecipuum ei praesidium erat. Is erat quem nemo humiliare potuisset, qui se ipse humiliasset.

Rancores, olim ipsius contemptu et aliorum metu exasperati, coram nova illa humilitate evanescebant: laesi praeter spem et sine periculo satisfactionem consecuti erant quam ne felicissima quidem ultione sibi promittere potuissent, ut talem virum iniuriarum suarum paenitentem ac velut indignationis ipsorum participem cernerent.

Multi, quibus per multos annos acerbissimus atque intimus dolor fuerat nullam se videre spem ut aliquando illo potentiores fierent magnamque aliquam iniuriam ulciscerentur, eum postea solum, inermem, et ita se gerentem ut resistere nolle videretur, obvium habentes, nihil aliud cupiverant quam honorem ei significare.

Vultus eius atque habitus in voluntaria illa sui demissione, ipso nesciente, nescio quid altius ac nobilius acceperant, quia in illis etiam clarius quam antea omne periculum contemni apparebat. Odia etiam agrestissima et furiosissima veneratione publica erga virum paenitentem ac beneficum velut alligata et coercita se sentiebant.

Tanta erat ea veneratio ut saepe vir laboraret quomodo significationes eius declinaret, et cavere deberet ne intimus compunctionis sensus vultu gestuque nimis appareret, ne se nimis demitteret, ne eo ipso nimium efferretur. In ecclesia ultimum sibi locum elegerat; nec periculum erat ne quis eum occuparet: id enim perinde fuisset ac locum honoris usurpare.

Illum autem laedere, aut etiam parum reverenter tractare, non tam insolentia atque ignavia quam sacrilegium videri poterat; et ipsi quibus hic aliorum sensus freno esse potuisset eundem aliquatenus participabant.

Eaedem aliaeque causae publicae quoque potestatis ultionem ab eo arcebant atque hinc etiam securitatem conciliabant quam ipse non curabat. Dignitas et necessitudines, quae omni tempore aliquam ei defensionem praestiterant, eo plus nunc valebant quod nomini iam illustri et infami exemplaris vitae laus atque conversionis gloria accesserant.

Magistratus et proceres, sicut populus, publice ei gratulati erant; mirumque visum esset in eum saevire qui tot gratulationum argumentum fuisset.

Praeterea potestas, perpetuo et saepe infelici bello adversus seditiones adhuc vigentes identidemque renascentes occupata, hoc satis habere poterat, quod ab omnium indomabilissimo et molestissimo liberata esset, ne amplius quid quaereret; eo magis quod conversio illa restitutiones efficiebat quas neque consequi neque postulare consueverat.

Sanctum vexare non bonum videbatur remedium ad dedecus abolendum quod facinorosum coercere non potuisset; exemplumque poena eius editum nihil aliud efficere valuisset quam ut similes eius ab innoxiis moribus suscipiendis deterrerentur. Verisimile est etiam partes quas cardinalis Fredericus in conversione egerat nomenque eius cum conversi nomine coniunctum huic velut sacrum scutum fuisse.

Atque in tali rerum ac opinionum statu, in singulari illa necessitudine inter auctoritatem spiritalem et potestatem civilem, quae tam saepe inter se certabant neque tamen umquam ad mutuam perniciem spectabant, immo hostilibus actis semper recognitionis signa et obsequii professiones admiscebant, saepe etiam ad eundem finem coniunctae procedebant neque umquam pacem faciebant, videri quodammodo potuit reconciliationem cum priore secum oblivionem, si non absolutionem, alterius adferre, cum illa sola ad effectum ab utraque optatum adlaborasset.

Ita vir ille, quem, si cecidisset, magni parvique certatim conculcatum accurrissent, cum se sponte humi abiecisset, ab omnibus servabatur, a multis venerabatur.

Multi quidem etiam erant quibus tam insignis mutatio longe alium quam laetitiae sensum afferre debuit: tot mercede conducti scelerum ministri, tot socii criminum, qui tantum robur amittebant quo inniti consueverant, quique simul fila insidiarum iam diu contextarum abrumpi videbant, eo fortasse ipso momento quo peracti facinoris nuntium exspectabant.

Sed iam vidimus quos diversos sensus illa conversio in satellitibus excitaverit qui tunc apud eum erant et eam ex ipsius ore nuntiatam audiverunt: stuporem, dolorem, deiectionem, iram; aliquid ex omnibus praeter contemptum atque odium. Idem ceteris accidit quos variis locis dispersos habebat, idem sociis

maioris momenti, cum terribilem nuntium accepissent, omnibusque easdem ob causas.

Multum odii, ut in Ripamontii loco alibi citato invenio, potius in cardinalem Fredericum conversum est. Eum respiciebant velut qui negotiis suis se immiscuisset ut ea perverteret; Innominatus animam suam salvam facere voluerat: nemo iustam habebat querendi causam.

Paulatim autem plerique domestici satellites, cum neque novae disciplinae accommodari possent neque spem mutationis viderent, discesserant.

Alius alium dominum quaesiverit, fortasse etiam ex antiquis amicis eius quem relinquebat; alius nomen in aliquam Hispanorum aut Mantuanorum aut alterius belligerantis partis cohortem, quam tum tertium vocabant, dederit; alius viam obsederit ut minutatim suoque nomine bellaret; alius etiam libere nebulonem agere contentus fuerit. Idemque fecerint ceteri qui antea in variis pagis eius imperio parebant.

Ex iis autem qui novo vitae generi assuescere potuerant vel id libenter susceperant, plerique, in valle nati, ad agros aut ad artificia quae prima aetate didicerant et postea reliquerant redierant; advenae in arce ministrorum loco remanserant. Utrique, quasi denuo una cum domino suo benedicti, pariter ac ille vitam sine iniuriis sive inferendis sive accipiendis agebant, inermes et honore habiti.

Sed cum Germanis copiis descendentibus quidam e pagis occupatis aut periculo expositis profugi ad arcem perfugium petitum venissent, Innominatus, valde gavisus muros suos ab infirmis ad tutelam expeti, quos tamdiu procul velut ingens terriculamentum spectaverant, dispersos illos verbis magis grati animi quam urbanitatis excepit; nuntiari iussit domum suam cuivis apertam fore qui eo confugere vellet; statimque providit ut non modo arx sed etiam vallis defenderetur, si Germani milites aut cappelletti illuc ad solitam licentiam exercendam irrumpere conarentur.

Ministros qui sibi remanserant collegit, paucos et praestantes, quales Tortii versus esse solent; ad eos verba fecit de bona occasione quam Deus sibi atque illis daret ut aliquando proximis succurrerent quos tantopere oppressissent et terruissent; et naturali illo imperantis sono, qui oboedientiae fiduciam exprimebat, in universum declaravit quid eos facere vellet; praecipueque praecepit quomodo se gererent, ut homines illuc confugientes nihil in eis nisi amicos ac defensores viderent.

Tum e conclavi sub tecto posito arma ignivoma, gladios, hastas, quae ibi iamdiu congesta iacebant, deferri et inter eos distribui iussit; agricolis et colonis suis vallis nuntiavit ut quicumque vires sibi confideret armatus ad arcem veniret; inermibus arma dedit; quosdam elegit qui velut praefecti ceteros sub imperio

haberent; stationes ad aditus et alia vallis loca, in clivo, ad portas arcis attribuit; horas et rationes succedendi statuit, ut in castris, vel ut in eadem arce temporibus perditae suae vitae fieri consueverat.

In angulo conclavis illius sub tecto seorsum erant arma quae solus ipse gestaverat: celeberrimum illud eius sclopetum longius, maiora tormenta manualia, gladii, enses grandes, sclopeta breviora, cultri magni, pugiones, humi aut ad parietem innixi.

Nemo ministrorum ea attigit; sed placuit dominum rogare quae sibi afferri vellet. «Nulla,» respondit; et sive votum erat sive propositum, perpetuo inermis illius quasi praesidii caput mansit.

Eodem tempore alios viros feminasque sibi servientes aut obnoxios ad opus moverat, ut in arce quam plurimis hospitium pararent, lectos struerent, saccos stramineos ac culcitulas in cubiculis et aulis in dormitoria conversis disponerent. Et commeatum copiosum advehi iusserat, quo hospites alerentur quos Deus sibi missurus esset, quique revera in dies augebantur.

Ipse interim nusquam consistebat: intra extraque arcem, sursum deorsum per clivum, circum vallem ibat, stationes instituens, firmans, visitans, conspiciens, conspiciendum se praebens, verbis, oculis, praesentia sua omnia in ordinem redigens et continens.

Domi et in via advenientes excipiebat; omnesque, sive iam eum viderant sive tum primum videbant, attoniti spectabant, paulisper obliti malorum ac metuum qui illuc eos compulerant; et, cum ab illis discedens iter suum persequeretur, conversi rursus eum respiciebant.

CAPUT TRICESIMUM

Quamvis maximus concursus non ab ea parte esset qua tres nostri profugi ad vallem appropinquabant, sed ab adverso eius aditu, itineris tamen et calamitatis socios invenire coeperunt, qui e transversis viis semitisque in viam publicam exierant vel exibant. In talibus rebus quicumque sibi occurrunt, perinde est ac si inter se noverint. Quotiens plaustrum peditem aliquem assecutum erat, rogationes et responsa commutabantur.

Alius, ut nostri, neque adventum militum exspectans effugerat; alius tympana aut tubas audiverat; alius ipsos viderat eosque depingebat ut pavidi depingere solent.

«Etiamnum felices sumus,» dicebant ambae mulieres. «Caelo gratias agamus. Pereant res, dummodo salvae simus.»

Abundius autem non reperiebat cur tantopere gauderet; quin ille concursus atque etiam magis maior quem ex altera parte esse audiebat suspicionem ei inicere coeperat. «O rem!» mulieribus mussitabat, cum nemo circum adesset. «O rem! Non intellegitis tantam multitudinem in unum locum congregari idem esse ac milites illuc per vim attrahere velle? Omnes abscondunt, omnes auferunt; domi nihil relinquitur; illic thesauros esse putabunt. Certe venient, certe venient. O me miserum! Quo me commisi!»

«O! Aliud illi agunt quam ut illuc veniant,» dicebat Perpetua. «Ipsi quoque viam suam sequi debent. Deinde semper audivi in periculis melius esse multos una versari.»

«Multos? Multos?» respondebat Abundius. «Misera mulier! Nescitis singulos Germanos centenos ex his devorare? Deinde, si isti insanire velint, iucundum sane erit, ha? in proelio versari. O me miserum! Minus malum erat in montes ascendere. Omnes se in unum locum conicere velle!... Molesti!» tum submissius mussitabat. «Omnes huc: atque alii, atque alii, atque alii; alter post alterum, tamquam oves ratione carentes.»

«Ista ratione,» dixit Agnes, «illi quoque idem de nobis dicere possent.»

«Paulum silete,» ait Abundius; «nam sermones nihil proficiunt. Quod factum est factum est; hic sumus, hic manendum. Erit quod Providentia voluerit; caelum felicem nobis exitum det.»

Multo autem peius fuit cum ad vallis aditum magnam armatorum stationem vidit, partim ante cuiusdam domus ianuam, partim in inferioribus conclavibus: castra esse videbantur. Limis oculis eos respexit: non illi erant vultus quos in priore infelici itinere videre ei contigerat, aut, si qui erant, valde mutati erant;

nihilominus dici non potest quam molestus ei aspectus ille fuerit. «O me miserum!» cogitabat. «Ecce quam insana consilia capiant. Certe aliter esse non poterat; hoc ab homine eius modi exspectare debui. Sed quid facere vult? Bellum gerere? Regem agere? O me miserum! Talibus temporibus quibus sub terram abscondi quis velit, hic omnem rationem quaerit ut conspiciatur, ut in oculos incurrat; invitare eos videtur!»

«Nunc videt, domine,» ei Perpetua dixit, «ut hic strenui homines sint qui nos defendere sciant. Veniant iam milites: hi non sunt ut pavidi illi nostri, qui nihil aliud sciunt quam fugere.»

«Tace!» submissa sed irata voce respondit Abundius. «Tace! Nescitis quid dicatis. Orate caelum ut milites festinent, aut ne resciscant quae hic fiant, huncque locum in modum castelli instrui. Non scitis militum artem esse castella capere? Nihil aliud quaerunt; iis oppugnare idem est ac nuptias celebrare, quoniam quidquid inveniunt ipsorum est, hominesque ferro trucidant. O me miserum! Satis; videbo num qua ratio sit per haec praerupta me in tutum recipiendi. In proelio me non deprehendent, ha! In proelio me non deprehendent.»

«Si etiam defendi et adiuvari timet...» rursus Perpetua incipiebat; sed Abundius aspere, submissa tamen semper voce, interrupit: «Tace! Et cavete ne hos sermones referatis. Memineritis hic semper ridendum et omnia quae videmus probanda esse.»

Ad Malam Noctem aliam armatorum stationem invenerunt, quos Abundius galero sublato salutavit, secum interim dicens: «Heu me! Heu me! Vere in castra veni!» Ibi plaustrum constitit; descenderunt; Abundius propere solvit vectoremque dimisit et, verbo nullo addito, cum duabus comitibus clivum ascendere coepit. Locorum aspectus in animo eius memoriam anxietatum quas ibi antea pertulerat excitabat atque praesentibus miscebat.

Agnes autem, quae illa loca numquam viderat et fictam eorum imaginem mente conceperat, quae quotiens de Luciae itinere terribili cogitabat se offerebat, nunc ea qualia vere erant videns novam illius crudelis memoriae acerbitatem sentiebat. «O domine paroche!» exclamavit. «Cogitare miseram Luciam meam per hanc viam transisse!»

«Vultisne tacere, mulier sine consilio?» ei in aurem clamavit Abundius. «Istaene res hic dicendae sunt? Non scitis nos in eius domo esse? Feliciter nunc nemo vos audit; sed si ita loquimini...»

«O!» dixit Agnes. «Nunc cum sanctus sit...!»

«Silete,» reposuit Abundius. «Putatisne sanctis sine respectu omnia quae in mentem veniant dici posse? Potius gratias agere cogitate ob beneficium quod vobis contulit.»

«O! Hoc iam cogitaveram; an me ne paululum quidem urbanitatem scire putat?»

«Urbanitas est ea non dicere quae displicere possint, praesertim ei qui talia audire non consuevit. Et hoc bene intellegite utraque: hic non est locus garriendi et omnia quae in mentem venerint effutiendi. Magni domini domus est, id iam scitis; videtis quos comites circum habeat; omnis generis homines huc veniunt. Itaque, si potestis, sapite, verba ponderate, maximeque pauca dicite, nec nisi cum necesse est: nam tacendo numquam peccatur.»

«Peius ipse facit omnibus istis suis...» rursus incipiebat Perpetua.

At «Sile!» suppressa voce clamavit Abundius, simulque galerum propere deposuit et alte se inclinavit; sursum enim respiciens Innominatum ad eos descendentem viderat. Ille quoque Abundium viderat atque agnoverat, passumque accelerabat ut obviam iret.

«Domine paroche,» dixit ubi prope fuit, «meliore occasione domum meam ei offerre voluissem; sed utcumque se res habet, valde gaudeo quod aliqua in re prodesse possum.»

«Magnae illustrissimae dominationis vestrae bonitati confisus,» respondit Abundius, «ausus sum his tristibus temporibus huc venire et molestiam ei afferre; et, ut illustrissima dominatio vestra videt, etiam socios adducendi licentiam sumpsi. Haec est domus meae curatrix...»

«Bene venerit,» dixit Innominatus.

«Haec autem,» perrexit Abundius, «mulier est cui dominatio vestra iam benefecit: mater illius... illius...»

«Luciae,» dixit Agnes.

«Luciae!» exclamavit Innominatus, demisso capite ad Agnetem conversus. «Benefeci ego! Deus immortalis! Vos mihi benefacitis quod huc venitis... ad me... in hanc domum. Bene veneritis. Benedictionem nobis affertis.»

«O sane!» dixit Agnes. «Molestiam allatum venio. Immo,» perrexit ad aurem eius propius accedens, «etiam gratias agere debeo...»

Innominatus verba illa abscidit, studiose de Lucia rogans; eius rebus cognitis, conversus est ut novos hospites ad arcem comitaretur, quod fecit quamvis illi urbanitatis causa recusarent. Agnes parochum intuita est eo aspectu qui significaret: videat tandem num necesse sit ut inter nos duos consilia daturus se interponat.

«Ad eius paroeciam pervenerunt?» eum Innominatus rogavit.

«Non, domine; daemones enim illos exspectare nolui,» respondit Abundius. «Caelum novit num vivus e manibus eorum evadere et illustrissimae dominationi vestrae molestus adesse potuissem.»

«Bene, bono animo sit,» perrexit Innominatus, «nunc enim tutus est. Huc non ascendent; si conari velint, parati sumus ad eos excipiendos.»

«Speremus eos non venturos,» inquit Abundius. «Et audio,» addidit digito montes adversos, quibus vallis claudebatur, indicans, «audio ex illa quoque parte aliam latronum turbam vagari, sed... sed...»

«Verum est,» respondit Innominatus; «ne tamen dubitet: ad illos quoque parati sumus.»

«Inter duos ignes,» secum Abundius dicebat, «vere inter duos ignes. Quo me pertrahi passus sum! Et a duabus garrulis! Hic autem in his rebus plane deliciari videtur. O quales homines in hoc mundo sunt!»

Arcem ingressos dominus ita distribuit ut Agnes et Perpetua ad cubiculum ducerentur in parte mulieribus destinata, quae tria secundae areae latera occupabat, in posteriore aedificii parte, saxo prominenti et separato insidente ac praecipitio imminente. Viri ad dextrum sinistrumque alterius areae latus et in eo quod in planitiem spectabat habitabant.

Medium aedificium, quod duas areas separabat et amplissimo aditu contra portam principalem iter ex altera in alteram dabat, partim commeatu occupabatur, partim rebus deponendis destinabatur quas profugi illuc in tutum deferre vellent. In virorum parte quaedam cubicula ecclesiasticis forte adventuris destinata erant. Innominatus ipse Abundium illuc comitatus est, qui primus possessionem iniit.

Viginti tres aut viginti quattuor dies profugi nostri in arce manserunt, inter assiduam agitationem, in magna multitudine quae primis temporibus usque augebatur, nullo tamen insolito eventu. Vix ullus dies praeteriit quin ad arma conclamaretur: Germani hinc veniunt; cappelletti illinc visi sunt.

Ad quemque nuntium Innominatus exploratores mittebat; si opus erat, secum viros ad hoc semper paratos sumebat atque ex valle ad eam partem procedebat unde periculum nuntiabatur. Eratque spectaculum singulare videre agmen hominum a capite ad pedes armatorum et more militari instructorum ab homine inermi duci. Plerumque nihil erant nisi pabulatores et praedones dispersi, qui antequam opprimerentur aufugiebant.

Semel autem, cum aliquot ex eis persequeretur ut doceret ne rursus ad illas partes accederent, Innominatus nuntium accepit vicinum oppidulum invasum diripique. Germani erant e variis ordinibus, qui praedandi causa relicti convenerant et pagos iis vicinos in quibus exercitus deversabatur repentino impetu adoriebantur: incolas spoliabant omnisque generis mala iis inferebant. Innominatus pauca ad suos locutus eos ad oppidulum duxit.

Inopinati advenerunt. Scelerati, qui se tantum praedatum ire crediderant, agmen instructum ac paratum ad pugnam sibi imminere cernentes, direptione

imperfecta relicta propere abierunt, neque alii alios exspectantes, eadem parte qua venerant. Innominatus aliquantum viae eos persecutus est; deinde suos consistere iussit, paulisperque exspectavit num quid novi appareret; postremo rediit.

Cumque per oppidulum servatum transiret, dici vix posset quantis plausibus ac benedictionibus oppidani agmen liberatorum ducemque prosecuti sint.

In arce, inter multitudinem illam forte congestam hominum condicione, moribus, sexu, aetate diversorum, nullus umquam gravis tumultus ortus est. Innominatus variis locis custodes posuerat, qui omnes, tamquam omnium gestorum rationem domino reddituri, summa diligentia cavebant ne quid incommodi accideret.

Rogaverat etiam ecclesiasticos et graviores viros qui inter receptos erant, ut ipsi quoque circumirent ac vigilarent. Ipse quam frequentissime circuibat et ubique conspiciendum se praebebat; sed etiam absente eo, memoria cuius in domo essent iis quibus coercitione opus erat pro freno erat.

Ceterum omnes profugi erant ideoque plerumque quieti propensi. Cogitationes de domo ac rebus, quibusdam etiam de propinquis aut amicis in periculo relictis, nuntii extrinsecus allati animos deicientes hanc voluntatem conservabant atque augebant.

Erant tamen etiam animi expediti, homines firmiore ingenio ac vegetiore fortitudine, qui illos dies hilariter traducere studebant. Domos suas reliquerant, quia ad defendendas parum validi erant; sed neque flere ac suspirare super re cui remedium non esset iucundum habebant, neque animo fingere et contemplari vastitatem quam nimis certe suis oculis visuri erant.

Familiae amicitia coniunctae una profectae erant aut illic convenerant, novae amicitiae contractae erant, multitudoque pro animorum moribus et consuetudinibus in circulos discesserat. Qui pecuniam et prudentiam habebant, in vallem pransum descendebant, ubi pro occasione tabernae propere institutae erant: in aliis cibus et suspiritus alternabantur nec de ulla re praeter calamitates loqui licebat; in aliis calamitates non memorabantur nisi ut de iis cogitandum non esse diceretur.

Iis qui sumptus sibi facere non poterant aut nolebant panis, ius, vinum in arce distribuebantur; praeter aliquot mensas quae cotidie iis instruebantur quos dominus nominatim invitaverat; inter hos nostri erant.

Agnes et Perpetua, ne alieno sumptu otiosae vescerentur, ministeriis quae tanta hospitalitas postulabat adhiberi voluerant; in iis bonam diei partem consumebant, reliquam colloquiis cum quibusdam amicis quas sibi conciliaverant aut cum misero Abundio. Huic nihil erat agendum, nec tamen taedio laborabat: timorem comitem habebat.

Metum quidem ipsius oppugnationis credo eum deposuisse; aut, si quid remanebat, is minime molestus erat, quoniam, vel paulisper rem reputans, quam exigua huic timori causa subesset intellegere debebat.

Sed imago circumiectae regionis hinc atque illinc pessimis militibus inundatae, arma armatique quos semper circum videbat, arx, illa arx, cogitatio tot rerum quae in talibus condicionibus quovis momento nasci possent, omnia indistinctum, universum, perpetuum pavorem in eo servabant; ut omittamus curam quae eum de misera domo cogitantem rodebat.

Quamdiu in eo perfugio mansit, numquam ultra sclopeti iactum ab eo discessit neque pedem in descensu posuit. Unica ambulatio erat in planitiem exire, nunc ab altera nunc ab altera arcis parte per saxa abrupta et voragines despectare, atque explorare num quis locus paulo facilior, num qua semita esset, per quam in subita trepidatione latibulum quaerere posset. Omnes perfugii socios magnis inclinationibus salutabat, sed cum paucissimis familiariter versabatur: frequentissimus ei sermo cum duabus mulieribus erat, ut diximus; ad illas ibat ut querelis animum levaret, periculo etiam subeundo ne interdum Perpetua eum increparet atque ipsa Agnes pudore afficeret.

In mensa autem, ubi breve tempus et perpauca loquens agebat, nuntios de terribili transitu audiebat, qui cotidie per pagos et per ora hominum adferebantur, aut ab aliquo illuc delati qui primo domi manere voluisset, tandem, cum nihil servare potuisset, effugeret, interdum etiam male mulcatus; cotidieque nova quaedam calamitatis narratio erat.

Quidam, quibus nuntios colligere quasi ars erat, omnes rumores diligenter excipiebant, omnes relationes cribro velut excutiebant, floremque deinde ceteris offerebant.

Disputabatur qui militum ordines maxime diabolici essent, utrum pedites an equites deteriores; ducum nomina quaedam quantum licebat repetebantur; aliorum res ante gestas narrabant, stationes et itinera nominatim designabant: illo die tale agmen in hos pagos effundebatur, cras alios aditurum erat, ubi interim aliud agmen daemonum more saeviebat atque etiam peiora faciebat.

Praecipue nuntios quaerebant et ordines numerabant qui paulatim pontem Leuci transibant, quoniam ii vere discessisse atque e regione excessisse haberi poterant.

Transeunt Wallensteinii equites, transeunt Merodii pedites, transeunt Anhaltini equites, transeunt Brandenburgenses pedites, tum Montecucculi equites, tum Ferrarii; transit Altringerius, transit Furstenbergius, transit Colloredus; transeunt Croatae, transit Torquatus Contius, alii atque alii transeunt; ubi caelo placuit, Galassus quoque transiit, qui ultimus fuit. Expedita

Venetorum ala tandem ipsa recessit; omnisque regio dextra laevaque libera inventa est.

Iam qui ex pagis primum occupatis atque evacuatis erant ex arce discesserant; cotidieque alii discedebant, ut post autumnalem tempestatem e frondosis magnae arboris ramis aves quae ibi se receperant quaquaversus exire vides. Credo nostros tres omnium postremos discessisse, idque Abundio auctore, qui verebatur ne, si statim domum redirent, Germanos adhuc a ceteris separatos et postremum exercitus agmen secutos vagantes invenirent.

Frustra Perpetua dicebat quo diutius morarentur eo plus temporis pagi nebulonibus dari ut domum ingrederentur et reliqua auferrent: cum de cute tuenda ageretur, Abundius semper vincebat, nisi imminens periculum omnem ei mentem eripuisset.

Die profectionis constituto Innominatus raedam ad Malam Noctem parari iussit, in quam iam linteorum apparatum Agneti destinatum imponi curaverat. Eique seorsum abductae persuasit ut aliquot quoque aureos acciperet ad damna reficienda quae domi inventura esset; quamvis illa manu pectus pulsans identidem diceret adhuc veterum aliquid ibi se habere.

«Cum bonam illam miseram Luciam vestram videbitis...» postremo ei dixit, «certe scio eam pro me orare, quoniam tam multum mali ei intuli. Dicite igitur me gratias agere et in Deo confidere fore ut oratio eius in tantam ipsius quoque benedictionem cedat.»

Omnes deinde tres hospites ad raedam usque comitari voluit. Humiles et ex intimo corde actas Abundii gratias Perpetuaeque officia lector sibi fingat. Profecti sunt; ut constituerant, paulisper apud sartorem constiterunt, neque tamen etiam consederunt; ibi centum res de transitu audiverunt, consuetam rapinarum, verberum, vastationis, sordium historiam; sed ibi feliciter Germani milites non visi erant.

«Ah, domine paroche!» dixit sartor brachium ei praebens ut rursus in raedam ascenderet. «De tanto tumultu libri typis edendi sunt.»

Aliquanto itinere confecto, viatores nostri suis oculis nonnulla videre coeperunt ex iis quae totiens describi audiverant: vineas nudatas, non velut vindemia facta, sed velut grandine ac procella simul irruentibus; palmites humi deiectos, foliis orbatos et perturbatos; palos evulsos, terram conculcatam et assulis, foliis, virgultis sparsam; arbores fractas et cacuminibus truncatas; saepes perfossas; cancellos ablatos.

In pagis autem fores effractae, tela fenestrarum lacerata, paleae, panni, omnis generis fragmenta per vias vel congesta vel sparsa; aer gravis, gravioris foetoris flatus ex aedibus erumpentes; homines alii sordes eicientes, alii valvas pro

facultate sarcientes, alii congregati simul querentes; et, raeda transeunte, manus hinc illinc ad ostiola porrectae eleemosynam petebant.

His imaginibus nunc ante oculos nunc in animo versantibus, idem se domi inventuros exspectantes pervenerunt; atque id ipsum quod exspectabant invenerunt.

Agnes sarcinas in angulo areolae deponi iussit, quae mundissimus domus locus remanserat; deinde domum verrere, pauca quae ei reliquerant colligere ac repurgare coepit; lignarium fabrumque accivit, qui maxima damna reficerent; deinde singula lintea dono data inspiciens et novos aureos numerans secum dicebat: «Feliciter e tanta calamitate evasi; Deo et Beatae Virgini et bono illi domino gratiae sint; vere dicere possum me incolumem evasisse.»

Abundius et Perpetua domum intrant, nullo clavium auxilio; quoquo passu in aditu procedunt foetorem, venenum, pestem crescere sentiunt quae eos retrorsum repellit; manu naribus admota ad culinae ostium pergunt; summis pedibus ingrediuntur, sedulo eligentes ubi eos ponant ut sordes pavimentum tegentes quam maxime vitent; et circumspiciunt.

Nihil integrum erat; sed reliquiae ac fragmenta rerum quae ibi et alibi fuerant in omni angulo cernebantur: plumae et pennae gallinarum Perpetuae, linteorum laciniae, folia fastorum Abundii, ollarum catinorumque testae, omnia vel permixta vel dispersa. In solo foco magnae direptionis indicia coniuncta cerni poterant, velut multae cogitationes subauditae in una periodo ab eleganti scriptore composita.

Ibi, inquam, reliquiae titionum maiorum minorumque exstinctorum erant, e quibus appareret olim illic fuisse sellae brachium, mensae pedem, armarii valvam, lecti fulcrum, dolii illius parvi tabulam in quo vinum erat quod stomachum Abundii reficiebat.

Reliqua cinis et carbones erant; iisdemque carbonibus vastatores, animi causa, parietes foedis figuris deturpaverant, certis pileolis aut tonsuris et latis collarium vittis sacerdotes exprimere conantes, omnique studio horribiles ac ridiculos efficere; quod sane propositum tales artifices fallere non poterat.

«Ah, porci!» exclamavit Perpetua. «Ah, nebulones!» exclamavit Abundius; et velut fugientes per aliud ostium in hortum patens exierunt. Respiraverunt; recta ad ficum ierunt; sed antequam eo pervenirent terram motam viderunt amboque simul clamorem ediderunt; cum adessent, pro mortuo, ut ita dicam, fossam apertam invenerunt.

Hinc querelae ortae sunt: Abundius Perpetuam accusare coepit quod non bene abscondisset; existimate utrum illa siluerit. Postquam satis clamaverunt, ambo brachio extento indiceque ad fossam intento, una mussitantes regressi sunt. Atque hoc existimate, ubique fere idem eos invenisse. Nescio quantum

laboris insumpserunt ut domus purgaretur et malo odore liberaretur, eo magis quod illis diebus auxilium reperire difficile erat; nescio quamdiu velut in castris manere debuerunt, pro facultate bene vel male se accommodantes, et fores, supellectilem, utensilia paulatim reficientes pecunia ab Agnete commodata.

Praeterea illa calamitas aliarum contentionum valde molestarum semen fuit. Perpetua enim rogando ac percontando, explorando atque odorando certo comperit quaedam domini sui supellectilia, quae militum praeda aut vastatione periisse putabantur, integra et salva apud quosdam pagi homines esse; dominumque urgere non desinebat ut vocem ederet suaque reposceret.

Nihil Abundio molestius proponi poterat; nam res eius in nebulonum manibus erant, hoc est eius generis hominum cum quibus pacem servare maxime cupiebat.

«At nihil de his rebus scire volo,» dicebat. «Quotiens repetendum est quod ablatum sit ablatum esse? Num etiam cruci affigi debeo quia domus mea spoliata est?»

«Dico equidem,» respondebat Perpetua, «ipsum oculos sibi e capite erui passurum. Alios spoliare peccatum est; vos autem non spoliare peccatum.»

«Videte num tales ineptiae dicendae sint!» respondebat Abundius. «At vultisne tacere?»

Perpetua conquiescebat, non tamen ilico; ex omnibus rebus occasionem sumebat rursus incipiendi. Adeo ut miser eo redactus esset ut ne quereretur quidem, cum aliquid deesse inveniret eo ipso momento quo usurus esset; nam saepius audire debuerat: «Ab illo repetat qui habet; neque usque adhuc retinuisset, nisi cum bono homine rem haberet.»

Aliam ac vehementiorem sollicitudinem ei inferebat quod audiebat cotidie adhuc singulos milites transire, ut nimis vere coniecerat. Itaque semper verebatur ne quempiam aut etiam manum ad ianuam advenire videret, quam omnium primam propere refici curaverat et diligentissime clausam tenebat. Sed, gratia caeli, id numquam accidit. Hi tamen terrores nondum cessaverant, cum alius novus accessit.

Sed hic miserum seponemus: agitur enim de re longe graviore quam privati eius timores, paucorum pagorum calamitates aut clades transitoria.

CAPUT TRICESIMUM PRIMUM

Pestis, quam tribunal sanitatis cum Germanis copiis in agrum Mediolanensem irrumpere timebat, re vera irruperat, ut notum est; pariterque notum est non hic substitisse, sed magnam Italiae partem invasisse ac depopulatam esse.

Historiae nostrae filo ducti ad praecipuos illius calamitatis eventus narrandos transimus; in agro scilicet Mediolanensi, immo in ipsa fere sola urbe: de urbe enim paene sola illius temporis monumenta tractant, ut fere semper et ubique accidit, bonis pariter ac malis de causis.

In hac autem narratione propositum nobis est, ut verum fateamur, non solum rerum statum repraesentare in quo personae nostrae versaturae sunt, sed simul, quam brevissime et quantum in nobis est, partem historiae patriae celebriorem quam notam exponere.

Ex tot aequalium narrationibus nulla est quae sola sufficiat ad imaginem aliquanto distinctam atque ordinatam praebendam; nulla tamen quae ad eam formandam non possit conferre.

In singulis, ne Ripamontii quidem excepta[7], quae omnes rerum copia delectuque, etiam magis observandi ratione superat, in singulis res necessariae omittuntur quae in aliis memoriae mandantur; in singulis rerum errores reperiuntur qui aliarum ope aut paucorum actorum publicae potestatis, editorum ineditorumque, quae supersunt, agnosci et corrigi possunt; saepe in altera causae reperiuntur quarum in altera effectus velut in aere pendentes videramus.

In omnibus autem mira temporum rerumque confusio dominatur: perpetuo itur rediturque velut temere, sine universae materiae consilio, sine singularum partium ratione; nota ceterum omnium usitatissima et evidentissima in libris illius aetatis, praecipue vulgari sermone scriptis, in Italia saltem; num etiam in reliqua Europa, docti sciant, nos suspicamur.

Nemo posterioris aetatis scriptor sibi proposuit illa monumenta examinare atque conferre, ut inde continuam eventuum seriem, illius pestis historiam effingeret; itaque opinio quae vulgo de ea habetur necessario valde incerta et nonnihil confusa esse debet: indefinita magnorum malorum et magnorum errorum imago — et sane utriusque plus fuit quam quis cogitatione consequi possit —, imago magis ex iudiciis quam ex rebus composita, res quaedam

7 Josephi Ripamontii, canonici scalensis, chronistae urbis Mediolani, De peste quae fuit anno 1630, Libri V. Mediolani, 1640, apud Malatestas.

dispersae, saepe a maxime propriis circumstantiis separatae, sine temporis distinctione, hoc est sine intellectu causae et effectus, cursus et progressionis.

Nos, omnibus editis narrationibus, pluribus ineditis, multis pro paucitate eorum quae supersunt documentis, ut aiunt, publicis, diligenter saltem examinatis atque collatis, conati sumus efficere non id quod optetur, sed aliquid quod nondum factum sit. Non omnia acta publica referre intendimus, ne omnes quidem eventus aliquo modo memoria dignos.

Multo minus contendimus eos qui pleniorem rei cognitionem sibi parare velint originalium narrationum lectione posse carere: nimis sentimus quanta vis viva, propria et, ut ita dicamus, in alium transferri nescia in talibus operibus semper insit, quocumque consilio compositis et peractis.

Tantum conati sumus res maxime communes atque gravissimas distinguere et comprobare, eas ordine quo vere consecutae sint, quantum ipsarum ratio ac natura pateretur, disponere, mutuam earum efficaciam observare, atque ita interim, donec alius melius fecerit, brevem sed sinceram et continuam illius cladis notitiam tradere.

Per totum igitur tractum quem exercitus permeaverat cadavera quaedam in aedibus, quaedam in via inventa erant. Paulo post in hoc atque illo pago singuli ac familiae aegrotare, mori coeperunt morbis violentis, insolitis, cum signis plerisque viventium incognitis.

Paucis tantum nova non erant: iis paucis qui pestis meminisse possent, quae tribus et quinquaginta annis ante magnam quoque Italiae partem desolaverat, praecipue agrum Mediolanensem, ubi sancti Caroli pestis appellata est et etiamnum appellatur.

Tanta vis est caritatis! Inter tam varias tamque insignes communis cladis memorias unius hominis memoriam praestare potest, quoniam huic homini sensus atque facta etiam ipsis malis memorabiliora inspiravit; eum animis velut omnium illarum miseriarum summam imprimere, quoniam in omnes illum impulit atque immisit, ducem, auxilium, exemplum, voluntariam victimam; calamitatem omnibus communem huic uni quasi rem gestam facere; eius nomine appellare, velut victoriam aut inventum.

Protomedicus Ludovicus Settala, qui non solum illam pestem viderat sed ex diligentissimis et intrepidissimis atque, quamvis tum adulescentulus, ex probatissimis eius curatoribus fuerat, nunc autem hanc magnopere suspectans vigilabat nuntiosque inquirebat, die vicesimo Octobris in tribunali sanitatis rettulit contagionem in pago Clauso — extremo agri Leucensis et Bergomensi finitimo — sine dubio erupisse.

Nihil tamen propterea decretum est, ut e Tadini Relatione constat[8].

Ecce autem similes nuntii Leuco et Bellano superveniunt. Tum tribunal statuit, eoque contentum fuit, commissarium mittere qui in itinere Comi medicum sibi adiungeret et una cum eo loca indicata visitaret.

Ambo, «sive inscitia sive alia de causa, a vetere et imperito tonsore Bellanensi persuaderi se passi sunt illud morborum genus pestem non esse»[9], sed alibi consuetum halituum autumnalium e paludibus exsurgentium effectum, alibi incommodorum ac vexationum quae Germanis transeuntibus passi essent. Ea confirmatio ad tribunal relata est, quod inde animum composuisse videtur.

Cum autem alii atque alii mortium nuntii diversis ex partibus sine intermissione advenirent, duo legati ad inspiciendum ac providendum missi sunt: Tadinus supra dictus et auditor tribunalis. Cum illi pervenissent, malum iam adeo propagatum erat ut argumenta ipsa se offerrent nec quaerenda essent.

Agrum Leucensem, Vallem Saxinam, Larii lacus oras, regiones Montem Briantiae et Glaream Adduae appellatas peragraverunt; ubique pagos cancellis ad aditus clausos invenerunt, alios paene desertos et incolas profugos sub tentoriis in agris aut dispersos: «Ac nobis videbantur,» inquit Tadinus, «tot ferae creaturae, alius mentham, alius rutam, alius rorem marinum, alius ampullam aceti manu gerentes.» Numerum mortuorum quaesiverunt: formidolosus erat. Aegrotos et cadavera inspexerunt, ubique foeda et terribilia pestilentiae signa invenerunt.

Statim per litteras tristes nuntios ad tribunal sanitatis detulerunt; quod iis acceptis, die tricesimo Octobris, «se comparavit,» ait idem Tadinus, ad edictum de schedulis sanitatis promulgandum, ut homines e pagis ubi contagio apparuisset ab urbe arcerentur; «et dum edictum conficiebatur,» portitoribus quaedam brevia mandata antea dedit.

Interim legati festinanter ea remedia instituerunt quae optima videbantur, redieruntque tristi persuasione ea non sufficere ad tantum et tam late progressum malum sanandum atque cohibendum.

Die quarto decimo Novembris reversi, tribunali viva voce et iterum scripto rebus expositis, mandatum acceperunt ut praesidem adirent eique rerum statum aperirent. Adierunt atque hoc responsi rettulerunt: eum nuntiis illis valde doluisse magnumque dolorem ostendisse, sed belli curas urgere magis: «sed belli graviores esse curas.»

8 Pag. 24.

9 Tadinus, ibidem.

Ita Ripamontius, qui tabularia sanitatis evolverat et cum Tadinio, huic legationi nominatim praefecto, contulerat. Haec secunda erat, si lector meminit, eadem de causa et eodem cum exitu.

Duobus aut tribus post diebus, duodevicesimo Novembris, praeses edictum emisit quo ob natalem principis Caroli, Philippi quarti regis primogeniti, publica festa celebrari iubebat, neque periculum magni concursus in talibus rebus suspicatus aut curans: omnia ut ordinariis temporibus, quasi nihil ei dictum esset.

Hic vir erat, ut iam dictum est, celebris Ambrosius Spinola, missus ad bellum illud restituendum et errores domini Gonzali corrigendos, atque obiter ad regendam provinciam; nos quoque obiter hic memorare possumus eum paucis post mensibus in eodem bello, quod tantopere cordi habebat, mortuum esse; mortuum autem non vulneribus in acie acceptis, sed in lecto, angore et maerore confectum, ob obiurgationes, iniurias, omnis generis molestias ab iis acceptas quibus serviebat.

Historia sortem eius deploravit et aliorum ingratum animum vituperavit; res militares et civiles diligentissime descripsit, providentiam, industriam, constantiam laudavit: poterat etiam quaerere quid illis omnibus virtutibus egisset, cum pestis populo sibi curando aut potius arbitrio suo tradito immineret atque eum invaderet.

Quod autem, integra vituperatione relicta, mirationem eius agendi rationis minuit, quod aliam maioremque mirationem parit, ipsius populi mores sunt, eius dico qui, contagione nondum tactus, tantam timendi causam habebat.

Cum illi nuntii e pagis tam foede infectis advenirent, e pagis qui circa urbem velut semicirculum faciunt quibusdam locis non ultra duodeviginti aut viginti milia passuum distantem, quis non credat communem motum excitari debuisse, cautelarum recte aut perperam intellectarum desiderium, saltem inanem sollicitudinem? Atqui, si qua in re illius aetatis monumenta consentiunt, in eo est quod nihil horum accidisse testantur.

Penuria anni superioris, militum vexationes, animi aegritudines satis superque ad mortalitatem explicandam videbantur. In foris, in tabernis, in aedibus, quicumque verbum de periculo iniciebat, quicumque pestem nominabat, incredulis cachinnis et irato contemptu excipiebatur. Eadem incredulitas, eadem immo caecitas et animi obstinatio in senatu, in decurionum consilio, in omni magistratu valebat.

Invenio cardinalem Fredericum, ubi primi contagiosi morbi casus innotuerunt, litteris pastoralibus ad parochos datis inter alia praecepisse ut populos identidem monerent quanti interesset quamque stricte tenerentur

quemlibet talem casum aperire et res infectas aut suspectas tradere[10]; id quoque inter laudabiles eius singularitates numerari potest.

Tribunal sanitatis operam communem petebat, implorabat, sed parum aut nihil consequebatur. In ipso autem tribunali diligentia longe aberat quin necessitati responderet: duo medici erant, ut saepius affirmat Tadinus et ut ex universa eius narratione etiam clarius apparet, qui de gravitate propinquitateque periculi certi collegium illud stimulabant, cui deinde ceteri stimulandi erant.

Iam vidimus quam frigide ad primum pestis nuntium ageret, immo rem cognosceret. En aliud non minus portentosae tarditatis factum, nisi forte superiorum magistratuum obiectis impedimentis ita fieri necesse fuit. Edictum illud de schedulis, die tricesimo Octobris decretum, non ante vicesimum tertium sequentis mensis scriptum est, non ante vicesimum nonum publicatum. Pestis iam Mediolanum intraverat.

Tadinus et Ripamontius nomen eius qui primus pestem eo invexisset aliasque personae et rei circumstantias notare voluerunt. Revera, dum tantae mortalitatis initia contemplamur, in qua victimae, nedum nominatim distingui possint, vix per milia circiter numerabuntur, nescio quae cupiditas nascitur cognoscendi prima illa et pauca nomina quae notari et servari potuerunt: hoc quasi discrimen, prior in clade locus, efficere videtur ut in illis et in rebus per se indifferentissimis aliquid fatale ac memorabile inveniamus.

Uterque historicus militem Italum Hispanis servientem fuisse dicit; in ceteris parum consentiunt, ne in nomine quidem. Secundum Tadinum Petrus Antonius Lovatus fuit, in agro Leucensi deversatus; secundum Ripamontium Petrus Paulus Locatus, Clavennae deversatus. De die quo Mediolanum intravit quoque dissentiunt: alter vicesimum secundum Octobris ponit, alter eundem diem mensis sequentis; neutri autem assentiri licet.

Utraque enim tempora aliis multo certius comprobatis repugnant. At Ripamontius, qui communis decurionum consilii iussu scribebat, multa instrumenta ad necessarias notitias comparandas habere debebat; Tadinus vero muneris sui ratione de tali re prae ceteris omnibus certior esse poterat.

Ceterum ex collatione aliorum dierum, qui nobis, ut diximus, accuratius definiti videntur, constat id ante edictum de schedulis publicatum accidisse; atque, si operae pretium esset, probari aut paene probari posset primis illius mensis diebus accidisse debere. Sed lector profecto hoc labore nos liberat.

Quidquid est, infelix ille pedes et infelicitatis portitor intravit cum magno vestium fasciculo a Germanis militibus emptarum aut furtim ablatarum; in domo propinquorum suorum, in suburbio Portae Orientalis prope Cappuccinos,

10 Vita di Federigo Borromeo, compilata da Francesco Rivola. Milano, 1666, pag. 582.

devertit; vix advenerat cum aegrotare coepit. In nosocomium delatus est, ubi bubo sub ala repertus curantibus suspicionem rei quae vere erat movit; quarto die mortuus est.

Tribunal sanitatis familiam eius domi separari atque includi iussit; vestimenta eius et lectus in quo in nosocomio iacuerat cremata sunt. Duo ministri qui eum curaverant et bonus frater qui ei adfuerat intra paucos dies ipsi quoque aegrotaverunt, omnes tres peste. Suspicio quae in illo loco inde ab initio de natura morbi exstiterat et cautiones inde adhibitae effecerunt ne contagio amplius ibi propagaretur.

Sed miles extra semina reliquerat quae germinare non tardaverunt. Primus cui morbus adhaesit fuit dominus domus in qua ille deverterat, Carolus quidam Columna, testudinis fidicen. Tum omnes illius domus inquilini tribunalis sanitatis iussu in lazaretum deducti sunt, ubi plerique aegrotaverunt; nonnulli brevi tempore manifesta contagione mortui sunt.

In urbe quod iam ab illis seminatum erat, eorum vestibus, eorum supellectile quam propinqui, inquilini, domestici a perquisitionibus et igni a tribunali iussis subduxerant, atque insuper quod de novo ingrediebatur ob edictorum vitia, neglegentiam in iis exsequendis, sollertiam in iis eludendis, lente per reliquum annum et primos sequentis anni MDCXXX menses fovebatur atque serpebat.

Interdum nunc in hac nunc in illa urbis regione aliquis inficiebatur, aliquis moriebatur; ipsaque casuum raritas veri suspicionem arcebat, populum magis magisque in stupida et mortifera fiducia confirmabat neque pestem esse neque umquam vel ad momentum fuisse.

Multi etiam medici, populi voci resonantes — num hoc quoque casu vox Dei erat? — sinistra paucorum auguria et minaces admonitiones irridebant; prompta habebant consuetorum morborum nomina quibus quemque pestis casum, ad quem curandum vocati essent, appellarent, quibuscumque indiciis signisque apparuisset.

Horum casuum nuntii, si quando ad tribunal sanitatis perveniebant, plerumque sero et incerti perveniebant. Metus sequestrationis et lazareti omnia ingenia acuebat: aegroti non deferebantur; pollinctores eorumque praefecti corrumpebantur; ab ipsius tribunalis ministris, quos ad cadavera inspicienda miserat, falsae testificationes pecunia impetrabantur.

Quoniam tamen tribunal, quotiens aliquid detegere contigerat, res cremari iubebat, aedes secludebat, familias in lazaretum mittebat, facile colligitur quanta populi ira ac murmuratio contra illud esse debuerit, «nobilitatis, mercatorum et plebis,» ut ait Tadinus, cum omnes persuasum haberent has vexationes sine causa atque sine fructu esse.

Praecipuum odium in duos medicos cadebat, Tadinum supra dictum et Senatorem Settalam, protomedici filium; adeo ut iam fora transire non possent quin contumeliis, si non lapidibus, peterentur.

Singularis profecto fuit memoriaque digna condicio in qua illi viri per aliquot menses versati sunt: horribile flagellum procedere videre, omni ratione ad illud avertendum laborare, impedimenta offendere ubi auxilium quaererent, simulque clamoribus peti et hostium patriae nomen habere: «pro patriae hostibus,» ait Ripamontius.

Partem illius odii alii quoque medici patiebantur, qui, aeque ac illi contagionem vere adesse persuasi, cautiones suadebant et tristem certitudinem suam omnibus communicare studebant. Modestiores credulitatis et pertinaciae eos accusabant; ceteris omnibus manifesta fraus erat, dolus compositus quo ex publico terrore quaestum facerent.

Protomedicus Ludovicus Settala, tum paulo minus quam octogenarius, olim medicinae in universitate Ticinensi, deinde philosophiae moralis Mediolani professor, multorum operum tunc probatissimorum auctor, clarus et invitationibus ad aliarum universitatum cathedras, Ingolstadii, Pisarum, Bononiae, Patavii, et recusatis omnibus his invitationibus, unus certe ex viris maximae auctoritatis illius aetatis erat. Scientiae existimationi vitae existimatio addebatur, admirationi benevolentia, ob summam eius caritatem in pauperibus curandis atque adiuvandis.

Et, quod apud nos aestimationem tot meritis excitatam turbat ac contristat, tum autem communiorem et validiorem reddere debebat, miser communissimas et perniciosissimas aequalium opiniones praeiudicatas participabat: eos antecedebat, neque tamen ab agmine discedebat; hoc enim est quod mala attrahit et auctoritatem aliis viis partam saepe amitti facit.

At summa illa qua fruebatur auctoritas non modo hoc casu vincere non potuit opinionem eius quod poetae vulgus profanum, histrionum magistri spectatores venerandos appellabant, sed ne tutum quidem eum reddidit ab acerbitate et contumeliis illius partis multitudinis quae a iudiciis ad significationes et facta facillime decurrit.

Quodam die cum lectica ad aegrotos suos visendos veheretur, homines circa eum congregari coeperunt, clamantes ipsum principem esse eorum qui pestem omnino esse vellent; ipsum urbem terrere torvo illo vultu, horrida illa barba, omnia ut medicis negotium pararet. Crescebant turba ac furor; lecticarii, periculum cernentes, dominum in amicorum domum forte proximam receperunt.

Hoc illi contigit quod clare viderat, vera dixerat, multa hominum milia a peste servare voluerat; cum autem deplorando consulto suo contulisset ut misera

infelix femina tamquam saga torqueretur, forcipibus laceraretur et combureretur, quia dominus eius insolitis stomachi doloribus laborabat et alius prior dominus eius amore vehementer captus fuerat[II], tum fortasse apud populum novam sapientiae laudem et, quod cogitare intolerabile est, novum bene merendi titulum consecutus erit.

Sed exeunte Martio morbi et mortes frequentes fieri coeperunt, primum in suburbio Portae Orientalis, deinde in omnibus urbis regionibus, cum insolitis spasmis, cordis palpitationibus, sopore, delirio, cum funestis illis livorum et bubonum insignibus; mortes plerumque celeres, violentae, haud raro repentinae, nullo praegresso morbi indicio.

Medici qui contagionis opinioni adversabantur, nolentes nunc confiteri quod irriserant et tamen novae aegritudini nomen commune dare coacti, quippe quae communior manifestiorque facta esset quam ut sine eo maneret, febres malignas, febres pestilentes invenerunt: miserabilem compositionem, immo verborum fraudem, quae tamen magnum damnum faciebat; simulans enim veritatem agnoscere adhuc efficiebat ne id crederetur quod maxime credi ac videri oportebat, morbum per contactum transire.

Magistratus, velut e gravi somno experrecti, nuntiis et consiliis tribunalis sanitatis paulo magis aures praebere coeperunt, eius edicta, iussas sequestrationes, separationes quadraginta dierum exsequi curare.

Illud assidue pecuniam quoque postulabat ad cotidianos et crescentes lazareti totque aliorum ministeriorum sumptus explendos; a decurionibus postulabat, dum statueretur — quod, credo, numquam nisi re ipsa statutum est — utrum hi sumptus ad urbem an ad aerarium regium pertinerent.

Decuriones urgebat etiam magnus cancellarius, iussu quoque praesidis, qui rursus miserum Casale obsessum profectus erat; urgebat senatus, ut rationem urbis commeatu instruendae inirent, priusquam contagione ibi infeliciter dilatata ceteri populi commercium ei negarent; ut invenirent qua via magna incolarum pars aleretur cui opera defecerant.

Decuriones pecuniam pecunia mutua et tributis comparare conabantur; ex collecta partem tribunali sanitatis, partem pauperibus dabant, frumenti aliquid emebant: parti necessitatis satisfaciebant. Magnae autem angustiae nondum venerant.

In lazareto, ubi multitudo, quamvis cotidie imminuta mortibus, cotidie tamen crescebat, aliud arduum opus erat ministeriorum ordinem et oboedientiam praestare, separationes praescriptas conservare, denique regimen a tribunali sanitatis ordinatum retinere vel, ut rectius dicamus, constituere: nam

II Storia di Milano del Conte Pietro Verri; Milano, 1825, tom. 4, pag. 155.

ab initio omnia confusa fuerant ob multorum inclusorum licentiam, ministrorum neglegentiam atque indulgentiam.

Tribunal et decuriones, quo se verterent nescientes, ad Cappuccinos recurrere cogitaverunt; supplicaveruntque patri provinciae commissario, qui provincialis paulo ante mortui vices gerebat, ut viros ad illud regnum desolatum gubernandum idoneos sibi daret.

Commissarius iis principem proposuit patrem Felicem Casatum, virum maturae aetatis, qui magna caritatis, industriae, mansuetudinis simul et animi fortitudinis fama fruebatur, ut res postea docuit, merito parta; socium autem et quasi ministrum eius patrem Michaelem Pozzobonellum, adhuc iuvenem, sed cogitationibus pariter ac vultu gravem et severum. Magna cum laetitia accepti sunt et die tricesimo Martii in lazaretum intraverunt. Sanitatis praeses eos circumduxit, quasi possessionem inituros; convocatisque cuiusque gradus ministris atque officialibus, coram iis patrem Felicem illius loci praesidem cum summa plenaque auctoritate declaravit. Crescente deinde misera multitudine alii Cappuccini accurrerunt; ibique praefecti, confessarii, procuratores, aegrotorum ministri, coqui, vestium custodes, fullones, quidquid opus erat, fuerunt.

Pater Felix, semper laborans semperque sollicitus, interdiu ac noctu porticus, cubicula, amplum illud spatium interius circumibat, interdum hastam gerens, interdum solo cilicio armatus; omnia animabat et regebat; seditiones sedabat, de querelis ius dicebat, minabatur, puniebat, reprehendebat, consolabatur, lacrimas abstergebat et fundebat. Initio pestem contraxit; convaluit ac novo vigore ad pristinas curas rediit.

Confratres eius plerique ibi vitam reliquerunt, omnesque cum laetitia.

Certe talis dictatura insolita res erat, insolita ut calamitas, ut tempora; et, si nihil praeterea sciremus, id ad argumentum, immo ad specimen societatis valde rudis maleque ordinatae sufficeret, quod ii ad quos tam grave regimen pertinebat nihil aliud scirent quam regimen ipsum aliis tradere, nec invenirent quibus illud traderent nisi homines quorum institutum ab eo munere quam maxime alienum esset.

Sed simul non ignobile specimen est virium et sollertiae quas caritas omni tempore et in quolibet rerum ordine praestare potest, hos viros tantum onus tam strenue sustinere cernere.

Pulchrumque fuit ipsum munus suscepisse, nulla alia causa nisi quod nemo id vellet, nullo alio fine nisi ut servirent, nulla alia in hoc mundo spe nisi mortis multo magis invidendae quam inviditae. Pulchrum etiam id iis oblatum esse, tantum quia difficile et periculosum erat, et quia vigorem ac tranquillitatem

animi, illo tempore tam necessariam et raram, eos habere oportere praesumebatur.

Ideoque opus et animus illorum fratrum digni sunt qui memoria celebrentur, cum admiratione, cum tenero affectu, cum ea gratitudine quae velut in solidum debetur ob magna beneficia quae homines hominibus praestiterunt, eoque magis debetur iis qui eam mercedis loco sibi non proponunt.

«Quod nisi hi patres ibi fuissent,» ait Tadinus, «certe tota civitas deleta fuisset; mirum enim fuit tot res eos tam brevi tempore ad publicam utilitatem effecisse, qui nullo aut certe parvo urbis auxilio tot pauperum milia in lazareto industria prudentiaque sua sustentavissent.» Homines in illo loco recepti per septem menses quibus pater Felix ei praefuit circiter quinquaginta milia fuerunt, secundum Ripamontium; qui recte dicit sibi de tali viro pariter dicendum fuisse, si, pro urbis miseriis describendis, res quae ei honori esse possent narrandae fuissent.

In populo quoque pertinacia illa pestem negandi naturaliter cedebat ac deperibat, prout morbus contactu et mutuo hominum commercio latius serpebat; eo magis cum, aliquandiu inter pauperes tantum versatus, notiores homines attingere coepit. Inter hos, ut tum maxime animadversus est, ita nunc quoque protomedicus Settala nominatim memorari meretur.

Saltem confessi erunt miserum senem recte sensisse? Quis scit? Peste aegrotaverunt ipse, uxor, duo filii, septem domestici. Ipse et alter filiorum salvi evaserunt; ceteri mortui sunt. «Hi casus,» ait Tadinus, «in nobilium domibus in urbe incidentes nobilitatem et plebem ad cogitandum moverunt; et increduli medici et plebs ignara ac temeraria labra comprimere, dentes claudere, supercilia curvare coeperunt.»

Sed effugia, remedia, ultiones, ut ita dicamus, pertinaciae convictae interdum talia sunt ut optare possis eam contra rationem et evidentiam ad ultimum usque firmam et invictam mansisse; atque haec una ex illis occasionibus fuit.

Qui tam constanter ac tamdiu negaverant prope se, inter se, mali semen esse quod naturalibus viis propagari et stragem facere posset, cum iam propagationem negare non possent neque illis viis attribuere vellent — quod simul magnum errorem et magnam culpam confiteri fuisset —, eo promptiores erant ad aliam causam inveniendam et quamlibet propositam probandam.

Infeliciter una iam praesto erat in opinionibus et traditionibus tum communibus, non hic tantum sed in omni Europae parte: artes veneficae, opera diabolica, homines coniurati ut pestem venenis contagiosis ac maleficiis spargerent. Iam talia aut similia in multis aliis pestilentiis supposita et credita erant, atque hic praesertim in illa quae dimidio saeculo ante acciderat.

Accedit quod iam superiore anno litterae Philippi quarti regis manu subscriptae ad praesidem venerant, quibus monebatur quattuor Gallos Matrito effugisse, qui quaerebantur quod unguenta venenata pestiferaque spargere suspecti essent; vigilaret, si forte illi Mediolanum advenissent. Praeses litteras senatui et tribunali sanitatis communicaverat; nec tum magnopere curatum esse videtur.

Peste autem erumpente atque agnita, ea monitio in memoriam revocata ad vagam scelerati doli suspicionem confirmandam conferre potuit; potuit etiam suspicionem illam primum excitare.

Duae tamen res, altera caeci et impotentis timoris, altera nescio cuius malitiae, fuerunt quae illam indefinitam possibilis facinoris suspicionem in suspicionem, multis in certitudinem, patrati facinoris et verae coniurationis converterunt. Quidam, quibus visum erat vespere diei decimi septimi Maii homines in templo maximo saeptum ligneum ungere quo spatia utrique sexui destinata separabantur, noctu saeptum et multas sedes intra illud positas e templo exportari iusserunt; quamvis sanitatis praeses, cum quattuor officialibus inspectum accurrens, tabulato, sellis, aquae benedictae labris perlustratis *neque ulla re inventa quae imperitam venefici attentati suspicionem confirmaret*, *ut aliorum imaginationibus satisfaceret et magis ad abundantem cautelam quam ad necessitatem*, statuisset, inquam, saeptum ablui satis esse.

Tanta rerum congestarum moles magnum terrorem multitudini iniecit, cui res visa tam facile argumentum fit. Dictum et vulgo creditum est omnes in templo maximo sellas, parietes, ipsos etiam campanarum funes unctos esse.

Nec tum solum dictum: omnia aequalium monumenta quae de re loquuntur, nonnulla multis post annis scripta, eadem certitudine loquuntur. Sincera historia divinanda esset, nisi in litteris tribunalis sanitatis ad praesidem exstaret, quae in tabulario a sancto Fideli appellato servantur; ex iis eam hausimus, earumque sunt verba quae cursivis litteris expressimus.

Postridie mane novum ac mirabilius, significantius spectaculum oculos et animos civium percussit. Per omnem urbem domuum fores et parietes longissimis tractibus nescio qua sorde flavescente albicanteque inuncti videbantur, velut spongiis adspersa.

Sive stulta voluptas fuit maiorem et communiorem terrorem excitandi, sive sceleratius consilium publicam confusionem augendi, sive aliud nescio quid, res ita testata est ut minus rationi consentaneum nobis videatur multorum somnio quam paucorum facto eam tribuere; facto ceterum quod neque primum neque ultimum eius generis fuisset.

Ripamontius, qui in hac unctionum re saepe ridet, saepius deplorat populi credulitatem, hic se illam illinitionem vidisse affirmat eamque describit[12]. In litteris supra citatis sanitatis praefecti iisdem verbis rem narrant; inspectiones memorant et experimenta illius materiae in canibus sine malo effectu facta; addunt se existimare talem audaciam potius ex insolentia quam ex scelerato proposito processisse: cogitatio quae demonstrat satis adhuc in eis animi tranquillitatis fuisse ne quod non esset viderent.

Cetera aequalium monumenta rem narrantia etiam significant multos primo opinatos esse ludendi aut animi levitatis causa factam; nemo quemquam rem negavisse memorat, quod certe memoravissent, si qui fuissent, saltem ut eos ineptos appellarent.

Non alienum putavi referre ac coniungere haec celebris delirii adiuncta, partim parum nota, partim omnino ignorata; nam in erroribus et maxime in multorum erroribus id mihi videtur maxime studio dignum et utile observatu, qua via processerint, quibus speciebus ac modis in mentes intrare eisque dominari potuerint.

Urbs iam agitata prorsus conturbata est: domorum domini palea incensa uncta spatia adurebant; transeuntes consistebant, spectabant, horrebant, fremebant. Advenae, hoc ipso suspecti et tunc vestitu facile cognoscendi, in viis a populo prehendebantur atque ad iudices ducebantur. Interrogationes factae sunt, comprehensi, comprehensores, testes examinati; nemo reus inventus: animi adhuc dubitare, examinare, intellegere poterant. Tribunal sanitatis edictum publicavit quo praemium et impunitatem promittebat ei qui auctorem aut auctores facinoris patefaceret.

«Quoniam autem nullo modo convenire nobis videtur,» aiunt illi praefecti in citatis litteris, quarum dies vicesimus primus Maii inscriptus est, sed quae manifesto die undevicesimo, in edicto impresso notato, scriptae sunt, «ut hoc delictum quocumque modo impunitum maneat, praecipue tam periculoso et suspicioso tempore, ad consolationem et quietem huius populi atque ad indicium facti eruendum, hodie edictum publicavimus,» et cetera.

In ipso autem edicto nullum indicium, saltem clarum, rationabilis illius et pacantis coniecturae quam praesidi communicabant: silentium quod simul insanam populi praeoccupationem et eorum obsequium arguit, eo magis vituperandum quo perniciosius esse poterat.

---

12 ...et nos quoque ivimus visere. Maculae erant sparsim inaequaliterque manantes, veluti si quis haustam spongia saniem adspersisset, impressissetve parieti et ianuae passim ostiaque aedium eadem adspergine contaminata cernebantur. Pag. 75.

Dum tribunal quaerebat, multi e populo, ut fit, iam invenerant. Qui venenatam illam unctionem credebant, alii vindictam domini Gonzali Fernandii Cordubensis esse volebant ob contumelias discedenti illatas, alii inventum cardinalis Richelii ad Mediolanum depopulandum et sine labore occupandum; alii, neque constat quibus de causis, auctorem comitem Collalti, Wallensteinium, hunc illumve nobilem Mediolanensem esse volebant.

Non deerant, ut diximus, qui nihil aliud in eo facto nisi stultum iocum viderent, eumque scholaribus, proceribus, praefectis militum Casalis obsidionis taedio affectis tribuerent. Quod autem non apparebat statim, ut forte metuebatur, communem contagionem et universale excidium consequi, verisimiliter causa fuit cur primus ille terror tum paulatim sedaretur resque oblivione obruta esset aut videretur.

Ceterum non pauci adhuc erant quibus hanc pestem adesse persuasum non erat. Quoniam et in lazareto et per urbem nonnulli tamen convalescebant, «dicebatur» — extrema opinionis evidentia oppugnatae argumenta semper curiosa sunt cognitu — «a plebe et etiam a multis medicis suae sententiae addictis veram pestem non esse, quia omnes mortui essent»[13]. Ad omnem dubitationem tollendam tribunal sanitatis remedium necessitati accommodatum invenit, rationem oculis loquendi qualem tempora poscere aut suggerere possent. Uno Pentecostes festorum die cives ad coemeterium sancti Gregorii extra Portam Orientalem convenire solebant, ut pro mortuis alterius contagionis ibi sepultis orarent; et e religione occasionem voluptatis ac spectaculi capientes quisque quam ornatissime ibant.

Eo die inter alios tota familia peste mortua erat. Hora maximae frequentiae, inter raedas, equites, pedites, illius familiae cadavera iussu sanitatis in plaustro ad coemeterium dictum delata sunt, nuda, ut multitudo in iis manifestam pestilentiae notam videre posset. Clamor horroris ac terroris quacumque plaustrum transibat exsurgebat; longum murmur dominabatur ubi transierat, aliud murmur praecurrebat.

Magis credita est pestis; ceterum ipsa sibi in dies maiorem fidem parabat, neque ille ipse conventus parum ad eam propagandam contulisse debuit.

Initio igitur pestis nulla, omnino nulla, nullo modo; ne vocabulum quidem proferre licebat. Deinde febres pestilentes: cogitatio oblique in adiectivo admittitur. Deinde non vera pestis, hoc est pestis quidem, sed quodam sensu; non proprie pestis, sed res cui aliud nomen inveniri non potest.

13 Tadinus, pag. 93.

Tandem pestis sine dubio et sine controversia; sed iam alia cogitatio ei adhaesit, cogitatio veneficii et maleficii, quae rem vocabulo significatam, quod iam repudiari non potest, pervertit atque confundit.

Non necesse est, credo, in historia cogitationum atque verborum multum versatum esse, ut videas multa similem cursum tenuisse. Caeli beneficio, non multa eius generis et tanti momenti sunt, quae evidentiam suam tanto pretio consequantur quibusque talia adiuncta adhaerere possint.

Licet tamen tam in parvis quam in magnis rebus longum illum ac tortuosum cursum magna ex parte vitare, rationem iamdiu propositam amplectendo: observare, audire, conferre, cogitare, antequam loquaris.

Sed loqui, haec una res, tanto facilior est quam ceterae omnes simul, ut nos quoque, nos homines in universum dico, paulum miserationis mereamur.

CAPUT TRICESIMUM SECUNDUM

Cum tristibus temporum necessitatibus satisfacere in dies difficilius fieret, quarto Maii die in decurionum consilio decretum erat ut ad praesidem auxilii causa confugerent.

Die vicesimo secundo duo ex illo collegio ad castra missi sunt, qui urbis mala et angustias ei exponerent: immensos sumptus, arcas vacuas, futurorum annorum vectigalia obligata, praesentia tributa ob communem miseriam non soluta, tot causis et praecipue militari vastatione ortam; eum admonerent legibus et perpetuis consuetudinibus atque speciali Caroli quinti decreto pestis sumptus fisco sustinendos esse; in peste anni MDLXXVI praesidem, marchionem Ayamontanum, non solum aerarii tributorum exactionem intermisisse, sed urbi quadraginta milia aureorum ex eodem aerario subsidii dedisse; quattuor denique res peterent: tributorum exactio, ut tum factum erat, intermitteretur; aerarium pecuniam daret; praeses regem de urbis et provinciae miseriis certiorem faceret; regio iam pristinis militum hospitiis vastata a novis liberaretur.

Praeses condolentia verba novasque exhortationes rescripsit: dolere se quod in urbe adesse non posset omnemque curam ad eam sublevandam conferre; sperare tamen illorum dominorum studio omnia suppletum iri; nunc tempus esse sine parsimonia impendendi, omnem rationem experiendi. De certis postulatis: «Proueeré en el mejor modo que el tiempo y necesidades presentes permitieren.» Subter autem ductus quidam contortus, qui Ambrosium Spinolam significabat, tam clarus quam eius promissa. Magnus cancellarius Ferrer ad eum scripsit illud responsum a decurionibus «con gran desconsuelo» lectum esse; aliae itiones et reditus, rogationes et responsa fuerunt, sed ad certiora consilia perventum esse non invenio. Aliquanto post, cum pestis maxime saeviret, praeses litteris patentibus auctoritatem suam eidem Ferrer delegavit, quoniam sibi, ut scripsit, de bello cogitandum esset.

Quod bellum, ut hic obiter dicamus, postquam, ut milites omittamus, decies centena saltem hominum milia contagione abstulerat per Longobardiam, agrum Venetum, Pedemontium, Etruriam et partem Romandiolae; postquam, ut supra vidimus, loca per quae transierat desolaverat — cogitate quae illa fuerint ubi gestum est —; post Mantuae expugnationem et atrocissimam direptionem, eo finitum est ut omnes novum ducem agnoscerent, ad quem excludendum susceptum erat.

Dicendum tamen est eum coactum esse Sabaudiae duci partem Montis Ferrati cedere, quindecim milia aureorum reditus praebentem, et Ferranti Guastallae

duci alios agros, sex milia reddentes; aliudque foedus separatum et secretissimum ictum esse, quo idem Sabaudiae dux Pinarolium Galliae cessit: foedus aliquanto post sub aliis praetextibus et multa calliditate exsecutum.

Una cum illo decreto decuriones aliud ceperant: ut cardinalem archiepiscopum rogarent sollemnem supplicationem agi, sancti Caroli corpore per urbem portato.

Bonus praesul multis de causis recusavit. Displicebat fiducia in remedium arbitrio hominum electum, verebaturque ne, si eventus non responderet, quod etiam timebat, fiducia in scandalum verteretur[14]. Praeterea timebat ne, si quidem tales unctores adessent, supplicatio nimis commodam sceleri occasionem daret; sin non adessent, tantus hominum conventus nihil aliud posset quam contagionem latius semper spargere: periculum multo certius[15].

Interim enim sopita unctionum suspicio excitata erat, communior et furiosior quam antea.

Rursus visi erant, aut hoc tempore visi esse videbantur, parietes, publicorum aedificiorum portae, domorum fores et mallei ianuarum uncti. Inventorum nuntii ex ore in os volitabant; et, ut maxime accidit ubi animi praeoccupati sunt, audire idem efficiebat ac videre.

Animi, praesentibus malis magis magisque exasperati et instantis periculi taedio irritati, illam opinionem libentius amplectebantur; ira enim punire cupit et, ut ingeniosus vir de hac ipsa re acute observavit[16], mavult mala humanae pravitati tribuere, de qua ultionem sumere posset, quam causae adscribere adversus quam nihil praeter patientiam valeret.

Venenum exquisitum, momento agens, penetrantissimum: haec verba satis superque erant ad vim morbi omnesque eius obscurissimos et inordinatos casus explicandos. Dicebatur illud venenum ex bufonibus, serpentibus, saliva et pure pestilentium, ex peioribus, ex omnibus quae saevae perversaeque imaginationes sordidum et atrox excogitare possent, componi. Accesserunt deinde maleficia, quibus omnis effectus possibilis fiebat, omnis obiectio vim amittebat, omnis difficultas solvebatur.

---

14 Memoria delle cose notabili successe in Milano intorno al mal contaggioso l'anno 1630, ec. raccolte da D. Pio la Croce. Milano, 1730. Evidenter e scripto inedito auctoris pestilentiae aequalis deprompta est, nisi potius simplex editio quam nova compilatio habenda est.

15 Si unguenta scelerata et unctores in urbe essent… Si non essent… Certiusque adeo malum. Ripamontius, pag. 185.

16 P. Verri, Osservazioni sulla tortura: Scrittori italiani d'economia politica, parte moderna, tom. 17, pag. 203.

Si effectus non statim post primam illam unctionem apparuissent, ratio intellegebatur: conatum fuisse imperitorum adhuc veneficorum qui errassent; nunc artem perfectam, voluntates in infernali proposito obstinatiores.

Iam qui adhuc lusum fuisse contenderet, qui coniurationem negaret, caecus, pertinax habebatur, nisi etiam in suspicionem veniret, quasi coniurationis socius atque ipse unctor esset, cuius interesset populi attentionem a vero avertere: vocabulum brevi commune, sollemne, tremendum factum est. Cum tam firma esset persuasio unctores esse, eos paene necessario deprehendi oportebat: omnes oculi vigilabant; quilibet actus suspicionem dare poterat.

Suspicio autem facile certitudo, certitudo furor fiebat.

Duo facta ad id probandum Ripamontius affert, monens se ea elegisse non tamquam atrocissima eorum quae cotidie acciderent, sed quod utriusque nimis vere testis fuisset.

In ecclesia sancti Antonii, quodam die nescio cuius sollemnitatis, senex plus quam octogenarius, postquam genibus nixus aliquantum oraverat, sedere voluit; primum autem pallio e scamno pulverem detersit. «Ille senex scamna ungit!» una voce clamaverunt mulieres quaedam quae rem viderunt.

Turba quae in ecclesia erat — in ecclesia! — in senem irruit; canos, ut erant, capillos prehendunt, pugnis calcibusque onerant; alii trahunt, alii foras impellunt; si non interfecerunt, idcirco fuit ut eum semivivum ad carcerem, ad iudices, ad tormenta pertraherent. «Vidi eum dum sic trahebatur,» ait Ripamontius; «neque amplius quidquam de eo cognovi: credo sane non ultra pauca momenta superesse potuisse.»

Alter casus, qui postridie accidit, aeque mirus fuit, sed non aeque funestus. Tres iuvenes Galli, itineris socii, litteratus, pictor, artifex machinarius, qui ad Italiam videndam, antiquitates discendas, quaestus occasiones quaerendas venerant, ad nescio quam exteriorem templi maximi partem accesserant ibique attente spectabant.

Quidam transiens eos videt et consistit; alteri indicat aliisque advenientibus; circulus fit qui spectet atque observet eos quos vestitus, coma, manticae peregrinos esse arguebant et, quod peius erat, Gallos. Illi, quasi certiores fieri vellent illud marmor esse, manus ad tangendum porrexerunt. Satis fuit. Circumdati, prehensi, male habiti, verberibus ad carceres propulsi sunt. Feliciter iudicii palatium haud longe a templo maximo abest; felicius autem innocentes inventi ac dimissi sunt.

Nec tantum in urbe talia accidebant: furor sicut contagio propagatus erat.

Viator quem rustici extra viam publicam offenderent, aut qui in ea huc illuc respiciens cunctaretur, aut recubaret ut quiesceret; ignotus in cuius vultu aut vestitu aliquid insoliti suspectique inveniretur, unctor erat. Primo cuiuslibet

nuntio, pueri clamore, campana ad tumultum pulsabatur, concurrebatur; miseri lapidibus obruebantur, aut comprehensi populi impetu ad carcerem ducebantur. Ita idem Ripamontius.

Carcer autem ad aliquod tempus portus salutis erat.

Decuriones tamen, sapientis praesulis recusatione non deiecti, preces iterabant, quas publicum votum clamoribus confirmabat. Fredericus adhuc aliquandiu restitit, persuadere conatus est: tantum efficere potuit unius hominis prudentia contra temporum vim et multorum instantiam.

In eo opinionum statu, cum periculi cognitio tam confusa esset, controversa, tam longe ab ea rei perspicuitate qua nunc fruimur remota, facile intellegitur quo modo bonae eius rationes, etiam in ipsius mente, pravis aliorum rationibus opprimi potuerint. Utrum autem in eo quod cessit aliqua etiam voluntatis infirmitas valuerit, id inter humani cordis arcana numerandum est.

Certe, si ullo casu error totus intellectui tribui conscientiaque excusari posse videtur, id fit cum de paucis illis agitur — atque hic in eorum numero fuit — quorum tota vita constantem conscientiae oboedientiam ostendit, nullo ullius privati commodi respectu.

Iteratis igitur precibus cessit, supplicationem agi permisit; concessit insuper communi desiderio et studio ut arca qua sancti Caroli reliquiae claudebantur postea octo dies in altari principe templi maximi exposita maneret.

Neque tribunal sanitatis neque alium quemquam reclamasse aut ullo modo restitisse invenio. Tantum illud tribunal cautiones quasdam iussit, quae periculum non arcendo timorem eius indicabant.

Severiores leges de hominibus urbem ingredientibus praescripsit, quarum ut exsecutio certa esset portas claudi iussit; item, ut infecti et suspecti quantum posset a conventu arcerentur, domorum seclusarum fores clavis affigi iussit: quae, quantum in tali re simplex scriptoris atque illius quidem aetatis scriptoris affirmatio valere potest, circiter quingentae erant[17].

Tres dies in apparatu consumpti sunt; undecimo Iunii, qui dies constitutus erat, supplicatio prima luce e templo maximo prodiit. Antecedebat longa populi series, mulieres pleraeque, faciebus amplis velis tectis, multae nudo pede et sacco vestitae. Sequebantur artificum collegia, praeeuntibus vexillis, sodalitates vestibus forma coloreque variis; deinde religiosorum ordines, deinde clerus saecularis, quisque gradus sui insignibus ornatus et cereum aut faculam manu gerens.

17 Alleggiamento dello Stato di Milano etc. di C. G. Cavatio della Somaglia. Milano, 1653, pag. 482.

In medio, inter crebriorum luminarium splendorem et altiorem cantuum sonum, sub pretioso umbraculo arca procedebat, a quattuor canonicis splendide paratis portata, qui subinde inter se succedebant.

Per vitrum veneratum corpus apparebat, splendidis pontificalibus vestibus indutum, calvaria mitra tecta; et in mutilatis dissolutisque formis adhuc aliquod pristini vultus vestigium distingui poterat, qualem imagines referunt, qualem nonnulli viventem vidisse et honorasse meminerant.

Post mortui pastoris exuvias — ait Ripamontius, ex quo hanc descriptionem praecipue sumimus —, eique sicut meritis, sanguine, dignitate, ita nunc corpore quoque proximus, archiepiscopus Fredericus veniebat. Sequebatur reliqua cleri pars; tum magistratus sollemnissimis vestibus; tum nobiles, alii magnifice vestiti, quasi sollemne venerationis testimonium, alii paenitentiae causa atrati aut discalceati et cucullati, facie obtecta; omnes faculas gestantes. Postremo reliqui populi mixtum agmen.

Tota via festive ornata erat; divites pretiosissimam supellectilem protulerant; pauperum aedium frontes a locupletioribus vicinis aut publico sumptu ornatae erant; alibi pro tapetibus, alibi super tapetes frondosi rami aderant; undique tabulae, inscriptiones, insignia pendebant; in fenestrarum crepidinibus vasa, antiqua opera, varia raraque spectanda stabant; ubique lumina.

Ad multas illarum fenestrarum aegroti seclusi supplicationem spectabant eamque precibus suis comitabantur. Ceterae viae mutae, desertae; nisi quod quidam e fenestris vagum murmur auribus captabant, alii — inter eos etiam moniales visae sunt — in tecta ascenderant, si inde procul arcam, comitatum, aliquid videre possent.

Supplicatio per omnes urbis regiones transiit. Ad singula compita vel areolas, ubi viae principales in suburbia exeunt quaeque tum antiquum Carrobiorum nomen, nunc uni tantum relictum, servabant, consistebatur, arca iuxta crucem deposita quam in singulis sanctus Carolus superiore peste erexerat, quarum nonnullae adhuc stant; ita ut longo post meridiem tempore in templum maximum rediretur.

Ecce autem postridie, dum ipsa illa praesumptuosa fiducia, immo apud multos fanatica certitudo dominabatur supplicationem pestem iam exstinxisse, mortes in omni ordine, in omni urbis parte tanto incremento tamque subito impetu creverunt, ut nemo non causam aut occasionem in ipsa supplicatione videret.

Sed o miras et dolendas communis praeiudicii vires! Non tantae multitudinis tam diuturno conventui, non innumerabili fortuitorum contactuum multiplicationi plerique illum effectum tribuebant, sed facilitati quam unctores ad impium consilium late exsequendum nacti essent. Dicebatur eos turbae permixtos quam plurimos potuissent unguento suo infecisse.

Quoniam tamen haec ratio nec satis valere nec tantae mortalitati per omnes ordines diffusae apta videri poterat, quoniam, ut videtur, suspiciosus ille oculus tam attentus et tamen tam falsus nulla unguentorum vestigia, nullas cuiuslibet generis maculas in parietibus aut alibi reperire potuerat, ad explicandam rem recurrerunt ad aliud inventum iam vetus et tum communi Europae doctrina receptum, pulveres veneficos et maleficos. Dicebatur eiusmodi pulvis per vias, praecipue ubi consisteretur, sparsus adhaesisse vestium syrmatibus et multo magis pedibus, quorum plurimi eo die nudi circumierant.

«Vidit igitur,» ait aequalis scriptor[18], «ipse supplicationis dies pietatem cum impietate confligere, perfidiam cum sinceritate, iacturam cum lucro.» Revera autem misera hominum ratio cum phantasmatibus a se creatis confligebat.

Ex illo die contagionis furor usque crevit: brevi paene nulla domus intacta fuit; brevi lazareti multitudo, ut Somallius supra citatus ait, e duobus milibus ad duodecim milia ascendit; postea, ut fere omnes tradunt, ad sedecim milia pervenit. Quarto Iulii, ut in aliis conservatorum sanitatis ad praesidem litteris invenio, cotidiana mortalitas quingentos excedebat.

Postea, cum summa vis esset, ad mille ducentos, mille quingentos secundum frequentissimum calculum pervenit; immo ad plus quam tria milia quingentos, si Tadinio credimus. Qui etiam affirmat «diligenti inquisitione facta» post pestem inventum esse Mediolanensem multitudinem ad paulo plus quam sexaginta quattuor milia animarum redactam, cum antea ducenta quinquaginta milia excederet.

Secundum Ripamontium ducenta tantum milia fuerant; mortuorum centum quadraginta milia ex tabulis civicis constare dicit, praeter eos quorum ratio haberi non potuit. Alii plus aut minus, sed etiam magis temere tradunt.

Cogitetur nunc quantis in angustiis decuriones versari debuerint, quibus onus publicis necessitatibus providendi et quod in tanta calamitate reparari posset reficiendi remanserat. Cotidie novi adhibendi erant ministri publici varii generis, cotidie eorum numerus augendus erat: monatti, apparitores, commissarii.

Primi gravissimis ac periculosissimis pestilentiae officiis destinati erant: cadavera ex aedibus, e viis, e lazareto tollere; plaustris ad fossas vehere atque sepelire; aegrotos in lazaretum portare aut ducere ibique curare; res infectas et suspectas comburere, purgare.

Nomen Ripamontius e Graeco «monos» ortum vult; Gaspar Bugattius, in superiore peste describenda, e Latino «monere»; simul tamen rectius dubitat num Germanicum verbum sit, quoniam plerique hi homines in Helvetia et apud

18 Agostino Lampugnano, La pestilenza seguita in Milano, l'anno 1630. Milano, 1634, pag. 44.

Rhaetos conscribebantur. Neque sane absurdum esset existimare vocabulum «monathlich», id est menstruum, decurtatum esse; nam, cum incertum esset quamdiu necessitas duraret, verisimile est pacta singulis tantum mensibus facta esse.

Proprium apparitorum officium erat plaustra praecedere, transeuntes campanulae sono monentes ut recederent. Commissarii utrumque genus regebant, sub immediatis tribunalis sanitatis imperiis. Lazaretum medicis, chirurgis, medicamentis, victu, omnibus aegrotantium instrumentis instruendum erat; aegrotis cotidie advenientibus nova hospitia reperienda atque paranda erant.

Ad hunc finem casae ligneae et stramineae intra lazareti spatium propere exstrui iussae sunt; novum lazaretum, totum e casis, simplici tabulato circumsaeptum et quattuor milium hominum capax constitutum est. Ne hoc quidem sufficiente, alia duo decreta sunt; opus etiam incohatum est, sed ob omnium generum inopiam imperfectum mansit. Facultates, homines, animus minuebantur prout necessitas crescebat.

Neque solum exsecutio a propositis et iussis semper aberat, neque solum multis necessitatibus nimis bene cognitis ne verbis quidem satis providebatur: ad tantam impotentiam ac desperationem perventum est ut multis, et maxime miserandis atque urgentissimis, nullo modo provideretur.

Magna, exempli gratia, infantium multitudo deserta moriebatur, quibus matres peste mortuae erant. Tribunal sanitatis proposuit ut iis et parturientibus egentibus perfugium institueretur, ut aliquid pro eis fieret; nihilque impetrare potuit.

«Tamen,» ait Tadinus, «etiam urbis decuriones miserari oportebat, qui a militibus sine ulla disciplina aut reverentia afflicti, maesti et lacerati erant; multo minus in infelici ducatu ulla ratio habebatur, cum a praeside nullum auxilium nullaque provisio impetrari posset, nisi responsum belli tempus esse militesque bene tractandos»[19]. Tanti erat Casale capere! Tam pulchra videtur victoriae laus, nulla causae aut finis belli habita ratione!

Item, cum ampla sed unica fossa prope lazaretum effossa cadaveribus completa esset, nova autem corpora cotidie plura non modo ibi sed in omni urbis parte insepulta remanerent, magistratus, frustra brachia ad triste opus quaesita, eo redierant ut nescire se quid consilii caperent dicerent. Nec apparet quo res evasisset nisi extraordinarium auxilium intervenisset.

Sanitatis praeses desperans, lacrimantibus oculis, ad duos illos strenuos fratres lazareto praepositos confugit; pater Michael se intra quattuor dies urbem

19 Pag. 117.

cadaveribus liberaturum promisit, intra octo dies fossas aperturum sufficientes non modo praesentibus necessitatibus, sed iis quae in futurum pessima praevideri possent.

Cum fratre socio et ministris tribunalis a praeside datis extra urbem ad rusticos quaerendos ivit; partim tribunalis auctoritate, partim habitus et verborum suorum auctoritate circiter ducentos collegit, quos tres amplissimas fossas effodere iussit; deinde e lazareto monattos ad mortuos colligendos misit; adeo ut constituto die promissum impletum esset.

Semel lazaretum medicis destitutum est; magna mercede honoribusque propositis aegre nec statim aliqui haberi potuerunt, sed multo pauciores quam opus erat.

Saepe prope fuit ut cibaria omnino deficerent, adeo ut etiam fame moriendum timeretur; saepius, cum iam nescirent quo se verterent ad necessaria reperienda, copiosa subsidia opportune venerunt, insperato privatae misericordiae dono. Nam inter communem stuporem et incuriam aliorum, ex perpetuo sui metu natam, fuerunt animi caritati semper vigilantes; fuerunt alii in quibus caritas orta est ubi omnis terrena laetitia cessavit. Sicut inter mortem et fugam multorum quibus praeesse ac providere incumbebat, quidam corpore semper sani animoque firmi in suo loco manserunt; alii quoque misericordia impulsi curas ad quas non munere vocabantur fortiter susceperunt ac sustinuerunt.

Ubi communior et promptior ac constantior fides in difficilibus temporum officiis praestitit, apud ecclesiasticos fuit. In lazaretis, in urbe numquam auxilium eorum defuit: ubi patiebantur homines, ibi aderant; semper inter languentes moribundosque versantes et commixti visi sunt, interdum ipsi languentes ac moribundi; spiritalibus auxiliis temporalia pro facultate adiungebant; omne ministerium praestabant quod res postularet.

Plus quam sexaginta parochi ex sola urbe contagione mortui sunt: octo fere partes e novem.

Fredericus omnibus, ut ab eo exspectandum erat, incitamentum et exemplum praebebat.

Cum paene tota archiepiscopalis familia circa eum mortua esset et propinqui, summi magistratus, vicini principes instarent ut periculo se subduceret et in aliquam villam recederet, id consilium repudiavit precibusque restitit eo animo quo parochis scribebat: «Parati estote hanc mortalem vitam potius deserere quam hanc familiam, hanc filiorum nostrorum multitudinem; amore pleni pesti occurrite, tamquam praemium, tamquam vitam, ubi anima Christo

lucranda erit»[20]. Cautiones quae officium facere non impedirent non neglexit — de qua re instructiones atque leges clero etiam dedit —; simul periculum non curavit, ne animadvertisse quidem visus est, ubi ad benefaciendum per illud transeundum erat.

Ut ecclesiasticos omittamus, cum quibus assidue erat ad studium eorum laudandum ac moderandum, ad eos qui frigidius operarentur excitandos, ad loca mittendos ubi alii mortui erant, aditum sibi aperiri voluit cuivis eius opera indigenti. Lazareta visitabat, ut aegrotos consolaretur et ministros animaret; per urbem discurrebat, pauperibus domi seclusis subsidia ferens, ad fores et sub fenestris consistens, ut querelas audiret et pro iis consolationis atque fiduciae verba daret. Denique in mediam pestilentiam se coniecit atque ibi vixit, postremo ipse quoque miratus se incolumem exisse.

Ita in publicis calamitatibus et longis perturbationibus cuiuscumque consueti ordinis semper incrementum et elatio virtutis cernitur; sed heu numquam deest pariter incrementum, plerumque multo communius, pravitatis. Hoc quoque tum insigne fuit. Nebulones quos pestis parcebat neque terrebat in communi confusione et omni publica vi remissa novam operandi occasionem et novam impunitatis securitatem simul invenerunt.

Immo ipsius publicae potestatis administratio magna ex parte in pessimorum manus venit. Ad monattorum et apparitorum munus plerumque non se accommodabant nisi homines apud quos rapinarum et licentiae illecebra plus valeret quam contagionis metus, quam omnis naturalis horror.

Severissimae iis regulae praescriptae erant, gravissima supplicia denuntiata, stationes attributae, commissarii praefecti; his et illis in singulis regionibus, ut diximus, magistratus ac nobiles praepositi erant, auctoritate data ut de quolibet recti regiminis negotio summatim providerent.

Talis rerum ordo ad aliquod tempus processit atque profuit; sed crescente cotidie numero morientium, discedentium, mente deficientium, illi paene neminem iam habebant qui coerceret; praecipue monatti arbitri omnium rerum facti sunt.

Aedes velut domini, velut hostes ingrediebantur et, ut rapinas taceamus atque quomodo miseros tractarent quos pestis in tales manus redegerat, manus illas infectas et sceleratas sanis iniciebant, filiis, propinquis, uxoribus, maritis, minantes se eos ad lazaretum tracturos nisi pecunia se redimerent aut redimerentur. Alias ministeria sua pretio aestimabant, cadavera iam putrefacta tollere recusantes nisi tot aureis acceptis.

20 Ripamontius, pag. 164.

Dictum est — et inter aliorum levitatem aliorumque malitiam aeque parum tutum est credere atque non credere —, dictum est, et Tadinus quoque affirmat[21], monattos et apparitores res infectas consulto e plaustris demisisse, ut pestilentiam propagarent atque retinerent, quae iis reditus, regnum, festum evaserat.

Alii perditi homines monattos se simulantes, tintinnabulo ad pedem ligato, ut illis praescriptum erat ad discernendos et ad adventum eorum monendum, in aedes intrabant omnis generis flagitia facturi. In quasdam patentes et incolis vacuas, aut ab aliquo languente moribundove tantum habitatas, fures tuto diripiendi causa intrabant; aliae improviso a publicis apparitoribus occupabantur, qui eadem atque etiam peiora faciebant.

Pariter cum pravitate insania crevit: omnes errores iam plus minusve dominantes ex stupore atque animorum agitatione miram vim sumpserunt, celeriores latioresque effectus ediderunt. Omnesque ad peculiarem illum unctionum metum firmandum atque amplificandum contulerunt, qui in effectibus et eruptione sua saepe, ut vidimus, altera pravitas erat.

Imago illius ficti periculi animos multo magis quam verum et praesens periculum obsedit atque cruciavit. «Et dum,» ait Ripamontius, «cadavera sparsa aut cadaverum acervi, semper ante oculos semper inter pedes, totam urbem velut unum funus efficiebant, aliquid foedius, funestius in mutua illa acerbitate, in effrenata et monstruosa suspicione erat... Non vicinus tantum, non amicus, non hospes suspectus erat; sed ipsa nomina, ipsa humanae caritatis vincula, maritus et uxor, pater et filius, frater et frater, terrori erant; et, horribile indignumque dictu, domestica mensa, torus coniugalis velut insidiae, velut veneficii latebrae timebantur.»

Ficta amplitudo insolitaque coniurationis natura omnia iudicia perturbabant, omnes mutuae fiduciae rationes corrumpebant. Initio tantum credebatur fictos illos unctores ambitione atque avaritia moveri; deinde somniatum et creditum est in ungendo nescio quam diabolicam voluptatem esse, illecebram quae voluntatibus dominaretur.

Deliria aegrotorum, qui se ipsos accusabant eorum quae ab aliis timuerant, revelationes videbantur omniaque de omnibus, ut ita dicamus, credibilia reddebant. Plus etiam quam verba, actus percutere debebant, si forte pestilentes delirantes eos gestus facerent quos unctores facere debere sibi finxerant: res simul valde probabilis et ad communem persuasionem ac multorum scriptorum affirmationes melius explicandas apta.

21 Pag. 102.

Ita, longa et tristi aetate iudiciorum de veneficiis magicis, reorum confessiones, non semper vi expressae, non parum ad opinionem de illis dominantem promovendam et conservandam contulerunt. Nam, ubi opinio diu et in magna orbis parte dominatur, tandem omnibus modis se exprimit, omnes exitus temptat, omnes persuasionis gradus percurrit; difficileque est omnes aut permultos diu credere rem aliquam miram fieri, quin aliquis exsistat qui se eam facere credat.

Inter fabulas quas unctionum delirium finxit una memoranda est, ob fidem quam obtinuit et iter quod peregit.

Narrabatur, non ab omnibus eodem modo — quod fabularum privilegium nimis singulare fuisset —, sed fere, quendam certo die in aream templi maximi raedam sex equis iunctam advenire vidisse, intusque cum aliis magnum virum, facie obscura et inflammata, oculis ardentibus, comis erectis, labro minaci. Dum ille attente spectaret, raedam constitisse, aurigamque eum invitavisse ut ascenderet, neque eum recusare ausum esse. Post varios circuitus ad portam cuiusdam palatii descendisse; quo cum comitibus ipse quoque ingressus amoenitates atque horrores, solitudines et hortos, speluncas et aulas, in iisque phantasmata ad consilium sedentia invenisset. Postremo magnas pecuniae arcas ei ostensas esse et dictum ut quantum vellet sumeret, hac tamen lege ut vasculum unguenti acciperet eoque per urbem ungeret. Cum autem consentire noluisset, momento temporis in eodem loco se invenisse unde sublatus esset.

Haec fabula, hic a populo vulgo credita et, ut Ripamontius ait, a nonnullis gravibus viris non satis irrisa[22], totam Italiam et externas terras pervagata est. In Germania typis expressa est; elector archiepiscopus Moguntinus ad cardinalem Fredericum scripsit, quaerens quid de mirabilibus quae Mediolani narrarentur credendum esset; responsum accepit somnia esse.

Non maioris pretii, etsi non omnino eiusdem generis, erant doctorum somnia; aeque calamitosi eorum effectus. Plerique malorum praenuntium et causam simul videbant in cometa anno MDCXXVIII apparente atque in Saturni cum Iove coniunctione, «inclinante,» ut scribit Tadinus, «dicta coniunctione in hunc annum MDCXXX tam clare ut quivis intellegere posset. Mortales parat morbos, miranda videntur.» Hoc vaticinium, e libro quem Specchio degli almanacchi perfetti appellabant, Taurini anno MDCXXIII impresso, ut dicebant, depromptum, omnium ore ferebatur. Alius cometa Iunio eiusdem pestis anni apparens novum monitum, immo manifestum unctionum argumentum habitus est.

22 Apud prudentium plerosque, non sicuti debuerat irrisa. De Peste etc., pag. 77.

E libris expiscabantur, et heu copiose inveniebant, exempla pestis, ut dicebant, manu factae: Livium, Tacitum, Dionem citabant; quid dico? Homerum et Ovidium, multosque alios antiquos qui similia facta narraverant aut attigerant. Recentiorum etiam maiorem copiam habebant.

Centum alios auctores afferebant qui de venenis, maleficiis, unguentis, pulveribus vel doctrinae ratione tractaverant vel obiter locuti erant: Caesalpinum, Cardanum, Grevinum, Salium, Paraeum, Schenckium, Zacchiam, et, ut finem faciamus, funestum illum Delrium, qui, si auctorum celebritas ex bono maloque ab eorum operibus effecto aestimaretur, inter clarissimos esse deberet; illum Delrium cuius vigiliae pluribus hominibus vitam eripuerunt quam quorundam victorum expeditiones; illum Delrium cuius Disquisitiones Magicae, summa omnium quae homines ad eius tempora de hac re somniaverant, auctoritate summa et irrefragabili receptae, amplius saeculum norma et validissimum incitamentum iudicialium caedium, horribilium atque assiduarum, fuerunt.

E vulgi inventis docti id sumebant quod opinionibus suis accommodari posset; e doctorum inventis vulgus id sumebat quod intellegere posset, eoque modo quo posset; ex omnibus ingens et confusa publicae insaniae moles formabatur.

Maiorem autem mirationem affert medicos videre, medicos dico qui pestem ab initio crediderant, praecipue Tadinum, qui eam praedixerat, ingredientem viderat, in progressu velut oculis secutus erat, qui dixerat et praedicaverat pestem esse atque contactu adhaerere, nisi occurreretur totam regionem infectum iri; eum videre ex ipsis his effectibus certum veneficarum et maleficarum unctionum argumentum postea elicere; eum qui in Carolo illo Columna, secundo qui Mediolani peste mortuus erat, delirium morbi accidens notaverat, postea tale factum ad unctiones et diabolicam coniurationem probandas afferre: duos testes affirmasse se ab amico aegroto audivisse quadam nocte homines in cubiculum eius venisse, sanitatem et pecuniam offerentes si circumiectas aedes ungere vellet; eo recusante illos abiisse et loco eorum lupum sub lecto, tres magnos feles super lectum remansisse, «qui ad lucem usque ibi manserunt»[23].

Si unus tantum ita res coniunxisset, dicendum esset mentem mirum in modum comparatam habuisse; immo nulla causa esset cur de eo loqueremur. Sed quoniam multi, immo paene omnes erant, haec humani spiritus historia est et occasionem dat observandi quantum ordinata et rationabilis cogitationum series alia serie quae transversa incurrat perturbari possit. Ceterum Tadinus ille inter homines maxime probatos suae aetatis hic erat.

23 Pag. 123, 124.

Duo illustres et bene meriti scriptores affirmaverunt cardinalem Fredericum de unctionibus dubitavisse[24]. Vellemus inclitae et amabili memoriae eius pleniorem adhuc laudem tribuere, bonumque praesulem in hac re sicut in tot aliis supra plerosque aequales positum exhibere; sed contra cogimur in eo rursus exemplum notare eius vis quam communis opinio etiam in nobilissimas mentes exercet.

Vidimus, saltem ex iis quae Ripamontius narrat, eum initio re vera dubitavisse; semper deinde existimavit credulitatem, ignorantiam, timorem, desiderium se excusandi quod tam sero contagionem agnovissent atque ad remedia cogitassent, magnas in illa opinione partes habere; multa exaggerata esse, sed simul aliquid veri subesse.

In bibliotheca Ambrosiana opusculum eius manu de illa peste scriptum servatur; ea sententia saepe ibi tangitur, semel etiam aperte pronuntiatur. «Communis opinio erat,» ait fere, «haec unguenta variis locis componi multasque artes esse ea adhibendi; quarum aliae nobis verae, aliae fictae videntur.» Ecce ipsius verba: «Unguenta uero haec aiebant componi conficique multifariam, fraudisque uias fuisse complures; quarum sane fraudum, et artium aliis quidem assentimur, alias uero fictas fuisse comentitiasque arbitramur.» De pestilentia quae Mediolani anno 1630 magnam stragem edidit. Cap. V.

Fuerunt tamen qui ad ultimum et quamdiu vixerunt omnia ficta esse putarent. Id scimus non ab ipsis, quoniam nemo satis audax fuit ut tam vulgatae opinioni contrariam sententiam palam proferret; scimus a scriptoribus qui eam irrident aut reprehendunt aut refellunt, tamquam paucorum praeiudicium, errorem qui in apertam disputationem prodire non auderet, viveret tamen; scimus etiam ab eo qui traditione noverat.

«Inveni Mediolani prudentes homines,» ait bonus Muratorius in loco supra citato, «qui a maioribus suis bonas notitias habebant nec valde persuasi erant venenosarum illarum unctionum rem veram esse.» Apparet secretam veri effusionem fuisse, domesticam confidentiam: rectus sensus aderat, sed occultus manebat metu sensus communis.

Magistratus, cotidie pauciores et magis magisque perculsi atque confusi, omnem, ut ita dicamus, exiguam illam animi constantiam quam habere poterant in unctoribus quaerendis impenderunt.

Inter chartas pestis tempore scriptas quae in tabulario supra nominato servantur, epistula quaedam exstat, nullo alio documento ad rem pertinente, qua magnus cancellarius serio ac studiose praesidem certiorem facit se nuntium

24 Muratori, Del governo della peste. Modena, 1714, pag. 117. — P. Verri, opusculum citatum, pag. 261.

accepisse in villa fratrum Hieronymi et Iulii Montium, nobilium Mediolanensium, tantam veneni copiam componi ut quadraginta homines «en este exercicio» occuparentur, adiuvantibus quattuor equitibus Brixiensibus, qui materias e Venetis accerserent «para la fábrica del veneno».

Addit se secretissime necessaria constituisse ut eo praetorem Mediolanensem et sanitatis auditorem cum triginta equitibus mitteret; infeliciter alterum fratrum tempestive moneri potuisse ut criminis indicia subduceret, probabiliter ab ipso auditore, amico suo; huncque causas fingere ne proficisceretur; nihilominus autem praetorem cum militibus isse «a reconocer la casa, y a ver si hallará algunos vestigios», notitias colligere et omnes quos accusatos inveniret comprehendere.

Res in nihilum cadere debuit, quoniam scripta illius temporis quae suspiciones de illis nobilibus memorant nullum factum afferunt. Sed heu alia occasione inventum esse creditum est.

Iudicia quae inde secuta sunt prima certe talis generis iudicia non erant; ne rara quidem in iuris prudentiae historia haberi possunt.

Ut enim antiquitatem taceamus et pauca tantum e temporibus illi de quo tractamus propioribus attingamus, Panormi anno MDXXVI; Genevae MDXXX, deinde MDXLV, rursus MDLXXIV; Casali Montis Ferrati MDXXXVI; Patavii MDLV; Taurini MDXCIX et iterum eodem anno MDCXXX, alibi singuli, alibi multi miseri in iudicium vocati et ad supplicia plerumque atrocissima damnati sunt, quasi pestem pulveribus aut unguentis aut maleficiis aut omnibus simul propagassent.

Sed causa unctionum, ut appellantur, Mediolanensium, sicut celeberrima fuit, ita fortasse maxime observatu digna est; aut saltem maius observandi spatium praebet, quod documenta accuratiora et certiora de ea supersunt.

Quamvis autem scriptor paulo supra laudatus de ea egerit, tamen, quoniam non tam historiam proprie narrare sibi proposuit quam argumenta inde sumere ad propositum maioris aut certe praesentioris momenti, visum est nobis historiam novi operis materiam esse posse. Sed non res est quae paucis verbis absolvi possit, nec hic locus est tam late tractandi quam meretur.

Praeterea, cum in illis casibus commoratus esset, lector certe non amplius curaret quid nostrae narrationis reliquum esset cognoscere. Illorum igitur historiam et examen alteri scripto reservantes[25], tandem ad personas nostras redibimus, quas ad finem usque non amplius deseremus.

25 Vide opusculum in fine voluminis. [Scilicet Storia della colonna infame, quae in hac versione non includitur.]

CAPUT TRICESIMUM TERTIUM

Quadam nocte, Augusto iam exeunte, ipso pestis aestu, dominus Rodericus domum suam Mediolanensem redibat, fido Griso comitante, uno e tribus quattuorve qui ex tota familia superstites ei remanserant. Redibat e conventiculo amicorum, qui simul helluari solebant, ut illius temporis tristitiam discuterent; ac semper novi aliqui aderant, veterum aliqui desiderabantur.

Eo die dominus Rodericus inter hilarissimos fuerat; atque, inter alia, convivis risum multum moverat quasi laudatione funebri comitis Attilii, quem duobus ante diebus pestis abstulerat.

Ambulans tamen male se habere sentiebat, animum deiectum, crura languida, spiritum gravem, ardorem intus; quae vino, vigiliis aestatique tantum tribuere maluisset. Toto itinere os non aperuit; domum autem adveniens primum Griso imperavit ut lucernam sibi ad cubiculum ferret.

Illuc ubi venerunt, Grisus vultum domini contortum ardentemque conspexit, oculos prominentes ac vehementer fulgentes; atque procul ab eo stabat: nam iis temporibus omnis nebulo oculum, ut aiunt, medicum sibi comparare debuerat.

«Valeo, vide,» dixit dominus Rodericus, qui ex Grisi gestu quid ille animo agitaret intellexit. «Optime valeo; sed bibi, bibi fortasse paulo nimium. Vernacium erat!... Sed bono somno omnia solventur. Valde dormiturio... Amove paulum illud lumen ab oculis; excaecat me... adeo molestum est...!»

«Vernacii lusus,» inquit Grisus, semper intervallo servato. «Sed protinus cubitum eas; somnus tibi proderit.»

«Recte dicis: si dormire potero... Ceterum valeo. Pone hic prope, cautelae causa, tintinnabulum, si forte nocte aliqua re egeam; et attende, vide, si sonum audieris. Sed nulla re egebo... Tolle cito maledictum illud lumen,» iteravit, dum Grisus imperatum faciebat, quam minimum accedens. «Diabole! tantumne mihi molestiae facessat!»

Grisus lucernam sumpsit et, domino bonam noctem precatus, celeriter abiit, dum ille se stragulis condebat.

Sed stragula montis instar ei visa sunt. Ea abiecit ac se contraxit ut dormiret; somni enim cupiditate paene conficiebatur. At vix oculi velabantur, cum ingenti corporis subsultu expergisceretur, quasi quis per contumeliam eum agitaturus venisset; ardoremque auctum atque inquietudinem auctam sentiebat.

Ad Augustum, ad vernacium, ad intemperantiam cogitatione confugiebat; his omnem culpam tribuere posse voluisset. Sed harum cogitationum locum ultro semper occupabat ea quae tum omnibus sociabatur, quae per omnes, ut ita

dicam, sensus intrabat, quae omnibus convivii sermonibus se insinuaverat, quippe quam iocis insectari facilius etiam esset quam silentio praeterire: pestis.

Diu iactatus tandem obdormivit, atque foedissima confusissimaque somnia somniare coepit. Inter alia visus sibi est in magna ecclesia esse, longe intus, in media turba; ibi esse, inquam, nam quomodo illuc venisset, quomodo id consilium cepisset, praesertim illo tempore, nesciebat; irascebaturque.

Circumstantes aspiciebat: vultus omnes erant luridi, consumpti, oculis defixis ac hebetatis, labris pendentibus; homines omnes vestibus laciniatim diffluentibus, quarum per scissuras maculae ac bubones apparebant. «Locum date, canes!» clamare sibi videbatur, ad ianuam longe remotam respiciens vocique minacem vultum adiungens; non tamen movebatur, quin etiam se contrahebat, ne sordida illa corpora tangeret, quae iam undique nimis eum tangebant.

Nemo autem vecordium illorum vel discessurus vel audisse videbatur; immo magis eum premebant; maximeque unus eorum cubitis aliave re sinistrum latus inter cor et alam urgere ei videbatur, ubi puncturam dolorosam et quasi gravem sentiebat. Si autem se torquebat ut inde expediretur, continuo novum nescio quid eidem loco adigebatur.

Furens manum ad gladium admovere voluit; atque visus est gladius turbae compressu sursum compulsus, cuius capulus eum illo loco premeret. Sed manum admovens gladium non invenit; acriorem contra puncturam sensit. Strepitabat, anhelabat totus, altiusque clamare volebat, cum omnes illos vultus in unam partem verti videret.

Eo et ipse respexit; suggestum vidit, cuius supra pluteum convexum nescio quid, laeve ac nitens, emergeret; tum surgere et distincte apparere caput calvum, deinde duos oculos, vultum, barbam longam candidamque, fratrem erectum, usque ad cingulum supra pluteum exstantem: fratrem Christophorum. Qui, fulmineo aspectu universum auditorium circumlustrato, visus est domino Roderico oculos in ipsum defigere, simul manum attollens, eadem plane figura qua in inferiore aedium eius conclavi steterat.

Tum et ille manum furibundus sustulit, conatus est quasi exsilire atque bracchium illud porrectum corripere; vox, quae obscure in gutture fremebat, in magnum ululatum erupit; et experrectus est.

Bracchium quod re vera sustulerat demisit; paulisper laboravit ut se recolligeret oculosque bene aperiret: lux enim diei iam provecti non minus eum vexabat quam lucerna pridie vesperi. Lectum suum, cubiculum agnovit; omnia somnium fuisse intellexit: ecclesia, populus, frater, omnia evanuerant; omnia praeter unam rem, dolorem illum in latere sinistro.

Simul violentum ac laboriosum cordis pulsum sentiebat, in auribus murmur et sibilum continuum, intus ignem, in omnibus membris gravitatem maiorem quam cum cubitum ivisset. Aliquantisper haesitavit antequam dolentem partem inspiceret; tandem eam nudavit, trepide oculos adiecit, et foedum bubonem livido purpureoque colore vidit.

Perditum se homo vidit: mortis terror eum invasit, ac fortasse vehementior terror ne monattorum praeda fieret, ne in lazaretum portaretur, abiceretur. Dum autem qua ratione tam horrendum fatum vitaret quaerit, cogitationes suas confundi atque obscurari sentit, instare tempus quo nihil mentis sibi reliquum futurum sit nisi quantum ad desperationem sufficiat. Tintinnabulum arripuit vehementerque quassavit. Statim apparuit Grisus, qui intentus exspectabat.

Aliquantum a lecto substitit; dominum attente aspexit, certumque habuit quod vesperi coniecerat.

«Grise!» dixit dominus Rodericus, aegre se ad sedendum erigens; «tu semper mihi fidus fuisti.»

«Ita, domine.»

«Semper tibi benefeci.»

«Pro tua benignitate.»

«Tibi fidere possum...!»

«Diabole!»

«Aegroto, Grise.»

«Animadverteram.»

«Si convaluero, plura etiam tibi benefaciam quam antea feci.»

Grisus nihil respondit, exspectans quo haec prooemia tenderent.

«Nulli praeter te confidere volo,» repetit dominus Rodericus; «gratificare mihi, Grise.»

«Impera,» ille ait, usitata formula insolitae respondens.

«Scis ubi habitet Chiodus chirurgus?»

«Optime scio.»

«Probus est, qui bene eum remunerantibus aegros celat. I, accerse eum: dic me quattuor aut sex scuta pro singulis visitationibus daturum, plura si plura postulaverit; sed huc statim veniat. Prudenter rem age, ne quis animadvertat.»

«Bene excogitatum,» ait Grisus; «eo et statim redeo.»

«Audi, Grise: prius aquae paulum mihi da. Tanto ardeo incendio ut ferre amplius non possim.»

«Non, domine,» respondit Grisus; «nihil sine medici sententia. Morbi sunt morosi: tempus perdendum non est. Quiesce: tribus saltibus hic cum Chiodo adero.»

Haec locutus exiit, ostio post se paene clauso.

Dominus Rodericus, iterum sub stragula receptus, eum animo ad Chiodi domum comitabatur, passus numerabat, tempus computabat. Identidem bubonem suum rursus inspiciebat; sed caput statim cum horrore in alteram partem vertebat. Aliquanto post aures intendere coepit, ut chirurgum advenientem audiret; eaque attentio morbi sensum suspendebat ac cogitationes eius in ordine continebat.

Subito tintinnabuli sonum procul audit, sed e conclavibus, non e via venire sibi videtur. Attendit: clariorem audit, crebriorem, simulque pedum strepitum; horrenda suspicio mentem percurrit.

Ad sedendum erigitur atque acrius attendit; gravem sonum in proximo conclavi audit, quasi pondus aliquod caute deponeretur; crura e lecto proicit quasi surrecturus, ostium aspicit, aperiri videt, apparere atque procedere duas vestes rubras tritas sordidasque, duos vultus exsecrandos, duos denique monattos; dimidium Grisi vultum videt, qui post valvam semiclusam abditus rem speculatur.

«Ah proditor infamis!... Abite, canes! Biondine! Carlotte! Succurrite! Occidor!» clamat dominus Rodericus. Manum sub cervical conicit sclopetum quaerens; arripit, promit; sed ad primum eius clamorem monatti ad lectum cucurrerant. Promptior eum opprimit antequam quidquam facere possit; sclopetum e manu eripit, procul abicit, eum supinum prosternit atque ita continet, truci voce irae simul et irrisionis plena clamans: «Ah nebulo! in monattos! in tribunalis ministros! in eos qui misericordiae opera faciunt!»

«Tene bene, dum auferamus,» dixit alter, ad arcam accedens. Eo ipso momento Grisus ingressus cum illo seram effringere coepit.

«Scelerate!» ululavit dominus Rodericus, eum infra alterum qui se tenebat intuens interque valida eius bracchia se contorquens. «Sinite me istum infamem interficere,» deinde monattis dicebat, «ac tum de me facite quidquid vultis.» Postea reliquos famulos tota voce rursus appellabat; frustra autem: abominandus enim Grisus eos, fictis ipsius domini iussis, procul amandaverat, antequam monattis proponeret ut ad illam expeditionem venirent praedamque partirentur.

«Quiesce, quiesce,» misero Roderico dicebat tortor qui eum lecto affixum tenebat. Deinde vultum ad duos praedantes convertens clamabat: «Probos vos viros praestate!»

«Tu! tu!» boabat dominus Rodericus ad Grisum, quem videbat strenue frangentem, pecuniam resque extrahentem, partes facientem. «Tu! post...! Ah diabole inferorum! Convalescere adhuc possum! Possum convalescere!» Grisus nec verbum edebat nec, quantum poterat, in eam partem unde verba veniebant se vertebat.

«Fortiter tene,» dicebat alter monattus; «mente motus est.»

Iamque verum erat. Ingenti ululatu edito, ultimo vehementioreque conatu se liberandi facto, subito exhaustus atque stupidus concidit; tamen adhuc quasi defixus aspiciebat, et interdum concutiebatur aut gemebat.

Monatti eum, alter pedibus, alter umeris, apprehenderunt ac feretro in proximo conclavi relicto imposuerunt; tum alter ad praedam sumendam rediit; deinde miserabili onere sublato eum abstulerunt.

Grisus mansit ut cetera quae sibi usui esse possent raptim eligeret; omnia in sarcinam collegit atque abiit. Caverat quidem ne monattos tangeret aut ab illis tangeretur; sed in extremo illo scrutandi impetu vestes domini iuxta lectum sumpserat et, nulla alia re cogitata, excusserat ut videret num pecunia inesset.

Cogitare autem debuit postridie, cum in caupona epularetur, subito eum horror invasit, oculi caligaverunt, vires defecerunt et corruit. A sociis desertus in monattorum manus venit, qui, omnibus bonis quae indutus habebat detractis, eum in plaustrum abiecerunt; in quo exspiravit antequam ad lazaretum, quo dominus eius perlatus erat, perveniret.

Hunc igitur in aerumnarum sede relinquentes alium quaerere debemus, cuius historia cum eius historia numquam implicata esset, nisi ille vi id voluisset; quin certo dici potest neutrum historiam ullam habiturum fuisse. Renzum dico, quem in novo serici textrino sub Antonii Rivoltae nomine reliquimus.

Ibi quinque aut sex menses, nisi fallor, manserat; quibus exactis, inimicitiis inter rem publicam et Hispaniae regem declaratis omnique adeo metu inquisitionum et interpellationum ab hac parte sublato, Bortolus eum arcessere ac secum rursus retinere curaverat, tum quia diligebat, tum quia Renzus, iuvenis ingeniosus et artis peritus, in officina magnum adiumentum administratori erat, neque umquam eius locum appetere poterat, ob illud beatum infortunium quod calamum tenere nesciebat.

Quoniam haec quoque ratio aliquid valuerat, eam indicare debuimus. Fortasse vos Bortolum ad perfectiorem formam expressum malitis; quid dicam nescio: fingite vobis. Ille talis erat.

Renzus deinde semper apud eum laboraverat. Non semel, praesertim postquam aliquam ex illis beatis Agnetis epistulis acceperat, cupiditas eum incesserat militiae nomen dandi finemque rei imponendi; neque occasiones deerant: nam eo ipso temporis intervallo res publica milites conscribere debuerat.

Haec cupiditas Renzo interdum tanto vehementior fuerat, quod de agro Mediolanensi invadendo etiam sermo ortus erat; pulchrumque ei sane videbatur victoris habitu domum redire, Luciam revisere, rem denique cum ea explicare. Sed Bortolus suaviter semper eum ab eo consilio deterrere sciverat.

«Si illuc ituri sunt,» dicebat, «et sine te ibunt; tu postea commode ire poteris. Si fractis capitibus revertentur, nonne melius erit domi mansisse? Non deerunt desperati qui viam sternant. Prius autem quam pedem illuc inferre possint...! Ego quidem haereticus sum: latrant isti; sed enimvero Mediolanense imperium non est frustum quod tam facile devoretur. De Hispania agitur, fili mi; scis quanta res Hispania sit? Sanctus Marcus domi potens est; sed aliud requiritur. Patientiam habe: nonne bene hic tibi est?... Video quid velis dicere; sed si decretum est in caelo ut res feliciter eveniat, certus esto, si insaniam vitaveris, felicius etiam eventuram. Sanctus aliquis tibi succurret. Crede mihi, non est ista tua ars. Decetne, putas, sericum in calamulos volvere desinere, ut homines interfectum eas? Quid tibi cum illo hominum genere? Homines ad hoc nati requiruntur.»

Alias Renzus clam ire constituerat, mutato habitu fictoque nomine. Sed ab hoc quoque Bortolus eum semper avertere scivit, rationibus quas lector facile conicere possit.

Pestis deinde in agro Mediolanensi orta, et quidem, ut diximus, ad fines Bergomenses, non diu cunctata est eos transire; atque... ne expavescatis: neque huius pestis historiam narrare vobis volo. Qui velit, exstat, a quodam Laurentio Ghirardello publico iussu conscripta; liber tamen rarus et ignotus, quamvis fortasse plura contineat quam celeberrimae pestilentiarum descriptiones omnes simul: tot rebus librorum celebritas pendet! Illud dicere volebam: Renzum quoque peste correptum esse, ipsum sibi medentem, hoc est nihil agentem, in extremo vitae discrimine fuisse, sed bonam eius corporis naturam vim morbi vicisse; paucis diebus extra periculum fuit.

Redeunte vita, memoriae, desideria, spes, consilia vitae uberius quam umquam in eius animo revixerunt; hoc est, magis quam umquam de Lucia cogitavit.

Quid de illa fieret eo tempore quo vivere quasi exceptio erat? Tamque propinquam esse, neque de ea quidquam scire posse? In tanta incertitudine manere, Deus scit quamdiu! Etiamsi autem illa tandem dissipata esset, si omni periculo remoto Luciam vivere rescivisset, supererat semper alterum illud mysterium, illud voti impedimentum. — Ibo ipse, ibo omnia simul exploratum, — secum dixit; idque dixit antequam etiam se sustinere posset.

— Utinam tantum vivat! Inveniam eam, inveniam ego; semel ex ipsa audiam quid sit ista promissio; ostendam ei stare non posse, atque mecum abducam, ipsam miseramque Agnetem, si vivit! Quae semper me dilexit, et certe adhuc diligit. Comprehensio? Hem! alia nunc habent quae cogitent qui vivunt. Secure etiam hic vagantur homines quibus multa in caput congesta sunt... Solisne nebulonibus impunitas concedenda? Mediolanique maiorem confusionem esse

omnes dicunt. Si occasionem tam pulchram elabi patiar, — (Pestem! Videte quo modo ille beatus instinctus omnia ad nos ipsos referendi nobisque subiciendi interdum verbis uti nos cogat!) — nulla umquam similis redibit!

Ita sperare iuvat, mi Renze.

Ubi primum se trahere potuit, Bortolum quaesivit, qui ad id tempus pestem effugere potuerat seque caute tuebatur. Domum non introiit, sed e via inclamans eum ad fenestram evocavit.

«Ah ah!» dixit Bortolus; «tu evasisti. Bene tibi!»

«Adhuc cruribus paulum laboro, ut vides; sed periculo defunctus sum.»

«Hem! utinam ego tua in condicione essem. Olim qui se valere dicebat, omnia dixisse videbatur; nunc parvi refert. Si quis eo pervenit ut dicat: melius me habeo; ea vero pulchra vox est!»

Renzus, fausta aliqua consobrino precatus, consilium suum ei communicavit.

«I hac vice, et caelum tibi benedicat,» respondit ille. «Cura ut iustitiam effugias, quemadmodum ego contagium effugere conabor; ac si Deus utrique nostrum bene evenire voluerit, iterum nos videbimus.»

«Oh! certe revertar; atque utinam non solus revertar! Sed satis: spero.»

«Redi sane comitatus; nam, Deo volente, omnibus opus erit et iucunde una vivemus. Modo me invenias, et diabolica haec pestilentia finita sit!»

«Iterum nos videbimus, videbimus; necesse est nos iterum videre!»

«Iterum dico: utinam Deus velit!»

Aliquot diebus Renzus se exercebat ut vires suas experiretur atque augeret; et ubi primum sibi idoneus ad iter faciendum visus est, ad profectionem se paravit.

Cingulum sub vestibus induit, in quo quinquaginta illa scuta reposita erant, quae numquam attigerat de quibusque ne Bortolo quidem verbum fecerat; paucos alios nummos sumpsit, quos quotidie omnibus rebus parcendo seposuerat; fasciculum vestium sub bracchio, in loculo testimonium bonae operae habuit, quod cautelae causa ab altero domino sub Antonii Rivoltae nomine impetraverat; in parvo feminalium loculo cultrum magnum posuit, quod minimum armorum erat quod vir probus illis temporibus secum ferre posset; atque extremo Augusto iter iniit, tertio die postquam dominus Rodericus in lazaretum perlatus erat.

Leucum versus tendit, volens, ne tam caecus Mediolanum pergeret, per vicum suum transire, ubi Agnetem vivam reperturum se sperabat atque ab ea aliqua ex tot rebus quas cognoscendi cupiditate ardebat discere incipere.

Pauci e peste restituti inter reliquam multitudinem vere quasi privilegiatus ordo erant. Magna aliorum pars languescebat aut moriebatur; qui autem ad id tempus a morbo intacti fuerant, continuo eius metu vivebant; ibant secreti,

cauti, passibus moderatis, vultibus suspiciosis, properantes simul atque haesitantes: omnia enim contra eos telum mortiferae plagae fieri poterant.

Illi contra, de sua sorte fere securi — quippe bis pestem contrahere res prodigiosa potius quam rara erat — per medium contagium libere ac fortiter vagabantur, sicut equites medii aevi, ferro tecti quacumque ferrum poni poterat, equisque pro facultate similiter armatis insidentes, errabant — unde gloriosum illud errantium nomen — errabant, inquam, et casus sequebantur inter miseram peditum civium agrestiumque turbam, quibus ad ictus repellendos atque extenuandos nihil praeter pannos erat.

Pulchrum, prudens atque utile vitae institutum! Institutum plane quod primum locum in tractatu de oeconomia publica obtineat.

Tali securitate, quam tamen sollicitudines lectori notae temperabant et frequens spectaculum perpetuaque communis calamitatis cogitatio contristabant, Renzus domum tendebat, sub caelo pulchro perque pulchram regionem; sed post longa tristissimae solitudinis spatia non nisi umbram aliquam vagantem potius quam viventem hominem offendebat, aut cadavera ad fossam sine exsequiarum honore, sine cantu, sine comitatu delata.

Circa medium diem in luculo substitit, ut panis obsoniique quod secum attulerat paulum sumeret. Poma in itinere etiam plus quam satis suppetebant: ficus, persica, pruna, mala quantum vellet; satis erat agros ingredi et decerpere vel sub arboribus colligere, ubi velut grandinasset iacebant. Annus enim mirum in modum abundabat, praesertim pomis; nec fere quisquam ea curabat. Uvae quoque pampinos, ut ita dicam, tegebant, primi occupantis arbitrio relictae.

Sub vesperum vicum suum conspexit. Quo aspectu, quamvis paratus esse debuisset, cor sibi quasi constringi sensit: turba simul tristium recordationum tristiumque praesagiorum eum invasit; in auribus habere sibi videbatur infestos illos campanae pulsus qui eum, cum ex illis locis fugeret, quasi comitati atque insecuti erant; simulque mortis, ut ita dicam, silentium sentiebat quod ibi nunc regnabat.

Maiore etiam perturbatione affectus est cum in areolam ante ecclesiam exiret; peiora etiam in extremo itinere exspectabat: nam ad eam domum ire ac subsistere constituerat quam olim Luciae domum appellare solebat. Nunc ad summum Agnetis esse poterat; unamque a caelo gratiam sperabat, ut eam vivam atque incolumem ibi inveniret.

In ea domo hospitium petere statuerat, recte coniciens suam iam non nisi murium martiumque habitationem esse.

Ne conspiceretur, semitam exteriorem iniit, ipsam qua bona comitante societate nocte illa tam memorabili venerat, ut parochum improvisum deprehenderet. Medio fere itinere hinc vinea, illinc Renzi aedes erant; itaque

praeteriens in utramque paulisper intrare posset, ut res suas quo statu essent videret.

Procedens ante se respiciebat, cupidus simul et timidus ne quem videret; paucis post passibus virum quidem conspexit sola tunica indutum, humi sedentem, umeris saepi iasminorum admotis, habitu vecordis. Habitu primo, deinde etiam vultu miserum illum Gervasium semistultum agnoscere sibi visus est, qui secundus testis ad infelicem expeditionem venerat. Sed propius accedens certum habuit Tonium contra esse, illum tam alacrem qui fratrem secum adduxerat.

Pestis, corporis simul animique vigore sublato, in vultu eius omnique actu parvum et occultum similitudinis germen explicaverat, quod illi cum hebete fratre inerat.

«O Toni!» dixit Renzus, coram eo subsistens; «tune es?»

Tonius oculos sustulit, capite non moto.

«Toni! non me agnoscis?»

«Cui accidit, accidit,» respondit Tonius, ore deinde aperto manens.

«In te quoque incubuit, eh? Miser Toni; sed non iam me agnoscis?»

«Cui accidit, accidit,» repetit ille, stulto quodam risu. Renzus, videns nihil amplius se eliciturum, tristior iter perrexit. Ecce autem ex angulo emergit proceditque nescio quid nigrum, quod statim dominum Abundium esse agnovit. Tardissime ambulabat, baculum ferens sicut qui ab eo vicissim fertur; quo propius accedebat, eo apertius in pallido vultu macilentoque atque in omni gestu apparebat eum quoque suam tempestatem subiisse.

Ille quoque aspiciebat; videbatur eum agnoscere, simulque dubitare; peregrinum aliquid in vestitu cernebat, sed peregrinum illud ipsum Bergomense.

— Ipse sine dubio est! — secum dixit; manusque in caelum sustulit motu mirantis aegreque ferentis, baculo quem dextra tenebat in aere suspenso. Misera bracchia intra manicas salire videbantur, quas olim vix implebant. Renzus, gradu accelerato, obviam processit eumque reverenter salutavit; quamvis enim, ut scitis, discessissent, tamen parochus eius semper erat.

«Hicne es?» exclamavit dominus Abundius.

«Hic sum, ut vides. Sciturne aliquid de Lucia?»

«Quid de ea sciri velis? Nihil scitur. Mediolani est, si adhuc in hoc mundo est. Sed tu...»

«Et Agnes vivit?»

«Potest fieri; sed quis, quaeso, sciat? Hic non est. Sed...»

«Ubi est?»

«In Vallem Saxinam abiit apud cognatos illos suos, Pasturium, bene scis; ibi enim pestem non tam diabolice saevire dicunt quam hic. Sed tu, inquam...»

«Hoc doleo. Et pater Christophorus...?»

«Iam diu abiit. Sed...»

«Sciebam; id ad me scribendum curaverunt: quaerebam num forte in has partes redisset.»

«Sane vero! Nihil amplius de eo auditum est. Sed tu...»

«Hoc quoque doleo.»

«Sed tu, inquam, quid in has partes venis acturus, per caelum? Nescis quam leve, ut ita dicam, mandatum te comprehendendi adhuc valeat...?»

«Quid ad me? Alia habent quae cogitent. Ego quoque semel ad res meas visendas venire volui. Et plane nescitur...?»

«Quid visere vis? Mox nemo restat, nihil restat. Et dico: cum illo de te comprehendendo mandato, huc venire, in ipsum vicum, in lupi os, num prudentis est? Seni morem gere, qui plus sapere quam tu debet, et pro amore quo te prosequitur loquitur; calceos bene liga et, priusquam quis te videat, redi unde venisti; si autem visus es, eo celerius cursu redi. Tibi aptusne hic aer videtur? Nescis venisse qui te quaererent, scrutatos esse, scrutatos, omnia evertisse...»

«Nimis bene scio, nebulones!»

«Ergo igitur...!»

«At dico tibi nihil me curare. Et ille adhuc vivit? Hic est?»

«Dico neminem hic esse; dico tibi non esse de rebus huius loci cogitandum; dico...»

«Quaero num hic sit ille.»

«O sanctum caelum! Melius loquere. Fieri potest ut tantus tibi adhuc ignis insideat post tot res?»

«Estne an non est?»

«Non est, age. Sed pestis, fili, pestis! Quis his temporibus vagatur?»

«Utinam nihil praeter pestem in hoc mundo esset... de me loquor: habui, securus sum.»

«At ergo! at ergo! Nonne haec monita sunt? Postquam e tali discrimine evasisti, gratias caelo agere debere mihi videris atque...»

«Ago profecto.»

«Neque alia quaerere, inquam. Mihi morem gere...»

«Tu quoque eam habuisti, domine paroche, nisi fallor.»

«Habuerimne! Perfida atque infamis fuit: miraculo vivo; satis est dicere pestem me ita tractavisse ut vides. Nunc paulum quietis vere egebam ut me reficerem: age, paulo melius me habere incipiebam... Per caelum, quid huc venis acturus? Redi...»

«Semper istud redire urges. Si statim rediturus essem, melius mihi fuerat ne proficiscerer quidem. Dicis: quid venis? quid venis? O rem miram! Venio et ego domum meam.»

«Domum tuam...»

«Dic mihi: multine hic mortui sunt?...»

«Eh eh!» exclamavit dominus Abundius; et, a Perpetua incipiens, longam hominum familiarumque integrarum seriem nominavit. Renzus tale aliquid nimis exspectabat; sed tot nomina hominum quos noverat, amicorum, propinquorum audiens, maestus demisso capite stabat, identidem exclamans: «Miser! Misera! Miseri!»

«Vides!» perrexit dominus Abundius; «neque finita res est. Nisi qui supersunt hac vice sapere incipiunt omnesque ineptias e capite eiciunt, nihil iam restat nisi mundi finis.»

«Ne dubita: neque enim hic manere cogito.»

«Ah! gratiae caelo agantur, quod tandem intellexisti! Et, utique, in agrum Bergomensem redire prorsus constituis.»

«De hoc ne sollicitus sis.»

«Quid! num peius hoc aliquod facinus mihi designas?»

«Ne cogita, inquam; mea res est: puer iam non sum; ratione uti possum. Spero te certe nemini dicturum me vidisse. Sacerdos es; ego ovis tua: me prodere noles.»

«Intellexi,» dixit dominus Abundius, iracunde suspirans; «intellexi. Te ipsum perdere vis et me perdere. Non satis tibi sunt ea quae passus es; non satis ea quae ego passus sum. Intellexi, intellexi.» Haec ultima verba inter dentes murmurans, viam suam repetivit.

Renzus ibi tristis atque aegre ferens remansit, cogitans quo ad manendum iret. Inter mortuos a domino Abundio enumeratos erat familia rusticorum tota contagio sublata, excepto iuvene Renzo fere aequali et ab infantia sodali; domus paucos passus extra vicum aberat. Illuc ire statuit.

Eundo vineam suam praeteriit; atque iam extrinsecus statim conicere potuit quo statu esset. Nec ramulus nec frons arboris ex iis quas reliquerat supra murum apparebat; quidquid cernebatur, eo absente natum erat. Ad aperturam accessit — ne cardines quidem cancellorum restabant — atque circum oculos egit: misera vinea! Duas continuas hiemes vicani ligna caesum venerant «in miselli illius praedio», ut dicebant. Vites, mori, fructiferae omnis generis arbores, omnia male evulsa aut ad imum caesa erant.

Videbantur tamen adhuc vestigia pristinae culturae: novelli palmites in ordinibus interruptis, qui tamen vastatorum sulcorum lineas indicabant; hinc illinc soboles aut germina mororum, ficorum, persicorum, cerasorum,

prunorum. Sed haec quoque sparsa atque suffocata apparebant in media nova, varia, densa progenie, sine hominis manu nata atque adulta.

Colluvies erat urticarum, filicum, lolii, graminis, chenopodiorum, avenae silvestris, amaranthorum viridium, crepidum, oxalidum, panici silvestris aliarumque talium herbarum; earum dico quas agricola cuiusque regionis suo more in magnam classem redegit, malas herbas aut simili nomine appellans.

Erat caulium confusio, qui alii alios in aere superare aut per terram serpentes anteire contendebant, undique denique sibi invicem locum eripere; foliorum, florum, fructuum centum coloribus, centum formis, centum magnitudinibus mixtura: spiculae, paniculae, racemi, fasciculi, capitula alba, rubra, flava, caerulea.

Inter hanc plantarum colluviem aliae eminentiores conspicuaeque erant, non tamen meliores, saltem pleraeque: uva Turcica, omnibus altior, ramis expansis rubescentibus, amplis foliis magnificis obscure viridibus, quorum quaedam iam purpureis marginibus cingebantur, racemis reflexis, inferius bacis violaceis, superius purpureis, tum viridibus, in summo florulis subalbis instructis; verbascum, magnis foliis lanatis humi stratis, caule in aera erecto, longisque spicis vivis floribus flavis sparsis ac velut stellatis; cardui, ramis, foliis, calycibus horridi, unde florum alborum aut purpureorum fasciculi emergebant, vel argenteae levesque plumae vento abreptae solvebantur.

Hic convolvuli plurimi, ad novas mori soboles scandentes eisque implicati, pendentibus foliis totas operuerant, et de earum apicibus albas mollesque campanulas demittebant; ibi bryonia silvestris, bacis rubris ornata, novis vitis palmitibus se alligaverat; vitis autem, firmiore frustra praesidio quaesito, suos vicissim cirros illi affixerat; atque imbecilles caules foliaque non multum dissimilia miscentes, altera alteram deorsum trahebant, sicut saepe imbecillibus accidit qui se invicem in fulcimentum sumunt.

Rubus ubique erat; de alia planta ad aliam procedebat, surgebat, descendebat, ramos pro facultate reflectebat aut extendebat; atque ante ipsum limen transversus, etiam domino transitum prohibiturus ibi esse videbatur.

At dominus talem vineam ingredi non curabat; neque fortasse tamdiu eam aspexit quam nos hanc eius adumbrationem conficimus. Processit: haud procul domus eius erat; hortum transiit, inter malas herbas ad media crura ambulans, quibus ille sicut vinea plenus tectusque erat.

In limen alterius ex duobus conclavibus inferioribus pedem posuit: ad passuum strepitum, ad eius apparentis conspectum, turbatio quaedam et decussatim fugientium murium ingentium concursatio; in sordes totum pavimentum tegentes se condebant: hoc etiamtum quasi lectus Germanorum mercennariorum erat. Parietes aspexit: detrito tectorio, maculati, fumidi erant.

Oculos ad contignationem sustulit: aulaeum aranearum telis contextum. Nihil aliud erat.

Illinc quoque abiit, manibus in capillos iniectis; retro rediit per semitam quam paulo ante ipse aperuerat; post paucos passus aliam semitam laevam in agros ducentem iniit, ac nullo vivo homine viso auditoque prope casulam venit ubi manere constituerat. Iam obscurari incipiebat.

Amicus in limine in scamno ligneo sedebat, bracchiis implicatis, oculis in caelum defixis, velut homo calamitatibus attonitus et solitudine efferatus. Vestigia audiens conversus est ut videret quis esset; ad eum autem quem inter ramos frondesque sub crepusculo cernere sibi videbatur clara voce dixit, surgens manusque attollens: «Num ego solus hic sum? Nonne satis heri feci? Sinite me paulum quiescere; id quoque misericordiae opus erit.»

Renzus, quid ista sibi vellent nesciens, eum nomine appellans respondit.

«Renze...!» ille dixit, exclamans simul atque interrogans.

«Ipse,» Renzus ait; atque obviam concurrerunt.

«Tu ipse es!» dixit amicus, ubi prope fuerunt. «Oh quantum gaudeo te videre! Quis putavisset? Pro Paulino, quem Mortuorum appellant, te habueram; is me assidue vexat ut mortuos sepeliendos adiuvem. Scisne me solum relictum? Solum! Solum, quasi eremitam!»

«Scio nimis,» ait Renzus. Ita salutationes, quaestiones responsaque raptim commutantes miscentesque casulam simul intraverunt. Ibi, sermonibus non intermissis, amicus operam dedit ut Renzum pro improviso adventu temporisque condicione aliquantum honoraret. Aquam igni imposuit, polentam coquere coepit; sed mox Renzum tradito rudiculo miscere iussit; ipse discessit dicens: «Solus relictus sum; ah! solus relictus sum!»

Rediit cum sitella lactis, cum paulo carnis siccatae, cum duobus caseolis recentibus, cum ficis persicisque; omnibus depositis et polenta in alveum effusa, mensae simul accubuerunt, gratias invicem agentes, alter pro adventu, alter pro hospitio.

Post fortasse biennii absentiam subito multo amiciorem alter alterum sensit quam umquam se esse noverant eo tempore quo cotidie fere se videbant: nam utrique, inquit hoc loco manuscriptum, ea acciderant quae doceant quantum animo balsamum sit benevolentia, sive eam ipse sentias sive in aliis reperias.

Certe nemo apud Renzum Agnetis locum tenere poterat neque absentiam eius consolari, non solum ob veterem illum singularemque amorem, sed etiam quod inter res quas explicare ei cordi erat una erat cuius clavem sola illa possidebat.

Paulisper dubitavit utrum iter pergeret an Agnetem prius quaereret, cum tam parum abesset; sed reputans Agnetem de Luciae salute nihil sciturum, in pristino

proposito mansit, ut recta iret, dubium illud exsolveret et sententiam suam audiret, deinde ipse matri nuntium afferret.

Ab amico tamen multa quoque didicit quae ignorabat, ac multa plenius intellexit quae parum sciebat, de Luciae casibus, de persecutionibus quas ipse passus erat, de domino Roderico cauda inter crura discedente nec deinceps in iis partibus viso; denique de tota illa rerum implicatione.

Etiam didicit — neque id Renzo parvi momenti erat — quod vere esset domini Ferrantis cognomen; nam Agnes a scriba suo id quidem scribendum curaverat; sed Deus scit quomodo scriptum esset, et interpres Bergomensis, dum epistulam ei legeret, tale verbum inde effecerat ut, si Renzus eo usus Mediolanensem domum quaesivisset, neminem probabiliter inventurus esset qui de quo homine loqueretur coniceret.

At illud erat unicum filum quod haberet ad Luciam quaerendam. Quod ad magistratus attinebat, magis magisque persuasum ei est periculum iam satis remotum esse, ut non magnopere curandum esset: dominus praetor peste mortuus erat; quis sciret quando alius mitteretur? Lictores quoque magna ex parte abierant; qui restabant, longe alia cogitabant quam res veteres.

Ipse quoque amico casus suos narravit, centumque vicissim accepit historias de exercitus transitu, de peste, de unctoribus, de prodigiis. «Foedae res sunt,» dixit amicus, Renzum in cubiculum ducens quod contagium vacuum reddiderat; «res quas umquam nos visuros non credidissemus; quae homini totius vitae hilaritatem eripere possint. Sed inter amicos de eis loqui levamentum est.»

Oriente die ambo in culina erant: Renzus ad iter paratus, cingulo sub thorace abscondito, cultro magno in feminalium loculo; fasciculum, quo expeditior iret, apud hospitem deposuit. «Si bene mihi cesserit,» ait, «si vivam invenero, si... satis... hac revertar; Pasturium curram ut miserae Agneti bonum nuntium afferam, deinde, deinde... At si casu malo, casu quem Deus avertat... tum quid facturus sim nescio, quo iturus nescio: certe in his partibus me non amplius videbitis.» Sic loquens, in limine erectus, capite sublato, mixto teneritatis dolorisque affectu patriam auroram tam diu non visam intuebatur. Amicus, ut fieri solet, bene sperare iussit; voluit ut cibum aliquem secum sumeret; aliquantulum viae comitatus, renovatis ominibus dimisit.

Renzus placide iter iniit: satis erat eo die prope Mediolanum pervenire, ut postridie mane urbem intraret ac statim quaerere inciperet. Iter sine casibus fuit neque quidquam Renzum a cogitationibus avertere potuit, praeter solitas miserias et tristitias. Sicut pridie fecerat, opportuno tempore in luculo ad cibum paulum capiendum quietemque sumendam substitit.

Modoetiam transiens, ante tabernam apertam ubi panes expositi erant, duos petiit ne, si quid accideret, inops esset. Pistor ei imperavit ne intraret, ac parva

pala scutellam aquae acetique plenam porrexit, iubens ut nummos ibi coniceret; quo facto, forcipibus duos panes alterum post alterum ei tradidit, quos Renzus in singulis loculis condidit.

Sub vesperum ad Grecum pervenit, nomine tamen ignoto; sed ex aliqua locorum memoria quae e priore itinere restabat et ex computato itineris spatio a Modoetia confecto coniciens urbem parum abesse debere, de via publica decessit ut in agris tugurium aliquod quaereret ibique noctem ageret: nam cum cauponis implicari nolebat. Melius quam quaerebat invenit: aperturam vidit in saepe quae villae rusticae aream cingebat; ingressus est exploraturus.

Nemo erat: ab una parte magnam porticum conspexit, sub qua fenum congestum erat et scala feno admota; circumspiciens deinde fortunam experturus ascendit, se ad dormiendum composuit, ac statim quidem obdormivit neque ante auroram experrectus est.

Tum manibus genibusque innixus ad marginem magni illius lecti perrexit; caput exseruit et, nemine viso, qua ascenderat descendit, qua intraverat exiit, semitas ingressus templum maximum pro sua stella polari sumpsit; ac brevissimo itinere confecto sub moenibus Mediolanensibus emersit, inter portam Orientalem et portam Novam, huic autem admodum prope.

CAPUT TRICESIMUM QUARTUM

Quod ad rationem urbem ingrediendi attinet, Renzus summatim audiverat severissima esse mandata ne quis sine sanitatis tessera admitteretur; re tamen ipsa facillime intrari, si quis modo sibi paulum consulere atque occasionem capere sciret.

Ita sane erat; et, omissis causis communibus propter quas eo tempore omne mandatum parum observabatur, omissis propriis quae huius severam exsecutionem tam difficilem reddebant, Mediolanum iam eo statu erat ut non appareret quid prodesset id custodire et a quo; quicumque illuc veniret, suae potius salutis neglegens videri poterat quam civium saluti periculosus.

His nuntiis acceptis, Renzus constituerat per primam portam quam forte invenisset intrare conari; si quid obstaret, muros extrinsecus iterum sequi, donec aliam aditu faciliorem reperiret. Deus autem scit quot portas Mediolanum habere debere sibi fingeret. Sub moenia igitur cum pervenisset, substitit circumspiciens, ut solet qui, quo se vertat nesciens, ab omni re aliquod indicium exspectare atque petere videtur.

Sed dextra laevaque duas tantum flexuosae viae partes videbat, adversus muri tractum; nusquam ullum viventium hominum signum, nisi quod ex quodam aggeris loco columna obscuri densique fumi surgebat, quae ascendens dilatabatur magnisque globis involvebatur, tum in immoto cinereoque aere evanescebat. Vestes, lecti aliaque supellex infecta comburebantur; eiusmodi tristia incendia assidue fiebant, neque ibi tantum, sed variis moenium partibus.

Tempestas clausa, aer gravis, caelum totum nube vel aequabili inertique nebula velatum, quae solem negare, imbrem autem non promittere videbatur; agri circum partim inculti, omnes aridi; quidquid virebat decolor, neque ulla roris gutta in foliis marcidis atque cadentibus. Insuper illa solitudo, illud silentium tam prope magnam urbem novam consternationem Renzi sollicitudini addebant omnesque eius cogitationes tristiores reddebant.

Aliquamdiu ibi moratus, dextram partem temere cepit, inscius ad portam Novam tendens, quam, etsi propinquam, videre non poterat propter propugnaculum post quod tum latebat. Paucis passibus factis tintinnabulorum sonum audire coepit, qui interdum cessabat ac rursus incipiebat; deinde aliquas hominum voces.

Processit et, propugnaculi angulo praeterito, primum casulam ligneam vidit, in limine custodem sclopeto innixum, vultu quodam fesso ac neglegenti; post

casulam saepimentum palorum, post hoc portam, id est duo muri latera proiecta, tectulo supra valvas defendente; quae patebant, ut etiam saepimenti cancelli.

At ante ipsum aditum triste humi impedimentum erat: feretrum, in quo duo monatti miserum hominem ad auferendum componebant. Telonearíorum praefectus erat, in quo paulo ante pestis apparuerat.

Renzus substitit, finem exspectans; pompa profecta, cum nemo cancellos clausum veniret, opportunum tempus ratus, celeriter accessit. Sed custos maligne inclamavit: «Heus!» Renzus rursus vestigio substitit et, oculis eum intuens, dimidium ducatonis protulit ostenditque.

Ille, sive pestem iam passus erat, sive minus timebat quam dimidios ducatones amabat, Renzo significavit ut sibi proiceret; quem ubi statim ad pedes volare vidit, susurravit: «Perge cito.» Renzus bis dici non est passus; saepimentum transiit, portam transiit, processit, nemine animadvertente aut curante, nisi quod post quadraginta fortasse passus aliud «Heus!» audivit, a portitore post se inclamatum.

Hac vice se non audire simulavit et, ne conversus quidem, gradum acceleravit. «Heus!» rursus clamavit portitor, ea tamen voce quae impatientiam magis quam propositum oboedientiam exigendi indicaret; cumque non oboediretur, umeros sustulit et in miseram suam casulam rediit, velut homo cui magis cordi esset a viatoribus procul abesse quam de rebus eorum certior fieri.

Via quam Renzus ingressus erat tum sicut nunc recta ad canalem qui Navigium dicitur ducebat: utrinque saepes aut muri hortorum, ecclesiae et coenobia, paucaeque domus. In extremo eius viae, in media autem quae canalem praeterit, columna stabat cum cruce, quae crux Sancti Eusebii dicebatur. Quantumvis Renzus ante se spectaret, nihil praeter eam crucem videbat.

Cum ad quadrivium venisset quod mediam fere viam intersecabat, in utramque partem respiciens dextra vidit, in ea via quae ampla Sanctae Teresiae via appellatur, civem sibi obviam venientem. — Christianus tandem! — secum dixit, statimque illuc se convertit, viam ab eo quaesiturus.

Ille quoque advenientem peregrinum viderat, eumque procul suspicioso aspectu metiebatur; eo magis ubi animadvertit illum, proposito itinere relicto, ad ipsum accedere. Renzus, ubi parum abfuit, pileum detraxit, ut erat montanus verecundus; eumque sinistra tenens, alteram manum in summi pilei cavum misit atque rectius ad ignotum accessit.

At ille, oculis prorsus distortis, passum retro dedit, nodosum baculum sustulit, ferroque eius acuminato ad Renzi corpus converso clamavit: «Abi! Abi! Abi!»

«Oh oh!» et iuvenis clamavit; pileum capiti reposuit et, cum longe aliud tum cuperet quam litem excitare, ut postea rem narrans dicebat, terga illi miro homini vertit viamque suam perrexit, vel potius eam in qua versabatur.

Alter quoque sua via processit, totus fremens identidemque retro conversus. Domum adveniens narravit unctorem sibi accessisse, humili mansuetoque habitu, vultu infamis impostoris, arculam unguenti vel pulveris involucellum — utrum fuisset parum certo sciebat — in manu intra pilei verticem habentem, ut sibi dolum faceret nisi eum procul arcere scivisset.

«Si passum unum propius accessisset,» addidit, «protinus eum transfixissem, antequam me tractare posset nebulo. Infortunium fuit quod in tam solitario loco eramus: nam si in medio Mediolano fuissemus, homines vocassem meque adiuvandum ad eum comprehendendum curassem. Certe in pileo sceleratum illud sordium genus inventum esset. Sed ibi solus cum solo satis habere debui eum terrere neque periculum facere mihi mali quaerendi: paulum enim pulveris confestim proicitur, et illi singulari sollertia sunt; tum diabolum a suis partibus habent. Nunc per Mediolanum vagatur: quis scit quam stragem edat!» Quamdiu autem vixit — multos annos vixit — quoties de unctoribus sermo esset, historiam suam repetebat atque addebat: «Qui adhuc contendunt verum non fuisse, ne mihi id dicere veniant: res enim vidisse oportet.»

Renzus, tantum aberat ut intellegeret quantum periculum evasisset, ira magis quam metu commotus, ambulans de illa receptione cogitabat, atque fere recte coniciebat quid ignotus de se putasset; sed res tam absurda videbatur ut illum semistultum aliquem esse debere secum concluderet. — Male incipit, — cogitabat tamen; — malum aliquod sidus mihi in hoc Mediolano esse videtur. Ad ingrediendum omnia secunda sunt; deinde, ubi intus sum, molestias paratas invenio. Sed... Deo adiuvante... si invenio... si mihi contingit ut inveniam... hem! nihil omnia fuerint. —

Ad pontem perveniens, sine haesitatione laevam in viam Sancti Marci flexit, quae recte ei videbatur in interiorem urbem ducere debere. Procedens autem huc atque illuc spectabat, num humanam aliquam creaturam reperiret; nihil aliud vidit nisi deforme cadaver in fossula quae inter paucas illas domos — tum etiam pauciores — et partem viae decurrit.

Ea parte praeterita clamorem audivit: «Heus tu, vir!» Atque eo respiciens haud procul in parvo solario casulae secretae miseram mulierem vidit, infantium nidulo circumdatam; quae eum vocare pergens manu quoque significavit. Cursu accessit; ubi prope fuit, «Heus, iuvenis,» inquit mulier, «per miseros vestros mortuos, fac misericorditer ut commissarium admoneas nos hic oblitos esse. Domi nos tamquam suspectos incluserunt, quia miser maritus meus mortuus est; ostium clavis confixerunt, ut vides; neque ab hesterno mane quisquam cibum

nobis attulit. Tot horis quas hic degimus nullus mihi Christianus obvenit qui hanc misericordiam praestaret; et miseri hi innocentes fame moriuntur.»

«Fame!» exclamavit Renzus; atque manibus in loculos missis, «Ecce, ecce,» dixit, duos panes proferens; «demitte aliquid quo eos imponam.»

«Deus tibi mercedem reddat; paulisper exspecta,» ait mulier; et canistrum funemque quo demitteret quaesitum ivit, idque fecit. Renzo interim in mentem venerunt panes illi quos prope crucem priore Mediolanum ingressu invenerat; cogitabatque: — Ecce: restitutio est, fortasse etiam melior quam si ipsi domino reddidissem; hic enim vere misericordiae opus est. —

«De commissario autem quem dicis, mea mulier,» deinde dixit panes in canistro ponens, «nihil tibi praestare possum: nam, ut verum dicam, peregrinus sum neque hanc urbem omnino novi. Sed si aliquem paulo mitiorem humanioremque offendiero, cui loqui possim, illi dicam.»

Mulier rogavit ut ita faceret et viae nomen dixit, ut indicare sciret.

«Tu quoque,» repetit Renzus, «gratificari mihi poteris, credo, veramque misericordiam sine tuo incommodo praestare. Nobilium domus, magnorum dominorum, hic Mediolani, domus ***: scisne ubi sit? Potesne mihi monstrare?»

«Esse eam domum scio,» respondit mulier; «sed ubi sit vere nescio. Hac procedens aliquem invenies qui eam monstret. Et memento de nobis quoque ei dicere.»

«Ne dubita,» ait Renzus, processitque.

Singulis passibus crescere atque appropinquare sentiebat strepitum quem iam ibi stans loquensque audire coeperat: rotarum equorumque strepitum, quem tintinnabulorum tinnitus, interdum flagellorum crepitus atque ululatus comitabantur. Ante se spectabat, nihil autem videbat.

Ad viae exitum cum venisset, aperto ante oculos foro Sancti Marci, primum ei apparuerunt duae trabes erectae, funis et trochleae quaedam; neque diu dubitavit quin agnosceret — res enim eo tempore familiaris erat — abominandam tormenti machinam.

In eo loco erecta erat, neque ibi tantum, sed in omnibus foris atque amplioribus viis, ut cuiusque regionis curatores, ad hoc omni arbitraria potestate muniti, quemcumque poena dignum iudicarent statim ei applicari iuberent: sive inclusos qui domo exissent, sive ministros inferiores officio non functos, sive quemvis alium. Unum erat ex illis remediis immodicis atque inefficacibus, quibus eo tempore, praesertim iis momentis, tam prodige utebantur.

Dum autem Renzus instrumentum illud aspicit, cogitans cur ibi erectum esse possit, strepitum magis magisque appropinquare audit atque ex ecclesiae angulo virum tintinnabulum quatientem apparere videt: apparitor erat; post eum duo

equi, cervicibus extentis pedibusque obnixis, aegre procedebant; ab illis tractum plaustrum mortuorum, post illud aliud, tum aliud atque aliud; hinc illinc monatti equorum lateribus instantes, verberibus, pugnis, blasphemiis eos urgentes.

Cadavera illa, pleraque nuda, quaedam pannis male involuta, acervata erant atque inter se implicata, sicut globus serpentium qui verno tepore lente se explicat; nam ad omnem offensionem, ad omnem concussum funesti illi acervi tremere foedeque dissolvi videbantur, capita pendere, comae virginales resupinari, bracchia exsolvi rotisque illidi, oculo iam horrenti ostendentes quo modo tale spectaculum etiam dolentius deformiusque fieri posset.

Iuvenis in fori angulo prope canalis repagulum substiterat et interim pro ignotis illis mortuis precabatur. Atrox cogitatio menti affulsit: — Fortasse ibi, ibi inter eos, ibi subter... O Domine! fac ne verum sit! Fac ne cogitem! —

Pompa funebri praeterita, Renzus se movit, forum transiit, canalem laevum secutus, nulla alia eligendi causa nisi quod pompa in alteram partem ierat. Paucis illis passibus inter ecclesiae latus et canalem factis, dextra pontem Marcellinum vidit; eo ingressus in Vicum Novum exiit.

Ante se aspiciens, semper ut aliquem reperiret a quo viam quaereret, in extremo vico sacerdotem thoracio vestitum vidit, bacillum manu tenentem, prope ostium semiclusum stantem, capite inclinato aureque rimulae admota; paulo post manum tollere ac benedicere vidit. Id quod re vera agebatur coniecit, eum scilicet confessionis alicuius auditionem perficere; atque secum dixit: — Hic est vir mihi aptus. Si sacerdos sacerdotis officio fungens paulum caritatis, amoris, comitatis non habet, dicendum est nihil eorum iam in hoc mundo restare. —

Sacerdos interim ab ostio discedens Renzi versus veniebat, magna cautione in media via manens. Renzus, ubi prope fuit, pileum detraxit et significavit se loqui velle, simul ita subsistens ut significaret se non propius accessurum. Ille quoque substitit quasi auditurus, bacillum tamen ante se terrae figens, quasi inde propugnaculum sibi faceret.

Renzus quaestionem exposuit, cui sacerdos satisfecit non solum viae nomen indicando in qua domus sita erat, sed etiam, cum misellum indigere videret, quodam itinerario dato: dextras enim et laevas, ecclesias et cruces identidem nominando, sex vel octo reliquas vias ostendit quas ad illam perveniendum transeundas haberet.

«Deus te incolumem servet his temporibus et semper,» dixit Renzus; eoque iam ad discedendum moto, «Aliud misericordiae opus,» addidit; et de misera muliere oblita narravit. Bonus sacerdos illi gratias egit quod occasionem tam necessariae misericordiae praestandae dedisset; dicensque se eos quos oporteret

admonitum ire, perrexit. Renzus quoque se movit et ambulans itinerarium sibi repetere studebat, ne denuo ad omnem angulum quaerendum esset.

Sed quantum ei laboris ea res daret vix imaginari possitis; neque tam propter ipsius rei difficultatem quam propter novam animi perturbationem. Nomen illud viae, ea itineris indicatio eum ita turbaverant.

Indicium erat quod cupiverat ac petierat, quo carere non poterat; neque quidquam aliud dictum ei fuerat unde triste omen hauriret. Sed quid vultis? Illa de fine iam propinquo cogitatio paulo clarior, ubi e magna incertitudine exiturus esset, ubi sibi dici posset: vivit, aut dici: mortua est; illa cogitatio ita eum percusserat ut eo momento maluisset de omnibus adhuc in tenebris versari, in principio itineris esse cuius iam finem attingebat.

Vires tamen collegit atque sibi dixit: — Heus! si nunc puerum agere incipimus, quid fiet? — Ita pro facultate confirmatus, viam secutus est, in urbem penetrans.

Qualis urbs! Et quam leve prae hac clade videbatur quod anno superiore fame perpessa erat!

Renzus forte per unam ex squalidissimis vastissimisque partibus transibat, illud viarum quadrivium quod Carrubium portae Novae appellabatur. Tum crux in medio erat, adversus autem eam, iuxta locum ubi nunc Sancti Francisci de Paula ecclesia est, vetus ecclesia Sanctae Anastasiae nomini dicata.

Tantus in vicinia illa contagii furor et relictorum cadaverum fetor fuerat, ut pauci superstites discedere coacti essent; itaque tristitiae quam solitudinis desertique loci species viatori afferebat horror ac fastidium vestigiorum et reliquiarum recentis habitationis addebatur.

Renzus gradum acceleravit, animum sibi addens cogitatione metam non tam propinquam esse debere, speransque antequam eo perveniret aliquatenus saltem mutatum se spectaculum inventurum. Nec multo post in locum sane exiit qui viventium urbs dici poterat; sed qualis adhuc urbs, et quales viventes! Omnia ostia in viam patentia suspicione ac terrore clausa, praeter ea quae aperta stabant quia domus desertae aut occupatae erant; alia clavis affixa ac signata, quia intus homines peste mortui aut aegri erant; alia cruce carbone ducta notata, ut monatti scirent mortuos esse auferendos: omnia casu potius quam ratione, prout hic potius quam illic sanitatis commissarius vel alius minister inventus esset qui mandata exsequi aut vexationem facere vellet.

Ubique panni et, pannis foediora, fasciae tabo infectae, stramenta infecta aut sindones e fenestris deiectae; interdum corpora eorum qui subito in via mortui ibi relicti erant donec plaustrum ad auferendos transiret, aut ex ipsis plaustris exciderant, aut et ipsa e fenestris deiecta erant: adeo assidua saevientis calamitatis vis animos efferaverat omnemque pietatis curam, omnem societatis respectum

oblivione deleverat! Ubique omni tabernarum sonitu, omni vehiculorum strepitu, omni venditorum clamore, omni transeuntium sermocinatione cessante, rarissime mortale illud silentium alio rumpebatur quam plaustrorum funebrium strepitu, pauperum lamentis, aegrorum gemitu, furentium ululatibus, monattorum clamoribus.

Prima luce, meridie, vesperi, campana templi maximi signum dabat ad preces quasdam ab archiepiscopo praescriptas recitandas; cui sono reliquarum ecclesiarum campanae respondebant. Tum homines ad fenestras prodeuntes ad communiter orandum videres; vocum gemituumque susurrum audires, qui tristitiam aliqua tamen consolatione mixtam spirabat.

Duae fere civium partes e tribus iam tum mortuae erant, magna reliquorum pars aberat aut aegrotabat, externorum frequentia paene ad nihil redacta erat; e paucis qui vias frequentabant fortasse longo circuitu ne unum quidem offenderes in quo non appareret aliquid insoliti, funestae rerum mutationis indicium.

Videbantur viri amplissimi sine cappa aut pallio, quae tum pars civilis vestitus necessaria erat; sacerdotes sine veste talari, etiam religiosi thoraciis vestiti; omne denique genus vestimenti abiectum erat quod laxis partibus aliquam rem tangere aut — quod prae omnibus timebatur — unctoribus facultatem dare posset.

Praeter hanc autem curam quam succinctissime arctissimeque incedendi, omnis persona neglecta atque incompta: barbae longae iis qui eas gestare solebant, creverant iis qui antea radere consueverant; comae quoque longae et implicatae, non solum ea neglegentia quae ex inveterata deiectione nascitur, sed quod suspecti tonsores facti erant, postquam unus eorum, Ioannes Iacobus Mora, quasi famosus unctor comprehensus ac damnatus erat. Nomen illud, quod diu in urbe infame permansit, multo latiorem diuturnioremque misericordiam mereretur.

Plerique altera manu baculum, quidam etiam sclopetum tenebant, ut eum terrerent qui nimis propius accederet; altera pastillos odoratos aut globos metallicos ligneosve perforatos, spongiis acetis medicatis madentibus intus inclusis; quos interdum naribus admovebant aut perpetuo admotos tenebant.

Quidam ampullam collo suspensam gerebant, in qua paulum argenti vivi erat, persuasi id omnes pestilentes exhalationes haurire atque retinere posse; idque certo dierum intervallo renovare curabant. Nobiles non solum sine solito comitatu exibant, sed sportam bracchio ferentes victui necessaria emptum ire videbantur. Amici, si duo in via forte occurrerent, tacitis festinantibusque nutibus procul se salutabant. Unusquisque ambulans multum negotii habebat ut foeda ac mortifera impedimenta vitaret, quibus solum sparsum et quibusdam locis prorsus obtectum erat; quisque in media via manere studebat, metu aliarum

sordium aut funestioris ponderis quod e fenestris decidere posset; metu pulverum veneficorum qui inde in transeuntes saepe conici dicebantur; metu parietum, qui uncti esse poterant.

Ita ignorantia, contra rationem audax ac cauta, angustias angustiis nunc addebat, falsosque terrores pro iis rationi consentaneis ac salutaribus afferebat quos initio sustulerat.

Haec erant quae minus deformia minusque miseranda circum conspiciebantur: sani, opulenti. Nam post tot miseriarum imagines, gravioris etiam memorantes per quam lectorem ducere debebimus, non morabimur nunc narrando quale spectaculum esset pestilentium per vias se trahentium aut iacentium, pauperum, puerorum, feminarum.

Tale erat ut spectator desperatam quasi consolationem invenire posset in eo quod remotis ac posteris gravissimum acerbissimumque animi vulnus infert: cogitando dico, videndo quam pauci viventes illi redacti essent.

Inter hanc vastitatem Renzus bonam iam itineris partem confecerat, cum multis adhuc passibus a via in quam flectere debebat distans, varium inde strepitum audivit, in quo solitus ille horribilis tinnitus discerni poterat.

Ad viae angulum cum venisset — una ex latissimis erat — quattuor plaustra in medio stantia vidit; atque sicut in frumentario foro homines huc illuc commeant, sacci imponuntur atque effunduntur, talis eo loco motus erat: monatti domos intrabant, monatti cum onere umeris imposito exibant illudque in alterum plaustrum vel alterum ponebant; quidam rubro habitu, alii sine eo insigni, multi etiam odiosiore ornatu, cristis et lemniscis variorum colorum, quos miseri illi velut laetitiae signum in tanto publico luctu gerebant.

Nunc ex una, nunc ex alia fenestra vox lugubris veniebat: «Huc, monatti!» Tristiore etiam sono ex illa infesta agitatione vox aliqua truculenta respondebat: «Statim, statim.» Aut inquilini erant qui fremebant properarique iubebant; quibus monatti blasphemiis respondebant.

Viam ingressus Renzus gradum acceleravit, conans impedimenta illa non aspicere nisi quantum ad vitanda necesse erat; cum oculi eius in spectaculum singulari misericordia dignum inciderunt, quod animum ad contemplandum alliceret; ita ut paene invitus consisteret.

De limine unius ex illis ostiis descendebat atque ad pompam veniebat mulier, cuius aspectus iuventam provectam, nondum praeteritam, indicabat; pulchritudoque per eum lucebat magno dolore ac mortali languore velata et obscurata, non tamen corrupta: pulchritudo illa mollis simul et maiestatis plena, quae in Lombardo sanguine nitet.

Incessus fessus erat, non labans; oculi lacrimas non fundebant, sed multarum effusarum vestigium gerebant; in dolore illo erat pacatum nescio quid et

profundum, quod animum totum conscium atque ad sentiendum praesentem testaretur. Neque tamen solus eius aspectus inter tot miserias tam singulariter eam misericordiae commendabat eamque in animis iam lassam ac paene hebetatam renovabat.

Ferebat in ulnis puellam annorum fortasse novem, mortuam; sed totam bene compositam, capillis in fronte divisis, veste candidissima, quasi manus illae ad festum diu promissum ac praemii loco datum eam ornavissent.

Neque iacentem tenebat, sed sustentatam, super alterum bracchium sedentem, pectore ad pectus admoto, quasi viva fuisset; nisi quod parva manus cerae instar alba ab altera parte certa quadam exanimi gravitate pendebat, et caput in matris umero quiescebat, languore somno graviore: matris, inquam; nam etiamsi vultuum similitudo fidem non fecisset, alter e duobus qui sensum adhuc exprimebat aperte dixisset.

Foedus monattus accessit puellam e bracchiis eius erepturus, insolito tamen quodam respectu et involuntaria haesitatione. At illa, retro se recipiens, nullo tamen fastidio aut contemptu ostenso, «Non!» inquit. «Nondum, quaeso, eam tangatis; ego ipsam in illo plaustro ponere debeo: accipite.» Haec dicens manum aperuit, marsupium ostendit atque in manum quam monattus porrexerat cadere sivit. Tum perrexit: «Promittite mihi ne filum quidem ei detrahere, neque alium id audere sinere, atque ita eam terrae mandare.»

Monattus manum pectori admovit; deinde totus sollicitus et paene obsequiosus, magis novo affectu quo quasi subigebatur quam insperata mercede, locum aliquantulum in plaustro mortuae parvulae facere studuit. Mater, frontem eius osculata, eam ibi velut in lecto posuit, composuit, linteum album superiecit, extremaque verba dixit: «Vale, Caecilia! Requiesce in pace! Hodie vesperi etiam nos veniemus, ut semper una maneamus. Ora interim pro nobis; ego pro te et pro aliis orabo.» Tum ad monattum iterum conversa, «Vos,» inquit, «cum hac sub vesperum redieritis, ascendite ut me quoque auferatis, nec me solam.»

Haec locuta domum rediit et paulo post ad fenestram apparuit, alteram puellam minorem in ulnis tenens, vivam, sed mortis signa in vultu gerentem. Stetit prioris tam indignas exsequias contemplans, donec plaustrum moveretur, quamdiu videre potuit; tum evanuit.

Et quid aliud facere potuit nisi unicam quae restabat in lecto deponere ac iuxta eam se collocare, ut una morerentur? Sicut flos iam in caule vigens cum flosculo adhuc in germine cadit, transeunte falce quae omnes prati herbas aequat.

«O Domine!» exclamavit Renzus; «exaudi eam! Trahe eam ad te, ipsam et parvulam eius creaturam: satis passae sunt! Satis passae sunt!»

Ex extraordinario illo animi motu receptus, dum itinerarium in memoriam revocare conatur, ut inveniat num ad primam viam flectendum sit et utrum dextrorsum an sinistrorsum, etiam ex ea alium diversumque strepitum audit, confusum imperiosorum clamorum, languidorum lamentorum sonum, mulierum fletum, puerorum eiulatum.

Processit, solita illa tristi et obscura exspectatione in corde. Ad quadrivium perveniens ab una parte multitudinem confusam progredientem vidit; atque ibi substitit ut transire sineret. Aegri erant qui ad lazaretum ducebantur; alii vi pulsi frustra resistebant, frustra clamabant se in suo lecto mori velle, et inanibus imprecationibus monattorum ducentium blasphemiis atque imperiis respondebant; alii taciti ambulabant, neque dolorem neque ullum alium sensum ostendentes, velut amentes; mulieres infantes in ulnis tenentes; pueri clamoribus, illis imperiis, illo comitatu magis quam confusa mortis cogitatione territi, qui summis eiulatibus matrem, fida eius bracchia, domum suam implorabant.

Heu! fortasse mater, quam in suo lecto dormientem reliquisse credebant, ibi se abiecerat, subito peste correpta; atque ibi sensu carens iacebat, plaustro in lazaretum portanda, aut in fossam, si plaustrum tardius veniret. Fortasse — o calamitatem amarioribus etiam lacrimis dignam! — mater, suis doloribus tota occupata, omnia oblita erat, etiam liberos, neque aliud iam cogitabat nisi ut in pace moreretur.

In tanta tamen confusione aliquod adhuc constantiae pietatisque exemplum videbatur: patres, matres, fratres, filii, coniuges, qui suos caros sustentabant atque verbis consolantibus comitabantur; neque adulti tantum, sed pueruli puellulaeque qui fratres teneriores ducebant et prudentia misericordiaque adultis digna monentes ut oboedirent confirmabant ad locum iri ubi essent qui eos curarent ut convalescerent.

Inter tristitiam et teneritatem talium spectaculorum una res penitius tangebat viatorem nostrum eumque agitatum tenebat. Domus prope esse debebat; et quis scit num inter istos... Sed toto comitatu praeterito eoque dubio sublato, ad monattum post venientem conversus de via atque domini Ferrantis domo quaesivit. «Abi in malam rem, rustice,» responsum accepit.

Neque ei quod mereretur reddere curavit; sed duobus passibus distantem commissarium cernens qui extremam pompam sequebatur vultu paulo magis Christiano, idem ab eo quaesivit. Ille baculo partem unde veniebat indicans dixit: «Prima via dextra, ultima domus magna sinistra.»

Nova vehementioreque anxietate in corde iuvenis illuc tendit. In via est; domum statim inter alias humiliores pauperioresque distinguit; ad portam clausam accedit, manum malleo imponit ibique suspensam tenet, velut in urna

priusquam sortem extrahat in qua vita sua aut mors scripta sit. Tandem malleum tollit atque fortiter pulsat.

Paulo post fenestra aliquantum aperitur; mulier caput exserit, quis sit aspiciens, vultu umbroso qui dicere videatur: monatti? vagi? commissarii? unctores? diaboli?

«Heus, domina,» ait Renzus sursum aspiciens voce non admodum certa; «servitne hic puella rustica cui nomen Lucia?»

«Non iam hic est; abi,» respondit mulier, clausura.

«Paulisper, per caritatem! Non iam hic est? Ubi est?»

«In lazareto;» et iterum claudere volebat.

«Sed paulisper, per amorem caeli! Peste affecta?»

«Sane. Res nova, eh? Abi.»

«O me miserum! Exspecta: valdene aegrotabat? Quamdiu est...?»

Sed interim fenestra re vera clausa est.

«Heus, domina! Domina! Unum verbum, per caritatem! Per miseros tuos mortuos! Nihil de tuo peto: heus!» Sed idem erat ac parieti loqui.

Nuntio afflictus, modo autem iratus, Renzus malleum iterum arripuit; atque portae innixus premebat torquebatque, tollebat ut iterum desperate pulsaret, tum suspensum tenebat. In ea agitatione conversus est, visurus num quis vicinus circum esset a quo certiorem fortasse nuntium, aliquod indicium, aliquid lucis acciperet.

Prima autem atque unica persona quam vidit erat alia mulier, viginti fortasse passus distans; quae vultu terrorem, odium, impatientiam, malitiam exprimente, oculis distortis qui simul eum intueri et procul spectare volebant, ore aperto quasi summam vocem emissura, sed ipso etiam spiritu retento, duobus bracchiis macilentis sublatis, duabus manibus rugosis in unguium modum incurvis, modo porrectis modo retractis, quasi aliquid comprehendere conaretur, alios clam advocare conabatur, ne Renzus animadverteret.

Ubi oculi eorum inter se concurrerunt, illa, etiam foedior facta, quasi deprehensa exsiluit.

«Quid diaboli...?» Renzus incipiebat, et ipse manus ad mulierem attollens; sed illa, spe eum inopinantem capiendi amissa, clamorem quem adhuc continuerat emisit: «Unctor! Percutite! Percutite! Percutite unctorem!»

«Quem? Mene! Ah striga mendax! Tace!» clamavit Renzus; atque ad eam prosiluit ut terreret tacereque cogeret. Sed statim animadvertit de suis potius rebus cogitandum sibi esse. Ad vetulae clamorem homines hinc illinc concurrebant; non tanta turba quanta simili casu tribus ante mensibus fuisset, sed plus quam satis ut de uno homine quidquid vellent facerent.

Eodem tempore fenestra rursus aperta est, atque eadem prior inurbana mulier hac vice apparuit et ipsa clamans: «Capite eum, capite; unus esse debet ex illis nebulonibus qui vagantur ut proborum virorum fores unguant.»

Renzus non stetit deliberans; statim melius visum est ab illis se expedire quam manere causas suas dicturum. Dextra laevaque aspexit ubi pauciores essent et illuc effugit. Unum viam obstruentem impulsu repulit; alterum obviam currentem pugno in pectus inflicto octo aut decem passus retro egit; atque cursu avolavit, pugno in aere, compresso, nodoso, parato cuiquam alii qui inter pedes venisset.

Via ante se libera adhuc erat; sed post tergum pedum strepitum audiebat et, strepitu clariores, acerbos illos clamores: «Percutite! Percutite unctorem!» Quando substituri essent nesciebat; ubi se in tuto collocaret non videbat.

Ira in rabiem abiit, anxietas in desperationem mutata est; atque ira quasi oculis captus, ad magnum cultrum manum misit, destrinxit, subito substitit, torvissimo ferocissimoque vultu quem umquam habuisset retro respexit; bracchioque extento, micantem laminam in aere vibrans, clamavit: «Qui cor habet accedat, canes! Hoc ego illum vere ungam.»

Sed mirans confusoque consolationis sensu affectus vidit persecutores suos iam substitisse, ibi quasi dubios manere, et, ululare pergentes, manibus in aere quosdam furentium gestus facere, quasi ad homines qui procul post ipsum venirent.

Iterum conversus vidit — quod magna perturbatio paulo ante videre non siverat — plaustrum procedens, immo solitorum illorum plaustrorum funebrium seriem cum solito comitatu; post autem, aliquanto intervallo, alium hominum globulum, qui ipsi quoque in unctorem impetum facere eumque medium capere voluissent, sed eodem impedimento retinebantur.

Ita se inter duas hostium turmas deprehensum videns, cogitavit quod illis terrori esset sibi saluti esse posse; tempus non esse fastidiendi ratus, cultrum vaginae reddidit, in latus se recepit, ad plaustra cursum intendit, primum praeteriit, in secundo satis amplum spatium vacuum aspexit. Metitur, prosilit; iam inest, dextro pede nixus, laevo in aere, bracchiis sublatis.

«Euge! Euge!» una voce exclamaverunt monatti, quorum alii pedites pompam sequebantur, alii in plaustris sedebant, alii — ut horrenda res qualis erat dicatur — in cadaveribus, ex magna lagoena circumlata bibentes. «Euge! Pulchre factum!»

«Sub monattorum tutelam venisti; puta te in ecclesia esse,» dixit unus e duobus qui in plaustro erant in quod ascenderat.

Hostes, appropinquante pompa, plerique terga verterant atque abibant, clamare non desinentes: «Percutite! Percutite unctorem!» Quidam tardius

recedebant, interdum subsistentes et ad Renzum torvis vocibus minacibusque gestibus conversi; qui e plaustro pugnos in aere quatiens respondebat.

«Sine me agere,» monattus ei dixit; foedoque panno e cadavere direpto, raptim nodum fecit, altero cornu apprehensum velut fundam adversus pertinaces illos sustulit, proicere simulans et clamans: «Exspecta, nequam!» Ad hunc gestum omnes horrore correpti fugerunt; neque iam Renzus nisi hostium dorsa videbat et calcaneos in aere celeriter velut fullonum malleos salientes.

Inter monattos triumphi clamor ortus est, procellosus risus fragor, longum «Uh!», quasi fugam illam comitaretur.

«Ah ah! Videsne quam bene probos viros tueri sciamus?» monattus ille Renzo dixit; «plus unus nostrum valet quam centum ignavorum istorum.»

«Vitam profecto vobis debere fateor,» respondit Renzus; «et toto corde gratias ago.»

«Pro qua re?» dixit monattus. «Mereris: strenuum iuvenem te esse apparet. Bene facis quod istam colluviem ungis: unge eos, exstirpa istos, qui nihil valent nisi mortui; qui pro mercede vitae quam agimus nobis maledicunt et dictitant, mortalitate finita, se omnes nos suspendendos curaturos. Ante mortalitatem ipsi pereant oportet, et soli monatti maneant victoriam canentes ac per Mediolanum deliciantes.»

«Vivat mortalitas, pereat vulgus!» exclamavit alter; pulchraque hac propinatione lagoenam ori admovit, ambabus manibus inter plaustri quassationes retinens largiter bibit, tum Renzo porrexit dicens: «Bibe pro salute nostra.»

«Eam omnibus toto corde precor,» dixit Renzus; «sed non sitio; plane nunc bibendi cupiditas nulla est.»

«Magno terrore affectus es, ut mihi videtur,» ait monattus. «Miselli faciem habes; aliis vultibus opus est ad unctorem agendum.»

«Quisque ut potest operam dat,» alter dixit.

«Da huc mihi,» dixit unus ex iis qui pedites iuxta plaustrum incedebant; «ego quoque alium haustum bibere volo pro salute domini eius, qui hic in hac pulchra societate est... ibi, ibi, credo, in pulchro illo curru.»

Atroci ac maledicto rictu plaustrum ostendebat ante illud in quo miser Renzus stabat. Deinde vultu ad gravitatem etiam torviorem perfidioremque composito, illuc se reverenter inclinavit et perrexit: «Placetne, domine mi, ut miser monattulus de cella tua gustet? Bene vides: talis vita agitur; nos sumus qui te in currum imposuimus ut rusticatum duceremus. Deinde vobis dominis vinum statim nocet; miseris monattis bonus stomachus est.»

Inter sociorum risus lagoenam sumpsit sustulitque; sed antequam biberet, ad Renzum conversus oculos eius vultui defixit atque specie quadam misericordiae

contemptu plena dixit: «Diabolus quocum pactum fecisti admodum iuvenis esse debet: nisi enim nos ibi adfuissemus qui te servaremus, praeclarum tibi auxilium tulisset.» Inter novum risuum fragorem lagoenam ori admovit.

«Et nos? Eh! Et nos?» plures voces e priore plaustro clamaverunt. Nebulo, quantum voluit hausto, ambabus manibus magnam lagoenam aliis sui similibus porrexit; illi alii aliis tradiderunt, donec unus, exinanita, collum eius apprehendit, circumegit atque in lapides confringendam proiecit clamans: «Vivat mortalitas!» Post haec verba carmen aliquod suum foedum intonuit; cui voci statim ceterae omnes turpis illius chori sociatae sunt.

Infernus ille cantus, tintinnabulorum tinnitu, plaustrorum stridore, equorum calcatu mixtus, in vacuo viarum silentio resonabat, et in domibus repercussus paucorum qui adhuc habitabant corda acerbe constringebat.

Sed quid non interdum opportunum esse potest? Quid aliquo casu non placere? Periculum modo subitum societatem illorum mortuorum atque viventium Renzo plus quam tolerabilem fecerat; nunc autem musica paene dicam grata auribus eius fuit quae a tali sermone eum expediebat.

Adhuc semianhelus totusque perturbatus, pro facultate in corde Providentiae gratias agebat quod ex tanto discrimine evasisset, neque malum accipiens neque faciens; eam orabat ut nunc etiam a liberatoribus liberari se adiuvaret. Ipse autem vigilabat, illos aspiciebat, viam aspiciebat, ut tempus caperet clam taciteque desiliendi, ne illis occasionem daret clamorem aut tumultum excitandi quae transeuntibus suspicionem moveret.

Subito ad quendam angulum locum agnoscere sibi visus est; attentius aspexit, certusque fuit. Scitis ubi erat? In platea portae Orientalis, in ea via qua lente venerat ac festinans redierat viginti fere mensibus ante. Statim in mentem venit illinc recta ad lazaretum iri; atque se in recta via sine studio, sine interrogatione inveniri singulare Providentiae beneficium et bonum reliquorum omen duxit.

Eo momento commissarius plaustris obviam veniebat, monattis ut subsisterent et nescio quid aliud clamans; factum est ut pompa subsisteret et musica in rixosum certamen mutaretur. Unus ex monattis qui in Renzi plaustro erant desiluit; Renzus alteri dixit: «Gratias ago pro caritate vestra; Deus vobis mercedem reddat»; atque et ipse ex altera parte desiluit.

«I, i, miser unctorule,» ille respondit; «tu non eris qui Mediolanum deleas.»

Feliciter nemo erat qui audiret. Pompa a sinistra plateae parte substiterat; Renzus celeriter alteram petit, parietem radens ad pontem currit, eum transit, per vici viam pergit, coenobium Cappuccinorum agnoscit, portae propinquat, lazareti angulum emergentem videt, cancellos transit, atque ante eum exterior illius saepti scaena explicatur: vix indicium et specimen, iam tamen ampla, varia, indescribenda scaena.

Per duo latera quae inde spectantibus apparebant tota erat agitata multitudo: aegri gregatim ad lazaretum euntes; alii in fossae, quae aedificium praeterit, marginibus sedentes aut iacentes, sive vires non suffecerant ut intra receptaculum pervenirent, sive inde desperatione egressis similiter defecerant ne longius procederent.

Alii miseri dispersi errabant velut stupidi, non pauci prorsus mente alienati; unus incensissimo studio phantasmata sua narrabat misero viro morbo oppresso iacenti; alius furebat; alius huc illuc vultu ridente spectabat, quasi laeto spectaculo interesset.

Sed mirissima clamosissimaque species tam tristis hilaritatis erat cantus altus atque continuus, qui ex illa misera multitudine oriri non videbatur et tamen prae omnibus aliis vocibus audiebatur: rusticum carmen de amore laeto ac iocoso, ex iis quae villanellae vocabantur. Oculis sonum insequentibus, ut appareret quisnam eo tempore, eo loco laetus esse posset, miser quidam conspiciebatur qui in fundo fossae tranquille sedens, capite sublato, quam poterat maxime canebat.

Vix aliquot passus secundum meridianum aedificii latus Renzus fecerat, cum in multitudine insolitus sonus ortus est et procul voces clamabant: «Cave! Cape!» In digitos pedum erigitur equumque miserum cursu concitatum videt, a mirabiliore equite impulsum: furiosus erat, qui, bestia soluta et incustodita iuxta plaustrum conspecta, raptim nudo dorso insederat et cervicem pugnis verberans, calcaneis pro calcaribus utens, furenter urgebat; monatti post eum ululabant; omniaque in pulveris nubem longinquo volatu sublatam involuta sunt.

Ita iam attonitus atque miserias videndo fessus, iuvenis ad portam illius loci pervenit, ubi plures fortasse coacervatae erant quam in toto spatio quod iam percurrere coactus erat dispersae fuissent. Ad portam prospicit, sub fornicem intrat, atque paulisper immobilis in media porticu manet.

CAPUT TRICESIMUM QUINTUM

Fingat sibi lector lazareti saeptum sedecim milibus hominum peste laborantium refertum; spatium illud totum impeditum, alibi tuguriis ac tabernaculis, alibi plaustris, alibi hominibus; duas illas interminabiles porticuum series dextra laevaque, plenas et confertas languentibus aut cadaveribus permixtis, super saccos stramineos aut paleam; per totum autem illud paene immensum cubile agitationem quandam velut fluctuationem, atque hinc illinc convalescentium, furentium, ministrorum commeatus, stationes, cursus, inclinationes, surrectiones.

Tale spectaculum subito Renzi oculos implevit eumque ibi oppressum et attonitum detinuit. Illud nos certe non proponimus singillatim describere, neque lector desiderat; tantum, iuvenem nostrum in molesto circuitu secuti, ubi ille subsistet subsistemus, et e rebus quas ei videre contigit quantum ad narrandum quid fecerit quidque ei acciderit necesse sit dicemus.

A porta ubi substiterat usque ad sacellum medium, atque illinc ad alteram portam oppositam, erat quasi ambulatio a tuguriis omnique alio stabili impedimento vacua; altero aspectu Renzus ibi plaustra agitari, res auferri ad locum faciendum vidit; Cappuccinos ac saeculares vidit qui opus illud dirigebant simulque amovebant eos quibus nihil ibi negotii esset.

Veritus ne ipse quoque ita eiceretur, protinus inter tuguria se coniecit, in eam partem ad quam forte conversus erat, dextram.

Procedebat prout locum pedis ponendi videbat, a tugurio ad tugurium, in singula caput inferens lectosque sub divo spectans, vultus dolore deiectos aut spasmo contractos aut morte immobiles examinans, num eum invenire contingeret quem tamen invenire timebat. Iam autem non parvum spatium confecerat atque molestam illam inquisitionem saepius repetiverat, nulla umquam muliere visa; unde eas in separato loco esse debere coniecit.

Recte coniciebat; sed ubi locus ille esset nullum indicium habebat neque colligere poterat. Interdum ministros offendebat, tam diversos vultu, moribus, habitu quam diversum contrariumque erat principium quod utrisque aequam vim praestabat ad talia ministeria perferenda: in aliis omnis misericordiae sensus exstinctio, in aliis misericordia quae humanam naturam superare videretur.

Sed neque hos neque illos interrogare audebat, ne forte sibi impedimentum pareret; constituitque ire, ire, donec ad mulieres perveniret. Eundo autem circum speculari non desistebat; sed interdum oculos tot vulneribus contristatos

ac velut praestrictos retrahere cogebatur. Quo autem eos verteret, ubi quiescere sineret, nisi super alia vulnera?

Ipse aer caelumque, si quid augere poterat, horrorem illorum spectaculorum augebant. Nebula paulatim spissata atque in magnas nubes congesta erat, quae magis magisque obscuratae procellosae noctis imminentis speciem dabant; nisi quod circa medium illius caeli nigri demissique, tamquam per densum velum, pallidus solis orbis translucebat, languidum et evanidum lumen circum spargens, mortuum gravemque calorem defundens.

Interdum in continuo confusae illius multitudinis murmure profundus tonitruum fremitus audiebatur, quasi abruptus et incertus; neque aure intenta discernere posses ex qua parte veniret; vel crederes procul plaustra currere quae subito consisterent.

In agris circum nec arboris ramus moveri nec avis ad insidendum accedere aut inde avolare videbatur; sola hirundo subito supra saepti tectum apparens, alis extensis deorsum labebatur quasi campi solum rasura; sed agitatione illa conterrita, celeriter se rursus extollebat atque fugiebat.

Is erat ex illis diebus quibus in viatorum societate nemo silentium rumpit, venator cogitabundus oculis humi defixis ambulat, rustica agrum sarriens inscia cantare desinit; ex iis temporibus quae tempestatem praenuntiant, quibus natura quasi extrinsecus immota, intus autem laborans, omne vivens opprimere videtur et nescio quam gravitatem omni operi, otio, ipsi vitae addere.

In eo autem loco per se ad patiendum moriendumque destinato videbatur homo iam cum morbo conflictans novae oppressionis ponderi succumbere; centeni atque centeni praecipiti cursu ingravescere videbantur; simul extremum certamen laboriosius erat, et crescentibus doloribus gemitus magis suffocabantur; neque fortasse in illum miseriarum locum adhuc hora tam crudelis inciderat.

Iam iuvenis diu ac frustra per flexuosos tuguriorum aditus erraverat, cum in lamentorum varietate murmurisque confusione singularem vagituum balatuumque mixturam discernere coepit; donec ad saepimentum asserum fissorum maleque iunctorum pervenit, intra quod insolitus ille sonus oriebatur.

Oculum ad latum inter duos asseres hiatum admovit et saeptum conspexit cum tuguriis intus sparsis; tam in illis quam in parvo campo non solitam infirmorum multitudinem, sed infantes super culcitellas aut cervicalia aut lintea strata aut pannorum frusta iacentes; nutrices aliasque mulieres occupatas; et, quod maxime oculos alliciebat ac retinebat, capras cum illis mixtas earumque adiutrices factas: innocentium hospitale, quale locus et tempus praestare poterant.

Singulare erat, inquam, videre quasdam ex illis bestiis super hunc aut illum infantem stantes et quietas ubera praebere; aliam ad vagitum velut materno sensu accurrere, iuxta parvum alumnum consistere, super eum se componere conari, balare, se movere, quasi aliquem vocantem qui utrique auxilium ferret.

Hic illic nutrices infantibus ad pectus admotis sedebant; quaedam tanto amoris habitu ut spectatori dubium nasceretur utrum merces eas in illum locum an spontanea caritas, quae egestates doloresque quaerit, adduxisset. Una ex eis tota maerens misellum vagientem ab exhausto ubere removebat, tristisque bestiam quaerebat quae vices suas expleret.

Altera eum qui ad uber obdormiverat oculo gaudenti aspiciebat, molliterque osculata in tugurium ibat ut in culcitella deponeret.

Tertia autem, pectus alieno lactanti relinquens, quodam tamen habitu non neglegentiae sed praeoccupatae mentis, caelum fixis oculis spectabat. Quid eo gestu, eo aspectu cogitabat nisi natum ex suis visceribus, qui fortasse paulo ante illud uber suxerat, qui fortasse super illud exspiraverat? Aliae mulieres aetate provectiores aliis ministeriis vacabant.

Una ad clamores famelici infantis accurrens eum tollebat et prope capram ducebat quae herbae recentis acervo pascebatur, uberibusque admovebat, imperitam bestiam increpans simul ac demulcens, ut muneri placide se praeberet.

Haec currebat ad misellum tollendum quem capra in alio lactando tota occupata pede calcabat; illa suum huc illuc ferebat, leniter agitans, nunc cantu sopire, nunc blandis verbis placare conans, nomine appellans quod ipsa imposuerat.

Eo momento advenit Cappuccinus barba candidissima, duos infantes eiulantes, singulos singulis bracchiis, ferens, quos modo iuxta matres exstinctas collegerat; mulier ad eos recipiendos accurrit, atque inter feminas et in grege circumspectabat ut statim inveniret quae matris locum eis teneret.

Non semel iuvenis, prima atque validissima cogitationum suarum impulsus, a hiatu se ad discedendum amoverat; deinde oculum rursus admoverat ut paulisper etiam spectaret.

Tandem illinc digressus asserum saepimentum secutus est, donec pauca tuguria illi innixa flectere eum coegerunt. Tum iuxta tuguria perrexit, saepimentum recuperaturus, ad finem eius iturus, novam regionem inventurus. Dum autem ante se ad viam explorandam aspicit, subita, transiens, momentanea apparitio oculos eius percussit atque animum perturbavit.

Centum fere passibus distantem Cappuccinum vidit transeuntem ac statim inter tabernacula se occultantem; Cappuccinum qui etiam tam longe tamque

fugaci aspectu totum incessum, totum habitum, totam patris Christophori formam referebat.

Quanta cupiditate illuc cucurrerit, conicere potestis; ibique circuire, quaerere, ante et retro, intus et foris per flexuosos illos aditus, donec pari gaudio formam illam, ipsum fratrem rursus vidit. Haud procul eum conspexit qui ab aeno discedens scutellam manu ferens ad tugurium ibat; deinde in limine eius considere, crucis signum super scutellam quam ante se tenebat ducere, circumspicientemque velut qui semper vigilaret edere incipere vidit.

Ipse pater Christophorus erat.

Cuius historia, ex quo eum e conspectu amisimus usque ad hunc occursum, duobus verbis narrabitur. Arimino numquam discesserat neque de discedendo cogitaverat nisi cum pestis Mediolani orta occasionem ei dedit eius rei quam semper tantopere desideraverat, vitam suam pro proximo ponendi. Summis precibus petiit ut illuc revocaretur ad pestilentes adiuvandos atque curandos.

Comes patruus mortuus erat; ceterum aegrorum ministris magis quam politicis opus erat; itaque sine difficultate exauditus est. Statim Mediolanum venit, lazaretum intravit, atque ibi iam tres fere menses degebat.

Sed Renzi consolatio bono suo fratre reperto ne momento quidem integra fuit: eo ipso momento quo eum agnovit, quantum mutatus esset videre debuit. Habitus curvus et laboriosus, vultus macilentus ac pallidus; in omnibus exhausta natura apparebat, caro fracta et labans quae se adiuvabat atque sustinebat singulis momentis animi contentione.

Ille quoque oculos in iuvenem ad se venientem figebat, qui, cum voce uti non auderet, gestu se agnosci studebat. «O pater Christophore!» deinde dixit, ubi satis prope erat ut sine elata voce audiretur.

«Tu hic!» ait frater, scutella humi deposita e sede surgens.

«Quomodo vales, pater? Quomodo vales?»

«Melius quam tot miselli quos hic vides,» respondit frater; vox autem eius languida, obscura, sicut cetera omnia mutata erat. Solus oculus pristinus manebat, et nescio quid vivacior splendidiorque, quasi caritas in extremo opere sublimata atque exsultans quod origini suae propinquam se sentiret ignem ibi restitueret ardentiorem purioremque eo quem infirmitas paulatim exstinguebat.

«Sed tu,» pergebat, «quomodo hic es? Cur ita te pestis periculo obicis?»

«Habui eam, gratias caelo. Venio... quaesitum... Luciam.»

«Luciam! Hicne Lucia est?»

«Hic est: saltem in Deo spero eam adhuc hic esse.»

«Uxor tua est?»

«O care pater! Non, uxor mea non est. Nihilne scis eorum omnium quae acciderunt?»

«Nihil, fili; ex quo Deus me a vobis removit nihil amplius de vobis cognovi; nunc autem, cum Ille te ad me mittat, vere dico me vehementer scire cupere. Sed... et proscriptio?»

«Scis ergo quae mihi fecerunt?»

«Sed tu quid fecisti?»

«Audi: si dicere vellem me eo die Mediolani prudenter egisse, mentirer; sed mala facinora omnino non feci.»

«Credo tibi, atque etiam antea credebam.»

«Nunc igitur omnia tibi dicere potero.»

«Exspecta,» dixit frater; paucisque passibus extra tugurium factis vocavit: «Pater Victor!» Aliquanto post apparuit iuvenis Cappuccinus, cui dixit: «Hoc mihi beneficium praestate, pater Victor, ut etiam pro me hos nostros misellos curetis dum ego seorsum maneo; si quis tamen me voluerit, vocate. Illum praecipue! Si vel minimum ad se redeundi signum dederit, me statim admonete, per caritatem.»

«Ne dubitetis,» respondit iuvenis; senex autem ad Renzum reversus, «Huc intremus,» dixit. «Sed...» statim addidit consistens, «valde exhaustus mihi videris: cibo egere debes.»

«Verum est,» inquit Renzus; «nunc cum me admoneas, memini me adhuc ieiunum esse.»

«Exspecta,» frater dixit; altera scutella sumpta, ad aenum tulit ut impleret; reversus eam cum cochleari Renzo dedit, super saccum stramineum qui sibi pro lecto erat sedere iussit; deinde ad dolium in angulo positum ivit, poculum vini hausit atque in parva mensa ante convivam suum posuit; postea scutellam suam repetivit et iuxta eum consedit.

«O pater Christophore!» ait Renzus; «tibine ista facere convenit? Sed sane semper idem es. Toto prorsus corde gratias ago.»

«Ne mihi gratias agas,» dixit frater; «res pauperum sunt; sed tu quoque nunc pauper es. Dic mihi nunc quae nescio, dic de misera illa nostra; et absolvere stude: parum enim temporis est, multum operis, ut vides.»

Renzus inter singula cochlearia Luciae historiam incepit: quomodo in coenobio Modoetiensi recepta esset, quomodo rapta... Ad imaginem tantorum dolorum periculorumque, ad cogitationem se ipsum fuisse qui miseram innocentem illuc misisset, bono fratri spiritus defecit; sed statim rediit, audienti quomodo mirabiliter liberata, matri reddita, ab ea apud dominam Praxedem collocata esset.

«Nunc de me narrabo,» perrexit Renzus; breviterque diem Mediolanensem, fugam narravit, et quomodo semper domo afuisset, nunc autem omnibus perturbatis redire ausus esset; quomodo Agnetem ibi non invenisset, quomodo

Mediolani Luciam in lazareto esse audivisset. «Et hic sum,» conclusit; «hic sum eam quaerens, ut videam num vivat, num... me adhuc velit... quia... interdum...»

«Sed,» quaesivit frater, «habesne indicium aliquod ubi collocata sit, quando venerit?»

«Nullum, care pater; nihil nisi hic eam esse, si tamen hic est; quod Deus velit!»

«O miselle! Sed quas adhuc hic inquisitiones fecisti?»

«Circumii atque iterum circumii; sed, inter alia, fere nihil nisi viros vidi. Cogitavi quidem mulieres separato loco esse debere; sed numquam illuc pervenire potui. Si ita est, nunc mihi locum ostendes.»

«Nescis, fili, viris qui nullum ibi munus obeunt illuc intrare prohibitum esse?»

«Quid igitur mihi accidere potest?»

«Iusta atque sancta regula est, fili care; et si malorum multitudo gravitasque impediunt quominus omni severitate observetur, estne ea causa cur probus vir eam transgrediatur?»

«Sed, pater Christophore!» dixit Renzus; «Lucia uxor mea esse debebat; scis quomodo separati sumus; viginti menses patior atque patienter fero; huc usque veni, tot rerum pericula subiens, quarum altera altera peior erat; et nunc...»

«Quid dicam nescio,» frater respondit, suis potius cogitationibus quam iuvenis verbis; «bona mente vadis; atque utinam Deus velit ut omnes quibus liber illius loci aditus est ita se gerant sicut te gesturum confidere possum. Deus, qui certe huic tui amoris constantiae benedicit, hanc fidem in volenda quaerendaque ea quam Ipse tibi dederat; Deus, qui severior hominibus est sed indulgentior, non volet respicere quid minus legitimum in hac tua quaerendi ratione esse possit. Tantum memento de tua in eo loco agendi ratione utrique nostrum reddendam rationem esse; hominibus fortasse non, Deo certe. Veni huc.» Haec dicens surrexit, eodemque tempore Renzus; qui, verbis eius attendere non desinens, interim secum statuerat non loqui, ut prius proposuerat, de illa Luciae promissione. — Si hoc quoque audit, — cogitaverat, — certe alias difficultates faciet. Aut eam invenio, atque semper tempus erit de eo loquendi; aut... tum quid prodest? —

Frater eum ad ostium tugurii quod septentrionem spectabat duxit atque ita allocutus est: «Audi: pater noster Felix, qui hic lazareto praeest, paucos qui convaluerunt hodie alio ducit ut quadraginta dies ab aliis separati degant. Vides ecclesiam illam in medio...» Et macilenta tremulaque manu sublata, sinistra per turbidum aerem sacelli tholum ostendebat, qui supra misera tentoria eminebat; perrexitque: «Circum eam nunc conveniunt, processuri per portam qua te intrasse oportet.»

«Ah! Id igitur erat cur viam purgandam curarent.»

«Prorsus; atque te etiam campanae illius aliquem pulsum audivisse oportet.»

«Unum audivi.»

«Secundus erat: ad tertium omnes congregati erunt; pater Felix brevem sermonem ad eos habebit, tum cum eis iter faciet. Tu ad eum pulsum illuc i; cura ut post eos homines ab altero viae latere consistas, ubi neque turbans neque conspicuus eos transeuntes videre possis; et vide... vide... num illa ibi sit.

Si Deus noluit ut ibi sit, pars illa,» — manum rursus sustulit, aedificii latus adversum indicans, — «illa aedificii pars et pars soli quod ante iacet mulieribus attributa est. Videbis saepimentum quod hanc regionem ab illa dividit, sed quibusdam locis interruptum, aliis apertum, ut nullam ingrediendi difficultatem invenias. Intus autem, si nihil feceris quod cuiquam suspicionem moveat, nemo probabiliter quidquam tibi dicet.

Si tamen quid obstiterit, dic patrem Christophorum a *** te nosse rationemque de te redditurum. Quaere eam ibi; quaere cum fiducia et... animo divinae voluntati obsequenti. Nam memento non parvum esse quod huc quaesitum venisti: viventem personam ex lazareto requiris! Scisne quotiens hunc miserum populum meum renovari viderim? Quot auferri viderim! Quam paucos exire!... I paratus ad sacrificium faciendum...»

«Sane; intellego et ego,» interpellavit Renzus, oculis distortis totoque vultu mutato; «intellego! Eo: spectabo, quaeram, alio loco, alio, deinde rursus, per totum lazaretum, in longum atque latum... et si eam non invenio!...»

«Si non invenis?» dixit frater, graviter atque exspectans, aspectu monente.

Sed Renzus, cui ira eius dubii cogitatione accensa oculorum lumen abstulerat, repetivit atque perrexit: «Si eam non invenio, alium quemdam invenire curabo. Sive Mediolani, sive in sceleratis eius aedibus, sive in extremo mundo, sive apud ipsum diabolum, inveniam nebulonem illum qui nos separavit; sceleratum illum, sine quo Lucia iam viginti menses mea esset; et si mori nobis destinatum erat, saltem una mortui essemus. Si adhuc superest, inveniam...»

«Renze!» dixit frater, bracchium eius apprehendens eumque severius etiam intuens.

«Et si invenio,» perrexit Renzus, prorsus ira caecus, «si pestis iustitiam nondum fecit... Non iam tempus est quo ignavus, satellitibus circumdatus, homines ad desperationem agat et rideat: tempus venit quo viri inter se facie ad faciem occurrant; atque... ego iustitiam faciam!»

«Infelix!» clamavit pater Christophorus, voce quae omnem pristinam plenitudinem sonumque recuperaverat; «infelix!» Caput, antea in pectus demissum, erexerat, genae pristina vita colorabantur, oculorum ignis terribile nescio quid habebat. «Aspice, infelix!» Dum altera manu Renzi bracchium

fortiter premebat quatiebatque, alteram ante se circumducebat, quantum poterat dolorosi circum spectaculi ostendens.

«Aspice quis sit Ille qui castigat! Ille qui iudicat neque iudicatur! Ille qui flagellat et ignoscit! Tu autem, vermis terrae, tu iustitiam facere vis! Tu scis, tu, quid sit iustitia! I, infelix, abi! Ego sperabam... ita, speravi Deum ante mortem meam hanc mihi consolationem daturum, ut miseram Luciam meam vivere audirem; fortasse ut viderem, et ab ea promitti audirem se orationem illuc ad fossam in qua ego ero directuram. Abi: spem meam abstulisti. Deus eam in terra non propter te reliquit; tu certe non audes te dignum credere quem Deus consolandum curet. Illam curaverit, quia illa ex eis animis est quibus aeternae consolationes servantur. Abi! Non iam tempus habeo te audiendi.»

Haec dicens Renzi bracchium a se reiecit atque ad tugurium aegrorum se movit.

«Ah pater!» dixit Renzus, supplex eum secutus; «itane me dimittere vis?»

«Quid!» respondit Cappuccinus voce non minus severa. «Audeasne postulare ut tempus istis afflictis eripiam, qui exspectant ut de Dei venia loquar, ut tuos furoris clamores, tua ultionis consilia audiam? Audivi te cum consolationem atque auxilium peteres; ab altero caritatis officio ad alterum me contuli. Sed nunc ultionem in corde habes: quid a me vis? Abi. Vidi hic morientes laesos qui ignoscebant, laedentes qui gemebant quod se coram laeso humiliare non possent; cum utrisque flevi; sed quid mihi tecum?»

«Ah ignosco ei! Vere ignosco, in perpetuum ignosco!» exclamavit iuvenis.

«Renze!» dixit frater tranquilliore gravitate; «cogita, atque dic mihi quotiens ei ignoveris.»

Aliquamdiu nullo responso accepto, subito caput demisit et voce obscura lentaque repetivit: «Scis cur hoc habitu utar.»

Renzus haesitabat.

«Scis!» repetit senex.

«Scio,» Renzus respondit.

«Ego quoque olim oderam: ego, qui te ob cogitationem, ob verbum reprehendi, hominem quem ex animo oderam, quem iam diu oderam, ego interfeci.»

«Ita, sed hominem violentum, unum ex illis...»

«Tace!» interpellavit frater. «Credisne, si iusta causa esset, me triginta annis non inventurum fuisse? Ah! si nunc in corde tuo eum sensum ponere possem quem postea semper habui et adhuc habeo erga hominem quem oderam! Si possem! Ego? Sed Deus potest: Ipse faciat!... Audi, Renze: Ille te plus amat quam tu te ipsum: ultionem machinari potuisti; sed Illi satis virium satisque misericordiae est ut te impediat; gratiam tibi praestat qua alius quispiam nimis

indignus erat. Scis, totiens ipse dixisti, Eum violenti manum sistere posse; sed scito etiam ulciscentis manum sistere posse. Et quia pauper es, quia laesus es, credisne Eum hominem ad imaginem suam creatum contra te defendere non posse? Credisne Eum te quidquid vis facere permissurum? Non! Sed scis quid facere possis? Odisse potes et perire; uno animi affectu omnem a te benedictionem removere potes. Nam quoquo modo res tuae cesserint, quamcumque fortunam habueris, certum habe omnia poenam fore, donec ita ignoveris ut numquam amplius dicere possis: ego illi ignosco.»

«Ita, ita,» dixit Renzus totus commotus totusque confusus; «intellego me numquam vere ei ignovisse; intellego me ut bestiam, non ut Christianum, locutum esse; et nunc, gratia Domini, ita, ex toto corde ei ignosco.»

«Et si eum videres?»

«Dominum orarem ut mihi patientiam daret, illius autem cor tangeret.»

«Meminissesne Dominum non dixisse ut inimicis ignoscamus, dixisse ut eos diligamus? Meminissesne Eum tantopere illum dilexisse ut pro eo moreretur?»

«Ita, Illo adiuvante.»

«Age igitur, veni mecum. Dixisti: inveniam; invenies. Veni, et videbis adversus quem odium tenere potueris, cui malum optare, inferre velle, cuius vitae dominum agere volueris.»

Renzi manu sumpta compressaque, sicut iuvenis sanus facere posset, se movit. Ille, nec quidquam amplius quaerere ausus, eum secutus est.

Post paucos passus frater iuxta tugurii aperturam substitit, oculos in Renzi vultum defixit, gravitate teneritateque mixtis; eumque intro duxit.

Primum quod intrantibus apparebat erat aeger in extremo tugurio super paleam sedens; aeger tamen non gravis, quin potius prope convalescentiam esse videri poterat. Qui, patre viso, caput movit quasi negans; pater suum demisit tristi atque obsequio pleno gestu.

Renzus interim, sollicita curiositate oculos ad alia circumferens, tres quattuorve aegros vidit; unum ab altera parte in culcita, linteo involutum, cappa nobili velut stragulo tectum distinxit; eum fixis oculis aspexit, dominum Rodericum agnovit et passum retro dedit. Sed frater, manum qua eum tenebat rursus fortiter premens, ad cubilis pedes traxit et, altera manu super illud porrecta, hominem iacentem digito indicabat.

Iacebat infelix immobilis, apertis oculis sed sine aspectu, vultu pallido nigrisque maculis sparso, labris nigris et tumidis; cadaveris vultum dixisses nisi violenta contractio tenacis vitae testimonium dedisset. Pectus interdum laborioso spiritu surgebat; dextra extra cappam prope cor illud premebat, digitis aduncis contractis, omnibus lividis, in apicibus nigris.

«Vides!» dixit frater voce demissa gravique. «Poena esse potest, misericordia esse potest. Quem sensum nunc erga hunc hominem qui te laesit experieris, eum ipsum Deus, quem tu quoque laesisti, erga te in illo die habebit. Benedic ei, et benedictus es. Quattuor iam dies hic iacet, qualem vides, nullo sensus signo dato. Fortasse Dominus paratus est ei paenitentiae horam concedere, sed a te rogari volebat; fortasse vult ut cum illa innocente Ipsum roges; fortasse tuae soli orationi gratiam servat, orationi cordis afflicti atque obsequentis. Fortasse huius hominis salus atque tua nunc a te pendent, ab uno tuo veniae sensu, misericordiae... amoris!»

Tacuit; manibusque iunctis, vultum super eas inclinavit et oravit; Renzus idem fecit.

Paucis momentis in eo habitu fuerant, cum campana sonuit. Ambo velut consensu se moverunt atque exierunt. Neque alter interrogavit neque alter protestatus est: vultus eorum loquebantur.

«I nunc,» repetit frater, «i paratus sive gratiam accipere sive sacrificium facere; Deum laudare, quicumque inquisitionum tuarum exitus fuerit. Et quicumque fuerit, veni mihi nuntiatum: una Eum laudabimus.»

Hic nihil amplius locuti discesserunt; alter unde venerat rediit; alter ad sacellum perrexit, quod non ultra centum passus aberat.

CAPUT TRICESIMUM SEXTUM

Quis Renzo paucis ante horis dixisset, in summo talis inquisitionis studio, ineuntibus dubiis maxime atque ad rem decernendam gravissimis momentis, cor eius inter Luciam et dominum Rodericum divisum iri? Ita tamen erat: forma illa omnibus caris aut terribilibus imaginibus miscebatur quas spes aut timor vicissim eo itinere ante eum ponebant; verba ad cubilis illius pedes audita inter affirmationes negationesque quibus mens eius conflictabatur irruebant; neque orationem pro felici magni discriminis exitu absolvere poterat quin illam adiungeret quam ibi inceperat, quam campanae sonus abruperat.

Sacellum octangulum quod paucis gradibus elevatum in medio lazareto surgit, in prima sua structura omnibus lateribus apertum erat, pilis tantum columnisque suffultum, aedificium, ut ita dicam, perforatum: in singula fronte arcus inter duo intercolumnia; intus porticus eam partem circumibat quae proprie ecclesia diceretur, ex octo tantum arcubus constans, exterioribus frontium arcubus respondentibus, tholo superposito; ita ut altare in medio erectum ex omni fenestra conclavium saepti et paene ex omni campi puncto videri posset.

Nunc, aedificio ad usum prorsus diversum converso, frontium aditus muro obstructi sunt; sed vetus compages integra relicta pristinum statum pristinamque destinationem clare indicat.

Vix Renzus iter inceperat, cum patrem Felicem in sacelli porticu apparere vidit atque sub medio arcu lateris urbem spectantis consistere; ante quem comitatus in plano, in media via, congregatus erat. Statim ex eius habitu sermonem inceptum esse intellexit.

Per semitas illas circumivit, ut ad extremum auditorium perveniret, sicut monitus erat. Quo cum pervenisset, tacitus substitit, totum oculis perlustravit; sed inde nihil nisi densum, paene dixerim quasi pavimentum capitibus confertum videbat. In medio nonnulla erant sudariis vel velis tecta: in eam partem attentius oculos defixit; sed cum nihil amplius intus discernere posset, et ipse oculos eo sustulit quo ceteri suos defixos tenebant.

Venerabili praedicatoris specie commotus et compunctus est; quantumque attentionis in tanta exspectatione reliquum esse poterat, hanc sollemnis sermonis partem audivit.

«Cogitemus de tot milibus quae illinc exierunt,» — et digito super umerum sublato portam post se ostendebat quae ad coemeterium Sancti Gregorii dictum ducit, quod tum totum paene magna fossa erat; — «circumspiciamus tot milia

quae hic manent, nimis incerta qua exitura sint; nos ipsos respiciamus, tam paucos qui salvi eximus.

Benedictus Dominus! Benedictus in iustitia, benedictus in misericordia! Benedictus in morte, benedictus in salute! Benedictus in hac electione quam de nobis facere voluit! O! Cur voluit, filii, nisi ut parvum populum afflictione correctum gratitudineque accensum sibi servaret? Nisi ut, vividius nunc sentientes vitam donum Ipsius esse, tanti eam aestimemus quanti res ab Eo data meretur, in ea opera impendamus quae Illi offerri possunt? Nisi ut nostrorum dolorum memoria proximis nostris misericordes auxiliatoresque nos reddat? Isti interim, cum quibus laboravimus, speravimus, timuimus, inter quos amicos propinquosque relinquimus, qui denique omnes fratres nostri sunt; ii ex illis qui nos inter se transeuntes videbunt, dum fortasse aliquod levamentum accipiunt cogitantes aliquos tamen salvos hinc exire, exemplo nostro aedificentur.

Deus avertat ut in nobis tumultuosum gaudium, mundanum gaudium videant quod mortem illam evaserimus cum qua ipsi adhuc luctantur. Videant nos abeuntes pro nobis gratias agentes, pro illis orantes; dicere possint: etiam extra hunc locum nostri memores erunt, pro nobis miseris orare pergent. Ab hoc itinere, a primis passibus quos facturi sumus, vitam caritatis plenam incipiamus.

Qui in pristinum vigorem redierunt, fraternum bracchium infirmis praebeant; iuvenes, senes sustinete; vos qui liberis orbati estis, videte circum vos quot liberi patre orbati sint! Patres illis estote! Haecque caritas, peccata vestra operiens, dolores quoque vestros leniet.»

Hic obscurum gemituum murmur, singultus in conventu crescens, repente suspensus est cum praedicator visus est funem collo circumdare atque in genua procumbere; magnumque silentium erat, omnibus exspectantibus quid dicturus esset.

«Pro me,» inquit, «et pro omnibus sociis meis, qui sine ullo nostro merito ad altum privilegium Christo in vobis serviendi electi sumus, humiliter a vobis veniam peto si tantum ministerium non digne implevimus.

Si pigritia, si indocilitas carnis nos ad necessitates vestras minus attentos, ad voces vestras minus promptos reddidit; si iniusta impatientia, si culpabile taedium fecit ut interdum vultu fastidioso atque severo coram vobis appareremus; si misera cogitatio vos nostra ope indigere nos interdum impulit ut minus humiliter quam decuit vos tractaremus; si fragilitas nostra ad aliquam actionem nos abripuit quae vobis scandalo fuerit: ignoscite nobis! Sic Deus omne debitum vestrum remittat et vobis benedicat.» Magnoque crucis signo super auditores ducto surrexit.

Nos, si non ipsa verba, saltem sensum atque argumentum eorum quae vere protulit referre potuimus; sed quo modo dicta sint describi non potest. Modus erat hominis qui pestilentibus servire privilegium appellabat quia tale putabat; qui se non digne respondisse confitebatur quia non digne respondisse sentiebat; qui veniam petebat quia se indigere persuasum habebat.

Multitudo autem, quae Cappuccinos illos circum se nihil nisi sibi servire curantes viderat, totque morientes viderat, eumque qui pro omnibus loquebatur semper primum in labore sicut in auctoritate, nisi cum ipse quoque ad extremum vitae discrimen venerat; cogitate quibus singultibus, quibus lacrimis talibus verbis responderit.

Admirabilis deinde frater magnam crucem columnae innixam sumpsit, ante se extulit, sandalia in extrema porticu exteriore reliquit, gradus descendit, atque per turbam quae reverenter locum dedit processit ut eius agmen duceret.

Renzus totus lacrimans, non aliter ac si unus ex illis fuisset a quibus singularis illa venia petebatur, et ipse recessit atque iuxta tugurium se collocavit. Ibi semitectus exspectabat, corpore reducto, capite porrecto, oculis patentibus, vehementi cordis palpitatione, simul tamen nova quadam singularique fiducia, orta, credo, ex teneritate quam sermo et spectaculum communis teneritatis ei inspiraverant.

Ecce pater Felix advenit nudis pedibus, fune illo collo circumdato, longa gravique cruce erecta; vultu pallido ac macilento, qui compunctionem simul et fortitudinem spirabat; gradu lento sed certo, qualis est hominis qui alienae tantum infirmitati parcere cogitet; omnino velut vir cui additi labores et incommoda vim darent ad tot necessarios munerique inseparabiles sustinendos. Statim post eum pueri grandiusculi veniebant, magna pars nudis pedibus, perpauci toti vestiti, quidam sola tunica.

Mulieres deinde veniebant, paene omnes puellam manu tenentes et alternis Miserere canentes; languidus illarum vocum sonus, vultuum pallor ac debilitas animum cuiusvis qui simplex spectator adfuisset totum misericordia occupare potuissent. Sed Renzus spectabat, examinabat ordinem post ordinem, vultum post vultum, nullo praetermisso: tam lente enim processio procedebat ut omnis facultas daretur.

Transeunt atque transeunt; spectat atque spectat; semper frustra. Celerem aliquem aspectum ad ordines adhuc posteriores dabat: iam pauci sunt; ad ultimum ventum est; omnes transierunt; omnes vultus ignoti fuerunt. Bracchiis pendentibus capiteque in alterum umerum inclinato, agmen illud oculis comitatus est dum virorum agmen ante eum transibat.

Nova attentio, nova spes ei nata est cum post eos plaustra quaedam apparere vidit, in quibus convalescentes erant qui nondum ambulare poterant. Ibi

feminae ultimae veniebant; tamque lente plaustrorum series procedebat ut Renzus similiter omnes inspicere posset, nulla elapsa.

Quid autem? Primum plaustrum inspicit, secundum, tertium, atque ita deinceps, semper eodem exitu, usque ad unum post quod non nisi alter Cappuccinus veniebat, gravi vultu baculoque in manu, velut comitatus moderator. Is erat pater Michael quem patri Felici socium in administratione datum diximus.

Sic cara illa spes omnino evanuit; atque discedens non solum solacium quod attulerat abstulit, sed, ut plerumque accidit, hominem peiore statu quam antea reliquit. Iam optimum quod evenire posset erat Luciam aegram invenire. Sed cum ardenti spei acrior timor successisset, misellus totis animi viribus triste illud tenueque filum apprehendit; mediam viam ingressus in eam partem unde processio venerat perrexit.

Ad sacelli pedes cum venisset, in infimo gradu genua posuit; ibique Deo precem fecit, vel, ut rectius dicam, confusam turbatorum verborum, interruptarum sententiarum, exclamationum, precum, querelarum, promissorum congeriem: unum ex illis sermonibus qui hominibus non habentur, quia neque satis acuminis ad intellegendum neque patientiae ad audiendum habent, neque satis magni sunt ut sine contemptu misereantur.

Aliquanto confirmatior surrexit, sacellum circumivit, in altera via quam nondum viderat quaeque ad alteram portam ducebat se invenit. Paucis passibus factis saepimentum vidit de quo frater locutus erat, hic illic interruptum prorsus sicut dixerat; per unam aperturam intravit atque in regione mulierum fuit.

Primo fere passu tintinnabulum humi vidit, ex iis quae monatti ad pedem gerebant; intellexit eiusmodi instrumentum velut tesseram esse qua intus libere commeare posset; sumpsit, circumspexit num quis se spectaret, atque ita alligavit sicut illi solebant.

Statim inquisitionem iniit, illam inquisitionem quae, solo rerum numero, acerbissime gravis fuisset etiam si res longe aliae fuissent. Novas miserias oculis percurrere, immo contemplari coepit, partim tam similes iam visis, partim tam diversas: nam sub eadem calamitate aliud hic pati, ut ita dicam, aliud languescere, aliud queri, aliud tolerare, aliud invicem misereri et auxiliari erat; spectanti alia misericordia aliusque horror.

Iam nescio quantum viae frustra sineque casu confecerat, cum post tergum «Heus!» audivit, vocem ad se directam, ut videbatur. Conversus aliquantum distantem commissarium vidit, qui manum sustulit ipsumque indicans clamavit: «Illuc in conclavia: auxilio opus est. Hic purgare modo finitum est.»

Renzus statim intellexit pro quo haberetur et tintinnabulum erroris causam esse; se stultum esse dixit quod sola impedimenta cogitasset quae insigne illud

removere posset, non quae sibi contraheret; simul autem modum cogitavit quo se statim ab illo expediret. Crebris celeribusque capitis nutibus significavit se intellexisse atque oboedire; e conspectu eius recessit, in latus inter tuguria se coniciens.

Ubi satis longe se esse putavit, scandali quoque causam amovere statuit; ut autem id non visus faceret, in parvum spatium inter duo tuguria quae dorsa sibi, ut ita dicam, obvertebant se recepit. Se inclinat ut tintinnabulum solvat; atque ita capite parieti stramineo alterius tugurii admoto, vox inde ad aurem venit... O caelum! Fierine potest? Totus animus eius in aure illa est; spiritus suspensus...

Ita! Ita! Illa vox est!... «Quid est quod timeamus?» dicebat suavis illa vox; «multo graviora quam tempestatem perpessae sumus. Qui nos adhuc custodivit, etiam nunc custodiet.»

Si Renzus clamorem non emisit, non fuit ne conspiceretur, sed quia spiritus defuit. Genua cesserunt, oculi caligaverunt; sed primum momentum fuit; altero erectus erat, vigilantior validiorque quam antea. Tribus saltibus tugurium circumivit, in limine fuit, eam quae locuta erat vidit, stantem vidit, super lectulum inclinatam. Illa ad sonum convertitur; aspicit, falli se, somniare putat; attentius aspicit et clamat: «O benedicte Domine!»

«Lucia! Inveni te! Invenio! Tu ipsa es! Vivis!» exclamavit Renzus, totus tremens accedens.

«O benedicte Domine!» iteravit Lucia, magis etiam tremens; «tu? Quid hoc est! Quomodo? Cur? Pestis!»

«Habui. Et tu...?»

«Ah!... Et ego. Et de matre mea...?»

«Non vidi, quia Pasturii est; puto tamen bene valere. Sed tu... quam pallida adhuc es! Quam infirma videris! Convaluisti tamen, convaluisti?»

«Dominus me adhuc hic deorsum relinquere voluit. Ah Renze! Cur hic es?»

«Cur?» dixit Renzus propius semper accedens. «Quaeris cur? Cur venire debuerim? Opusne est ut dicam? Quem habeo de quo cogitem? Non iam Renzus vocor? Non iam Lucia es?»

«Ah quid dicis! Quid dicis! Sed nonne mater mea scribi tibi curavit...?»

«Ita: nimis curavit. Pulchra scribenda misero infelici, vexato, vaganti, iuveni qui certe te numquam iniuria affecerat!»

«Sed Renze! Renze! Cum scires... cur venire? Cur?»

«Cur venire! O Lucia! Cur venire, mihi dicis? Post tot promissa! Non iam iidem sumus? Non iam meministi? Quid nobis deerat?»

«O Domine!» dolorose exclamavit Lucia, manibus iunctis oculisque in caelum sublatis; «cur non mihi gratiam fecisti ut me ad Te traheres...! O Renze! Quid fecisti? Ecce: sperare incipiebam... tempore... me obliturum...»

«Pulchra spes! Pulchra mihi in ipsum os dicenda!»

«Ah quid fecisti! Et in hoc loco! Inter has miserias! Inter haec spectacula! Hic ubi nihil nisi moritur, potuisti...!»

«Pro morientibus Deus orandus est, sperandumque eos in bonum locum ituros; sed ne propter hoc quidem iustum est viventes desperatos vivere debere...»

«Sed Renze! Renze! Non cogitas quae dicis. Promissio Beatae Virgini!... Votum!»

«Ego autem tibi dico promissa esse quae nihil valent.»

«O Domine! Quid dicis? Ubi hoc tempore fuisti? Quibuscum egisti? Quomodo loqueris?»

«Ut bonus Christianus loquor; et de Beata Virgine melius quam tu sentio, quia credo Eam promissiones in proximi detrimentum nolle. Si Beata Virgo locuta esset, oh, tum vero! Sed quid fuit? Cogitatio tua. Scis quid Beatae Virgini promittere debeas? Promitte Ei nos primae filiae quam habuerimus Mariae nomen imposituros; hoc enim et ego hic promitto: haec sunt quae Beatae Virgini multo maiorem honorem faciunt; hae devotiones plus utilitatis habent, nemini damnum afferunt.»

«Non, non; ne ita dicas: nescis quid dicas: nescis tu quid sit votum facere; non fuisti tu in illo discrimine; non expertus es. Abi, abi, per amorem caeli!»

Impetuoseque ab eo recessit, ad lectulum rediens.

«Lucia!» dixit Renzus, non motus; «dic saltem mihi, dic: si haec causa non esset... eadem erga me esses?»

«Homo sine corde!» respondit Lucia, conversa ac vix lacrimas retinens; «si me inutilia verba dicere coegeris, verba quae mihi noceant, verba quae fortasse peccata sint, contentus eris? Abi, oh abi! Obliviscere mei: apparet nos non destinatos fuisse! Illic in caelo nos iterum videbimus; neque enim diu in hoc mundo manendum est. Abi; cura ut mater mea sciat me convaluisse, Deum etiam hic semper mihi adfuisse, bonam animam me invenisse, hanc probam mulierem quae matris loco mihi est; dic ei sperare me eam ab hoc malo servatam iri atque nos iterum visuros quando Deus voluerit et quomodo voluerit... Abi, per amorem caeli, neque de me cogita... nisi cum Dominum orabis.»

Et velut quae nihil amplius dicendum haberet neque aliud audire vellet, velut quae periculo se subtrahere cuperet, propius etiam ad lectulum recessit in quo mulier de qua locuta erat iacebat.

«Audi, Lucia, audi!» dixit Renzus, non tamen propius accedens.

«Non, non; abi per caritatem!»

«Audi: pater Christophorus...»

«Quid?»

«Hic est.»

«Hic? Ubi? Quomodo scis?»

«Paulo ante cum eo locutus sum; diu apud eum fui; et religiosus qualis ille est, mihi videtur...»

«Hic est! Ad miseros pestilentes adiuvandos, certe. Sed ipse? Pestem habuit?»

«Ah Lucia! Timeo, timeo nimis...» Dum autem Renzus ita verbum sibi acerbum, Luciae autem haud minus acerbum futurum, proferre haesitabat, illa rursus a lectulo recesserat et ad eum appropinquabat: «Timeo ne nunc habeat!»

«O miser sanctus vir! Sed quid dico, miser vir? Miseri nos! Quomodo se habet? Iacetne? Curaturne?»

«Stat, circumit, alios curat; sed si videres quo colore sit, quomodo se sustineat! Tot ac tot visi sunt ut, pro dolor... errare non possis!»

«O nos miseros! Et vere hic est!»

«Hic, neque longe: paulo longius quam a domo tua ad meam... si meministi...!»

«O Virgo Sanctissima!»

«Sane, paulo longius. Et cogita num de te locuti simus! Quaedam mihi dixit... Et si scires quid mihi ostenderit! Audies; nunc autem primum dicere volo quid antea mihi dixerit ipse, suo ipsius ore. Dixit bene me facere quod te quaesitum venirem, Domino placere iuvenem ita agere, seque adiuturum ut te invenirem; quod prorsus verum evenit: sed sane sanctus est. Itaque vides!»

«Sed si ita locutus est, quia nescit...»

«Quid vis eum scire de rebus quas tuo arbitrio, sine regula, sine ullius consilio fecisti? Probus vir, prudens vir, qualis ille est, talia cogitare non solet. Sed quid mihi ostenderit!» Hic visitationem illius tugurii narravit; Lucia, quamvis sensus eius animusque in eo loco gravissimis motibus assuescere debuissent, tota horrore misericordiaque occupata stabat.

«Et ibi quoque,» perrexit Renzus, «ut sanctus locutus est: dixit Dominum fortasse illi misello gratiam praestare constituisse... — nunc vere alio nomine appellare non possem — opportunum tempus exspectare quo eum recipiat; sed velle ut nos una pro eo oremus... Una! Intellexisti?»

«Ita, ita; orabimus, uterque ubi nos Dominus retinebit: preces Ipse coniungere novit.»

«At ipsa eius verba tibi dico...!»

«Sed Renze, ille nescit...»

«At non intellegis, cum sanctus loquitur, Dominum esse qui eum loqui faciat? Neque ita locuturum fuisse nisi ita prorsus esse deberet?... Et anima miselli illius? Ego quidem oravi et orabo pro eo; ex animo oravi, prorsus ac si pro fratre meo fuisset. Sed quomodo vis in altero mundo miserum se habere, nisi in hoc res

componitur, nisi malum ab illo factum dissolvitur? Si autem rationem audis, tum omnia sicut antea sunt: quod fuit fuit; ille paenitentiam suam hic egit...»

«Non, Renze, non: Dominus non vult nos malum facere ut Ipse misericordiam faciat. Illi hoc permitte; nostrum est Ipsum orare. Si nocte illa mortua essem, num igitur ei ignoscere non potuisset? Et si mortua non sum, si liberata sum...»

«Et mater tua, misera illa Agnes, quae me semper tantopere dilexit, quae tanto desiderio flagrabat nos virum atque uxorem videndi, nonne et ipsa tibi dixit pravum consilium esse? Illa quae alias quoque rationem te intellegere fecit, quia quibusdam in rebus rectius quam tu cogitat...»

«Mater mea! Visne matrem meam mihi suasisse ut voto deessem? Sed Renze! Non es apud te.»

«Oh! Visne dicam? Vos mulieres ista scire non potestis. Pater Christophorus mihi dixit ut ad eum redirem nuntiaturus num te invenissem. Eo: eum audiemus; quidquid dixerit...»

«Ita, ita; ad sanctum illum virum i; dic me pro eo orare, rogaque ut ipse pro me oret, quae tanto tanto egeo! Sed per amorem caeli, per animam tuam, per animam meam, ne huc rursus venias ut mihi noceas, ut... me temptes. Pater Christophorus res tibi explicare sciet, teque ad te ipsum reducere; ille cor tuum pacabit.»

«Cor pacare! Oh! Istam cogitationem eice. Iam dirum illud verbum mihi scribendum curasti; scio ego quantum mihi doloris attulerit; nunc etiam audes mihi dicere. Ego autem aperte ac plane dico me cor numquam pacaturum. Tu mei oblivisci vis; ego tui oblivisci nolo. Et hoc tibi promitto: si mentem amittere me coegeris, non iam recuperabo. Ad diabolum ars, ad diabolum recte vivendi disciplina! Vis me ad furorem totius vitae damnare, et furiosus vivam... Et infelix ille! Dominus scit an ex animo ei ignoverim; sed tu... Vis igitur me per totam vitam cogitare, nisi ille fuisset...? Lucia! Dixisti ut tui obliviscar: tui obliviscar! Quomodo faciam? De quo putas me toto hoc tempore cogitavisse?... Et post tot res! Post tot promissa! Quid tibi feci postquam discessimus? Quia passus sum, ita me tractas? Quia infortuniis oppressus sum? Quia homines mundi me persecuti sunt? Quia tantum temporis domo absens, tristis, procul a te egi? Quia primo momento quo potui te quaesitum veni?»

Lucia, ubi fletus verba formare sivit, manibus rursus iunctis oculisque lacrimis plenis in caelum sublatis exclamavit: «O Virgo Sanctissima, Tu me adiuva! Tu scis me post illam noctem nullum umquam momentum quale hoc esse passam. Tunc mihi succurristi; succurre etiam nunc!»

«Ita, Lucia: bene facis quod Beatam Virginem invocas; sed cur credere vis Illi, quae tam bona est, matri misericordiarum, placere posse nos pati... me saltem...

ob verbum elapsum eo momento quo quid diceres nesciebas? Credere vis Eam tunc te adiuvisse ut postea nos implicatos relinqueret?... Si autem haec excusatio sit, si in odium tuum veni... dic mihi... aperte loquere.»

«Per caritatem, Renze, per caritatem, per miseros tuos mortuos, desine, desine; ne me mori facias... Non bonum esset momentum. Ad patrem Christophorum i; me illi commenda; ne huc rursus venias, ne huc rursus venias.»

«Eo; sed cogita quantopere redire velim! Redirem etiamsi in extremo mundo esset, redirem.» Et evanuit.

Lucia ad sedendum ivit, vel potius humi iuxta lectulum se cadere sivit; capiteque illi admoto copiose flere perrexit. Mulier, quae adhuc apertis oculis auribusque sine verbo manserat, quaesivit quid esset ille adventus, illud certamen, hic fletus. Sed fortasse lector ipse quaerit quaenam esset; cui satisfacere ne hic quidem multis verbis opus erit.

Mercatrix opulenta erat, annorum fortasse triginta.

Paucis diebus maritum omnesque liberos domi mori viderat; paulo post et ipsa peste correpta in lazaretum transportata atque in illo tuguriolo collocata erat, eo tempore quo Lucia, furia morbi inscia superata et pluribus aeque inscia mutatis sociis, se recipere atque ad se redire incipiebat; ab ipso enim morbi initio, dum adhuc in domini Ferrantis domo erat, quasi sensibus privata manserat.

Tugurium duas tantum personas capere poterat; atque inter has duas afflictas, desertas, attonitas, in tanta multitudine solas, cito familiaritas atque amor natus erat qualis vix ex diuturna vita communi nasci posset. Brevi Lucia eo pervenerat ut alteram gravissime laborantem adiuvare posset.

Nunc, cum haec quoque extra periculum esset, invicem sibi societatem, animum, custodiam praestabant; promiserant se non nisi una e lazareto exituras; aliaque consilia ceperant ne postea quidem separarentur.

Mercatrix, quae domum et horreum mercium et arcam, omnia bene instructa, fratri suo sanitatis commissario custodienda reliquerat, sola atque tristis domina futuram se videbat multo plurium rerum quam ad commode vivendum egeret; Luciam secum quasi filiam aut sororem retinere volebat. Lucia assenserat, quanta erga illam et Providentiam gratitudine cogitate; sed tantum donec de matre nuntios accipere posset voluntatemque eius, ut sperabat, cognoscere.

Ceterum, ut erat tacita et verecunda, neque de promissis nuptiis neque de aliis extraordinariis suis casibus verbum umquam dixerat. Nunc autem, tanto affectuum aestu commota, tam cupiebat animum aperire quam altera rem

cognoscere. Ambabusque manibus dextram eius compressam tenens statim quaestioni satisfacere coepit, nullo alio freno quam quod singultus imponebant.

Renzus interim ad boni fratris regionem festinabat. Aliquo studio, neque sine repetita quadam viae parte, tandem eo pervenit. Tugurium invenit, ipsum ibi non invenit; sed circum vagans quaerensque in tabernaculo eum conspexit, ad terram inclinatum ac paene pronum, morientem consolantem. Ibi substitit, tacitus exspectans. Paulo post vidit eum misello oculos claudere, deinde genua ponere, paulisper orare, surgere. Tum se movit atque obviam accessit.

«Oh!» dixit frater eum venientem conspicatus; «quid igitur?»

«Adest: inveni eam!»

«Quo statu?»

«Sanata, aut saltem e lecto surgens.»

«Gratiae Domino agantur!»

«Sed...» dixit Renzus, ubi satis prope erat ut submissa voce loqueretur, «aliud impedimentum est.»

«Quid est?»

«Dicere volo... Scis quidem quam bona misera illa puella sit; sed interdum paulo tenacius sententiis suis haeret. Post tot promissa, post omnia quae tu quoque scis, nunc dicit se mihi nubere non posse, quia dicit, quid scio? nocte illa terroris caput sibi incaluisse atque se quasi voto Beatae Virgini dedisse. Res sine ratione, nonne? Bonae res, si quis scientiam fundamentumque habet ad faciendas; sed nobis hominibus imperitis, qui vix scimus qua ratione talia facienda sint... nonne nihil valent?»

«Dic mihi: multumne hinc abest?»

«Oh non: paucos passus ultra ecclesiam.»

«Exspecta me hic paulisper,» ait frater, «deinde una ibimus.»

«Vis dicere te curaturum ut intellegat...»

«Nihil scio, fili; ipsam audire oportet.»

«Intellego,» dixit Renzus; oculisque in terram fixis bracchiisque super pectus implicatis stetit, eandem adhuc incertitudinem animo versans. Frater rursus patrem Victorem quaesivit, rogavit ut iterum pro se suppleret, tugurium suum intravit, sporta in bracchio exiit, ad Renzum rediit, «Eamus,» dixit; atque praecessit, ad illud tugurium tendens in quod aliquanto ante simul intraverant.

Hac vice solus intravit, et paulo post rursus apparens dixit: «Nihil! Oremus; oremus.» Tum addidit: «Nunc tu me duc.»

Nihil amplius locuti iter iniere.

Caelum magis magisque obscuratum erat, iamque certam ac propinquam tempestatem nuntiabat. Crebra fulgura crescentes tenebras rumpebant, momentaneo lumine longissima tecta porticuumque arcus, sacelli tholum,

humilia tuguriorum culmina illustrabant; tonitrua autem repentino fragore erumpentia de alia in aliam caeli regionem fremendo decurrebant.

Praecedebat iuvenis, viae intentus, magna perveniendi impatientia, gradum tamen tardans ut socii viribus accommodaret; qui laboribus fessus, morbo gravatus, aestu oppressus, aegre ambulabat, interdum vultum macilentum in caelum tollens quasi liberiorem spiritum quaereret.

Renzus, conspecto tugurio, substitit, retro conversus tremula voce dixit: «Hic est.»

«Intrant... Ecce!» clamat mulier in lectulo. Lucia convertitur, raptim surgit, seni obviam venit clamans: «O quem video! O pater Christophore!»

«Age, Lucia! Ex quantis angustiis Dominus vos liberavit! Valde gaudere debetis quod semper in Illo speravistis.»

«Oh ita! Sed vos, pater? Me miseram, quantum mutatus estis! Quomodo valetis? Dicite: quomodo valetis?»

«Ut Deus vult, et ut, Eius gratia, ego quoque volo,» sereno vultu respondit frater. Eamque in angulum ductam ita allocutus est: «Audite: paucis tantum momentis hic manere possum. Paratane estis mihi sicut olim confidere?»

«Oh! Nonne semper pater meus estis?»

«Filia igitur, quid est istud votum de quo Renzus mihi dixit?»

«Votum est quod Beatae Virgini feci... oh! in magna tribulatione!... ne nuberem.»

«Misella! Sed tum cogitavistis vos iam priore promissione obligatam esse?»

«Cum de Domino et Beata Virgine ageretur!... Non cogitavi.»

«Dominus, filia, sacrificia et oblationes gratas habet cum ex iis quae nostra sunt aliquid offerimus. Cor vult, voluntatem vult; sed vos alterius voluntatem Illi offerre non poteratis, cum Renzo iam nubere spopondissetis.»

«Male feci?»

«Non, misella, ne de hoc cogitetis: credo potius Virginem Sanctam afflicti cordis vestri intentionem gratam habuisse eamque Deo pro vobis obtulisse. Sed dicite mihi: nulliusne umquam de hac re consilium petivistis?»

«Non putabam malum esse quod confitendum mihi esset; illud autem paulum boni quod facere possumus narrari non debere scimus.»

«Nullam aliam causam habetis quae vos impediat quominus promissum Renzo datum servetis?»

«Quod ad hoc... ego quidem... quam causam...? Vere dicere non possem...» respondit Lucia, ea haesitatione quae longe aliud quam mentis dubitationem indicaret; vultusque eius adhuc morbo decolor subito vividissimo rubore floruit.

«Creditisne,» repetit senex, oculis demissis, «Deum Ecclesiae suae potestatem dedisse remittendi et retinendi, prout ad maius bonum conducat, debita atque obligationes quas homines cum Eo contraxerint?»

«Ita sane credo.»

«Scitote igitur nos, animarum curae in hoc loco praepositos, pro omnibus qui ad nos confugiunt amplissimas Ecclesiae facultates habere; meque adeo, si petatis, vos ab obligatione solvere posse, quaecumque sit, quam huius voti causa contraxisse possitis.»

«Sed nonne peccatum est recedere, promissionis Beatae Virgini factae paenitere? Ego tum vere ex corde feci...» dixit Lucia, vehementer agitata impetu tam insperatae — dicendum est — spei, simulque contrario incursu terroris confirmati omnibus cogitationibus quae tamdiu animum eius praecipue occupaverant.

«Peccatum, filia?» dixit pater. «Peccatum ad Ecclesiam confugere, eius ministrum rogare ut potestate utatur quam ab illa accepit, quam illa a Deo accepit? Vidi quo modo vos duo ad mutuam coniunctionem ducti estis; et certe, si umquam mihi visum est duos a Deo coniungi, vos illi eratis; nunc autem non video cur Deus vos separatos velit. Deumque laudo quod mihi, tam indigno, potestatem dedit in nomine Ipsius loquendi verbumque vestrum vobis reddendi. Si petitis ut vos ab isto voto solutam declarem, non dubitabo; immo cupio ut petatis.»

«Tum...! Tum...! Peto,» dixit Lucia, vultu iam solo pudore turbato.

Frater nutu iuvenem vocavit, qui in remotissimo angulo stabat, fixis oculis — quippe nihil aliud poterat — colloquium intuens cuius exitus ad eum maxime pertinebat; eoque accedente, clariore voce Luciae dixit: «Auctoritate quam ab Ecclesia habeo, vos a voto virginitatis solutam declaro, irritum faciens quidquid inconsiderati in eo esse potuit, et ab omni obligatione liberans quam inde contraxeritis.»

Cogitet lector qualem sonum haec verba in Renzi auribus ederent. Vehementer oculis gratias egit ei qui protulerat; statimque Luciae oculos, sed frustra, quaesivit.

«Secure et pacate ad pristinas cogitationes redite,» Cappuccinus ei pergebat dicere. «Iterum a Domino gratias petite quas olim petebatis ut sancta uxor essetis; confiditeque Eum post tot mala abundantius concessurum.

Et tu,» dixit ad Renzum conversus, «memento, fili: si Ecclesia hanc sociam tibi reddit, non facit ut temporalem mundanamque consolationem tibi paret, quae, etiamsi integra ac nullo dolore mixta esse posset, tamen magno dolore finienda esset eo momento quo discederetis; facit autem ut utrumque vestrum in viam consolationis sine fine inducat. Mutuo vos diligite tamquam itineris socii,

hac cogitatione aliquando separandos esse, hac spe vos invicem in perpetuum reperturos.

Gratias caelo agite quod vos ad hunc statum perduxit, non per turbidas ac fugaces laetitias, sed laboribus et inter miserias, ut ad intimam tranquillamque laetitiam praepararet. Si Deus liberos vobis dederit, hoc imprimis curate, ut Illi eos educetis, amorem Eius omniumque hominum illis infundatis; tum in omnibus reliquis bene eos ducetis. Lucia! Dixitne vobis,» — Renzum indicabat, — «quem hic viderit?»

«O pater, dixit!»

«Pro eo orabitis! Ne defatigamini. Et pro me quoque orabitis!... Filii! Volo ut memoriam miseri fratris habeatis.» Hic e sporta arculam vulgaris ligni protulit, sed quadam Cappuccina elegantia tornatam politamque; perrexitque: «Hic intus reliquiae sunt illius panis... primi quem caritatis causa petii; illius panis de quo audivistis! Vobis relinquo: servate; liberis vestris ostendite. In malum mundum venient et in mala tempora, inter superbos atque provocatores: dicite eis ut semper ignoscant, semper! Omnia, omnia! Et ut ipsi quoque pro misero fratre orent!»

Arculam Luciae porrexit, quae reverenter velut reliquiam accepit. Tum tranquilliore voce repetivit: «Nunc dicite: quae subsidia hic Mediolani habetis? Ubi habitare cogitatis simul ac hinc exieritis? Et quis vos ad matrem vestram ducet, quam utinam Deus incolumem servaverit?»

«Bona haec domina interim mihi matris loco est; nos duae una hinc exibimus, deinde ipsa omnia curabit.»

«Deus vobis benedicat,» dixit frater, ad lectulum accedens.

«Ego quoque gratias vobis ago,» dixit vidua, «pro consolatione quam miseris his creaturis dedistis, quamvis caram hanc Luciam semper mecum retinere constituissem. Interim tamen retinebo; ego in vicum suum comitabor, matri tradam; atque,» submissa deinde voce addidit, «ego illi nuptialem apparatum comparare volo. Nimis multas res habeo; ex iis autem qui mecum frui debebant nemo iam superest!»

«Sic,» respondit frater, «magnum Domino sacrificium facere et proximo benefacere potestis. Non commendo vobis hanc puellam; iam video quasi vestram esse: nihil restat nisi Dominum laudare, qui etiam in flagellis Patrem se ostendere novit et, vobis una coniunctis, tam clarum amoris signum utrique dedit. Age,» postea ad Renzum conversus manuque eius sumpta dixit, «nos duo nihil amplius hic agendum habemus; iam nimis diu mansimus. Eamus.»

«O pater!» dixit Lucia; «vos iterum videbo? Ego convalui, quae nihil boni in hoc mundo facio; et vos...!»

«Iam diu est,» gravi dulcique voce respondit senex, «ex quo a Domino gratiam peto, et maximam: ut dies meos in proximi ministerio finiam. Si nunc eam concedere velit, opus est ut omnes qui me diligunt ad gratias agendas me adiuvent. Age: mandata Renzo ad matrem vestram date.»

«Narra ei quae vidisti,» dixit Lucia sponso; «aliam matrem hic me invenisse, cum ea quam primum potero venturam, sperare me, sperare incolumem inventuram.»

«Si pecunia opus est,» dixit Renzus, «hic habeo omnem quam misisti, et...»

«Non, non,» interpellavit vidua; «ego etiam nimiam habeo.»

«Eamus,» repetit frater.

«Vale, Lucia, donec iterum conveniamus...! Et vos quoque igitur, bona domina,» dixit Renzus, verba non inveniens quibus quod sentiret exprimeret.

«Quis scit an Dominus nobis gratiam faciat ut omnes iterum nos videamus!» exclamavit Lucia.

«Sit Ille semper vobiscum et benedicat vobis,» dixit duabus sociis frater Christophorus; atque cum Renzo e tugurio exiit.

Iam prope vesper erat, caelumque magis magisque ad solvendum paratum videbatur. Cappuccinus rursus iuveni obtulit ut eum ea nocte in suo tabernaculo reciperet. «Societatem tibi praestare non potero,» addidit; «sed tectum habebis.»

Renzus autem magna abeundi cupiditate tenebatur; neque diutius in tali loco manere curabat cum id ad Luciam videndam non conduceret neque paulum quidem cum bono fratre manere posset. Quod ad horam tempestatemque attinet, dici potest noctem ac diem, solem et imbrem, zephyrum et aquilonem omnia eadem ei eo momento fuisse. Gratias igitur fratri egit, dicens se quam celerrime posset Agnetem quaesitum ire velle.

In mediam viam cum venissent, frater manum eius compressit et dixit: «Si bonam illam Agnetem inveneris, quod Deus velit, etiam meo nomine saluta; et illi et omnibus qui supersunt fratrisque Christophori meminerunt dic ut pro eo orent. Deus te comitetur et in perpetuum benedicat.»

«O care pater...! Iterum nos videbimus? Iterum videbimus?»

«In caelo, spero.» His verbis a Renzo discessit; qui, stans eum intuitus donec e conspectu amisisset, celeriter ad portam tendit, dextra laevaque postremos miserationis oculos in illam dolorum sedem coniciens. Insolitus motus erat: monatti currebant, res transferebantur, tabernaculorum vela componebantur, convalescentes ad ea atque ad porticus se trahebant, ut ab imminente tempestate tegerentur.

CAPUT TRICESIMUM SEPTIMUM

Vix enim Renzus lazareti limen transierat dextramque ceperat, ut semitam reperiret qua mane sub moenia emerserat, cum velut grando guttarum magnarum, rariarum quidem sed vehementer cadentium incidere coepit; quae candidam aridamque viam ferientes et resiliendo minutum pulverem excitabant. Momento densae factae sunt; priusquam ad semitam perveniret, pluvia quasi situlis effundebatur.

Renzus autem, id minime aegre ferens, in ea aqua laetus ludebat, refrigerio illo, susurro illo, herbarum foliorumque agitatione fruebatur, trementium, stillantium, revirescentium, nitentium; amplos plenosque spiritus ducebat, atque in illa naturae quasi renovatione liberius vividiusque sentiebat quod in sua sorte factum erat.

Quanto autem sincerior pleniorque ille sensus fuisset, si Renzus divinare potuisset quod paucis post diebus apparuit: aquam illam contagium auferre; post eam lazaretum, etsi non omnes quos adhuc vivos continebat incolumes redditurum esset, saltem nullos alios absorpturum; intra hebdomadam fores tabernasque apertas visum iri, paene de sola quadraginta dierum segregatione sermonem futurum, e peste non nisi exiguas reliquias hic illic mansuras, illud residuum quod tale flagellum semper aliquamdiu post se relinquebat.

Ibat igitur viator noster hilaris, neque ubi neque quomodo neque quando neque num nocte subsisteret constituerat; tantum studiosus procedendi, cito in vicum suum perveniendi, inveniendi quicum loqueretur, cui narraret, maxime quam primum Pasturium rursus proficiscendi ad Agnetem quaerendam.

Ibat, animo rebus eius diei penitus commoto; sed sub miseriis, horroribus, periculis una semper cogitatiuncula emergebat: inveni eam; convaluit; mea est! Tum salticulum faciebat atque ita omnia circum irrigabat, sicut canis villosus ex aqua egressus; interdum satis habebat manus paulum fricare; et pergebat ardentius quam antea. Dum viam oculis perlustrabat, cogitationes, ut ita dicam, recolligebat quas mane et pridie veniens ibi reliquerat; maioreque voluptate eas ipsas quas tum maxime expellere studuerat, dubia, difficultates, eam invenire, vivam invenire inter tot mortuos et morientes! — At vivam inveni! — concludebat.

In atrocissimas illius diei circumstantias cogitatione redibat; cum illo ostii malleo manu apprehenso se fingebat: eritne an non erit? Responsumque tam parum laetum; neque spatium quidem ad responsum animo perpendendum, cum in eum insana illa nebulonum vis! Illudque lazaretum, illud mare! Ibi te

videre voluissem quaerentem! Et invenisse! Redibat ad momentum quo convalescentium processio tota transierat: quale momentum! Quantum doluit quod eam ibi non invenerat! Nunc autem nihil amplius curabat.

Et regio illa mulierum! Et ibi post illud tugurium, ubi minime exspectabat, illa vox, ipsa illa vox! Eamque videre, iam e lecto surrexisse videre! Sed quid? Nodus adhuc ille voti restabat, strictior quam umquam. Hic quoque solutus. Odiumque illud adversus dominum Rodericum, continua illa corrosio quae omnia mala exasperabat et omnia solacia veneno inficiebat, etiam illud evanuerat.

Itaque laetitiam vividiorem fingere nescirem, nisi incertitudo de Agnete, triste de patre Christophoro praesagium, atque periculum quo ipse in media peste versabatur obstitissent.

Sextum sub vesperum pervenit; neque aqua cessatura videbatur. Sed cum validius quam umquam crura sibi sentiret, tam difficile esset hospitium invenire, atque ipse tam madidus esset, ne de hospitio quidem cogitavit. Sola res quae eum vexabat erat magna fames: nam tanto gaudio incensus multo plus quam exiguam Cappuccini pultem facile concoxisset. Circumspexit num hic quoque pistoris tabernam inveniret; unam vidit; duos panes forcipibus ceterisque ritibus accepit.

Unus in vestis sinum, alter ad os, et porro.

Cum Modoetiam transiret, iam nox facta erat; tamen portam invenire potuit quae ad rectam viam ducebat. Hoc autem excepto — quod, ut verum dicam, magnum meritum erat — fingere potestis qualis via fuerit qualisque singulis momentis fieret.

Depressa inter duas ripas, ut omnes erant et alibi dixisse debemus, quasi fluminis alveus, eo tempore, si non flumen, rivus certe dici poterat; atque subinde lacunae luto plenae, e quibus etiam pedes, nedum calceos, aegre eximebat.

Sed Renzus ut poterat exibat, sine impatientiae gestu, sine maledicto, sine paenitentia; cogitans quemque passum, quanticumque constaret, se provehere, aquam cessaturam quando Deo placeret, suo tempore diem oriturum, viam autem quam interim conficeret tum iam confectam fore.

Dicam etiam eum de his non cogitavisse nisi cum omnino non posset aliter. Hae merae animi avocationes erant; magnum mentis eius opus erat tristes annos praeteritos recensere: tot implicationes, tot adversitates, tot momenta quibus spem quoque amissurus omniaque pro perditis habiturus fuerat; atque illis imagines tam diversi futuri opponere: Luciae adventum, nuptias, domum constituendam, praeteritos casus invicem narrandos, totam vitam.

Quomodo ageret cum duas vias inveniret, utrum exigua locorum notitia parvo illo lumine adiuvante efficeret ut rectam semper reperiret, an semper casu divinaret, dicere vobis nescirem; nam ipse, qui historiam suam minutatim, immo paulo prolixius, narrare solebat — omniaque ad credendum ducunt anonymum nostrum eam ab ipso non semel audivisse — ipse hoc loco dicebat noctis illius non aliter se meminisse quam si eam in lecto somnians transegisset.

Hoc constat: ea exeunte in Adduae ripa se invenit.

Pluere numquam desierat; sed aliquando e diluvio pluvia facta erat, deinde imber tenuissimus, quietissimus, aequabilissimus; altae raraeque nubes velum continuum sed leve ac perlucidum tendebant, et diluculi lux regionem circum Renzo ostendit. Ibi patria eius erat; quid eo aspectu senserit explicari non posset. Nihil aliud dicere scio nisi montes illos, propinquum illum Resegonem, Leuci territorium, omnia quasi sua facta esse.

Se quoque intuitus est et sibi ipsi aliquanto insolitus visus est, qualem quidem ex eo quod sentiebat iam apparere debere sibi fingebat: omnia corrupta corporique adhaerentia; a capite ad cingulum totus madidus, immo stillicidium; a cingulo ad extremos pedes limus et lutum: partes in quibus lutum non erat ipsae luti maculae ac respersiones appellari potuissent.

Si autem totum se in speculo vidisset, pilei margine flaccido cadenteque, capillis demissis vultuique agglutinatis, magis etiam miratus esset. Fessus fortasse erat, sed nihil inde sentiebat; aurorae frigus nocturno illique modico balneo additum nihil ei praeter alacritatem et cupiditatem celerius ambulandi dabat.

Iam ad Pescatem est; postremum illum Adduae tractum praeterit, tristem tamen aspectum ad Pescarenicum mittens; pontem transit; per vias et agros momento ad amici hospitis domum pervenit. Ille, modo e lecto surrectus et in ostio caelum spectans, oculos ad formam tam madidam, tam lutosam, dicamus etiam tam sordidam, simulque tam vivam tamque liberam sustulit; numquam in vita sua hominem peius cultum et contentiorem viderat.

«Heus!» dixit; «iam hic? Et tali tempestate? Quomodo res successit?»

«Adest,» dixit Renzus; «adest, adest.»

«Sana?»

«Sanata, quod melius est. Domino et Beatae Virgini gratias agere debeo quamdiu vivam. Sed magnae res, igneae res: omnia postea narrabo.»

«Sed quam male habitus es!»

«Pulcher sum, eh?»

«Ut verum dicam, superiorem corporis partem ad inferiorem lavandam adhibere posses. Sed exspecta, exspecta; bonum tibi ignem faciam.»

«Non recuso. Scis ubi me deprehenderit? Ad ipsam lazareti portam. Sed nihil! Tempestas suum officium, ego meum.» Amicus abiit atque duobus

sarmentorum fascibus, quantum bracchiis capere poterat, rediit; unum humi posuit, alterum in foco, et paulo carbone ex priore vespera relicto cito pulchram flammam excitavit. Renzus interim pileum detraxerat, bis terve excussum humi abiecerat; nec sine labore thoracium quoque exuerat.

Tum e feminalium loculo cultrum protulit, vagina tota madida quasi diu macerata; in scamno posuit et dixit: «Hic quoque probe tractatus est; sed aqua est! Aqua est! Gratiae Domino agantur... Prope, prope fui...! Postea dicam.» Manusque fricabat. «Nunc aliam gratiam mihi praesta,» addidit; «fasciculum quem supra in cubiculo reliqui affer: nam priusquam haec quae indutus sum siccentur...!»

Fasciculo allato amicus dixit: «Puto te etiam esurire; ad bibendum in via satis fuisse intellego; sed ad edendum...»

«Duos panes heri sero emere potui; sed, ut verum dicam, vix dentibus meis quidquam negotii dederunt.»

«Sine me,» ait amicus; aquam in aenum infudit idque catena suspendit, atque addidit: «Eo lac mulgere; cum lacte rediero, aqua parata erit; bonamque polentam faciemus. Tu interim commodo tuo utere.»

Renzus solus relictus reliquas vestes non sine labore exuit, quae corpori quasi adhaeserant; se siccavit, a capite ad pedes novis vestibus se induit. Amicus rediit ad aenumque accessit; Renzus interim consedit exspectans.

«Nunc sentio me fessum,» dixit; «sed longum iter est! Hoc tamen nihil. Habeo quae per totum diem tibi narrem. Quomodo tractatum Mediolanum! Quae videre oportet! Quae tangere! Quibus postea se ipsum fastidias. Paene dixerim mihi vel illa lavatione, quam accepi, opus fuisse. Et quid mihi domini illi illic facere voluerint! Audies. At si lazaretum videres! Tot miseriis animo obrui possis. Satis; omnia tibi narrabo... Et adest, et huc veniet, et uxor mea erit; tu autem testis esse debes, et sive pestis sive non pestis, saltem aliquot horas laetos nos esse volo.»

Ceterum promissum amico factum servavit, se per totum diem narraturum; eo magis quod, cum continuo leviter plueret, ille totum diem domi egit, partim iuxta amicum sedens, partim circa parvum lacum vinarium suum et dolium aliaque opera ad vindemiam paranda occupatus. In quibus Renzus auxilium ferre non destitit; nam, ut dicere solebat, ex iis erat qui magis nihil agendo quam laborando fatigantur.

Se tamen continere non potuit quin ad Agnetis domum breviter excurreret, certam fenestram revisurus et ibi quoque manus paulum fricaturus. Nemini visus rediit atque statim cubitum ivit. Ante lucem surrexit et, cum imbrem cessavisse animadvertisset, quamquam caelum nondum serenum erat, Pasturium iter iniit.

Mane adhuc erat cum eo pervenit: neque enim minore festinatione atque absolvendi cupiditate quam lector esse potest tenebatur. Agnetem quaesivit, bene valere audivit, casula secreta in qua habitabat ei monstrata est. Accessit, e via vocavit; ad talem vocem illa cursu ad fenestram apparuit et, ore iam aperto nescio quod verbum, nescio quem sonum emissura, a Renzo praeventa est dicente: «Lucia convaluit; nudiustertius vidi; vos salutat; mox veniet. Et habeo, habeo quae vobis dicam.»

Inter admirationem adventus, gaudium nuntii, cupiditatem plura sciendi, Agnes nunc exclamationem, nunc quaestionem incipiebat, nihil absolvens; deinde cautelarum quas iam diu adhibere solebat oblita dixit: «Statim vobis aperiam.»

«Exspectate: et pestis?» ait Renzus. «Vos non habuistis, credo.»

«Ego non; et vos?»

«Ego habui; sed vos igitur prudenter agere debetis. Mediolano venio, atque audietis: in ipso contagio usque ad oculos fui. Verum est me omnia a capite ad pedes mutavisse; sed haec pestilentia interdum quasi maleficium quoddam adhaeret. Cumque Dominus vos adhuc servaverit, volo vos caute agere donec pestilentia haec finita sit; mater enim nostra estis, atque volo nos diu una laetos vivere in compensationem tantorum dolorum quos passi sumus, ego saltem.»

«Sed...» incipiebat Agnes.

«Hem!» interpellavit Renzus; «nulla hic exceptio valet. Scio quid velitis dicere; sed audietis, audietis nullam iam exceptionem superesse. Eamus aliquo sub divum, ubi commode sine periculo loqui liceat, atque audietis.»

Agnes hortum post domum ei ostendit atque addidit: «Intrate illuc et duo scamna videbitis alterum alteri oppositum, quasi de industria posita. Ego statim venio.»

Renzus in altero consedit; paulo post Agnes in altero aderat. Certus sum lectorem, cum praeteritas res noverit, si ibi tertius adesse potuisset, ut oculis tam vivum colloquium videret, auribus narrationes, quaestiones, explicationes, exclamationes, mutuas miserationes et gratulationes, dominum Rodericum, patrem Christophorum, cetera omnia, futuri descriptiones tam claras certasque quam praeteriti audiret, certus sum, inquam, eum delectatum futurum fuisse atque ultimum inde discessurum fuisse.

Totum autem illum sermonem in charta habere, mutis verbis atramento factis, nullo uno novo facto invento, non magnopere eum curare puto, magisque placere ipsum conicere.

Conclusum est omnes simul domum constitutum ituros in eo vico Bergomensi ubi Renzo iam prosperum operis initium erat. De tempore nihil statui poterat, quod a peste aliisque adiunctis pendebat. Simul ac periculum

cessavisset, Agnes domum rediret Luciam exspectatura, aut Lucia ibi ipsam exspectaret; interim Renzus saepe alias excursiones Pasturium faceret ut matrem suam viseret eamque de rebus quae accidissent certiorem teneret.

Antequam discederet, ei quoque pecuniam obtulit dicens: «Omnia illa scuta hic habeo, videte: ego quoque voveram ne attingerem donec res clara facta esset. Nunc, si opus est, scutellam aquae acetique huc afferte; quinquaginta scuta pulchra nitentiaque intus coniciam.»

«Non, non,» dixit Agnes; «plus adhuc habeo quam mihi opus est; vestra servate, utilia erunt ad domum constituendam.»

Renzus in vicum rediit, addita hac consolatione quod personam tam caram sanam atque incolumem invenerat. Reliquum diem noctemque apud amicum mansit; postridie rursus in itinere fuit, sed aliam in partem, ad patriam scilicet adoptivam.

Bortolum invenit ipsum quoque bene valentem ac minus timentem ne valetudinem amitteret: paucis enim illis diebus res etiam ibi celeriter in optimam partem se verterant. Pauci aegrotabant, neque idem iam malum erat: non iam illi mortales livores, non tanta symptomatum violentia, sed leves febriculae, pleraeque intermittentes, ad summum parvo aliquo bubone decolore, qui sicut vulgaris furunculus curabatur.

Iam mutata regionis species apparebat; superstites prodire incipiebant, se invicem numerare, sibi mutuo condolere et gratulari. Iam de instaurandis operibus sermo erat; domini iam operarios quaerere et arrha obligare cogitabant, maxime in artibus quarum ministri etiam ante contagium pauci fuerant, veluti in arte serica.

Renzus, sine fastidii simulatione, consobrino promisit — salvo tamen eorum quibus res pertinebat consensu — se ad opus rediturum cum comitatus veniret ut in vico sedem figeret. Interim necessariissima paravit: maiorem domum invenit, quod tum nimis facile parvoque pretio fieri poterat, eamque supellectile instrumentisque instruxit, thesaurum hac vice minuens, nec tamen magnam eius partem consumens; omnia enim vili pretio erant, cum res multo plures quam emptores essent.

Post nescio quot dies in natalem vicum rediit, quem etiam notabilius in melius mutatum invenit. Statim Pasturium properavit; Agnetem prorsus confirmatam et quovis tempore domum redire paratam invenit, atque ipse eam reduxit; neque dicemus qui affectus, quae verba fuerint cum loca illa simul reviserent.

Agnes omnia qualia reliquerat invenit. Itaque non potuit non dicere hac vice, cum de misera vidua miseraque puella ageretur, angelos excubias egisse.

«At priore vice,» addebat, «cum credi potuisset Dominum alio spectare nec de nobis cogitare, quippe qui res nostras miseras auferri sineret, ecce contrarium ostendit: aliunde pulchram pecuniam mihi misit qua omnia restituere potui. Omnia dico, neque recte dico; nam Luciae apparatus nuptialis, quem illi pulchrum novumque una cum ceteris abstulerant, adhuc deerat; ecce autem nunc aliunde venit. Si quis mihi dixisset, cum ad priorem illum conficiendum tam anxie laborabam: putas te Luciae laborare; eh misera mulier! Cui labores nescis; caelum scit quibus creaturis haec tela, hae vestes induendae sint. Vestes Luciae, verum apparatum quo ipsa utetur, bona quaedam anima curabit, quam ne in hoc quidem mundo esse scis.»

Prima Agnetis cura fuit ut in misera casula sua hospitium quam decentissimum posset bonae illi animae pararet; deinde sericum in alabra colligendum quaesivit; laborandoque tempus fallebat.

Renzus sua parte dies illos iam per se tam longos non otiose egit: duas artes feliciter noverat; ad agriculturam rediit. Partim hospitem adiuvabat, cui magna fortuna erat eo tempore tam saepe operarium, et tam peritum, ad nutum habere; partim Agnetis hortulum colebat, immo ligone subigebat, absentia eius penitus neglectum.

De suo autem agro nihil curabat, dicens capillamentum nimis implicatum esse atque ad ordinandum plus quam duobus bracchiis opus esse. Ne pedem quidem illuc inferebat, neque domum: nam vastitatem illam videre doluisset; iamque constituerat omnia quocumque pretio distrahere et quantum inde recipere posset in nova patria impendere.

Si superstites sibi invicem quasi mortui resuscitati erant, Renzus suis vicanis quasi bis e mortuis rediisse videbatur: omnes excipiebant et gratulabantur, omnes historiam eius ab ipso audire volebant. Fortasse dicetis: quid de proscriptione? Optime: ipse vix iam cogitabat, putans ne eos quidem qui exsequi possent amplius cogitare; neque fallebatur.

Id autem non sola peste ortum erat quae tot res confuderat, sed, ut variis etiam huius historiae locis videri potuit, illis temporibus commune erat ut decreta in personas, tam generalia quam propria, nisi privata aliqua potensque inimicitia ea viva servaret et valere faceret, saepe sine effectu manerent si primo momento non valuissent; sicut sclopeti globi, qui, nisi feriunt, humi iacent ubi nemini nocent.

Necessaria consequentia magnae facilitatis qua decreta illa serebantur. Humana industria suos habet fines; quantum in iubendo abundabat, tantum in exsequendo deesse debebat. Quod in manicas abit, in vestis cuneos abire non potest.

Si quis etiam scire velit quomodo Renzus cum domino Abundio eo exspectationis tempore egerit, dicam eos procul alterum ab altero mansisse. Dominus Abundius timebat ne quid de matrimonio moveri audiret; et sola cogitatione hinc dominum Rodericum cum satellitibus, illinc cardinalem cum argumentis ante oculos videbat. Renzus autem statuerat non nisi cum matrimonium conficiendum esset de eo loqui, ne ante tempus eum irritaret, aliquam — quis scit? — difficultatem excitaret, rebusque inanibus sermonibus implicatis noceret.

Sermones suos cum Agnete habebat. «Putatisne eam cito venturam?» alter quaerebat.

«Spero equidem,» respondebat alter; saepeque qui responderat paulo post idem quaerebat. His similibusque artificiis tempus transigere studebant, quod eo longius videbatur quo plus iam transierat.

Lectori totum illud tempus momento transigamus, summatim dicentes Luciam paucis diebus postquam Renzus lazaretum visitaverat cum bona vidua exiisse; cum universa quadraginta dierum segregatio mandata esset, eas una in viduae domo inclusas eam egisse; partem temporis in apparatu nuptiali Luciae conficiendo consumptam, ad quem post aliquas verecundas recusationes ipsa quoque laborare debuerit; quadraginta diebus autem exactis viduam horreum domumque fratri illi commissario custodienda tradidisse, atque iter paratum esse.

Statim etiam addere possemus: profectae sunt, pervenerunt, et cetera quae sequuntur. Sed, quamvis lectoris festinationi obsequi cupiamus, tres res sunt ad id temporis intervallum pertinentes quas silentio praeterire nolimus; de duabus saltem putamus ipsum lectorem dicturum nos male facturos fuisse.

Prima est Luciam, cum de casibus suis viduae rursus loqueretur, singillatim et ordinatius quam in primi colloquii perturbatione potuerat, atque expressius dominam commemoraret quae eam in coenobio Modoetiensi receperat, ea de illa cognovisse quae, clavem multorum mysteriorum praebentia, animum dolorosa timidaque admiratione implerent.

A vidua cognovit infelicem illam, atrocissimorum facinorum in suspicionem adductam, cardinalis iussu in Mediolanense coenobium translatam esse; ibi post multum furorem et reluctationem resipuisse, se accusavisse; vitamque praesentem voluntarium supplicium esse tam grave ut nemo, nisi vitam adimeret, severius reperire posset. Qui paulo distinctius tristem hanc historiam nosse velit, inveniet in libro atque loco quem alibi de eadem persona citavimus.[26]

26 Ripam. Hist. Pat., Dec. V. Lib. VI, Cap. III.

Altera res est Luciam, de patre Christophoro omnes Cappuccinos quos in lazareto videre potuit interrogantem, maiore dolore quam admiratione audivisse eum peste mortuum esse.

Denique antequam discederet, de prioribus dominis aliquid cognoscere et, ut dicebat, officium suum praestare voluisset, si quis superesset. Vidua eam ad domum comitata est, ubi cognoverunt utrumque ad plures abiisse.

De domina Praxede, cum mortua esse dicitur, omnia dicta sunt; de domino autem Ferrante, quippe docto, anonymus paulo latius disserendum putavit; nosque nostro periculo fere transcribemus quae de eo reliquit.

Dicit igitur, ubi primum de peste sermo ortus est, dominum Ferrantem inter constantissimos eius negatores fuisse eamque sententiam ad extremum pertinaciter tenuisse, non clamoribus sicut populus, sed argumentis, quibus certe rationum nexum defuisse nemo dicere posset.

«In rerum natura,» dicebat, «duo tantum genera rerum sunt: substantiae et accidentia; si probo contagium neque substantiam neque accidens esse posse, probavero non exstare, chimaeram esse. Ecce autem. Substantiae aut spirituales aut materiales sunt. Contagium substantiam spiritualem esse tam absurdum est ut nemo defendere velit; itaque de eo loqui inutile est. Substantiae materiales aut simplices aut compositae sunt. Simplex autem substantia contagium non est; quod quattuor verbis demonstratur.

Non est substantia aerea: si enim talis esset, non ex uno corpore in alterum transiret, sed statim ad suam sphaeram evolaret. Non aquea: madefaceret enim, et ventis exsiccaretur. Non ignea: ureret enim. Non terrea: visibile enim esset. Neque composita substantia: omni enim modo aut visu aut tactu percipi deberet; contagium autem hoc quis vidit? Quis tetigit? Restat videndum num accidens esse possit. Peius etiam.

Dicunt nobis domini medici ex uno corpore in alterum communicari; hic enim eorum Achilles, haec causa praetexta tot inanes praescriptiones faciendi. Iam, si accidens ponitur, accidens translatum fiet: duo verba quae inter se calcitrant, cum nihil in universa philosophia clarius, liquidius sit quam hoc: accidens de uno subiecto in alterum transire non potest.

Quod si, ut hanc Scyllam vitent, eo confugiunt ut accidens productum dicant, in Charybdim incidunt: si enim producitur, non communicatur, non propagatur, ut blaterant. His principiis positis, quid prodest toties nobis de vibicibus, exanthematibus, anthracibus loqui...?»

«Nugae istae omnes,» quidam aliquando prorupit.

«Non, non,» respondit dominus Ferrantes; «hoc non dico: scientia scientia est; tantum uti scire oportet. Vibices, exanthemata, anthraces, parotides, bubones violacei, furunculi nigricantes, omnia verba veneranda sunt, suam

significationem certam habentia; sed dico nihil ad quaestionem pertinere. Quis negat talia esse posse, immo esse? Totum in eo est ut unde veniant videamus.»

Hic etiam domino Ferranti difficultates incipiebant. Quamdiu solam contagii opinionem oppugnabat, ubique aures attentas benevolasque inveniebat: explicari enim non potest quanta sit auctoritas hominis professione docti, cum aliis demonstrare vult ea quae iam vera esse credunt.

Sed ubi distinguere atque demonstrare volebat medicorum errorem non in eo esse quod terribilem universalemque morbum affirmarent, sed in causa assignanda, tum — de primis temporibus loquor, quibus pestis mentionem audire nolebant — tum pro auribus linguas rebelles intractabilesque inveniebat; tum late praedicandi finis erat; doctrinamque suam non nisi particulatim et frustis proferre poterat.

«Vera causa nimis adest,» dicebat; «eamque etiam illi agnoscere coguntur qui alteram illam tam in aere positam defendunt... Negent, si possunt, fatalem illam Saturni cum Iove coniunctionem. Quando autem auditum est influentias propagari...? Et domini isti mihi influentias negabunt? Negabunt astra esse? An dicent ea sursum nihil agere, quasi tot acuum capitula in parvo pulvino fixa?... Sed quod de istis medicis intellegere non possum, hoc est: eos fateri nos tam malignae coniunctioni subesse, tum impudenti ore nobis dicere: ne hic tangatis, ne illic tangatis, et tuti eritis! Quasi corporum terrestrium materialem contactum vitare caelestium corporum virtualem effectum impedire possit! Tantumque laborare ut panni comburantur! Miseri homines! Iovem comburetis? Saturnum comburetis?»

His fretus, id est his pulchris fundamentis nixus, nullam adversus pestem cautionem adhibuit; eam contraxit, decubuit atque, sicut Metastasii heros, astris iratus mortuus est.

Et famosa illa eius bibliotheca? Fortasse adhuc per murulos dispersa iacet.

CAPUT DUODEQUADRAGESIMUM

Quadam vespera Agnes vehiculum ad ostium consistere audit. — Ipsa certe est! — Ipsa vero erat, cum bona illa vidua. Quantis inter se officiis se exceperint, lector animo fingat.

Postridie mane advenit Renzus, qui nihil scit atque eo tantum venit ut apud Agnetem animum aliquantum exoneret de tanta Luciae mora. Quos motus ediderit quaeque dixerit, cum eam sibi obviam vidit, haec quoque lectoris imaginationi permittuntur. Luciae contra significatio animi talis fuit ut paucis describi possit. «Salve: quomodo vales?» dixit, demissis oculis neque vultu commoto. Nec putetis Renzo id nimis frigidum visum esse aut eum aegre tulisse. Rem plane ut erat accepit; atque, ut inter homines bene institutos scitur quantum ex urbanis blanditiis detrahendum sit, ita ille probe intellegebat his verbis non exprimi quidquid in Luciae corde ageretur. Ceterum facile animadverti poterat duplicem illi esse modum ea pronuntiandi: alterum Renzo, alterum omnibus ceteris quos nosse posset.

«Bene valeo cum te video», iuvenis respondit, vetere quidem dicto, sed quod ipse eo momento excogitavisset.

«Miser pater noster Christophorus...!» Lucia inquit. «Ora pro anima eius: quamquam paene certum est eum nunc ibi sursum pro nobis orare.»

«Hoc, pro dolor, iam verebar», Renzus dixit. Neque hic unus tristis nervus in eo colloquio tactus est. Sed quid tum? De quacumque re loquerentur, colloquium illi semper iucundissimum erat.

Sicut equi illi morosi, qui renituntur seque eodem loco defigunt, unum pedem deinde alterum tollunt eosdemque ibidem reponunt, et mille ambages agunt priusquam gradum faciant, deinde repente cursum capessunt atque avolant quasi vento ferrentur, ita illi tempus fluebat: antea singula minuta horas videbantur esse; deinde horae singulae minutorum instar erant.

Vidua non modo societati nihil incommodi afferebat, sed multum etiam suavitatis; neque sane Renzus, cum eam in illo lectulo vidisset, tam comi atque hilari ingenio esse cogitare potuisset. Sed lazaretum et rura, mors et nuptiae non idem sunt.

Cum Agnete iam amicitiam inierat; Luciam vero spectare ei voluptati erat, teneram simul et iocosam, quam lepide eam lacesseret, nec ultra modum, tantum quantum opus erat ut omnem cordis laetitiam prodere cogeretur.

Tandem Renzus dixit se ad dominum Abundium ire ut de nuptiis constitueret.

Ivit, et vultu quodam inter iocum atque reverentiam composito, «domine paroche», inquit, «num tandem dolor ille capitis abiit, quo impediri dicebas ne nos coniugio iungeres? Nunc tempus est; sponsa adest: atque ad te venio ut audiam quando tibi commodum sit; sed hac vice rogaverim ut properes.» Dominus Abundius non recusavit; sed vacillare coepit aliasque excusationes reperire, alia oblique monere: cur se in medium proferret nomenque suum proclamari vellet, cum comprehendi iussus esset? Rem alibi aeque confici posse; et hoc et illud.

«Intellexi», Renzus ait: «adhuc tibi paulum illius capitis doloris est. Sed audi, audi.» Atque describere coepit quo in statu miserum dominum Rodericum vidisset, eumque iam eo tempore sine dubio obiisse dicebat. «Speremus», conclusit, «Dominum misericordiam ei praestitisse.»

«Hoc nihil ad rem pertinet», dominus Abundius dixit. «Num tibi negavi? Non nego; loquor... loquor bonis de causis. Ceterum, vide, dum spiritus est... Me specta: pelvis fissa sum; ipse quoque magis illic quam hic eram; et hic sum; et... si nulla mihi mala supervenerint... satis... sperare possum me paulisper adhuc hic futurum. Cogita igitur robustiores quosdam. Sed, ut dico, hoc nihil omnino ad rem pertinet.»

Post aliquot alia dicta responsaque, quae nec plus nec minus efficiebant, Renzus profunda corporis inclinatione salutavit, ad suos rediit, quae acta erant rettulit atque ita finivit: «Abii, quia eius satis superque habebam, et ne patientiam amitterem neve debitam ei reverentiam violarem. Interdum prorsus idem videbatur qui antea: idem sane vultus, eaedem rationes. Certus sum, si paulo diutius durasset, eum aliquod rursus verbum Latinum in medium allaturum fuisse. Video alteram longam moram instare: melius est plane facere quod dicit, nuptiasque ibi celebrare quo habitatum ituri sumus.»

«Scitis quid faciemus?» vidua inquit. «Volo nos mulieres rursus periculum facere atque experiri num melius succedat. Ita mihi quoque licebit hominem cognoscere, num revera sit qualem dicitis. Post prandium eamus volo, ne statim rursus in eum irruamus. Nunc, domine sponse, nos duas paulum deambulatum duc, dum Agnes negotiis distinetur: ego Luciae matris loco ero; et hos montes huncque lacum, de quibus tot audivi, melius paulo videre cupio; nam illud modicum quod iam vidi permagnam mihi pulchritudinem habere videtur.»

Renzus eas ante omnia ad hospitis sui domum duxit, ubi nova facta est laetitia; eumque polliceri coegerunt fore ut non eo tantum die, sed cotidie, si posset, ad prandium secum veniret.

Deambulatum est, pransum est; Renzus abiit, nec quo iret dixit. Mulieres paulisper remanserunt colloquentes consultantesque qua ratione dominum Abundium aggrederentur; tandem quasi ad oppugnandum processerunt.

— Ecce ipsae adsunt, — ille secum dixit; sed frontem obfirmavit: multum Luciae gratulatus est, Agnetem salutavit, hospiti urbana verba dedit.

Assidere iussis statim de peste sermonem iniit: a Lucia audire voluit quomodo in illis malis se habuisset; lazaretum occasionem praebuit etiam illi quae eius socia fuerat loquendi; deinde, ut aequum erat, dominus Abundius de sua quoque tempestate locutus est; tum Agneti quoque plurimum gratulatus est, quae incolumis evasisset.

Res trahebatur: iam inde a primo momento duae maiores natu observabant num quando locus daretur ad praecipuum sermonem ingrediendi; tandem nescio utra glaciem rupit. Sed quid vultis? Dominus Abundius ea aure surdus erat. Non quidem negabat; sed ecce iterum suos flexus et ambages repetebat atque ex alia re in aliam transiliebat. «Opus esset», dicebat, «ut illud malum comprehendendi mandatum tolli posset. Vos, domina, quae Mediolano venistis, plus minusve rerum rationem noveritis, bonos patronos habeatis, aliquem equitem magnae auctoritatis: his enim remediis omne vulnus sanatur. Sin breviore via rem conficere placet, neque tot negotiis implicari, quoniam hi iuvenes et haec nostra Agnes patriam relinquere iam destinant — nec quid dicam habeo: patria est ubi bene vivitur — omnia ibi confici posse mihi videntur, ubi nullum mandatum vim habet. Impatienter sane exspecto dum hoc matrimonium confectum audiam; sed bene, tranquille confectum velim. Verum dico: hic, illo mandato vigente, nomen Laurentii Tramaglini ab altari palam pronuntiare, id tranquillo corde non facerem; nimis eum diligo; timerem ne male ei consulerem. Vos iudicate; vos ceterae iudicate.»

Hic nunc Agnes, nunc vidua rationes illas refellere; dominus Abundius eadem alia specie in medium referre: ad initium semper redibatur; cum Renzus firmo gradu ingreditur, vultu ipso aliquid novi prae se ferens, et dicit: «Advenit dominus marchio ***.»

«Quid hoc sibi vult? Quo advenit?» rogat dominus Abundius assurgens.

«In aedes suas, quae domini Roderici erant; hic enim marchio heres est ex fideicommisso, ut aiunt: itaque nullum iam dubium est. Equidem gauderem, si scire possem miserum illum bene mortuum esse. Certe ad hoc tempus orationes dominicas pro eo recitavi; nunc De profundis recitabo. Atque hic dominus marchio vir optimus est.»

«Certe», dominus Abundius inquit: «eum non semel nominari audivi tamquam vere probum dominum, veteris notae virum. Sed num vere ita sit...?»

«Sacristae credis?»

«Cur?»

«Quia suis ipse oculis vidit. Ego tantum in vicinia fui, et, ut verum fatear, eo idcirco ivi quia cogitavi: aliquid illic sciri oportet. Pluresque idem mihi dixerunt.

Deinde Ambrosium offendi, qui ex ipso illo loco veniebat eumque, ut dico, dominum agere viderat. Visne Ambrosium audire? Consulto eum hic foris manere iussi.»

«Audiamus», dixit dominus Abundius. Renzus sacristam vocatum ivit. Is rem omnino confirmavit, alia adiuncta addidit, omnia dubia solvit; deinde abiit.

«Ah! Mortuus igitur est! Vere abiit!» dominus Abundius exclamavit. «Videte, filii, num Providentia quosdam tandem assequatur. Scitis quantum hoc sit! Quantum huic misero pago respirandi spatium! Cum illo enim vivere non licebat. Magnum flagellum haec pestis fuit; sed scoparum quoque vicem egit: quosdam abstulit, a quibus, filii mei, numquam liberati essemus: vegeti, recentes, florentes: diceres eum qui illorum exsequias facturus erat adhuc in seminario minutis Latinis exercitationibus occupari. At uno oculi ictu evanuerunt, centeni simul. Non iam eum circumambulantem videbimus, satellitibus pone se sequentibus, tanto fastu, tali vultu, tamquam palo transfixum, ita homines spectantem, quasi omnes eius indulgentia in mundo essemus. Interim ille non iam est, nos sumus. Non iam eiusmodi mandata viris honestis mittet. Magnam omnibus nobis molestiam dedit, videte: nunc enim id dicere possumus.»

«Ego illi ex animo ignovi», Renzus dixit.

«Et officium tuum facis», dominus Abundius respondit: «sed caelo quoque gratias agere licet quod nos eo liberavit. Nunc, ut ad rem nostram redeamus, repeto: facite quod vobis placet. Si vultis ut ego vos coniungam, adsum; si alia ratio commodior est, vos videritis. Quod ad comprehendendi mandatum attinet, ego quoque video, cum nemo iam sit qui vos observet vobisque malum velit, non esse cur magnopere solliciti sitis: praesertim cum interea decretum illud indulgentiae propter serenissimi infantis natalem prolatum sit. Et praeterea pestis! Pestis! Quam magnas res pestis calce obduxit! Itaque, si vultis... hodie dies Iovis est... die dominico vos in ecclesia denuntiabo: nam quod ante factum est post tantum tempus nihil iam valet; tum mihi quoque erit solacium vos ipse coniungendi.»

«Bene scis nos id ipsum rogatum venisse», Renzus inquit.

«Optime; et vobis operam dabo: statimque eminentiam suam de re certiorem facere volo.»

«Quis est eminentia sua?» Agnes rogavit.

«Eminentia sua», respondit dominus Abundius, «est noster cardinalis archiepiscopus, quem Deus servet.»

«Ah! De hac re veniam mihi da», Agnes rettulit: «quamvis enim pauper ignaraque sim, certiorem te facere possum eum non ita appellari. Nam cum

secundo eum adlocutum venissemus, sicut te adloquor, unus ex illis dominis sacerdotibus me seorsum abduxit docuitque quomodo cum illo domino agendum esset, eumque vestram dominationem illustrissimam atque monsignorem vocandum.»

«Et nunc, si te rursus doceret, diceret eminentiae titulum ei tribuendum: intellexisti? Papa enim, quem Deus quoque servet, iam inde a mense Iunio praescripsit ut cardinalibus hic titulus daretur. Et scitis cur ad hoc consilium venerit? Quia illustrissimi appellatio, illis et quibusdam principibus reservata, nunc, ut etiam vos videtis, quo redacta sit, quam multis tribuatur: et quam libenter eam sorbent! Quid igitur papa faceret? Omnibus auferret? Querelae, supplicationes, offensiones, mala; insuper omnia ut antea permanerent. Itaque optimum effugium repperit. Paulatim deinde episcopi eminentes appellari incipient; tum abbates volent, tum praepositi: sic enim homines sunt; semper ascendere volunt, semper ascendere; tum canonici...»

«Tum parochi», vidua dixit.

«Minime, minime», dominus Abundius reposuit: «parochi plaustrum trahant: nolite timere ne parochos male assuefaciant: reverendi usque ad finem mundi. Potius nihil mirer si equites, qui illustrissimi appellari cardinaliumque modo tractari solent, aliquando etiam ipsi eminentiae titulum velint. Et si volent, videte, invenient qui tribuant. Tum papa qui tum erit aliud aliquid cardinalibus inveniet. Age, ad res nostras redeamus: die dominico vos in ecclesia denuntiabo; interim scitis quid ad melius vobis serviendum cogitaverim? Dispensationem reliquarum duarum denuntiationum petemus. Bene habebunt illic in curia quod agant dispensationes tribuendo, si ubique ut hic res se habet. In diem dominicum iam habeo... unum... duo... tria; praeter vos: possuntque alia accedere. Deinde procedente tempore videbitis quanta res futura sit: neminem sine coniuge remanere oportet. Stultissime sane Perpetua fecit, quod nunc mortua est; hoc enim tempore etiam illa emptorem invenisset. Mediolani quoque, domina, idem fore opinor.»

«Et quidem! Cogitate, in mea sola paroecia superiore die dominico quinquaginta denuntiationes factas esse.»

«Nonne dico? Mundus finiri non vult. Et vos, domina, nondum proci quidam tamquam muscae circa vos circumvolare coeperunt?»

«Minime, minime; id nec cogito nec cogitare volo.»

«Ita, ita; sola nimirum vos eritis. Agnes quoque, videte; Agnes quoque...»

«O! Iocari tibi libet», illa inquit.

«Sane iocari mihi libet: et tandem tempus esse videtur. Mala passi sumus, nonne, iuvenes mei? Mala sane passi sumus: hos quattuor dies quibus in hoc mundo manere debemus paulo meliores fore sperare licet. Sed felices vos, qui,

nisi qua calamitas acciderit, diu adhuc de praeteritis malis loqui poteritis: ego autem iam ad horam vicesimam tertiam et dodrantem perveni, et… improbi mori possunt; a peste convalescere licet; sed annis remedium nullum est: et, ut dicitur, senectus ipsa est morbus.»

«Nunc», Renzus dixit, «Latine loquere quantum vis: nihil enim mea interest.»

«Adhuc tu linguae Latinae infensus es: bene, bene, ego te expediam. Cum ad me cum hac creatura veneris, ut certa ipsa verba Latina audias, dicam: verba Latina tu non vis: vade in pace. Placebitne?»

«Ah! Scio ego quid dicam», Renzus respondit. «Non ista Latinitas me terret: ea sincera est, sacrosancta, sicut ea quae in missa adhibetur; illic vos quoque quae in libro sunt legere debetis. De illa improba Latinitate loquor, extra ecclesiam, quae in medio optimo sermone ex insidiis impetum facit. Exempli gratia, nunc cum hic simus et omnia confecta sint, illam Latinitatem quam illic ipso in angulo expromebas, ut mihi persuaderes te non posse, aliis rebus opus esse, et quid scio? Eam nunc mihi paulisper in vulgarem sermonem verte.»

«Tace, nugator, tace: ne haec refrices; nam si rationes nunc conferendae essent, nescio cui plus deberetur. Ego omnia ignovi; non iam de his loquamur: sed quales mihi dolos struistis! De te non miror, quippe qui nequam nebulo sis; sed hanc dico aquam quietam, hanc sanctulam, hanc quasi imagunculam Virginis perticae affixam, a qua cavere pro peccato quis habuisset. Sed iam scio ego quis eam erudierit; scio ego, scio ego.» Haec dicens digito Agnetem indicabat, quem antea in Luciam intenderat; nec explicari posset quanta benevolentia quantaque festivitate haec obiurgaret.

Nuntius ille animi libertatem et loquacitatem, iam diu ei insolitas, reddiderat; atque multum adhuc a fine abessemus si reliqua omnia colloquia referre vellemus, quae ille producebat, socios abire volentes non semel retinens, deinde paulisper etiam ad ostium viae morans, semper de nugis loquendo.

Postridie visitator ad eum venit, quo minus exspectatus eo gratior: dominus ille marchio de quo sermo fuerat. Vir erat inter maturam aetatem et senectutem, cuius aspectus velut testimonium esset eorum quae de illo fama ferebat: apertus, comis, placidus, humilis, dignus; eratque in eo aliquid quod maestitiam aequo animo toleratam indicaret.

«Venio», inquit, «ut cardinalis archiepiscopi salutem tibi afferam.»

«O quantam utriusque benignitatem!»

«Cum virum illum incomparabilem, qui me amicitia sua dignatur, valere iuberem, locutus est mihi de duobus huius paroeciae iuvenibus, qui desponsati essent, atque illius miseri domini Roderici causa mala passi. Monsignor de iis certior fieri cupit. Vivuntne? Resne eorum compositae sunt?»

«Omnia composita sunt. Immo statueram ad eminentiam suam de his scribere; sed nunc, cum mihi honor contingat...»

«Hic sunt?»

«Hic; et quam primum fieri poterit vir uxorque erunt.»

«Te autem rogo ut mihi dicas num quid illis boni facere possim, simulque commodissimam rationem doceas. In hac calamitate duos solos filios quos habebam eorumque matrem amisi, et tres hereditates amplas accepi. Iam antea mihi plus quam satis erat; quare, si mihi copiam facis supervacua in rem tam bonam impendendi, vere mihi beneficium praestas.»

«Caelum vos benedicat! Cur non omnes tales sunt quales vos...? Satis; ego quoque pro his filiis meis ex animo gratias ago. Et quoniam illustrissima dominatio vestra tantam mihi fiduciam tribuit, sane, domine, consilium habeo quod suggeram, quod fortasse vobis non displicebit. Sciatis igitur bonos hos homines constituisse alibi sedes ponere atque illud modicum quod hic sub sole habent vendere: iuveni vineola est novem decemve perticarum, nisi fallor, sed prorsus neglecta: soli tantum ratio habenda est, nihil amplius; praeterea ipsi casula, sponsae alia: duo murium foramina, videte. Dominus qualis vos estis scire non potest quid pauperibus accidat cum res suas distrahere volunt. Tandem semper in fauces alicuius callidi incidunt, qui fortasse iam diu illas quattuor terrae ulnas concupiscit; ubi alterum vendendi necessitate teneri cognovit, recedit, fastidiosum se fingit; insequi eum oportet, agellumque pro frusto panis tradere, maxime temporibus qualia haec sunt. Dominus marchio iam perspexit quo sermo meus spectet. Egregium illud caritatis opus quod illustrissima dominatio vestra his hominibus praestare possit, est eos ex hoc impedimento expedire, pauculas eorum res emendo. Ego, ut verum dicam, meam quoque utilitatem spectans consilium do, quia in paroecia mea talem dominum praediorum acquisiturus sum qualis est dominus marchio; sed vos quod optimum videbitur statuetis: ego ut obsequerer locutus sum.»

Marchio consilium magnopere laudavit, domino Abundio gratias egit eumque rogavit ut pretii arbiter esse vellet atque id satis alte statueret; tum prorsus obstupefecit proponendo ut statim una ad sponsae domum irent, ubi probabiliter sponsus quoque esset.

In via dominus Abundius, totus gaudio tumens, ut cogitare potestis, aliud excogitavit atque dixit. «Quoniam illustrissima dominatio vestra tam propensa est ad his hominibus benefaciendum, aliud esset officium quod iis praestari posset. Iuvenis comprehendi iussus est, quodam quasi banno tenetur, propter leviores quasdam temeritates quas Mediolani duobus abhinc annis commisit, illo magni tumultus die, quo sine malitia, inscius, tamquam mus in muscipula implicitus est: nihil grave, videte; puerilia, temeritates: malum vere facere non

potest; idque ego dicere possum, qui eum baptizavi crescereque vidi. Et si placet vobis oblectamento habere hos pauperes rusticano more loquentes audire, historiam ab ipso narrari iubeatis et audietis. Nunc, cum res veteres sint, nemo eum vexat; et, ut dixi, extra dicionem abire cogitat. Sed tempore procedente, sive huc redierit sive aliter, numquam scitur: vos me docetis semper melius esse in illis libris non scribi. Dominus marchio Mediolani valet, sicut aequum est, cum tantus eques tantusque vir sit... Non, non, sinite me dicere: veritati enim locus suus dandus est. Commendatio, breve verbum hominis qualis vos estis, plus quam satis est ad litteras absolutorias impetrandas.»

«Num qui homines auctoritate pollentes adversus hunc iuvenem instant?»

«Non, non; non crediderim. Primo quidem impetu acrius eum persecuti sunt; nunc autem nihil nisi solam formam superesse credo.»

«Si ita est, res facilis erit; libenterque eam in me recipio.»

«Et deinde noletis dici vos magnum virum esse. Dico et dicere volo; invitis vobis dicere volo. Etiam si ego tacerem, nihil proficeret, quia omnes loquuntur; et vox populi, vox Dei.»

Ipsas tres mulieres et Renzum invenerunt. Quomodo illi affecti sint, vobis considerandum relinquo: ego etiam nudos rudesque illos parietes, fenestrarum lintea, scamna, vasa fictilia mirata esse credo tam insolitos hospites inter se accipi. Ille sermonem coepit, de cardinali aliisque rebus loquens aperta benevolentia simulque exquisita verecundia. Tum ad proponendum id propter quod venerat transiit.

Dominus Abundius, ab eo rogatus ut pretium statueret, processit; atque post multas urbanas recusationes et excusationes, non suam artem esse, nihil se nisi temptando facere posse, obsequendi causa se loqui, iudicio alterius stare, tantam summam dixit quantam ipse absurdam putaret.

Emptor dixit sibi quidem vehementer placere, et, quasi male audivisset, duplam summam rettulit; corrigi noluit, omnemque sermonem abrupit atque conclusit, omnes ad prandium postridie nuptiarum in suas aedes invitando, ubi instrumentum rite conficeretur.

— Ah! — deinde dominus Abundius domum reversus secum dicebat: — si pestis semper et ubique res hoc modo administraret, vere peccatum esset de ea male loqui: paene opus esset una in singulas aetates; pactione quoque eam accipere liceret; sed ita ut convalesceretur, scilicet. —

Venit dispensatio, venit absolutio, venit beatus ille dies: duo sponsi triumphanti securitate ad ipsam ecclesiam ierunt, ubi per ipsius domini Abundii os coniuges facti sunt.

Alius triumphus multoque singularior fuit ad illas aedes ascendere; relinquoque vobis cogitandum quae illis in animo versarentur in eo ascensu,

cum per illud ostium ingrederentur, quos sermones quisque pro suo ingenio haberet. Hoc tantum indicabo: inter laetitiam nunc hunc nunc illum non semel dixisse miserum patrem Christophorum deesse ad gaudium implendum. «Sed illi», deinde dicebant, «certe melius est quam nobis.»

Marchio eos laetissime excepit, in pulchrum triclinium duxit, sponsos cum Agnete et mercatrice ad mensam collocavit; et, priusquam cum domino Abundio alibi pransurus secederet, paulisper ibi esse voluit ut convivis comes esset, atque etiam ministrantibus opem tulit. Nemini, spero, in mentem veniet dicere simplicius fuisse unam protinus mensam ponere. Virum probum eum vobis exhibui, non singularem, ut nunc diceretur; humilem dixi, non humilitatis prodigium. Tantum habebat humilitatis quantum necesse erat ut se bonis illis hominibus inferiorem faceret, non ut se iis aequaret.

Post utrumque prandium contractus doctoris cuiusdam manu conscriptus est, qui Azzecca-garbugli non fuit. Hic, corpus eius dico, apud Canterelli erat et adhuc est. Iis autem qui non sunt illius regionis ego quoque intellego hic explicatione opus esse. Supra Leucum fortasse dimidio miliario, et paene ad latus alterius vici cui Castellum nomen est, locus est Canterelli dictus, ubi duae viae se intersecant; ab una parte compiti tumulus conspicitur, tamquam colliculus manu factus, cruce in summo posita. Nihil aliud est quam magnus acervus eorum qui illo contagio mortui sunt. Traditio quidem, ut verum dicam, simpliciter mortuos contagii appellat; sed illud sine dubio esse debet, quod postremum fuit ac maxime exitiale omnium quorum memoria manet. Scitis autem traditiones, nisi quis adiuvet, per se semper nimis pauca dicere.

In reditu nihil incommodi fuit, nisi quod Renzus pondere pecuniae quam auferebat aliquantum molestiam sentiebat. Sed homo, ut scitis, longe alia toleraverat. Non dico animi laborem, qui non exiguus erat, dum optimum modum fructus ex ea pecunia capiendi cogitabat. Si quis consilia per illam mentem transeuntia, deliberationes, imaginationes vidisset, argumenta pro et contra agriculturam atque industriam audivisset, duas superioris saeculi academias illic convenisse putavisset. Illi autem difficultas multo verior erat; quippe uni homini dici non poterat: quid opus est eligere? Utrumque sane; nam instrumenta re vera eadem sunt; atque haec duo cruribus similia sunt: duobus melius quam uno inceditur.

Iam nihil nisi de sarcinis colligendis atque itinere capessendo cogitatum est: Tramaglinorum familia ad novam patriam, vidua Mediolanum profectura. Multae lacrimae, multae gratiarum actiones, multae pollicitationes mutuae visitationis fuerunt. Non minus tener fuit, lacrimis exceptis, Renzi familiaeque ab amico hospite discessus; nec credite cum domino Abundio rem frigide actam esse. Boni illi homines semper reverentem quandam caritatem erga parochum

suum servaverant; et ille eos in imo animo semper dilexerat. Beata illa negotia sunt quae affectus perturbant.

Si quis quaerat num nullus etiam dolor fuerit a natali vico, a montibus illis discedendi, fuit certe; doloris enim paulum paene ubique est, dicere ausim. Non tamen valde gravis fuisse oportet, cum eum vitare potuissent domi manendo, iam duobus magnis impedimentis, domino Roderico atque banno, sublatis. Sed iam dudum omnes tres eum locum quo ibant tamquam suum spectare consueverant. Renzus eum mulieribus commendaverat, commoda narrando quae ibi opifices reperirent, centumque res de vita commode illic agenda. Ceterum omnes amarissima quaedam momenta ibi passi erant unde avertebantur; tristes autem memoriae tandem semper in mente loca corrumpunt quae eas revocant. Quod si ea loca sunt ubi nati sumus, aliquid fortasse acrius pungentiusque in talibus memoriis inest.

Infans quoque, manuscriptum ait, libenter in nutricis sinu quiescit, avide ac fidenter mammam qua ad illud tempus dulciter alitus est quaerit; sed si nutrix, ut eum ablactet, absinthio illam perfundit, infans os retrahit, deinde iterum temptat, tandem vero ab ea discedit; flens quidem, sed discedit.

Quid nunc dicetis, cum audietis Renzum, qui vix in novum vicum advenisset atque sedes composuisset, molestias ibi iam paratas invenisse? Parva sane mala; sed tam parum opus est ut felix status perturbetur! En paucis rem.

Sermones qui in illo vico de Lucia multo ante eius adventum facti erant, notitia laborum quos Renzus eius causa, constans semper atque fidelis, pertulerat, fortasse aliquod verbum amici cui ipse omniaque eius nimis placebant, curiositatem quandam puellae videndae atque exspectationem pulchritudinis eius excitaverant.

Scitis autem qualis sit exspectatio: imaginibus plena, credula, secura; ubi vero ad experimentum venit, difficilis, fastidiosa: numquam tantum invenit quantum sibi satis sit, quia re vera quid vellet nesciebat; et pro dulcedine quam sine causa antea praebuerat sine misericordia poenas exigit.

Cum haec Lucia apparuit, multi, qui fortasse eam capillos vere aureos genasque vere roseas et duos oculos alterum altero pulchriorem habituram esse crediderant, et quid scio? umeros tollere, nares contrahere atque dicere coeperunt: «Eh! Haecine est? Post tantum tempus, post tot sermones, aliquid melius exspectabatur. Quid tandem est? Rustica sicut tot aliae. Harum quidem et meliorum ubique copia est.» Deinde singula eius examinantes, alii alia vitia notabant; fuerunt etiam qui eam prorsus deformem iudicarent.

Cum tamen nemo haec Renzo in os diceret, hactenus non magnum malum erat. Malum fecerunt quidam qui ea ad eum referebant: et Renzus, quid vultis? in

vivum tactus est. Ea secum volvere coepit, magnaque de iis queri, tum apud eos qui ea referebant, tum multo diutius apud se.

— Et quid vestra interest? Quis vos exspectare iussit? Num ego umquam ad vos veni ut de illa loquerer? Num pulchram esse dixi? Et cum vos mihi diceretis, num aliud umquam respondi nisi bonam puellam esse? Rustica est! Num dixi me principis filiam huc adducturum? Non placet vobis? Nolite spectare. Pulchras feminas habetis: eas spectate. —

Ac videte quomodo interdum stultitia satis sit ad totius vitae hominis statum decernendum. Si Renzus vitam in illo vico agere debuisset, ut primum destinaverat, parum laeta fuisset. Toties offensus ipse iam aliis molestus factus erat. Cum omnibus asper erat, quia quisque aliquis Luciae censor esse poterat. Non quidem adversus urbanitatis leges agebat; sed scitis quam multa pulchra fieri possint sine offensione praeceptorum bonorum morum: usque ad mutuam evisceration em.

In omni verbo eius nescio quid sardonium inerat; in omnibus ipse quoque quod reprehenderet inveniebat, adeo ut, si caelum duos continuos dies foedum fuisset, statim diceret: «Eh sane, in hoc vico!» Dico vobis non paucos iam eum fastidire coepisse, etiam quosdam qui antea eum diligebant; et tempore procedente, una re ex alia, paene cum omnibus incolis bellum, ut ita dicam, gessisset, neque fortasse ipse primam tanti mali causam agnoscere potuisset.

Sed diceres pestem in se recepisse ut omnia eius errata sarciret. Illa dominum alterius officinae sericariae, paene ad portas Bergomi sitae, abstulerat; et heres, iuvenis dissolutus, qui in toto illo aedificio nihil iucundum inveniebat, vendere constituerat, immo avidissime cupiebat, etiam dimidio pretio; sed pecuniam praesentem totam volebat, ut statim in impensas nullum fructum relaturas conferret.

Ubi res ad Bortoli aures pervenit, accurrit ut videret, egit de pretio: condiciones uberiores sperari non poterant; sed praesentis pecuniae condicio omnia corrumpebat, quia nummi quos paulatim parcendo congesserat longe adhuc ab universa summa aberant. Illum spe quadam pactionis sustinuit, re tamen nondum confecta, celeriter rediit, negotium cum consobrino communicavit eumque invitavit ut dimidiam partem susciperet.

Tam pulchra propositio dubitationes Renzi de re familiari abrupit; statim industriae se addixit atque assensus est. Una ierunt, contractus conclusus est. Cum deinde novi domini ad res suas habitatum venissent, Lucia, quae ibi nullo modo exspectabatur, non solum reprehensioni subiecta non est, sed paene dixeris non displicuisse; Renzusque cognovit a pluribus dictum esse: «Vidistisne pulchram illam baggianam quae ad nos venit?» Adiectivum ipsum substantivum tolerabile reddebat.

Etiam ex dolore quem in altero vico senserat utile documentum ei remansit. Antea ad sententiam dicendam paulo promptior fuerat, libenterque ad mulieres alienas ceteraque omnia carpendo se dederat. Tum sensit verba alium effectum in ore, alium in auribus habere; atque paulatim didicit sua verba prius secum audire quam proferre.

Ne tamen credatis nulla etiam ibi parva incommoda fuisse. Homo — ait anonymus noster; et iam experti scitis eum in similitudinibus gustu paulo insolito fuisse: sed hanc quoque ei concedite, quae postrema esse debet — homo, quamdiu in hoc mundo est, aegrotus est in lecto plus minusve incommodo iacens, qui circa se alios lectos videt, foris bene stratos, planos, aequales, atque in iis optime haberi putat. Sin mutare ei contingit, vix in novo composuit se, cum premendo hic festucam quae pungat, illic tuber quod comprimat sentire incipit: denique fere eadem atque antea historia est. Quare, anonymus subiungit, magis de bene agendo quam de bene se habendo cogitandum esset; ita tandem melius etiam haberetur. Haec similitudo quasi machinis tracta est, ac plane saeculi decimi septimi scriptoris propria; sed in summa recte dicit.

Ceterum, pergit, dolores atque impedimenta eius generis eiusque magnitudinis qualia narravimus bonis nostris hominibus non iam acciderunt: ex illo tempore vita ex tranquillissimis, felicissimis, maximeque invidendis fuit, adeo ut, si eam vobis narrare deberem, ad mortem usque vos taedio conficerem.

Negotia mirifice procedebant: initio paulum impedimenti fuit propter operariorum paucitatem atque eorum qui supererant levitatem et immodicas postulationes. Edicta promulgata sunt quibus operariorum mercedes finirentur; hoc auxilio non obstante, res iterum procedere coeperunt, quia tandem procedere necesse erat. Aliud Venetiis edictum venit, paulo rationabilius: immunitas omnium onerum realium ac personalium per decem annos peregrinis qui in ea dicione habitaturi venirent. Nostris novae divitiae e caelo delapsae sunt.

Antequam annus nuptiarum finiretur, pulchra proles in lucem venit; et, quasi consulto factum esset ut Renzo statim occasio magnanimae illius promissionis implendae daretur, puella fuit; credereque potestis Mariam appellatam esse. Deinde tempore nescio quot alii utriusque sexus nati sunt; Agnes autem eos alium post alium huc illuc portando occupata, improbulos vocabat, magnaque oscula vultibus imprimebat, quae albas aliquamdiu notas relinquerent. Omnes bono ingenio fuerunt; Renzusque omnes legere ac scribere discere voluit, dicens, quoniam talis fraus esset, saltem eos quoque ex ea fructum capere debere.

Iucundum erat eum casus suos narrantem audire: semperque finiebat commemorando magna quae ex iis didicisset ad se melius in posterum regendum. «Didici», dicebat, «non me tumultibus immiscere; didici non in

foro contionari; didici potando cubitum non nimis saepe attollere; didici ostii malleum manu non tenere cum circa sint homines incitati; didici tintinnabulum pedi non alligare priusquam quid accidere possit cogitaverim.» Et centum alia.

Lucia autem, non quod doctrinam ipsam falsam putaret, ea non contenta erat; videbatur ei confuse aliquid deesse. Cum eandem cantilenam saepius audiret ac semper de ea cogitaret, «et ego», aliquando morali praeceptori suo dixit, «quid me didicisse vis? Ego mala quaesitum non ivi: illa ultro me quaesiverunt. Nisi forte dicas», leniter subridens addidit, «meum errorem fuisse quod te dilexerim tibique me desponderim.»

Renzus primo haesit. Post longam disputationem communemque inquisitionem concluserunt mala saepe quidem accidere quia ipsi causam dederimus; sed cautissimam innocentissimamque vitae rationem non satis esse ut arceantur; et, cum veniant, sive nostra culpa sive sine culpa, fiduciam in Deo ea mitigare atque ad meliorem vitam utilia reddere. Haec conclusio, quamquam a pauperibus inventa, tam recta nobis visa est ut eam hic tamquam totius historiae sucum ponere decreverimus.

Quae historia si vobis non omnino displicuit, diligite eum qui scripsit, et aliquantulum etiam eum qui refecit. Sin autem vobis taedium attulimus, credite id non consulto factum esse.